

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ

Բ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ-
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ

Բ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ**

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՅ ԶՈՒՍԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

ՄԻԱԲԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Բ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2008

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Մ -

Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Հարությունյանի

ՅՈՒՍԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Մ - **ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ**
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: - Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին,
2008, 460 էջ:

Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանը (Տեր-Մովսիսյան) 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին քառորդների հայ անվանի եկեղեցականներից է: Նա Մայր Աթոռի ամենից բեղուն գրիչ ունեցողներից էր, թեպետ համեստ՝ ակադեմիական հայագիտության ոլորտում, սակայն բավականին արդյունավոր՝ գրական-խմբագրական ասպարեզում:

Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանի «Հայաստանեայցս Առաքելական Սուրբ Եկեղեցվո պատմություն» դասագիրքը վերահրատարակվում է նույնությամբ, բնագրի տեքստային և ուղղագրության պահպանմամբ՝ անհրաժեշտ խմբագրական, լեզվա-ոճական և կետադրական ուղղումներով: Ճշգրտվել են օգտագործված սկզբնաղբյուրների և մենագրությունների հրատարակչական հիմքերը, ու ըստ այդմ՝ կազմվել օգտագործված գրականության ցանկ: Խմբագրական ծանոթագրությունները կատարվել են միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում:

Խորապես համոզված ենք, որ այս դասագրքի վերահրատարակությունը էական դերակատարություն կունենա գլխավորապես ինչպես աշակերտ-ուսանողության կրթական գործընթացի բարելավման ու եկեղեցական պատմության ոլորտում համապատասխան գիտելիքների հարստացման ուղղությամբ, այնպես էլ օգտակար կլինի ընդհանրապես Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմությամբ հետաքրքրվողների ու այն ուսումնասիրողների համար:

ԳՄԴ

Տպագրվում է մեկենասությամբ

ISBN

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008 թ.

**ՀՈՒՍԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ
«ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՎՈ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանը (Տեր-Մովսիսյան) 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին քառորդների հայ անվանի եկեղեցականներից է: Որպես հոգևոր գործիչ նա ժամանակին առավել հայտնի էր Հայ Առաքելական Եկեղեցու աստիճանակարգում զբաղեցրած բարձր դիրքով և կազմակերպչական ակտիվ գործունեությամբ: Նա Մայր Աթոռի ամենից բեղուն գրիչ ունեցողներից էր, թեպետ համեստ ակադեմիական հայագիտության ոլորտում, սակայն բավականին արդյունավոր գրական-խմբագրական ասպարեզում:

Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանը ծնվել է 1853 թ. Մարգարա գյուղում (Էջմիածնի գավառ): 1866-1870 թթ. սովորել է Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանում: 1872 թ. փետրվարի 19-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1876 թ. նոյեմբերի 21-ին՝ արքեպիսկոպոս, 1878 թ. մայիսի 18-ին՝ վարդապետ:

Եկեղեցական գործունեության հենց սկզբից նա առանձնացել է կազմակերպչական ունակություններով, ինչի արդյունքում արդեն 1877 թ. հունվարի 2-ին նշանակվել է Ս. Էջմիածնի Վանական վարչության անդամ և Մայր Տաճարի տնտեսվար:

Հետագայում նա մշտապես զբաղեցրել է եկեղեցական բարձր պաշտոններ: Այսպես, 1881-1883 թթ. նա եղել է Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական տեղապահ¹, 1888-1890 թթ.՝ Կարսի առաջնորդական փոխանորդ², 1890-1891 թթ.՝ Ս. Սարգիս վանքի վանահայր, 1903-1904 թթ.՝ Ս. Հռիփսիմե վանքի վանահայր, 1891-1895 թթ.՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի վանական կալվածների կառավարիչ Քիչնևում, իսկ արդեն 1895-1898 թթ.՝ Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ: Անշուշտ, նրա հետագա եկեղեցական գործունեության համար բեկումնային նշանակություն ունեցավ 1905 թ. հոկտեմբերի 31-ին Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ նշանակվելը: Սա ինքնին նրա նախորդ շրջանի կատարածի առարկայական գնահատումն էր:

¹ «Արարատ», 1881, էջ 232:

² «Արարատ», 1888, էջ 193:

1883-1888 թթ. և 1909-1911 թթ. ղեկավարել է Ս. Էջմիածնի «Արարատ» պաշտոնաթերթի խմբագրության աշխատանքները: 1883թ.-ից Գևորգյան ճեմարանում դասավանդել է կրոն, իսկ 1885 թ. մայիսի 31-սեպտեմբերի 1 կարճատև ժամանակահատվածում վարել Գևորգյան ճեմարանի տեսուչի պաշտոնը:

Անտարակույս, կազմակերպչական ձիրքով օժտված անդուլ աշխատող հոգևորականն իր արժանի գնահատականը ստացավ և 1898-1903 թթ. և 1908-1917 թթ. եղավ Սինոդի անդամ: 1913-1917 թթ. եղել է Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի վարիչ:

1901 թ. մայիսի 15-ին օծվել է եպիսկոպոս¹, իսկ 1907 թ. հունվարի 14-ին արժանացել Արքեպիսկոպոսի պատվի²:

1912թ.-ից սկսած Գևորգ Ե. Սուրենյանցի Մայր Աթոռից բացակայության ժամանակ նշանակվել է Սինոդի նախագահող և Կաթողիկոսի Տեղապահ:

1913 թ. Հուսիկ Արքեպիսկոպոսը ղեկավարել է Ռուսաստանի թեմակալ առաջնորդների ծխական կանոնադրության վերաբերյալ եղած դիտողությունների ու փոփոխությունների քննարկման աշխատանքները, խմբագրել «Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու ծխական կանոնադրություն»-ը և ներկայացրել Կաթողիկոսի տնօրենությանը³:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Հուսիկ Արքեպիսկոպոսի հեղինակությունն ու ազգանվեր գործունեությունը Գևորգ Ե.-ն հենց նրան վստահեց Մայր Աթոռի կողմից արևմտահայ գաղթականների օգնության գործը կանոնավորելու նպատակով 1915 թ. մարտի 1-ին Ս. Էջմիածնում կայանալիք տարբեր հանձնաժողովների, ընկերությունների և հաստատությունների ներկայացուցիչների ժողովի նախագահի պատասխանատու պաշտոնը⁴:

1916 թ. Հուսիկ Արքեպիսկոպոսը ղեկավարեց այն հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքը, որը կոչված էր Մայր Մաշտոց մատյանը համեմատել հին ձեռագրերի հետ, խմբագրել և տպագրության պատրաստել⁵:

¹ «Արարատ», 1901, էջ 286-287:

² «Արարատ», 1907, էջ 8:

³ «Արարատ», 1913, էջ 881:

⁴ «Արարատ», 1915, էջ 122:

⁵ «Արարատ», 1916, էջ 546:

1917 թ. հունիսի 12-23-ին նախագահել է Ս. Էջմիածնում գումարված հոգևորականության համագումարը¹: Որպես դրա արդյունք Գևորգ Ե. Սուրենյանցը Հուսիկ Արքեպիսկոպոսի նախագահությամբ Մայր Աթոռի միաբաններից կազմեց հանձնաժողով եկեղեցական սահմանադրություն մշակելու համար²:

Հուսիկ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը վախճանվել է 1924 թ.:

* * *

Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանի համար Հայ եկեղեցու պատմությունը գրելն ամենևին ինքնանպատակ չի եղել, այլ միանգամայն ծրագրված և որոշակիորեն ուղղորդված: Այսպես, նա իր աշխատության շարադրման նպատակահարմարությունը հակիրճ, բայց հիմնավոր հետևյալ կերպ է ներկայացնում ու պայմանավորում. *«Ինչպէս ամեն ազգ՝ նոյնպէս եւ հայ ազգը, ունեցել է եւ ունի կրօն, կրօնական պաշտամունք, ունեցել է եւ ունի կրօնի համեմատ պաշտօն մատուցանելու տեղ, կրօնի պաշտօնեայ, հետեւաբար եւ պատմութիւն: Այդ տեսակ պատմութիւնը կոչուում է եկեղեցական Պատմութիւն: Եկեղեցական պատմութեան զանազան անձանց մի քանի հրատարակածներ կան թէեւ, սակայն ինչ ինչ պատճառներով տարադէպ չհամարեցի մին եւս հրատարակել՝ հետեւելով մեր մատենագրութեան, եւ ամբողջացնելով այնպէս, որ հնար լինի գործածել իբրեւ դասագիրք եւ ընթերցանելի մատեան»:*

Լինելով հոգևոր ուսումնական հաստատություններում եկեղեցական պատմության ուսուցիչ՝ նա անձնական փորձով զգացել և համոզվել էր այդ առարկայի դասավանդման առկա հնարավորությունների ու վիճակի թերի կամ բաց կողմերը, այդ ամենը վերլուծելով և ընդհանրացնելով՝ հանգել նոր դասագրքի ստեղծման հրատապության և անհրաժեշտության գաղափարին:

Տրամաբանորեն հարց է առաջանում՝ իսկ ինչպի՞սի ուսումնական գրականություն կար աշակերտության սեղանին դրված, և ըստ այդմ՝ արդյո՞ք նորի ստեղծման կարիքը զգացվում էր: Հուսիկ վարդապետի դասագրքին նախորդող տարիներին արդեն հրատարակ-

¹ Տես մանրամասն՝ Ռուսահայ հոգևորականության համագումարի բանաձեւեր, Ս. Էջմիածին, 1917:

² «Արարատ», 1917, էջ 269-270:

վել էին Միքայել Սալլանթյանցի¹, Հովհաննես Շահխաթունյանի², Վարդան Ըստկարյանի³, Աբել Մխիթարյանի⁴, Մսեր Մսերյանի⁵, Ղ. Խարազյանի⁶ աշխատություններն ու դասագրքերը:

Հուսիկ վարդապետը որպես այդպիսիք հիշատակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի, Հովսեփ Օրբելու և Մելքիսեդեկ Մուրադյանի գրքերը:⁷ Սակայն, նրա գնահատմամբ ուսուցիչները «այդ գրքերից հազիվ են օգտվում, իսկ աշակերտները պարտաւորվում են կամ ուսուցչի բերանացի պատմածը յիշողութեամբ մտքներում պահել, և կամ արտագրել: Աշակերտները և նոյնինք ուսուցիչները մեծ դժուարութիւններ են կրում»:

Նման իրավիճակի անհարմությանը հենց սեփական փորձով հասու լինելով էլ նա ստեղծել է իր դասագիրքը, որտեղ «հակառակ մինչև ցայժմ եղածներին բաց թողնելով եկեղեցական մատենագրութեան վերաբերեալ ընդարձակ տեղեկութիւնները՝ բարւոք դատեցի ուր որ հարկն էր, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժողովոց կանոնների համառօտութիւնը դնել՝ անկախ պատմութեան ընթացքից, առանձին գլխով, ընդհանուր տեղեկութեան համար»: Ըստ այդմ, նա ավետարանական պատմությունների և Առաքյալների գործերի մասին հակիրճ անդրադարձ է կատարել, քանզի այդ ամենը նրա կարծիքով վերաբերում է «Սրբազան պատմության» առարկային: Նույն տրամաբանությամբ է նա անդրադարձել կրոնի դաւանական խնդիրներին, որովհետև այդ մասն էլ համարել է «Կրոնագիտության կամ քրիստոնեական վարդապետության» առարկայի մաս: Այս-

¹ Սալլանթեանց Միքայել, Պատմութիւն եկեղեցւոյն ուղղահաւատ հայոց: Մոսկուա, 1840, 1841, 1862:

² Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ: Հտ. Ա.: Ս. Էջմիածին, 1842:

³ Ըստկարեան Վարդան, Եկեղեցական պատմութիւն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ: Բարձրագոյն դպրոցաց եւ վարժարանաց համար: Վիեննա, 1872:

⁴ Մխիթարեան Աբել, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: «Արարատ», 1873, էջեր 400-409, 442-452, 1874, էջեր 1-13, 37-49, 80-91, 117-124, 157-169, 197-203, 237-241, եւ առանձին գրքով՝ Վաղարշապատ, 1874:

⁵ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօնէ մինչ ցՅովհաննէս յամի Տեառն 1763-1831: Մոսկվա, 1876:

⁶ Խարազեան Ղ., Հայոց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն: Դասագիրք: Թիֆլիս, 1884:

⁷ Մանդինեան Ստեփաննոս, Համառօտ եկեղեցական պատմութիւն նոր ուխտի: Մաս Ա.: Պատմութիւն Հայոց եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1870: Օրբելի Յովսէփ, Դասատետր եկեղեցական պատմութեան: Թիֆլիս, 1871: Մուրատեան Մելքիսեդեկ, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Երուսաղէմ, 1872:

ինքն, իր դասագրքով նա նպատակադրվել է ներկայացնել «պարզ կերպով առանց քննադատության եկեղեցական վարչութեան պատմութիւնը»:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նախաքրիստոնեական շրջանին անդրադարձ բոլորովին չի կատարելու, այդ իսկ պատճառով նա իր գիրքը ավելի հարմար է գտնում անվանել «Քրիստոնեական ազգային եկեղեցւոյ պատմություն»:

Մինչև առանձին գրքով իր աշխատության տպագրությունը նախաձեռնելը Յուսիկ վարդապետն այն հրատարակել է «Արարատ» ամսագրում¹ «յուսալով միանգամայն լսել բանասէր ընթերցողների կարծիքը, որի ուղղադատութեան ըստ ամենայնի հպատակելու տրամադրութիւն ունենալով»: Իսկ արդեն դրանից հետո այն հրատարակվել է առանձին գրքով²:

«Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմություն» դասագիրքը Յուսիկ վարդապետը բովանդակության առումով բաժանել է կառուցվածքային չորս շրջանների (բաժինների):

Առաջին բաժինն ընդգրկում է Աբգար թագավորից մինչև Տրդատ Ժամանակաշրջանը: Այդ հատվածը հեղինակը ուշագրավ կերպով համարում է Հայ Եկեղեցու «մանկության» շրջան, երբ «քրիստոնեայ հայերը համարձակութիւն չունենալով իրենց հաւատը յայտնապէս պաշտել՝ ձորի մէջ, անձաւներում, սարերի խորշերում, այրերի մէջ, բնակութիւններից հեռի, հոգւով եւ սրտով նուիրուած իրենց սկզբունքին՝ ճգնում էին, կազդուրվում եւ պատրաստվում աւելի եւս քաջութեամբ դիմադրել եւ պատերազմել կռապաշտութեան դէմ»:

Երկրորդ բաժինն ընդգրկում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածնից տարագրվելը և Ս. Վարդանանց պատերազմը: Այդ հատվածը նա անվանում է Հայ Եկեղեցու «երիտասարդության» շրջան, երբ «Հայ Հայրապետներն ու եկեղեցականները շատ սակաւ բացառութեամբ ամեն ջանք գործ էին դնում Եկեղեցին պայծառացնել զանազան բարեկարգութեամբ, եւ գրականութիւնը ծաղկեցնել կրօնական եւ պատմական ընտիր ընտիր հեղինակութեամբ եւ թարգմանութեամբ»:

¹ Տես՝ «Արարատ», 1884, էջեր 285-300, 333-339, 374-389, 423-431, 472-481, 531-539, 1885, էջեր 4-16, 59-69, 98-113, 146-162, 197-212, 243-255, 281-302, 344-354, 389-404, 1886, էջեր 10-25, 57-77, 106-129, 154-178, 201-222, 252-278:

² Տե՛ս Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն: Վաղարշապատ, Տպ. «Մրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի», 1884, Գ.+381+ԻԳ.:

Երրորդ բաժինն ընդգրկում է մինչև 1441 թ. ընկած ժամանակաշրջանը («Հայրապետական Աթոռի տառապանաց շրջան»), երբ «Հայրապետական Աթոռն ու Հայրապետը երկրի աւերածութեան և բարբարոսների սրածութեան երեսից տարագիր և աստանդական, հետևելով ժողովրդին՝ փոխադրվում էր այնտեղ, ու յոյս կար անդորրութեան, և այս՝ մինչև Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութիւնը, որով Հայրապետական Աթոռը նորից փոխադրուեց Ս. Էջմիածին»:

Չորրորդ բաժինն ընդգրկում է 1441 թ.-ից մինչև 1882 թ. ընկած ժամանակաշրջանը, երբ. «Հայրապետական Աթոռը ազգի վայրավատին գաղթականութեան պատճառով եւ երկիրը անմարդաբնակ լինելուն համար խեղճութեան եւ թշուառութեան մէջ էր: Գրականութիւնը, որ այնքան ծաղկած էր հոգեւորականների մէջ, սկսել էր հետզհետէ վայր ընկնել եւ աղաւաղուել, որի ներկայացուցիչ համարվում էին Կրետացի Աբրահամ Կաթողիկոսի եւ Ջաքարիա Սարկաւազի պէս մատենագիրները: Վանքերը եւ նոյն ինքն Ս. Էջմիածինը յետին աղքատութեան մէջ էին ընկել եւ շատերը սկսել էին ամայանալ: Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը պարտքի տակ հեծում էր եւ նշաւակ էր դարձել տիրող մահմետական իշխանների ձեռքին, մինչեւ որ ռուսաց տէրութիւնը տիրելով Արարատեան աշխարհին՝ Ս. Էջմիածինը իւր հովանաւորութեան տակ առաւ եւ միջոց տուեց հետզհետէ բարեկարգուելու եւ Հայրապետական Աթոռի անուան արժանի դիրք ստանալու»:

Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանի աշխատության աղբյուրագիտական բազան հարուստ է, իր իսկ գնահատմամբ. «Մեր հին եւ արդի մատենագրութեան մէջ յայտնի երկասիրութիւնները ըստ բաւականի»:

Նրա համար որպէս աշխատանքի մեթոդ է եղել ժամանակագրական կարգը («որչափ կարելի է ժամանակագրութեան ճշտութեան հետեւել»), եւ փորձառու մանկավարժին վայել որդեգրել է հետեւյալ սկզբունքը. «Պատմութիւնը համառօտել այնպէս, որ ոչ ընդարձակութեամբ ձանձրոյթ բերէ եւ ոչ կրճատութեամբ՝ հետաքրքրութեան բաւականութիւն չտայ»:

Հեղինակի համեստության մասին է վկայում իր գրքի արդյունավետությանը տրվող հետևյալ գնահատականը. «Թէ որչափ կյաջողի ինձ այդ՝ չգիտեմ, եթէ չյաջողի եւս՝ գոնէ գրգիռ կտայ աւելի ճարտարագոյնին լրացնել եւ յարմարացնել ազգային պատմութեան այս ճիւղը, եւ այս եւս բաւական է ինձ»:

Աշխատության դրական կողմերից է նրանում առկա հետազոտողների համար կարևոր օժանդակող աղբյուրագիտական նյութ հանդիսացող եկեղեցական կանոնական որոշումները (օրինակ՝ Նիկիայի և Կ. Պոլսի տիեզերական, Վաղարշապատի, Աշտիշատի, Շահապիվանի, Դվինի, Պարտավի, Սսի, Սյունիքի, Երուսաղեմի ժողովների կանոններ, «Պոլսեցիներ»-ի ընդհանուր դրույթները), որոնք ներկայացված են բավականին մանրամասն և անհրաժեշտ ծավալով, և միաժամանակ վերլուծված ու համապատասխան գնահատականներ ստացած, ինչը նույնպես արդի ուսումնասիրողի համար ուղղորդող նշանակություն կունենա:

Վերջապես, Զուսիկ վարդապետը հավատարիմ մնալով իր որդեգրած գիտական անաչառության սկզբունքին՝ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի պատմությունը շարադրելիս բավարար չափով դրան զուգահեռ ներկայացնում է նաև Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի Զայոց Պատրիարքությունների, ինչպես նաև Սսի, Աղթամարի ու Աղվանից կաթողիկոսությունների պատմությունը, դրանով իսկ տալով Զայ Առաքելական Եկեղեցու ընդհանրական պատմությունը:

* * *

Զուսիկ վարդապետ Մովսիսյանի «Զայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցվո պատմություն» դասագիրքը վերահրատարակվում է նույնությամբ, բնագրի տեքստային և ուղղագրության պահպանմամբ՝ անհրաժեշտ խմբագրական, լեզվա-ոճական և կետադրական ուղղումներով: Ճշգրտվել են օգտագործված սկզբնաղբյուրների և մեկնությունների հրատարակչական հիմքերը, ու ըստ այդմ՝ կազմվել օգտագործված գրականության ցանկ: Խմբագրական ծանոթագրությունները կատարվել են միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում: Նկատի ունենալով այն կարևոր հանգամանքը, որ Զուսիկ վարդապետի աշխատությունն այժմ էլ պետք է որպես դասագիրք ծառայի՝ նպատակահարմար համարեցինք դրան որպես հավելված կցել Ամենայն Զայոց, Մեծի Տանն Կիլիկիո, Աղթամարի և Աղվանից Կաթողիկոսների ու Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի Զայոց Պատրիարքների ցուցակները՝ հասկանալիորեն ընդգրկելով մինչև 1882 թ. ընկած ժամանակաշրջանը:

Խորապես համոզված ենք, որ այս դասագրքի վերահրատարակությունը էական դերակատարություն կունենա գլխավորապես ինչ-

պես աշակերտ-ուսանողության կրթական գործընթացի բարելավման ու եկեղեցական պատմության ոլորտում համապատասխան գիտելիքների հարստացման ուղղությամբ, այնպես էլ օգտակար կլինի ընդհանրապես Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմությամբ հետաքրքրվողների ու այն ուսումնասիրողների համար:

Ավագ Հարությունյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս ամեն ազգ՝ նոյնպէս եւ հայ ազգը, ունեցել է եւ ունի կրօն, կրօնական պաշտամունք, ունեցել է եւ ունի կրօնի համեմատ պաշտօն մատուցանելու տեղ, կրօնի պաշտօնեայ, հետեւաբար եւ պատմութիւն: Այդ տեսակ պատմութիւնը կոչվում է Եկեղեցական Պատմութիւն: Եկեղեցական պատմութեան զանազան անձանց մի քանի հրատարակածներ կան թէեւ, սակայն ինչ ինչ պատճառներով տարադէպ չհամարեցի մէկն եւս հրատարակել՝ հետեւելով մեր մատենագրութեան, եւ ամբողջացնելով այնպէս, որ հնար լինի գործածել իբրեւ դասագիրք եւ ընթերցանելի մատեան:

Մեր Հոգեւոր դպրոցներում ի շարս միւս առարկաների՝ Եկեղեցական Պատմութիւնն եւս ուսանելի առարկայ է: Այդ առարկայի համար իմիջայլոց կան արդարեւ հանգուցեալ Ստեփաննոս Աւագ Քահանայ Մանդինեացի, Յովսէփ Աւագ Քահանայ Օրբէլեանի եւ Ս. Երուսաղէմում հրատարակուած Մ. Վ. Մ.-ի գրքերը^[1], սակայն ուսուցիչները այդ գրքերից հագիւմ են օգտվում, իսկ աշակերտները պարտաւորվում են կամ ուսուցչի բերանացի պատմածը յիշողութեամբ մտքներում պահել, եւ կամ արտագրել: Թէ առաջին եւ թէ երկրորդ դէպքում աշակերտները եւ նոյնիք ուսուցիչները՝ մեծ դժուարութիւններ են կրում: Այդ դժուարութիւններին փորձով ենթակայ լինելուց յետոյ կազմեցի Եկեղեցական Պատմութեան սոյն գիրքը, ուր հակառակ մինչեւ ցայժմ եղածներին՝ բաց թողնելով եկեղեցական մատենագրութեան վերաբերեալ ընդարձակ տեղեկութիւնները՝ բարւոք դատեցի ուր որ հարկն էր, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ժողովոց կանոնների համառոտութիւնը դնել՝ անկախ պատմութեան ընթացքից, առանձին գլխով, ընդհանուր տեղեկութեան համար:

Այս գրքի մէջ երկար խօսուած չէ Աւետարանական պատմութեան եւ Առաքելոց գործերի մասին, որովհետեւ այդ մասը, ըստ իս, վերաբերում է Սրբազան Պատմութեան Նոր Կտակարանին: Երկար խօսուած չէ կրօնի դաւանական խնդիրների մասին, որովհետեւ այդ մասն եւս պատկանում է կրօնագիտութեան կամ քրիստոնէական վարդապետութեան: Այս երկը պէտք է պարզ

կերպով առանց քննադատության ներկայացնի եկեղեցական վարչութեան պատմութիւնը:

Մեր ազգը, իհարկէ, նախքան քրիստոնեութիւնը ունեցել է մի կրօնական պաշտամունք եւ կրօնական վարչութիւն, բայց այդ ժամանակի մասին լռելով՝ պէտք է մեր այս ազգային եկեղեցական պատմութիւնը սկսենք քրիստոնէութիւնից, որով աւելի յարմար էր «Քրիստոնէական Ազգային Եկեղեցւոյ Պատմութիւն» անուանել:

Իւրաքանչիւր պատմութիւն ճիշտ ըմբռնելու համար՝ պատմական անցքերի հանգամանքին նայելով, զանազան շրջանների է բաժանվում: Այսպէս եւս՝ այս «Եկեղեցական Պատմութիւն»-ը գրածս ժամանակ լաւ համարեցի չորս շրջանի բաժանել:

Առաջին շրջանը պարունակում է իւր մէջ Աբգար Թագաւորից մինչեւ Տրդատ: Այդ շրջանը մեր Եկեղեցու մանկութեան շրջանն է, որի մէջ քրիստոնէայ հայերը համարձակութիւն չունենալով իրենց հաւատը յայտնապէս պաշտել՝ ձորի մէջ, անձաւներում, սարերի խորշերում, այրերի մէջ, բնակութիւններից հեռի, հոգւով եւ սրտով նուիրուած իրենց սկզբունքին՝ ճգնում էին, կազդուրվում եւ պատրաստվում աւելի եւս քաջութեամբ դիմադրել եւ պատերազմել կռապաշտութեան դէմ:

Երկրորդ շրջանը պարունակում է իւր մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից մինչեւ Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածնից տարագրուելը եւ Ս. Վարդանանց պատերազմը: Այդ շրջանը մեր Եկեղեցու երիտասարդութեան շրջանն է, որի մէջ Հայ Հայրապետներն ու եկեղեցականները շատ սակաւ բացառութեամբ ամեն ջանք գործ էին դնում Եկեղեցին պայծառացնել զանազան բարեկարգութեամբ, եւ գրականութիւնը ծաղկեցնել կրօնական եւ պատմական ընտիր ընտիր հեղինակութեամբ եւ թարգմանութեամբ:

Երրորդ շրջանը Հայրապետական Աթոռի տառապանաց շրջանն է: Այդ շրջանի մէջ Հայրապետական Աթոռն ու Հայրապետը երկրի աւերածութեան եւ բարբարոսների սրածութեան երեսից տարագիր եւ աստանդական, հետեւելով ժողովրդին՝ փոխադրվում էր այնտեղ, ուր յոյս կար անդորրութեան եւ այս՝ մինչեւ Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութիւնը, որով Հայրապետական Աթոռը նորից փոխադրուեց Ս. Էջմիածին:

Չորրորդ շրջանը պարունակում է իւր մէջ Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութիւնից մինչեւ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի վախճանը:

Այդ շրջանի մէջ Հայրապետական Աթոռը ազգի վայրավատին գաղթականութեան պատճառով եւ երկիրը անմարդաբնակ լինելուն համար խեղճութեան եւ թշուառութեան մէջ էր: Գրականութիւնը, որ այնքան ծաղկած էր հոգեւորականների մէջ, սկսել էր հետզհետէ վայր ընկնել եւ աղաւաղուել, որի ներկայացուցիչ համարվում էին Կրետացի Աբրահամ Կաթողիկոսի եւ Զաքարիա Սարկաւազի պէս մատենագիրները: Վանքերը եւ նոյնիսկ Ս. Էջմիածինը յետին աղքատութեան մէջ էին ընկել եւ շատերը սկսել էին ամայանալ: Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը պարտքի տակ հեծում էր եւ նշաւակ էր դարձել տիրող մահմեդական իշխանների ձեռքին, մինչեւ որ Ռուսաց տէրութիւնը տիրելով Արարատեան աշխարհին՝ Ս. Էջմիածինը իւր հովանանաւորութեան տակ առաւ եւ միջոց տուեց հետզհետէ բարեկարգուելու եւ Հայրապետական Աթոռի անուան արժանի դիրք ստանալու:

Ազգային Եկեղեցական Պատմութիւնս գրած ժամանակ աչքի առաջ ունեի բացի հանգուցեալ Միքայէլ Վարդապետ Զամչեանի եռահատոր պատմութիւնից մեր հին եւ արդի մատենագրութեան մէջ յայտնի երկասիրութիւնները ըստ բաւականի, որոնք երբեմն երբեմն յիշուած են ծանօթութեան մէջ:

Իմ ջանքս եղել է որչափ կարելի է ժամանակագրութեան ճշտութեան հետեւել, իսկ պատմութիւնը համառօտել այնպէս, որ ոչ ընդարձակութեամբ ձանձրոյթ բերէ եւ ոչ կրճատութեամբ՝ հետաքրքրութեան բաւականութիւն չտայ: Թէ որչափ կյաջողի ինձ այդ՝ չգիտեմ, եթէ չյաջողի եւս՝ գոնէ գրգիռ կտայ աւելի ճարտարագոյնին լրացնել եւ յարմարացնել ազգային պատմութեան այս ճիւղը, եւ այս եւս բաւական է ինձ:

Ինչ ինչ պատճառներով բարւոք դատեցի սոյն երկասիրութիւնս շարունակաբար տպագրել «Արարատ» ամսագրում^[2], յուսալով միանգամայն լսել բանասէր ընթերցողների կարծիքը, որի ուղղադատութեան ըստ ամենայնի հպատակելու տրամադրութիւն ունենալով:

ԾՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼ. Ա.

Հիմնադիր Քրիստոնեական Եկեղեցու: Յիսուսի երկրաւոր կեանքը: Ս. Հոգւոյ գալուստը: Արգար թագաւոր Հայոց: Ս. Թադէոս Առաքեալի Հայաստան գալը: Արգարի մահը: Անանէ եւ Սանատրուկ: Ս. Ոսկեանց դարձն ի քրիստոնէութիւն: Ս. Թադէոս Առաքեալի եւ Ս. Սանդուխտ Կոյսի նահատակութիւնը: Ս. Թադէոս Առաքեալի Սահմանադրութիւնը:

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ հիմնադիրն է Յիսուս Քրիստոս, որ ծնունց Հրէաստանի Բէթղեհէմ քաղաքում Ս. Կոյս Մարիամից: Յիսուսի մարմնաւորութեան ժամանակ Հրէաստանը գտնւում էր Հռոմայեցւոց գերիշխանութեան տակ: Մարգարէից գուշակութեան համեմատ՝ ժամանակն էր Մեսիայի գալստեան եւ Իսրայէլի փրկութեան, ուստի շատերը աշխատում էին իբրեւ Մեսիայի ընդունելու, իսկ ժողովուրդը ում մէջ տեսնում էր արտաքոյ կարգի շնորհք՝ համարում էր, թե նա կլինի Մեսիան: Հենց այս ժամանակներն էլ Յովհաննէս Մկրտիչ մկրտում էր եւ քարոզում, եւ շատ հետեւողներ ունէր:

Յիսուս եւս երեսնամեայ հասակում՝ Յովհաննէս Մկրտչից Յորդանան գետում մկրտուելուց յետոյ, սկսեց քարոզել Գալիլիայի եւ ամբողջ Հրէաստանի մէջ: Նա յանդիմանելով փարիսեցիների եւ դպիրների, ծերերի ու օրինականների տմարդի գործերը՝ քարոզում էր մարդասիրութիւն, եղբայրասիրութիւն, ճշմարիտ աստուածապաշտութիւն եւ ողորմածութիւն:

Յիսուս Քրիստոսի խօսքերը աւելի ներգործում էին մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նա հրաշքներ էլ էր գործում, եւ այսպէս ոչ միայն հետեւողներ, այլեւ իւր աստուածային վարդապետութիւնը քարոզողներ եւս ունեցաւ, որոնք կոչուեցին Առաքեալ:

Յիսուս Քրիստոսի քարոզութեան պատճառով նախանձոտ, նենգամիտ, չարասէր եւ չահամոլ քահանայապետներն ու դպիրները Յիսուսին կորցնելու համար Նրան մատնեցին Հռոմայեցւոց իշխանութեանը որպէս քաղաքական յանցաւոր՝ վկայելով, թէ Նա ինքն իրեն հրէից թագաւոր է անուանում եւ ժողովրդին մոլորեցնում է ու զրգուում Հռոմայեցւոց դէմ: Հռոմայեցւոց կողմից

դատաւոր կարգուած Պոնտացի Պիղատոսն այս ապստամբութեան համար երբ Յիսուսին հարց ու փորձ անելով տեսաւ, թէ ոչինչ այնպիսի մի բան չկայ՝ կամեցաւ արձակել, բայց հրէից ժողովուրդը գրգռուած քահանայապետներից, դպիրներից ու փարիսեցիներից՝ սկսեց աղաղակել եւ Պիղատոսին ասել. «Եթէ Յիսուսին արձակես՝ կայսրի բարեկամ չես, որովհետեւ Նա ինքն իրեն հրէից թագաւոր է անուանում, եւ ով որ իրեն թագաւոր կանուանի՝ հակառակ է կայսրին»: Պիղատոս պարտաւորուեց Յիսուսին իբրեւ քաղաքական յանցաւորի խաչի դատապարտել, եւ ըստ սովորութեան, որ յանցանքը գրում էին յանցաւորի խաչի վրայ՝ Յիսուսի խաչի վրայ եւս գրել տուեց. «Յիսուս Նազովրեցի՝ Թագաւոր Հրէից»:

Յիսուս իւր մահուան երրորդ օրը յարութիւն առաւ եւ քառասուն օր երկրիս վրայ մնալով՝ երբեմն երբեմն երեւում էր աշակերտներին եւ քաջալերում: Իւր յարութեան քառասուններորդ օրը իւր աշակերտների հետ միասին բարձրանալով Ջիթենեաց սարը, տալով աշակերտներին առաքելութեան իրաւունք, եւ մխիթարելու ու շնորհք տալու համար խոստանալով ուղարկել Ս. Հոգին՝ համբարձուեց երկինք եւ նստաւ Հօր Աստուծոյ աջ կողմը: Առաքելները Ս. Հոգու շնորհքը ընդունելուց յետոյ ցրուեցին զանազան աշխարհներ՝ իրենց առաքելութեան պաշտօնը կատարելու եւ քարոզելու ու մկրտելու Հօր, Որդու եւ Սուրբ Հոգու անունով:

Յիսուսի մարմնաւորութեան ժամանակ Հայաստանն եւս հռոմայեցւոց գերիշխանութեան տակ էր, եւ Հայոց թագաւորն էր Աբգար քաջ եւ իմաստուն Արշակունի թագաւորը: Երբ Աբգար տեսնելով հռոմայեցւոց անասելի ամբարհաւաճութիւնները՝ պարսից դաշնակցութեամբ կամենում էր հռոմայեցւոց լուծը թոթափել, որ Պարսից Արշաւիր Արշակունի կամ Պահլաւիկ թագաւորը մեռնելով՝ գահակալութեան համար խռովութիւն է ծագել նրա որդւոց մէջ՝ գնաց Պարսկաստան, խռովութիւնը դադարեց, բայց վերադարձին անբուժելի հիւանդութեամբ տկարացաւ: Հրէաստանի թագաւոր Հերովդէս արդէն թշնամութիւն ունենալով Աբգարի դէմ՝ հռոմայեցւոց գործակալների կասկածը եւս առաւել սաստկացրեց՝ հաւատացնելով, որ Աբգարի Պարսկաստան գնալը հռոմայեցւոց դէմ դաշնակցութիւն կապելու համար էր: Աբգար, որովհետեւ միջոց չունէր իւր մտադրութիւնը կատարելու՝ Պաղեստին, հռոմայեցւոց Մառինոս իշխանի մօտ դեսպաններ ուղարկեց յայտնելու, որ ինքն գնացել է Պարսկաստան ոչ թէ ընդդէմ հռո-

մայեցւոց դաշնակցութիւն կապելու, այլ իւր ազգակից թագաւորի որդւոց մէջ խաղաղութիւն հաստատելու: Այս դեսպանները Երուսաղէմում տեսան Յիսուսին, որ հրաշքներ էր գործում, եւ քարոզութիւն անում, լսեցին որ հրէից մեծամեծները դժգոհ էին Յիսուսից եւ կամենում էին սպանել տալ: Ուստի, երբ վերադարձան՝ պատմեցին Աբգարին ինչ որ տեսել եւ լսել էին Յիսուսի մասին: Աբգարը հաւատալով, թէ այնպիսի սքանչելիք գործող Յիսուս Քրիստոս կամ Աստուած է կամ Աստուծոյ Որդի, որ եկել է մարդիկներին փրկելու, հրաւիրեց իւր մօտ՝ իւր մայրաքաղաք Եդեսիայում հանգիստ պարելու եւ իրեն բժշկելու:

Յիսուս Քրիստոս թէեւ ինքն չկարողացաւ գալ Եդեսիա, բայց նամակով երանելով Աբգարի հաւատը՝ խոստացաւ իւր աշակերտներից մէկը ուղարկել նրան բժշկելու եւ հայերին քրիստոնէական հաւատոյ լոյսով լուսաւորելու:

Ս. Հոգւոյ գալստից յետոյ Յիսուսի խոստման համեմատ Թադէոս Առաքեալը 33 թ. եկաւ Եդեսիա, բժշկեց Աբգարին, քարոզեց, եւ Աբգարին բոլոր քաղաքացւոց հետ մկրտեց: Աբգարի հրամանով կռոց տաճարների դռները փակեցին, բազիլիկների եւ սիւնների վրայ եղած հեթանոսական պատկերները ծածկեցին, եւ թէեւ ստիպմունք չկար, բայց հաւատացեալները օր աւուր բազմանում էին:

Թադէոս Առաքեալը եդեսացւոց վրայ մետաքսագործ խոյրարար Ադդէին եպիսկոպոս ձեռնադրելուց յետոյ՝ Աբգարի հրովարտակով գնաց Հայաստանի գանազան կողմերը քրիստոնէութիւնը քարոզելու: Թադէոս Աբգարի հրովարտակը ձեռքին հասաւ Վերին Հայք, ու մկրտեց տեղւոյն կուսակալ Աբգարի քեռորդի Սանատրուկին իւր ընտանիքով եւ ամբողջ Շաւարշան կամ Արտազ գաւառի բնակիչներին, եւ եպիսկոպոս ձեռնադրելով Զաքարիա անուն մի հաւատացեալի՝ ինքն գնաց Ադուանից աշխարհը քարոզելու:

Իսկ Աբգար բացի նրանից, որ իւր աշխարհի քրիստոնէութիւնը ընդունելու պատճառ դարձաւ՝ երկու թուղթ գրեց հռոմայեցւոց Տիբերիոս կայսրին՝ գանգատելով, որ հրէաները չարութեամբ Հիսուսին անպարտ տեղը խաչեցին: Թուղթ գրեց նաեւ Ասորեստանի Ներսէհ եւ Պարսկաստանի Արտաշէս թագաւորներին՝ յորդորելով, որ քրիստոնէութիւնը ընդունեն եւ թոյլ տան Քրիստոսի Առաքեալներին ազատ քարոզութիւն անել: Աբգար դեռ իւր թղթերի պատասխանը չստացած 38 տարի թագաւորելուց յետոյ՝

Փրկչի 36 թ. մեռաւ: Նրան յաջորդեցին Եղեսիայում՝ իւր որդին Անանուն, իսկ Վերին Հայաստանում՝ իւր քեռորդին Սանատրուկ:

Աբգարի մահից յետոյ քրիստոնէութիւնը սկսեց հետզհետէ թուլանալ: Նախարարները առ ահի ընդունած լինելով քրիստոնէութիւնը՝ նորից կռապաշտութեան մէջ ընկան, եւ Սանատրուկ ակնածելով նախարարներից՝ հետեւեց նրանց¹:

Անանուն նոյնպէս ուրացաւ քրիստոնէութիւնը եւ երբ առաջարկեց Ադդէ եպիսկոպոսին իւր համար խոյր շինել ու նա յանձն չառաւ ասելով, թէ իմ ձեռքերը կռապաշտ թագաւորի համար խոյր չեն շինի՝ Անանուն բարկացաւ եւ նահատակել տուեց:

Նախարարները եւ թագաւորները ի մանկութենէ սնուած լինելով կռապաշտութեամբ՝ դիւրեաւ չէին կարող հրաժարուել այն բոլոր հեշտութիւններից, որոնց արգելք էր լինում քրիստոնէութիւնը: Ս. Թադէոս Ադուանից աշխարհում իւր առաքելութեան պաշտօնը կատարելով անցաւ Կապադովկիա, ուր եպիսկոպոս ձեռնադրելով իւր Թէոփիլոս աշակերտին, երբ դառնում էր Հայաստան՝ ճանապարհին նրան հանդիպեցին հռոմայեցւոց դեսպանները, որոնք գալիս էին Սանատրուկի մօտ: Դեսպանների գլխաւորի անունն էր (Խրիւսի) Ոսկի, ուստի եւ դեսպանութիւնը կոչվում էր Ոսկեան: Ս. Ոսկեանք լսելով Ս. Թադէոս Առաքեալի քարոզութիւնը՝ հաւատացին եւ մկրտուեցին: Ս. Թադէոս քարոզելով եւ իւր հաստատած եկեղեցիներին այցելելով՝ հասաւ Շաւարշան կամ Արտազ գաւառը: Այդտեղ շատ քրիստոնեաների եւ նոյնինքն արքայադուստր Սանդուխտ Ս. Կոյսի հետ նահատակուեց Քրիստոսի 48 թ.՝ 15 տարի Հայաստանում առաքելութեան պաշտօն կատարելուց յետոյ:

Ս. Թադէոս Առաքեալի եւ Ս. Սանդուխտ Կոյսի մարմինը հաւատացեալները ամփոփեցին Շաւարշան գաւառի Սանատրուկ կոչուած դաշտի մի բլրակի գագաթի արեւմտեան կողմը մի մեծ վէմի տակ²:

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, 1881, Գիրք Բ., գլ. ԼԴ.:

² Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ իինգ գաւառացի Արարատայ: Ս. Էջմիածին, 1842, Հտ. Ա., եր. 146:

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ժողովաց Հաւաքածոյի մէջ Ս. Թադէոս Առաքեալին վերագրած 29 յօդուածով հարց ու պատասխանի ձեւով մի օրէնսդրութիւն կայ¹: Այդ Սահմանադրութեամբ Ս. Առաքեալը որոշելով եպիսկոպոսի պարտքը՝ նշում է նրանց, որոնք կամ կաշառքի պատճառով կամ մերձաւորութեան եւ բարեկամութեան համար տգէտին Եկեղեցու առաջնորդ վերակացու կկարգեն եւ կամ ինչեւէ շնորհի կարծանացնեն: Պատուիրում է, որ եպիսկոպոսները բոլոր հաւատացեալներին միապէս, հաւասար իրենց քոյրերին եւ եղբայրներին սիրեն, կաշառ ամենեւին չառնեն, առանց խորհրդակցութեան բան չանեն, իւրաքանչիւր գաւառի եւ քաղաքի վրայ տեսուչ կարգեն, մեծ գիւղերում երկու կամ երեք քահանայ եւ մի սարկաւազ, իսկ փոքր գիւղերում՝ մի քահանայ եւ մի սարկաւազ կարգեն, հաշմանդամներին քահանայ չձեռնադրեն, առանց քննութեան, առանց վկաների ու ժողովրդեան հաւանութեան քահանայ չձեռնադրեն՝ համարելով, որ սրանից մահաբեր վնասներ կծնեն:

Պատուիրում է 30 տարեկաններին քահանայ եւ սարկաւազ ձեռնադրել, 30 տարի էլ թոյլ տալ նրանց իրենց պաշտօնը շարունակել, յիսուն տարեկանից մեծերին չձեռնադրել ոչ քահանայ եւ ոչ սարկաւազ, 50 տարեկաններին չթոյլատրել ամուսնանալ՝ համարելով, որ այդ ժամանակ անձն ու միտքը տկարանալ է սկսում:

Առաքեալը Եկեղեցու սեղանը խաչաձեւ քարից պատրաստել օրինադրելով պատուիրում է նշխարը պատարագի օրը պատրաստեն եւ խաչաձեւ դրոշմելով եփեն, մաքուր ամանի մէջ պահած գինին սեղան հանեն եւ ոչ ոք չյանդգնի բաժակի հետ ջուր խառնել՝ համարելով, որ այն Աստուծոյ հաճելի չէ:

Սեղանը հաստատելուց յետոյ պէտք է եպիսկոպոսը քահանաների, սարկաւազների եւ ժողովրդոց հետ աղօթքի զգաստութեամբ, արտասուքով, սաղմոսերգութեամբ ու Ս. Աւետարանի ընթերցմամբ եւ ապա Ս. Պատարագ անի: Երբ որ սեղանը կհաստատի՝ պէտք է զուարակներ, արջառներ եւ ոչխարներ մորթել²,

¹ Մխիթարեան Աբէլ, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1874, գլ. Ա., եր. 9:

² Այս պատուէրը սրբութեամբ կատարվում է, եւ շատ հարկատու է, վասնզի եկեղեցու օծման նաւակատիքը մեծ հանդէսով եւ զանազան տեղերից եկած ժողովրդեան ներ-

ինչպէս Սողոմոն արեց տաճարի շինութեան ժամանակ: Եկեղեցում պէտք է քրթմնջել եւ միմեանց նայել, ոչ մի բան չպէտք է խօսել բացի աղօթքից, երեսը դէպի արեւելք պէտք է կենալ եւ ձեռքերը բարձրացրած՝ խնդրելով արդարութիւն եւ Աստուծոյ պատրաստած արքայութեան արժանանալ:

Ժ.-րդ յօդուածից սկսած՝ խրատներ են եպիսկոպոսների, քահանաների եւ ժողովրդեան բարեկեցութեան համար, եւ իւրաքանչիւր հանցաւորին, ըստ յարմարադատութեան, պատիժ է սահմանուած: Վերեւ յիշած Սահմանադրութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցին ընդունել է եւ գործադրում է որչափ հանգամանքները ներում են, բացի ԻԹ.-րդ յօդուածից, որով պատուիրում է Առաքեալը՝ քառասնորդաց պահքը պահել բացի չաբաթ եւ կիւրակէ օրերից:

Ս. Առաքեալը իւր պատուէրները տալով՝ ասում է ժողովրդին. «Հայրե՛ր եւ եղբայրնե՛ր, դուք որ Տիրոջը յանձնեցիք ձեր անձը, այս ինձանից ձեզ, եւ ձեզանից յետոյ եղողներին օրէնք լինի: Հաստատ կացէք ա՛յն ամեն բանի մէջ, որ ինձանից լսեցիք, մի՛ անցէք այդ սահմանից, որ ձեզ բարիք լինի եւ երկայնակեաց լինիք: Այս խօսքերը ձեզ մօտ յիշատակ լինեն, մի՛ մոռանաք ձեր աղօթքներում: Ազատ մնաք չարի փորձանքից, խաղաղութիւն ձեզ հետ»:

Սահմանադրութիւնը վերջանում է հետեւեալ բառերով. «Զայս օրէնսդրութիւն ես Զաքարիա աշակերտ Առաքելոյն Թադէոսի գրեցի, որպէս լուայ ի նման է, ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս»:

կայութեամբ է կատարվում, որոնք հոգեւորապէս միախորովուց յետոյ՝ նիթապէս եւս յագնում են պատրաստած կերակրով, եւ ուրախութեան ու ցնծութեան տօն կատարելուց յետոյ՝ դառնում են իրենց տեղերը:

ԳԼ. Բ.

Անճաճ էի մահը: Սանատրուկ: Հայաստանում քարոզող Առաքելներ: Ս. Բարդուղիմէոս: Ս. Եւստաթէոս կամ Ստաթէ: Մեծ Հայոց Եպիսկոպոսներ: Ստորին Հայոց Եպիսկոպոսներ: Փոքր Հայոց Եպիսկոպոսներ: Ս. Ոսկեանց եւ Ս. Սուքիասեանց անասակութիւնը:

Աբգարի որդին եւ յաջորդը Անանէ կամ Անանուն հինգ տարի հազիւ թագաւորեց հալածելով քրիստոնեաներին եւ հաւատացեալներին եւ նահատակելով՝ մինչեւ որ մի անգամ իւր պալատում կճեայ սիւն կանգնեցնելիս սեան յանկարծ վայր ընկնելովն՝ տակը մնաց եւ մեռաւ, իսկ Սանատրուկ, որ Աբգարի մահից յետոյ Վերին եւ Միջին Հայաստանի վրայ թագաւորեց, եւ իւր դայեակ քաջ Բագրատունիների եւ Արծրունիների աջակցութեամբ զօրաժողով էր լինում բոլոր Հայաստանին տիրել՝ առանց պատերազմի հասաւ իւր նպատակին, որովհետեւ Եղեսիայի բնակիչները Անանէի մահից յետոյ խոստացան Սանատրուկին ընդունել, եթէ նա քրիստոնեաներին չի հալածի, իսկ Սանատրուկ թէեւ խոստացաւ, բայց յետոյ դրժեց իւր խոստմանը: Նա ոչ միայն քրիստոնեաներին սկսեց հալածել, այլեւ կոտորեց Աբգարի տան բոլոր արուներին, աղջիկներին բնակեցրեց Հաշտենից կողմերում, իսկ Աբգարի Հեղինէ կնոջը, որից շատ բարիք էր տեսել, Միջագետքի տիկնութիւնը յանձնելով՝ բնակեցրեց Խառան քաղաքում: Բայց Հեղինէ թագուհին չկարողանալով տանել կռապաշտ ժողովրդի խժեժութեանց՝ գնաց Երուսաղէմ, եւ սովի ժամանակ ժողովրդին մեծամեծ բարիքներ արեց: Նա իւր բոլոր գանձերը ծախսելով՝ Եգիպտոսից ցորեն բերել տուեց եւ բաշխեց կարօտեալներին եւ մեռաւ ու թաղուեց Երուսաղէմում¹:

Մինչդեռ, իրերը Հայաստանում այսպիսի դրութեան մէջ էին եւ քրիստոնեաները հալածվում էին, քարոզութեան պաշտօնով հետզհետէ Հայաստան եկան Ս. Բարդուղիմէոս, Ս. Թովմաս ու Յուդա-Թադէոս Առաքեալները եւ Երուսաղէմում Յակոբ Տեառնեղբորից եպիսկոպոս ձեռնադրուած Եղիշէ, որ շատ մարդիկ աշակերտելով Քրիստոսի Աւետարանին եւ մկրտելով՝ 70 թ. նահատակուեց Ուտի նահանգում:

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք. Բ., գլ. ԼԵ.:

Ս. Բարդուղիմէոս Առաքեալը երկոտասանիցն էր: Նա առաջին անգամ Ս. Թովմաս Առաքեալի հետ քարոզութեամբ Հայաստանից անցնելով գնացել էր Հնդկաց աշխարհը, վերադարձած լինելով Հրէաստան՝ Մարիամ Ս. Կոյսի մահից յետոյ 49 թ. նրա պատկերը հետն առած՝ նորից եկաւ Հայաստան, սկսեց քարոզել, հաւատացեալներին խրախուսել եւ հաւատացելոց թիւը բազմացնել: Ս. Բարդուղիմէոս տեսնելով Սանատրուկի խստասրտութիւնը՝ անցաւ Պարսկաստան, այնտեղ եւս յաջողութիւն չգտնելով նորից վերադարձաւ Հայաստան՝ Աղբակի, Նախիջեւանայ եւ Գողթնեաց կողմերը, հաւատացեալների վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրեց պարսից մոգերից քրիստոնէութիւն ընդունած իւր Կոմսի աշակերտին եւ թողեց Գողթնեաց Ագուլիս աւանում, իսկ ինքն Յակովբեան Յուդա-Թադէոսի հետ գիշերելով Օթեաց խաչ կոչուած տեղը (ըստ ոմանց Խոր-Վիրապի բլրի վրայ է)^[3] անցաւ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառներն ու Անձեւեաց կողմերը՝ ամենայն տեղ քարոզելով եւ հաւատացելոց թիւը շատացնելով: Ս. Բարդուղիմէոս Տիգրիս գետի եզերքում Կանգուար ամուր բերդին մօտիկ շինեց մի փոքր տաճար, այնտեղ հաստատեց Աստուածամօր պատկերը եւ ժողովելով հաւատաւոր կանայք եւ կոյսեր՝ նրանց գլխաւոր կարգեց Յուսիկ անունով մի իշխանի Մարիամ քրոջը¹, իսկ ինքն սկսեց իւր քարոզութիւնը շարունակել Ստորին Հայքում, շատերին քրիստոնեայ դարձրեց, որոնց մէջ նաեւ Սանատրուկ թագաւորի Ոգուհի կամ Թագուհի քոյրն ու հազարապետը: Սանատրուկ, երբ լսեց այս, իւր քրոջ հետ շատերին նահատակեց, իսկ Ս. Բարդուղիմէոս Առաքեալին մորթազերծ անել եւ խաչել տուեց Արեբանոս քաղաքում, այնտեղ, որ յետոյ Ս. Առաքեալի անունով Բարդուղիմ կամ Բարմ կոչուեց, իսկ այժմ Աղբակ է կոչվում:

Բացի Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Ս. Առաքեալներից Հայաստանում քարոզեց նաեւ Ս. Թադէոս Առաքեալի աշակերտ Եւստաթէոս կամ Ստաթէ, որ եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ քարոզեց Սիւնեաց աշխարհում եւ այնտեղ էլ նահատակուեց: Եւստաթէոս կամ Ստաթէն համարվում է Եօթանասնից մէկը եւ Թադուած է Տաթեւում:

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, եր. 295:

* * *

Թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս Ս. Առաքեալներից յետոյ Հաւատացեալների հոգեւոր պէտքերը հոգալու համար յաջորդեցին միմեանց.

Ա. Մեծ Հայքում հետեւեալ եպիսկոպոսները¹:

1. Զաքարիա եպիսկոպոս, որ Ս. Թաղէոս Առաքեալի հետ Հայաստան եկաւ 33 թ. եւ Արտազի եպիսկոպոս ձեռնադրուեց, Ս. Թաղէոս Առաքեալի մահից յետոյ 12 տարի եւս հովուեց իւր հօտը եւ 70 թ. նահատակուեց Երուանդ Բ. Թագաւորից:

2. Զեմենտոս, որ բոլոր ճանապարհների վրայ հսկող էր կարգուած եւ Սանատրուկ Թագաւորի հաւատարիմն էր, երբ իւր դահճապետ եղբայրը Ս. Թաղէոս Առաքեալին նահատակում էր, եղած հրաշքները տեսնելով՝ քրիստոնեայ դարձաւ, եւ Զաքարիայի մահից յետոյ յաջորդեց նրան: Զեմենտոս իւր եպիսկոպոսութեան պաշտօնը ամենայն արժանաւորութեամբ վարելուց յետոյ՝ 79 թ. նահատակուեց Երուանդ Բ. Թագաւորի եղբայր Երուազ քրմապետից:

3. Կոմսի եպիսկոպոս ազգով պարսիկ էր եւ մոգ՝ Պարսից Խորասան քաղաքից: Սա իւր եօթն ընկերներով Ս. Բարդուղիմէոս Առաքեալի հետ Պարսից Խորասան քաղաքից եկաւ Հայաստան եւ կարգուեց Ս. Առաքեալից Ագուլիսում Գողթնեաց եպիսկոպոս: Երբ Ս. Առաքեալը գնաց Հեր եւ Զարեանդ գաւառները՝ Կոմսին իւր մի քանի ընկերների հետ քարոզում էր եւ օրըստօրէ աւելացնում էր հաւատացելոց թիւը: Կոմսի 67-90 թթ. հովուելով իւր ժողովուրդը՝ մեռաւ Ագուլիսում: Նրա գերեզմանի վրայ շինուած փոքրիկ մատուռը մինչեւ զայսօր էլ ուխտատեղի է:

4. Բաբելաս², ազգով պարսիկ, Ս. Բարդուղիմէոս Առաքեալից իւր ընկերների հետ Գողթնեաց գաւառի այցելու կարգուած լինելով՝ Կոմսի մահից յետոյ 90 թ. յաջորդեց նրան եւ վախճանուեց 120 թ.:

Թէեւ Բաբելասով ընդհատվում է Գողթնեաց եպիսկոպոսութեան յաջորդութիւնը, բայց քրիստոնէութիւնը հաստատ հիմն էր

¹ Ս. Թաղէոս Առաքեալին յաջորդող եպիսկոպոսների պատմութիւնը քաղուածօրէն հանումաձ է Շահխաթունեանի «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Արարատայ» Ա. հատորից:

² Օրպէլեան Ստեփաննոս, Պատմութիւն նահանգին Սիսական: Փարիզ, 1859, Հտ. Ա., եր. 62:

բռնել այդ գալառում, իսկ քրիստոնեաները խոյս տալով աշխարհից եւ նրա բռնութիւնից ու հրապոյրներից՝ անտրտունջ կերպով միայնակեցութեամբ էին անցնում իրենց օրերը՝ Գարուայ լեռների մէջ ճգնելով, քարոզելով եւ ուսուցանելով¹:

Բ. Վերին Հայքից դուրս՝ Հայոց Միջագետքի Եդեսիա քաղաքում, Ս. Թադէոս Առաքեալին յաջորդեցին հետեւեալ եպիսկոպոսները.

1. Ադդէ, որին Անանէ նահատակեց, երբ առաջարկեց նրան իւր համար խոյր շինել, իսկ նա պատասխանեց. «Իմ ձեռքերը կռապաշտ թագաւորի համար խոյր չեն շինի»:

2. Տուբիաս: Սա առաջին անգամ իւր տունը ընդունեց Ս. Թադէոս Առաքեալին, երբ նա եկաւ Եդեսիա Աբգարին բժշկելու համար: Սա Ադդէի մահից յետոյ յաջորդեց նրան եւ 94 թ. հռոմայեցւոյ Դոմետիանոս կայսրին՝ ընդդէմ քրիստոնէից յարուցած հալածանքի ժամանակ շատ տանջանքներից յետոյ նահատակուեց:

3. Բարսումա հայկազն եպիսկոպոս Եդեսիայի Տրայանոսի օրով (108-120 թթ.)^[4]: Սա երբ ծերունի Սարբիւղոս քրմին եւ նրա Բաւէա քրոջը քրիստոնեայ դարձրեց՝ շատ հեթանոսներ էլ քրիստոնեայ դարձան: Սարբիւղոս քրմին եւ նրա քրոջ հէտ նահատակուեցին շատերը, եւ սաստիկ տանջանքներ տալուց յետոյ, երբ որ կախարանի վրայ երկաթի քերաններով քերում էին Բարսումայի մօրթը, քրիստոնէից ազատութեան հրամանը արքունիքից հասնելով՝ արձակուեց, եւ այսպէս Բարսումա ազատուելով՝ սկսեց աւելի եւս ազատութեամբ քարոզել, մինչեւ որ խորին ծերութեան մէջ 120 թ. վախճանուեց:

Եդեսիայի եպիսկոպոսների յաջորդութիւնը շարունակուեց մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որոնց մէջ յիշվում են.

4. Կոն եպիսկոպոս (291-295 թթ.)²:

¹ Օրպէլեանը «Պատմութիւն նահանգին Սիսական»-ում Թանահատի վանքի պատմութիւնը արած ժամանակ՝ յիշում է որպէս թէ նա գտել է վանքի արձանագրութեանց մէջ, որ վանքը շինուել է Հայոց թուականից 400 տարի առաջ Միսիթար անունով մի վանականի ձեռքով, որին եւս կարելի է Սիւնեաց եպիսկոպոս համարել մոտ 150 թ. Զրիստոսի:

² Շահխաթունեանը (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 157) ասում է. «Սոյն այս Կոն եպիսկոպոս յիշատակի ի հին ճառքնորի գրանցի մեծի Աթոռոյս ի ճառի անդ Շմոնայ կամ Սամովնայ եւ Գորիա կամ Գուրիասայ, որպէս ի սկզբան ճառին նոյնպէս եւ ի վախճանին: Եւ սկսուած ճառին է ըստ այսմ. «Յամի վեց հարիւրորդի հնգետասներորդի Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որ է ամ ութերորդ թագաւորութեանն Դիոկղետիանոսի, որ թագաւորեաց զինն եւ տասն ամ ... յամս Կոնա եպիսկոպոսի Ուտիայի, արար Դիոկղետիանոս հալածումն քրիստոնէից յամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ»:

5. Ակակիրոս եպիսկոպոս Տիգրանակերտի (250-280 թթ.), որ նույնպես կարելի է յիշել ի շարս Եդեսիայի եպիսկոպոսների:

6. Արքեպիսկոպոս Միջագետքի (260-280 թթ.):

Գ. Փոքր Հայքի Կեսարիա քաղաքում Ս. Թադէոս Առաքեալին յաջորդեցին հետեւեալ եպիսկոպոսները.

1. Թէոփիլոս եպիսկոպոս (40-70 թթ.): Սա Ս. Թադէոս Առաքեալի հետ շրջում էր քարոզելու Քրիստոսի Ս. Աւետարանը եւ նրանից Կեսարիայի եպիսկոպոս ձեռնադրուեց¹:

2. Զոթիկոս եպիսկոպոս Փոքր Հայոց Կոմանա քաղաքի (160-190 թթ.): Սա գրով եւ թղթով ընդդիմացաւ Մոնտանոս հերձուածողին, որ պատիւ վաստակելու համար սկսել էր մարգարէանալ Եկեղեցու վարդապետութեան հակառակ: Զոթիկոս մեռաւ նահատակութեան մահուամբ:

3. Աղէքսանդր եպիսկոպոս Գամրաց: Սա բաւական ժամանակ հաւատացեալներին հովուելուց յետոյ գնաց Երուսաղէմ եւ ծերունի Նարկիսոս եպիսկոպոսի հետ վարում էր Երուսաղէմացուց եպիսկոպոսութեան պաշտօնը 210-230 թթ.: Երկու անգամ Կեսարիայի (Պաղեստինի) դատաւորի առաջ դատուեց եւ հաստատ մնալով իւր հաւատին՝ բանտարկուեց ու բանտի մէջ վախճանուեց:

4. Մեհրուժան եպիսկոպոս Հայոց (250-280 թթ.): Տրդատի հայր Մեծն Խոսրովից նահատակուեց ուրիշ շատ քրիստոնեաների հետ:

5. Պարմելիանոս կամ Փիրմիլիանոս: Սա իւր անձանձիր եւ եռանդուն աշխատութեան համար 230 թ. նշանակուեց Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքի հաւատացեալներին եպիսկոպոս, Պօղոս Շամշտացու դէմ² գումարուած ժողովում գտնուեց, եւ շատ հալածանքներ տանելով՝ 270 թ. մեռաւ խաղաղութեամբ:

¹ Շահիսաթունեանը (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 153) առնելով Յովսէփ Քահանայ Ջուղայեցուց՝ կարծում է, որ Ս. Գուկաս Աւետարանիչը սրան է ուղղել իւր Աւետարանը (Գուկ., Գլ. Ա., 3) եւ Գործք Առաքելոցի մէջ յիշուած Թէոփիլոսը սա լինի, որ Պաղեստինում գումարուած ժողովի մէջ գլխատրն էր: Պաղեստինի ժողովը (Եւսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ: Վենետիկ, 1877, գլ. Ե.) գումարուեց Ջատիկի տօնի համար: Ոմանք պնդում էին, թէ հրէից Պասեքի հետ լուսնի 14-ին, որ օրը եւ պատահի պէտք է տօնել Յիսուսի յարութիւնը, բայց ժողովը որոշեց Միաշաբթի (Կիրակէ) օրը միայն տօնել: Ժողովի գահերէց էին Թէոփիլոս Կեսարիոյ (Պաղեստինի) եպիսկոպոս եւ Նարկիսոս Երուսաղէմացուց եպիսկոպոս: Ուրիշ եպիսկոպոսների հետ էին նաեւ Պոնտացուց եպիսկոպոսները, որոնց գլխատրն էր Պալմայ, որին Մ. Վարդապետ Մուրատեան Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Առաքեալներին յաջորդող Հայոց եպիսկոպոսների շարքումն է դնում:

² Պօղոս Շամշտացի կամ Սամոսատացի ասում էր, թէ Քրիստոս մարդկային բնութիւնից ոչնչով աւելի չէ:

6. Կղէնէոս կամ Կղէոնիոս եպիսկոպոս Կեսարիայի չնայելով յարուցուած սարսափելի հալածանքներին՝ ամենայն եռանդով կատարում էր քարոզչութեան պաշտօնը 272-290 թթ., եւ նահատակուեց Դիոկղետիանոս կայսրի ժամանակով:

7. Վլասիոս եպիսկոպոս Սեբաստիայի (290-315 թթ.): Սա Սեբաստիայի կողմերիցն էր եւ ժողովրդեան միաբերան ընտրութեամբ ձեռնադրուեց Սեբաստիայի եպիսկոպոս: Վլասիոս շատ չարչարանքներ եւ տանջանքներ տանելով՝ իւր անդրդուելի հաստատամտութեամբ շատերի քրիստոնեայ դառնալու պատճառ եղաւ, եւ 315 թ. գլխատուեց Սեբաստիայից դուրս:

8. Ղեւոնդիոս եպիսկոպոս Կեսարիայի (292 թ.): Մեծ հալածանքի ժամանակ շատ նեղութիւններ կրեց: 302 թ. սրանից ձեռնադրուեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Հայաստանեայց Հովուապետ: Ղեւոնդիոս եպիսկոպոս գտնուեց նաեւ Նիկիոյ Տիեզերական Ս. Ժողովում:

* * *

Ս. Թադէոս Առաքեալին յաջորդող Եպիսկոպոսական երեք Աթոռները հաստատուած էին.

Մեծ Հայքինը՝ Արտազ գաւառում եւ Գողթնեաց Ագուլիս աւանում՝ յայտնի են միմեանց յաջորդող չորս եպիսկոպոսների անուններ: Միջագետքինը կամ Ստորին Հայքինը՝ Եդեսիա եւ Տիգրանակերտ քաղաքներում՝ յայտնի են հինգ եպիսկոպոսների անուններ: Իսկ Փոքր Հայքինը՝ Կեսարիա եւ Սեբաստիա քաղաքներում՝ յայտնի են ութն եպիսկոպոսների անուններ:

Աբգարի յաջորդները՝ մինչեւ Տրդատ Թագաւորը, թողնելով քրիստոնէութիւնը՝ կռապաշտութեան մէջ ընկան եւ սկսեցին հալածել քրիստոնեաներին, իսկ եպիսկոպոսները այցելում էին հաւատացեալներին, քարոզում ու խրախուսում էին եւ իրենց նահատակուելովը աւելի ոյժ ու զորութիւն էին տալիս իրենց հօտին: Քրիստոնեաները չկարողանալով յայտնի համարձակ պաշտել իրենց կրօնը՝ լեռների մէջ, ձորերում եւ այրերում ապրում եւ աղօթում էին եւ այսպէս քրիստոնէութիւնը անընդհատ եւ անսասան մնաց մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Բացի բազմաթիւ նահատակներից եւ Սանատրուկ Թագաւորի արքայադուստր Սանդիստից ու Թագուհի քրոջից՝ հայ քրիստոնեայ նահատակների մէջ նշանաւոր էին Ս. Ոսկեանք եւ Ս. Սու-

քրիստեանք: Ս. Ոսկեանք արդէն յայտնի է, որ երբ Հռոմից դեսպանութեամբ գալիս էին Սանատրուկի մօտ ճանապարհին հանդիպելով Ս. Թադէոս Առաքեալին՝ լսեցին նրա քարոզութիւնը, հաւատացին եւ մկրտուեցին եւ հետեւելով Ս. Առաքեալին՝ իրենք եւս սկսեցին քարոզել հասնելով Արարատեան նահանգը՝ բնակուեցին Ծաղկէոյ սարում: Ս. Թադէոս Առաքեալի մահից քառասուն երեք տարի յետոյ Ս. Ոսկեանք, որ արդէն ծերացել էին՝ իջան Արտաշատ քաղաքը եւ սկսեցին քարոզել Քրիստոսի Ս. Աւետարանը, որին ուրիշների հետ հաւատացին Արտաշէս Բ. Թագաւորի Սաթենիկ կնոջ Ալանաց երկրից եկած ազգականները, որոնք հետեւելով Ս. Ոսկեանց՝ նրանց հետ առանձնացան Ծաղկէոյ սարը, եւ Եփրատի (Արածանի) ակունքում մկրտուելով՝ իրենց գլխաւոր Սուքիասի անունով կոչուեցին Ս. Սուքիասեանք: Արտաշէս Թագաւորի որդի Արտաւազդը զայրանալով այս բանի վրայ՝ 107 թ. նահատակեց Ս. Ոսկեանց: Թէեւ ի պատիւ Սաթենիկի շատ հնարք գործ դրին Ս. Սուքիասեանց նորից արքունիք յետ բերելու, սակայն նրանք տեսնելով Ս. Ոսկեանց նահատակութիւնը՝ մերժելով մերժեցին արքունեաց հրաւերքը եւ առանձնացան Զրաբաշխ կամ Սուկաւ լեռներում: Տեղի խոնաւութեան պատճառով՝ Ս. Սուքիասեանք սեւացած եւ մազոտուած լինելով՝ քօշ¹ էին կոչվում եւ 130 թ. նահատակուեցին:

Ս. Թադէոս Առաքեալին վերագրած կանոններին նայելով՝ հայոց նախնական կամ առաքելական դարու եկեղեցին բաւական կազմակերպուած է եղել եւ եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր անդամի պարտքը՝ որոշուած: Հեթանոս հայերով շրջապատուած եւ կռապաշտ թագաւորներից հալածուած քրիստոնէութիւնը տեւեց մինչեւ Ս. Գրիգոր, աւելի եւս հալածանք կրելով Մեծն Խոսրովից եւ Տրդատից, որ մինչեւ իւր քրիստոնեայ դառնալը՝ երկու հրովարտականերով սաստիկ հալածանք հանեց ընդդէմ քրիստոնէից:

¹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց: Մոսկվա, 1853, եր. 22-23:

ՇՐՋԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼ. Ա.

Հոռմայեցւոց կայսրութիւնն ու Արշակունի ցեղապետութիւնը: Հոռմէական կայսրութեան բաժանումն եւ նրա մայրաքաղաքների մշակութիւնը քրիստոնէական եկեղեցու վերաբերութեամբ: Հայաստանեայց եկեղեցու յարաբերութիւնը դրանց հետ: Արշակունեաց ցեղի անկումն Պարսկաստանում: Արտաշիր Սասանեան: Անակի Հայաստան գալը եւ Խոսրովի մահը: Անակի տան կոտորածը եւ երկու մանուկների ազատումը: Ս. Գրիգորի դաստիարակութիւնն ու ամուսնանալը: Ս. Գրիգոր Տրդատի մօտ: Ս. Գրիգորի քրիստոնէայ եւ Անակի որդի լինելու յայտնուիլը: Ս. Գրիգոր Արտաշատի Խոր Վիրապում:

Մակեղօնական լայնածաւալ տէրութիւնը Աղէքսանդր Մակեղօնացու մահից յետոյ զանազան մասերի բաժանուեց եւ այսպէս թուականալով՝ արեւմուտքում տեղի տուեց Հռոմէական կայսրութեանը, իսկ արեւելքում՝ Արշակունի ցեղապետութեանը:

Հռոմէական կայսրութիւնն էլ երկու բաժանուեց՝ Արեւմտեան եւ Արեւելեան: Արեւմտեան կայսրութեան մայրաքաղաքն էր Հռոմ, իսկ Արեւելեան կայսրութեան մայրաքաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս: Այդ երկու քաղաքները իրենց քաղաքական նշանակութեամբ որոշ տեղ բռնեցին նաեւ քրիստոնէական եկեղեցու վերաբերութեամբ, որովհետեւ Հռոմը իւր պապական աթոռով կենտրոն դարձաւ արեւմտեան քրիստոնեայ ազգերի, որոնք օրթոդոքս կամ ուղղափառ եկեղեցին են կազմում: Այս երկու եկեղեցիների հետ եւս Հայաստանեայց եկեղեցին յարաբերութեան մէջ է եղել՝ որպէս առանձին ինքնուրոյն եկեղեցի:

Հայաստանեայց եկեղեցու կազմակերպութեան հետ մեծ յարակցութիւն է ունեցել Արշակունի ցեղապետութիւնը, որ երկու հարստութեան էր բաժանուած, արեւելեանը՝ Պարսկաստանում, իսկ արեւմտեանը՝ Հայաստանում: Այս երկու ցեղակից հարստութիւնները սակաւ բացառութեամբ միմեանց զօրավիգ էին, երբ հարկ էր լինում մէկին կամ միւսին պատերազմ ունենալ Հռոմէական կայսրութեան կամ այլ տէրութեանց հետ:

Պարսից նախարարներից Արտաշիր Սասանեանը Արտաւանին սպանելով՝ վերջ դրեց Պարսկաստանում Արշակունի կամ Պարթևական հարստութեանը եւ ինքն պարսիկ նախարարների հաւա-

նութեամբ 226 թ. թագաւորելով Արտաւանի տեղ՝ Սասանեան հարստութեան հիմնադիրն դարձաւ: Այս ժամանակ Հայաստանում թագաւորում էր Խոսրով Ա. Մեծն, որ ամեն ջանք գործ դրեց նորից հաստատել Արշակունի հարստութիւնը Պարսկաստանում՝ զանազան պատերազմներով նեղելով Արտաշիր Սասանեանին, որ մտածում էր Խոսրովին սպանել տալ եւ Հայաստանում եւս Արշակունի հարստութիւնը տապալել, որպէսզի ինքն եւ իրենով սկսուած ցեղապետութիւնը կասկածելի սահմանակից չունենայ: Այս մտածմունքը Սասանեան ցեղապետութեան աւանդական քաղաքականութիւնը դարձաւ: Արտաշիր Սասանեան իւր այս նպատակը յառաջ տանելու համար Պարսկաստանի Պահլաւիկ կամ Արշակունի նախարարներէից նրան, ում որ յաջողի Խոսրովին սպանել՝ խոստացաւ Քուշանաց աշխարհը եւ Բահլ հայրենական քաղաքի թագաւորութիւնը եւ իւր երկրորդը լինելու իրաւունքը: Սուրէնեան Պահլաւ Անակ խոստացաւ սպանել Խոսրովին, ուստի եւ 256 թ. իւր եղբոր հետ եկաւ Հայաստան՝ կեղծելով որպէս, թէ իբրեւ Արշակունի՝ ցեղակից Խոսրովի եւ Արտաւանի, փախչում է Արտաշիրի հալածանքից: Խոսրով՝ չիմանալով Անակի եկւորութեան բուն պատճառը, սիրով ընդունեց եւ ամենայն մտերմութեամբ սկսեց վարուել: Անակ այս մտերմութիւնից օգուտ քաղելով՝ մի անգամ որսի ժամանակ, Խոսրովին առանձին գտնելով իւր եղբոր հետ՝ նրա վրայ յարձակուեց եւ մահացու վէրք տուեց ու ջանք արեց փախչել: Խոսրով դեռ չմեռած՝ հրամայեց Անակին տնով տեղով ջնջել, ուստի եւ հայոց նախարարները զօրքերով հետամուտ եղան Անակին ու նրա եղբոր, եւ Երասխ գետի մօտ բռնելով՝ գետահեղձ արին: Անակի տանից ազատուեցին միայն իրենց դայեակների ձեռքով զանազան կողմեր փախցրած նրա երկու որդիքը: Անդրանիկին, որի անունը Սուրէն էր, նրա դայեակը փախցրեց Պարսկաստան, իսկ կրտսերին՝ Կեսարիա:

Ըստ աւանդութեան¹, երբ Անակ Հայաստան էր գալիս՝ ճանապարհին Արտազ գաւառում, Ս. Թադէոս Առաքեալի գերեզմանի մօտ գիչերօթա առնելով՝ նրա Ոգոհէ կինը յղացաւ եւ 257 թ. ծնաւ Վաղարշապատ քաղաքում մի արու գաւակ, որին ստնտու կարգուեց Գամրաց Կեսարիա քաղաքից եկւոր հաւատացեալ մեծա-

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., գլ. ՀԴ.: Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, եր. 23:

տուն Եփթաղիոսի քոյր Սոփիան, որ Կեսարիայում ամուսնացած լինելով Բուրդար անուն մի պարսիկի հետ՝ Անակի Հայաստան եկած ժամանակ իւր մարդու եւ իւր եղբայր Եփթաղիոսի հետ Վաղարշապատումն էր գտնվում: Անակի տան կոտորածի ժամանակ Սոփիան կարողացաւ թաքցնել մանկանը, երբ վտանգն անցաւ՝ առաւ եւ իւր Եփթաղիոս եղբօր ու Բուրդար ամուսնու հետ գնաց Կեսարիա:

Մանուկը Եփթաղիոսի եւ Սոփիայի խնամոց տակ մկրտուեց եւ կոչուեց Գրիգոր, որ քրիստոնէական հաւատով զարգացաւ եւ 276 թ. ամուսնացաւ Դաւիթ անուն հաւատացեալի Մարիամ աղջկայ հետ, եւ ունեցաւ երկու զաւակ՝ Վրթանէս եւ Արիստակէս:

Խոսրովի մահից յետոյ Արտաշիր Սասանեանը 260 թ. մտաւ Հայաստան, երկիրը քար ու քանդ արեց, սրից անցրեց Խոսրովի տունը, որից ազատուեցին երկու մանուկ՝ Տրդատ եւ Խոսրովի դուստ: Խոսրովի դիտին Ամատունեաց Օտայ նախարարը փախցրեց Ամուրն Անի, իսկ Տրդատին՝ Արտաւազդ Մանգակունին փախցրեց Կեսարիա եւ այնտեղից եւս Հռոմ, ուր հասակն առնելով՝ Տրդատ սկսեց ծառայել կայսրի դռանը՝ Լիկիանոս մեծ իշխանի ձեռքի տակ:

Գրիգոր իմանալով իւր հօր արարքը, Հայաստանի աւերածը եւ Խոսրովի տան սրածովիւնը՝ 280 թ. մտաւ կուսանաց անապատը, իսկ Վրթանէս մնաց Կեսարիայում, ժամանակին ամուսնացաւ եւ ունեցաւ երկու որդի՝ Գրիգորիս եւ Յուսիկ:

Գրիգոր իւր հաւատարմութեան համար Տրդատին շատ սիրելի էր: Տրդատ մեծամեծ քաջութիւններ գործելուց յետոյ Դիոկղետիանոսից իբրեւ հայրենի ժառանգութիւն 286 թ. ստանալով Հայաստանի թագաւորութիւնը, երբ հռոմէական զօրքերով գալիս էր Հայաստան՝ նրան ուղեկից էր նաեւ Գրիգոր: Տրդատ հասնելով Եկեղեաց գաւառի Երիզա աւանը՝ մեծամեծ զոհեր արեց Անահտի մեհենին եւ հրամայեց Գրիգորին, որ նա եւս պսակ, ծառերի թաւ ոստեր եւ ծաղկեփնջեր նուիրի, բայց Գրիգոր յայտնելով իւր քրիստոնէայ լինելը՝ հրաժարուեց: Տրդատ լսելով այս՝ շատ զայրացաւ, յանդիմանեց Գրիգորին եւ նոյն օրը բանտը դրեց: Հետեւեալ օրը ատեան բերուելով՝ Գրիգոր հրապարակաւ խոստովանեց իւր քրիստոնէութիւնը, սկսեց քարոզել եւ յայտնապէս ցոյց տալ կռքերի ստութիւնը եւ կռապաշտութեան մոլորութիւնները: Տրդատ ամեն հնարք ի զուր համարելով Գրիգորին համոզելու՝

սկսեց չարչարել նրան եւ տասն երկու զանազան սոսկալի տանջանքներ տալուց յետոյ, երբ լսեց, թէ նա իւր հօրը սպանող Անակի որդին է՝ աւելի եւս զայրացաւ եւ կապած ձեռքերով ու ոտքերով յանձնեց Արտաշատի իշխան Մազենտին, որ ձգի Արտաշատի մահապարտների խոր Վիրապը: Ս. Գրիգոր 286-301 թթ. մնաց Վիրապում, ուր, ըստ ժողովրդական աւանդութեան, մի կին օրը մի կտոր հաց էր ձգում:

ԳԼ. Բ.

Ս. Հոփսիսմեանց Հայաստան գալը եւ մահատակուիլը: Ս. Գրիգորի Խոր Վիրապից դուրս գալը, քարոզութիւնը, Հայաստանեայց Հովուապետ ընտրուելը եւ Կեսարիայի Ղեւոնդիոս Եպիսկոպոսից ձեռնադրուելը: Ս. Գրիգոր Տարօնում եւ պատերազմը քրմապետների հետ: Տրդատի եւ ժողովրդեան մկրտուելը: Ս. Էջմիածնի շինուելը:

Տրդատ Ս. Գրիգորին Արտաշատի մահապարտների Վիրապը ձգելուց, Հայաստանին տիրելուց, եւ բոլոր թշնամիներին նկուն անելուց յետոյ Հանգիստ էր վայելում, երբ հռոմայեցւոց կայսրների հալածանքից ազատուելու համար Ասիա փախան եօթանասուն անձինք քահանայք եւ կոյսեր, որոնցից 36 կոյսեր երեք քահանաների ուղեկցութեամբ եւ Ս. Գայիանէի հսկողութեամբ եկան Հայաստան: Կոյսերի մէջ էր հրաշագեղն ու աստուածային իմաստութեամբ զարդարուած իշխանագուն Ս. Կոյսն Հռիփսիմէ: Կոյսերը սկզբում բնակութիւն հաստատեցին Վասպուրականի Վարազ սարում, ուր Ս. Հռիփսիմէ թողնելով իւր կրած խաչը, որ այժմ յայտնի է Վարազայ Ս. Խաչ անուամբ, իւր ընկերների հետ եկաւ Արարատեան գաւառը եւ բնակութիւն հաստատեց Վաղարշապատ մայրաքաղաքի այգեստանների հնձաններում:

Տրդատ յանձնարարութիւն ստանալով Դիոկղետիանոսից Ս. Հռիփսիմէին կամ յետ հռոմ դարձնել կնութիւն կայսրին կամ ամուսնանալ նրա հետ, եթէ կկամենայ՝ իսկոյն խնդրակներ ուղարկեց, որոնք Ս. Հռիփսիմեանց գտան Վաղարշապատի հնձաններում եւ իմաց տուին թագաւորին՝ պատմելով Ս. Հռիփսիմէի հրաշալի գեղեցկութիւնը: Տրդատ հրամայեց մեծ շքով Ս. Հռիփսիմէին արքունիք բերել, բայց Ս. Կոյսը մերժեց: Վերջապէս, երբ Տրդատ Ս. Կոյսին բռնի արքունիք բերելուց յետոյ տեսաւ, թէ համոզելու համար կանչուած Ս. Գայիանէն հակառակն է համոզում, եւ թէ անհնար է Ս. Հռիփսիմէին իրեն կամ կայսրին հարսնացնել՝ բոլոր կոյսերին էլ նահատակել տուեց 301 թ.:

Ս. Կոյսերի նահատակութիւնից յետոյ Տրդատ մտատանջութիւնից մոլեգնութեան մէջ ընկաւ, եւ խողի բնութիւն ստացաւ: Աստուծոյ հրեշտակը տեսիլքի մէջ յայտնում է Տրդատի քոյր Խոսրովի դիտին, թէ միայն Արտաշատի մահապարտների Խոր Վիրապի մէջ ընկած Գրիգորը կարող է բժշկել Տրդատին: Խոսրովի դուրս պատմում է իւր տեսիլքը: Սկզբում չեն հաւատում, թէ Գրիգոր կարող էր այնքան երկար ժամանակ կենդանի մնալ, բայց երբ տեսիլքը մի քանի անգամ կրկնվում է՝ Օտայ նախարարը ուղարկ-

վում է Արտաշատ եւ Վիրապից հանում է կենդանի նահատակ Ս. Գրիգորին եւ բերում: Մուկեմեալ Տրդատին, որ ժողովրդեան հետ Վաղարշապատի քաղաքադռնից դուրս ընդառաջ էր ելած՝ Ս. Գրիգոր աղօթքով փոքր ինչ զգաստացրեց, սկսեց քարոզել եւ առաջին գործն եղաւ նահատակուած կոյսերի մարմինները ամփոփել նրանց պատառոտուն զգեստներով իրենց բնակութեան հնձանում՝ մինչեւ նրանց նահատակութեան տեղը մատուռներ կկառուցէին: Ս. Գրիգոր պատուիրեց հաւատացեալ թագաւորին եւ այլոց հինգ օր ապաշխարել ծոմ եւ պահք պահելով, եւ իւր քարոզութեան 66-րդ օրը բոլորովին բժշկելով Տրդատին՝ նրա աշխատակցութեամբ շինեց Ս. Կոյսերի անուններին յատկացեալ վկայարանները: Ինքն Տրդատ անձամբ բրում էր կոյսերի հանգստեան տեղը, իսկ նրա կին Աշխէն տիկինն ու խոսրովիդուխտ քոյրը բրած հողը իրենց քղանքներով դուրս էին թափում: Կուսանաց վկայարանները շինելուց յետոյ Ս. Գրիգոր խաչ տնկեց եւ որմափակ անել տուեց այն տեղը, ուր տեսեան մէջ տեսել էր Միածնի իջնելը Հայաստան աշխարհի կենտրոնը՝ քրիստոնէութեան լոյսը այնտեղից Հայաստանի հորս կողմը ցոլացնելու համար:

Ս. Գրիգոր Տրդատին քրիստոնէական հաւատի մէջ հաստատելուց յետոյ նրա հետ շրջելով Հայաստանի զանազան կողմերը՝ կործանեց հեթանոսական բազմաստուածութեան մեհեաններն ու բազիլիկները եւ ամենայն տեղ կանգնեցրեց Քրիստոսի Ս. Խաչը:

Եւ այսպէս, Հայաստանի մեծագոյն մասը Քրիստոսի Ս. Աւետարանին աշակերտելուց յետոյ՝ առաջարկեց Տրդատին եւ Հայոց Աշխարհի իշխաններին, որ մի հովիւ ընտրեն հաւատացեալներին մկրտելու, եկեղեցու Ս. Խորհուրդները մատակարարելու եւ եկեղեցական արարողութիւնները կատարելու համար: Տրդատի հրամանով ժողովուեցին կուսակալները, նախարարները եւ զօրքերի գլխաւորները եւ միաբանութեամբ՝ Ս. Գրիգորին ընտրեցին իրենց Հովուապետ¹:

Այսպիսով, սկիզբն դրուեց Եկեղեցու Հովուապետի ընտրողական սկզբունքին հենց առաջին Հայրապետից, իսկ այս սովորութիւնը անաղարտ եւ անկորուստ մնաց Հայ Եկեղեցու մէջ, որով եւ եկեղեցին բուն ազգային ժողովրդական եկեղեցի դարձաւ: Այս ազգային ընտրութիւնը Ս. Գրիգոր չմերժեց, ուստի Տրդատի կար-

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պոլիս, 1822, եր. 295:

գաղըրութեամբ եւ թղթով՝ տասն եւ հինգ մեծամեծ նախարարների եւ բազմաթիւ մարդկանց հետ՝ թանկագին ընծաներով զնաց Կեսարիա, եւ Ս. Թադէոս Առաքեալի յաջորդ Կապադովկիայի Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսից 302 թ. Հայաստանեայց Հովուապետ ձեռնադրուեց: Ս. Գրիգոր Ղեւոնդիոսից Ս. Յովհաննի Կարապետի եւ Աթանագինէ եպիսկոպոսի մասունքները ստանալով վերադարձաւ՝ ուղեկից ունենալով նաեւ Անտոն եւ Կրօնիդէս կրօնաւորներին, ճանապարհին Սեբաստիայում մի քանի օր մնաց, եւ տեղւոյն քրիստոնեաներից ընտրեց արժանաւորներն ու գրագէտները Հայաստանում քահանայ ձեռնադրելու համար, զանազան տեղերից հրաւիրեց յոյն եւ ասորի եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ եկեղեցու այլեւ այլ պաշտօնեաներ, եւ այսպիսի խուռն բազմութեամբ մտաւ Հայաստան՝ զանազան տեղեր վանքեր հաստատելով, եկեղեցիներ կառուցանելով եւ քարոզելով: Նա կործանուած մեհեանների եւ բազիլիկների գանձերի մի մասը աղքատներին բաժանելուց յետոյ՝ միւս մասը յատկացրեց քրմապետների մանուկներին, նրանց քրիստոնէութեան մէջ վարժեցնելու համար:

Ս. Գրիգոր Կեսարիայից դառնալիս՝ Տարօն հասած ժամանակ լսեց, որ Իննակնեան կոչուած տեղը դեռ կանգուն կան Գիսանէ եւ Դեմետր կուռքերի արձանները: Երբոր կամեցաւ այս արձաններն էլ կործանել՝ հզօր ընդդիմութեան հանդիպեց, սկսուեց արիւնահեղ պատերազմ քրմապետ Արձանի ու նրա Դեմետր որդու եւ հայ հաւատացեալների մէջ: Այս պատերազմի մէջ փոքր էր մնում, որ Ս. Գրիգորի կեանքն էլ զոհ գնար, բայց պատերազմը վերջացավ Արձանի եւ Դեմետրի մահուամբ, եւ Ս. Գրիգոր իսկոյն կործանուած կուռքերի տեղ կանգնեցրեց Քրիստոսի Ս. Խաչը, եւ զետեղելով այնտեղ Ս. Յովհաննի Կարապետի մասունքից նրա անուամբ մի եկեղեցի շինեց՝ այնտեղ թողնելով Անտոն եւ Կրօնիդէս եւ նրանց ընկեր կրօնաւորներին, որոնք չափազանց խստակրօնութեան համար խոտաճարակ են կոչվում, վանահայր եւ Տարօնոյ եպիսկոպոս կարգեց Զենոբ Գլակին, որի անունով վանքը կոչվում է Գլակայ վանք: Ս. Գրիգոր Տարօնի գաւառի մեհեանները եւ բազիլիկները կործանելուց եւ տեղւոյն ժողովրդեանն ու իւր հետ եղած նախարարներին մկրտելուց յետոյ ուղեւորուեց դէպի Արարատեան նահանգը, ուր մեծ չքով ընդունուեց Տրդատ Թագաւորից, որ լսելով նրա վերադարձը՝ Աշխէն տիկնոջ, Խոսրովիդուխտի եւ բազմաթիւ զօրքերի հետ Վաղարշապատից դուրս

գալով Բագրեւանդ գաւառի Բագուան գիւղաքաղաքում ամսօրեայ ժամանակով սպասում էր նրա գալստեանը: Ս. Գրիգոր Տրդատին եւ Հաւատացեալ բազմութեանը մկրտեց Եփրատ (Արածանի) գետում եւ մկրտութեան տեղը Ս. Յովհաննի վանքը շինելով՝ ամփոփեց այնտեղ Ս. Յովհաննի Կարապետի մասունքից: Այս վանքը այժմ կոչվում է Ուչքիլիսէի վանք:

Ս. Գրիգոր Տրդատ թագաւորի հետ (որի անունը մկրտութեան ժամանակ փոխել էր Յովհաննէս) վերադարձաւ Վաղարշապատ եւ իւր տեսլեան համեմատ ի պատիւ իջման Միածնի 303 թ. շինեց այն տաճարը, որ կոչվում է Ս. Էջմիածին, որ դարձաւ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Մայր Աթոռ¹:

Ս. Էջմիածնի շինութիւնից յետոյ Ս. Գրիգոր Տրդատի հետ շրջագայեց բոլոր Հայաստանի մէջ, քարոզեց Քրիստոսի Ս. Աւետարանը, մկրտեց Հաւատացեալներին, եւ նրանց հովիւ կարգեց Կեսարիայից եւ Սեբաստիայից հետը բերած եպիսկոպոսներին, վարդապետներին ու քահանաներին: Որովհետեւ, հայերէն գրագիտութիւն չկար, ասորերէն եւ յունարէն լեզուների համար դպրոցներ հաստատեց՝ ժողովեց այնտեղ քրմերի եւ այլ ցանկացողների որդւոցը, յաջողակներին քահանայ ձեռնադրելով՝ քարոզիչ կարգեց, որոնց թիւը 400-ից անց էր: Սրանց կարգիցն էր Աղբիւսանոս արքունի դռան եպիսկոպոսը: Ս. Գրիգոր կոյսանոցներ, վանքեր եւ մենաստաններ հաստատեց՝ գլխաւոր կարգելով Կապադովկիայից հետը բերած կրօնաւորներին, եւ տեսնելով, որ քրիստոնէութիւնը արմատակալել է Հայաստանում՝ ինքն առանձնացաւ:

Տրդատ թագաւորը, երբոր լսեց Արտաւազդ Մանգաւկունուց, թէ Ս. Գրիգոր ունի երկու որդիք՝ նրանց եւս բերել տուեց Հայաստան: Անդրանիկը Վրթանէս ամուսնացած էր եւ ունէր երկու որդի՝ Գրիգորիս եւ Յուսիկ, իսկ կրտսերը Արիստակէս՝ կրօնաւոր էր: Տրդատ Արիստակէսին եւ Վրթանէսին առաւ եւ զնաց Ս. Գրիգորի մօտ եւ խնդրեց, որ եթէ ինքն Գրիգոր կամենում է առանձնանալ, գոնէ իւր տեղը յաջորդ ձեռնադրի իւր Արիստակէս կրօնաւոր որդուն: Գրիգոր լսեց Տրդատին եւ գալով Վաղարշապատ՝ 325 թ. Արիստակէսին ձեռնադրեց Հովուապետ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

¹ Ս. Էջմիածնի նաւակատեաց տօնը, իւր՝ յանուն Ս. Աստուածածնի եղած Աագ Խորանի համար կատարվում է Ս. Աստուածածնի Վերափոխման շաբաթ օրը: Ամբողջ ինն օրը տօն է կատարվում ի պատիւ վերափոխման Ս. Կոյսին եւ նաւակատեաց Ս. Էջմիածնի, որով եւ՝ սկզբնաւորութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

ԳԼ. Գ.

Վրաց դարձն ի քրիստոնեություն: Վրաց մեծամեծների խնդրանք Ս. Գրիգոր անուան վրաց Բողոքական Եկեղեցի մտնում է ընդ իրաւաստեամբ Հայաստանեայց Հոլովապետի: Կոստիանդնուպոլսի քրիստոնեություն ընդունելը եւ գիտ Ս. Խաչիկ Բրիտոսի: Արիոսի աղանդը եւ Նիկիոյ Տիեզերական Ս. Ժողովը: Ս. Արիստակէսի մասնակցութիւնը Նիկիոյ Ս. Ժողովին, եւ Հաւատոյ Հանգանակն ու ժողովոյ կանոնները Հայաստան բերելը: Ս. Գրիգորի առանձնանալը եւ մահը: Հայաստանեայց երախտագիտութիւնն առ Ս. Գրիգոր: Նիկիոյ Տիեզերական Ս. Ժողովի կանոնները: Վաղարշապատի Ա. Ժողովը եւ անո կանոնները:

Քրիստոնէութիւնը, որ այնքան հալածվում էր, սկսել էր իւր փրկարար ազդեցութիւնն ունենալ, վասնզի վրացիք 317 թ. քրիստոնեայ դարձան քարոզութեամբ Ս. Նունէի Կոյսի, որ Ս. Հռիփսիմեանց ընկերներից էր: Ս. Նունէի, Վրաց Միհրան թագաւորի եւ մեծամեծների խնդրանք Ս. Գրիգոր վրացիներին մկրտելու եւ հովուելու համար քահանաներ եւ եպիսկոպոսներ ուղարկեց: Այսպիսով, Վրաց եկեղեցին մինչեւ Կիւրիոն ի հաւատոյս մի լինելով Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հետ՝ միանգամայն գտնվում էր Հայոց Հայրապետի բարձրագոյն իրաւասութեան ներքոյ, եւ Վրաց կաթողիկոսը Հայ Հայրապետից էր ընդունում Ս. Օծումն:

Բացի Վրաց առաջնորդ Միհրանից՝ հռոմայեցւոց Կոստանդինոս կայսրն եւս խաչի դրօշով ոգեւորուած իւր թշնամիներին յաղթելուց յետոյ՝ ընդունեց քրիստոնէութիւնը եւ սկսեց պաշտպանել քրիստոնեաներին, իսկ Կոստանդինոսի մայր Հեղինէ թագուհին գնաց Երուսաղէմ եւ 327 թ. գտաւ Քրիստոսի Ս. Խաչը:

Թագաւորների հալածանքը քրիստոնէութեան դէմ նոր էր սկսել թուլանալ եւ նոր քրիստոնէութիւնը սկսել էր յայտնի համարձակ պաշտուել՝ Արիոս Աղէքսանդրացին սկսեց քարոզել, թէ Որդին Աստուած ոչ Հօր հաւասար, ոչ Հօր բնութիւնից ու էութիւնից եւ ոչ յառաջ քան զյաւիտեանս Հօրից ծնուած է, այլ օտար է՝ արարած եւ կրտսեր, եւ ժամանակից յետոյ գոյացած: Արիոսի աղանդը դատապարտելու եւ ճշմարիտ հաւատը հաստատելու համար Կոստանդինոս կայսրի հրամանով Բիւթանիայի Նիկիա քաղաքում 325 թ. առաջին Տիեզերական ժողով կազմուեց 318 Հայրապետների ներկայութեամբ՝ ուր էր եւ Ս. Գրիգորի կողմից նրա որդի եւ փոխանորդ Արիստակէսը: Արիոս դատապար-

տուեց եւ կայսրի հրամանով աքսորուեց, Արիստի աղանդը հերքող ի շարս միւս Հայրապետներին՝ Ս. Արիստակէս հաւատոյ նոր հաստատած հանգանակը եւ ժողովի վճիռը 20 յօդուածներով բերեց Հայաստան: Ս. Գրիգոր Նիկիոյ ժողովի Հաւատոյ Հանգանակը եւ վճիռը ընդունեց՝ հանգանակի վրայ աւելացնելով «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» յաւելուածը, իսկ կանոնները փոքր ինչ ընդարձակեց իւր հօտի աւելի եւս զգուշութեան համար:¹

Ս. Գրիգոր բոլոր ազգը քրիստոնէական լոյսով լուսաւորելուց յետոյ իրեն յաջորդ թողնելով իւր որդի Ս. Արիստակէսին՝ ինքն առանձնացաւ մի քանի ամիս Գլակայ վանքը, այնուհետեւ մեկուսանալով Դարանաղեաց գաւառը, Ս. Մանեայ Կոյսի այրը՝ այնտեղ էլ վախճանուեց անյայտութեան մէջ, մինչեւ իւր վերջին մեկուսանալը 30 տարի վարելով Հայաստանեայց Հովուապետութեան պաշտօնը: Ս. Գրիգորի մահից յետոյ նրա մարմինը թաղեցին Հովիւները, ուստի երկար ժամանակ անյայտ մնաց, մինչեւ որ Գառնիկ անունով մի ճգնաւոր գտաւ եւ թաղեց Թորդանում: Ս. Գրիգոր սոսկալի տանջանքներով եւ օրինակելի եռանդով ազգը քրիստոնեայ դարձնելու համար Լուսաւորիչ է կոչվում, եւ երախտագէտ ազգը տարին երեք անգամ տօնում է նրա սուրբ յիշատակը՝ չարչարանքի եւ Արտաշատի Վիրապի մէջ ձգուելու յիշատակը մեծի պահոց մէջ, Վիրապից դուրս գալու եւ առաքելութեան գործը սկսելու յիշատակը՝ Ս. Հռիփսիմեանց տօների շաբաթօրը, իսկ Նշխարաց գիւտի տօնը՝ Յունիս ամսի մէջ:

* * *

ՆԻԿԻՈՅ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ Ս. ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ²

Նիկիոյ Տիեզերական Ս. Ժողովի կանոնների համառօտ ամփոփումն:

Ա. Յօդ.: Նրան, որ հիւանդութեան, բժշկելու եւ կամ հեթանոսների ձեռքով է զրկուած իւր մարմնոյ անդամներից՝ կարգի եւ աստիճանի մէջ արժանի է պահել, իսկ նրանց, որոնք մարդկանց առաջին սուրբ երեւալու համար կեղծաւորաբար կամովին կտրել

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., գլ. Դ.:

² Սինոդի գործածած Կանոնագիրք, գրուած ՌՄԺՁ. թուին Հայոց:

են իրենց անդամներից մէկը՝ պէտք է կարգընկէց անել: Այնպիսիքը եկեղեցուց դուրս եօթն տարի պէտք է ապաշխարահեն, եօթն տարուց յետոյ ջերմեռանդն զղջումը տեսնելով՝ եկեղեցի թողնեն եւ հաղորդեն, միայն եկեղեցական պաշտօնէից կարգին պէտք է չխառնուեն, եթէ ապաշխարութեան ժամանակ հիւանդանան՝ հաղորդել, իսկ առողջանալուց յետոյ պարտաւորել, որ շարունակեն ապաշխարանքը:

Բ. Առանց փորձելու եւ ստուգելու՝ աղանդաւորներին չձեռնադրել:

Գ. Նրանց, որոնք անչափահաս, օրինաց անտեղեակ, թեթեւամիտ, անուղղայ եւ գինեմոլ են՝ սարկաւազ չձեռնադրել, չձեռնադրել նոյնպէս՝ եթէ օտարերկրայ եւ անծանօթ են:

Դ. Հայրապետը եպիսկոպոս պէտք է ձեռնադրի երեք եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ:

Ե. Եթէ մի հոգեւորական առանց անձնական նկատման (կրքերի) մէկին ապաշխարութեան է ենթարկել, ուրիշը իրաւունք չունի արձակել ապաշխարողին, բացի համոզելուց եւ դէպի ապաշխարութիւն յորդորելուց, եւ որպէսզի ներդաշնակութիւն լինի Քրիստոսի եկեղեցու մէջ՝ տարին երեք գաւառական ժողով կազմել:

Զ., Է. յօդուածները վերաբերում են մայրաքաղաքների եպիսկոպոսների իրաւանց:

Ը. Նրանք, որոնք կամենում են մտնել հոգեւոր կոչման մէջ՝ պէտք է (հաւատոյ) խոստովանութիւն տան եւ ձեռնադրուեն:

Թ. Որոշում է, որ իւրաքանչիւր քաղաքում կամ գաւառում մի եպիսկոպոս պէտք է լինի եւ ծովսի վրայ՝ մի քահանայ:

Փ. Եթէ մէկը առանց քննութեան քահանայացի է, եւ ապա նշմարուել է պակասութիւն կամ արատիք՝ եկեղեցին պէտք է չընդունի ոչ նրան եւ ոչ նրա պաշտօնավարութիւնը:

¹ Այս յօդուածները Սինոդի Կանոնագրքում այսպէս են գրուած.

Զ. Յօդ.: «Նախնեաց սովորութիւն կայցէ յԵգիպտոսի, զի Աղէքսանդրի եպիսկոպոսն ամենեցուն իշխեսցէ, վասնզի հռոմայեցոց եպիսկոպոսն այս սովորութիւն է, նոյնպէս եւ անտիոքացոց եւ այլ իշխանութիւն»...

Է. Յօդ.: «Վասնզի սովորութիւն կալաւ եւ կարգն ինայեաց, զի Երուսաղէմի եպիսկոպոսն պատուեսցի, եւ ընկալցի ըստ կարգին զպատիւն, զի մայրաքաղաքաց է, ըստ արժանոյն պահեսցի պատիւ»:

Այս կանոններից երեւում է, որ Եպիսկոպոսապետները միմեանց հաւասար են իշխանութեամբ եւ մէկը միւսի վրայ իշխանութիւն չունի:

ԺԱ. Եթէ մէկը անարժաններից օծուեց՝ յայտնուելուց յետոյ պէտք է կարգալոյծ լինի, իսկ եպիսկոպոսը եթէ զիտութեամբ կամ կաշառքով է օծել՝ պատուհասի տակ պէտք է մնայ:

ԺԲ., ԺԳ., ԺԴ., ԺԹ. Վերաբերում են զանազան մեղսագործութեանց եւ յանցանքին համեմատ ապաշխարութեան:

ԺԵ. Նրանք, որոնք կամենում են մկրտուել (չափահասների համար)՝ չորս տարի պէտք է սովորեն հաւատոյ օրէնքներն ու կանոնները, մի տարի եւս պէտք է ապաշխարեն եւ յետոյ մկրտուեն:

ԺԶ. Խռովարար հոգեւորականներին (քահանաներին եւ քորեպիսկոպոսներին), որոնք կձգտեն յափշտակել ուրիշի վիճակը, եւ անուղղայ կմնան՝ պէտք է մերժել կոչումից:

ԺԷ. Շահասիրութեան համար իւր իսկական կոչման անփոյթ, վաշխառութեամբ պարապող հոգեւորականին եթէ անուղղայ մնայ՝ մերժել կոչումից:

ԺԸ. Միայն սրբազնագործ պաշտօնեայն պէտք է կատարէ Ս. Խորհուրդները (Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն), սարկաւազները պէտք է միայն Ս. Խորհրդի մատակարարութեան սպասաւորեն:

Ի. Ապօղինարի աղանդից¹ դարձողներին նորից մկրտել, եւ եթէ հարկ լինի ձեռնադրել՝ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է գործ դնել:

Բացի Կոստանդինոսի դատավճռից՝ Նիկիոյ ժողովին վերագրեալ երկրորդ կանոն կայ 114 յօդուածներով, որոնցից 20-ն գրեթէ առաջին կանոնի յօդուածոց համառօտութիւնն են, իսկ մնացեալները՝ համարեա բացատրական յաւելուածներ:

* * *

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ Ա. ԺՈՂՈՎ

Թէեւ Խորենացին չէ յիշում, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ժողովով ընդունած լինի Նիկիոյ Հանգանակը եւ կանոնները, սակայն

¹ Ապօղինար Լատոյիկէի եպիսկոպոս իր անձնապատանութեամբ մոլորութեան մէջ ընկած համարում էր, թէ Բանն Աստուած մարդանալիս առել է միայն մարդկային մարմին առանց բանական հոգւոյ: Նրա կարծիքով՝ Բանն Աստուած էր հոգիաւորում Քրիստոսի մարմնին: Ապօղինարի հետեւողները կոչվում են Ապօղինարեանք: Տե՛ս Փափագեան Հ. Իգնատիոս, Պատմութիւն Եկեղեցական: Վենետիկ, 1848, եր. 196:

գրում է. «Սուղ ինչ գլուխս յինքեն է ի կանոնս ժողովոյն (Նիկիոյ) յաւելու վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին»: Նիկիական ժողովի կանոնների՝ Ս. Լուսաւորչին վերագրած երեսուն յօդուած յաւելուածը մեր կանոնագրքում գրուած է. «Կանոն Սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի՝ յաւելումն Նիկիականին»¹, որ համարվում է 325 թ. Վաղարշապատի առաջին ժողովի գործ՝ ըստ հաւանական ենթադրութեան, թէ Ս. Գրիգոր մենակ չէր անի այդ յաւելուածը, այլ եպիսկոպոսաց ժողովով: Յաւելուած կանոնները վերաբերում են ժողովրդեան, քահանաների եւ եպիսկոպոսների պարտաճանաչութեան եւ յանցանքի համեմատ տրուելիք պատիժներին: Ահա այդ յօդուածներից նշանաւորները:

Ա., Բ., Գ. Յօդուածները ծանր ապաշխարանքի են ենթարկում մեղքի մէջ զառաժուած, (թերեւս երկրորդ) կին առնող եւ վաշխառու քահանաներին:

Դ. Հեթանոսների տներում անխտիր ուտողները երեք տարի պէտք է ապաշխարեն:

Ե. Կոյսի հետ պսակուած այրին երկու տարի արտաքոյ եկեղեցւոյն եւ մի տարի ընդ օրինօք պէտք է ապաշխարէ:

Զ. Գաղտ պսակ օրհնողին որոշում է կարգալոյծ անել:

ԺԲ. Դիւթիչներին հինգ տարի արտաքոյ եկեղեցւոյ եւ մի տարի էլ ընդ օրինօք ապաշխարել տալ, եւ ապա իբրեւ ողորմութիւն՝ հաղորդել:

ԺԷ. Մեռելների վրայ կոծողներին, մագերը կտրողներին, ճակատին խփողներին ի կեանս եւ ի մահ նզովքի ենթարկել:

Ի. Անապատականներին արգելել եկեղեցու խորհուրդը ժողովրդին մատակարարել:

ԻԲ. Խոստովանութիւն յայտող քահանային կարգալոյծ անել եւ հոգեւորականութիւնից մերժել՝ յայտնելով միանգամայն, որ չխոստովանողի մեղքը խոստովանանք յայտնող քահանայի վրայ կլինի:

ԻԳ. Պոռնկութեան համար պատուիրում է արձակել կինը եւ մի տարի սրբուել:

ԻԴ. Ծգնութեան համար իւր կնոջը թողնող մարդուն նզովում է:

¹ Մխիթարեան Աբէլ, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, գլ. Բ:

ԻԵ. Արբեցող քահանաները, սարկաւագները եւ դպիրները առանց զղջման պէտք է չմօտենան պատարագի կամ ժամերգութեան:

ԻԶ. Կաշառառուն՝ հոգեւորական լինի թէ աշխարհական, կախարդ Սիմոնի¹, մատնիչ Յուդայի, եւ բորոտ Գէեզի² մեղսակից է:

ԻԹ. Նզոված է զուր տեղ նզովող քահանան:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրւում է նաեւ հետեւեալ վերնագրով կանոնները. «ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐԳԱՅ ԵՆ ԿԱՆՈՆՔ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՊԱՐԹԵՒԻ», «Դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք նրանց», եւ երկու ճառօրէն գրուածքներ, որոնց առաջինի մէջ խօսւում է յատկապէս վանքի եւ եկեղեցու մասին, իսկ երկրորդի մէջ՝ հոգեւորականների, եկեղեցեաց եւ վանքերի հասոյթների մասին, որպէսզի նրանք միջոց ունենան իրենց ապահովել եւ պատսպարել կարօտեալներին³:

¹ Գործք Առաք., գլ. Ը., 18-25:

² Չորրորդ Թագ., գլ. Ե., 20-27:

³ Մխիթարեան Աբէլ, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, եր. 25-32:

ԳԼ. Դ.

Ս. Արիստակեսի Հայրապետութիւնն ու մահը: Ս. Վրթանէսի Հայրապետութիւնը: Ս. Վրթանէս Երուսաղէմայ Մակարիոս եպիսկոպոսից ստանում է եկեղեցու բարեկարգութեան կանոններ, իսկ Ս. Յակովբ Մծբնայ Հայրապետից՝ Զգօն կոչուած գիրքը: Տրդատի մահը: Ս. Վրթանէսի ազատուիլը սպանումից: Ս. Վրթանէսի ջանքը խոսրովիմ թագաւորեցնելու եւ եկեղեցին վտանգներից ազատ պահելու: Ս. Վրթանէս Տիրամհիմ տանում է Կ. Պոլիս՝ Հայաստանի վրայ թագաւորեցնելու: Ս. Վրթանէսի մահը: Ս. Գրիգորիսի Աղուանից եւ Վրաց Հովուապետ ձեռնադրուելն ու մահը: Ս. Յակովբ Մծբնայ Հայրապետի ութն սարկաւագների ծովահեղձ լինելը Մանանհիր Ռշտունու ձեռքով: Կանոն Մակարիոսի եպիսկոպոսիմ Երուսաղէմի:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին 325 թ. յաջորդեց իւր որդի Արիստակէս, որ իւր հօր պէս իւր ստանձնած պաշտօնը ամենայն սրբութեամբ կատարեց, շինեց միանձանց համար վանքեր, եւ Ծովաց աշխարհի խոգան գիւղաքաղաքում մի եկեղեցի հաստատեց: Ս. Արիստակէս Հայրապետը առանց քաշուելու յանդիմանում էր ուղղութիւնից շեղուած նախարարներին: Այս իսկ պատճառով Չորրորդ Հայոց Արքեպոսոս իշխանը 333 թ. սպանեց նրան Ծովաց գաւառում, եւ ինքն փախաւ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքը: Ս. Արիստակէսի մարմինը նրա աշակերտները տարան Եկեղեաց գաւառը եւ թաղեցին Թիլ աւանում, որ Տրդատ տուել էր Ս. Լուսաւորչին սեփականութիւն:

Ս. Արիստակէսին իւր մահից յետոյ նոյն տարին յաջորդեց իւր անդրանիկ եղբայր Վրթանէսը, որ իւր հօր եւ եղբօր նման անձանձիր քարոզում էր եւ յորդորում դէպի քրիստոնէական առաքինութիւն եւ բարոյականութիւն:

Ս. Վրթանէսը կամենալով աւելի պայծառացնել եկեղեցու պաշտամունքը՝ խնդրեց եւ ստացաւ Երուսաղէմի Մակարիոս Արքեպիսկոպոսից ուրբն յօդուածով մի կանոն, իսկ Ս. Յակովբ Մծբնայ Հայրապետից՝ հաւատոյ վերաբերեալ տեղեկութիւններ: Այդ գրուածքը, որ 18 գլխի է բաժանուած՝ կոչվում է Զգօն: Ս. Վրթանէսը Ս. Մակարիոսի կանոնը ընդունելով՝ ինքն եւս մի քանի յաւելուածներ կցեց եւ ուղարկեց իւր ստորադրեալ բոլոր եպիսկոպոսներին, որ ըստ այնմ միապէս կատարեն եկեղեցու պաշտամունքը:

Թէեւ Տրդատ Թագաւորը Վրթանէս Հայրապետի հետ միշտ աշխատում էր քրիստոնէութեան սկզբունքը արմատացնել Հա-

յաստանում եւ ազգի վարքն ու բարքը քրիստոնէական առաքի-
նութեամբ ազնուացնել, բայց նախարարները, որ սնուած էին
կռապաշտութեան մէջ, եւ ընդածին մոլորութիւնը թագաւորել էր
նրանց հոգու եւ սրտի վրայ, միշտ դէպի հեշտասիրութիւն եւ
կռապաշտական զեղխութիւն ու մոլորութիւններն էին հակվում:
Ուստի, երբոր տեսաւ, թէ դիւրին չէ նախարարների միջից հա-
կաքրիստոնէական սովորութիւնները հեռացնել, միշտ չվրդովե-
լու համար՝ առանձնացաւ Սեպուհ սարը եւ այնտեղ ճգնում էր:
Նախարարները դիմելով նրան թախանձեցին, որ վերադառնայ եւ
վարէ իւր թագաւորութեան պաշտօնը՝ խոստանալով այնուհետեւ
քրիստոնէավայել կեանք վարել: Երբ որ Տրդատ յանձն չառաւ
վերադառնալ արքունիք՝ մահուան թոյն տուին եւ այսպէս 330
թ. սպանեցին Հայաստանի լուսաւորութեան եւ քրիստոնէութեան
խնամակալին, որի մարմինը թաղուեց Ամուրն Անիում:

Մի անգամ, երբ Ս. Վրթանէս Տարօնոյ Ս. Կարապետի վան-
քումն էր, նախարարների թելադրութեամբ տեղւոյն լեռնային
ժողովուրդը կամեցաւ նրան էլ սպանել, բայց Սուրբը ազատուեց,
եւ գնալով Թիլ աւանը, ուր թաղուած էր Ս. Արիստակէս, այնտեղ
մնաց՝ սգալով Հայոց Աշխարհի վրայ, որի անիշխանութեան
պատճառով նախարարները միմեանց կոտորում էին:

Տրդատի կինը Աշխէն եւ քոյրը Խոսրովիդուխտ կոյսը հրաժա-
րուելով աշխարհային վայելչութիւններից՝ բնակուեցին Գառնի
քաղաքի ամրոցում, որ որձաքարերով նոր նորոգել էր Տրդատ:

Տրդատի մահից յետոյ նախարարները ինքնագլուխ մնալով՝
ամեն անկարգութիւններ անում էին: Տեսնում էր Ս. Վրթանէս, եւ
հոգով չափ ցաւում էր, բայց չէր կարողանում անկարգութեան
առաջը առնել: Փայտակարան աշխարհը, որ Աղուանից աշխարհի
հետ յանձնուած էր Սանատրուկ իշխանին՝ նրա թելադրութեամբ
ապստամբուեց: Եւ Սանատրուկ իբրեւ Արշակունի՝ թագ դնելով
մտածում էր տիրել բոլոր Հայաստանին: Նոյնը մտածում էր նաեւ
Աղձնեաց աշխարհի Բակուր իշխանը: Այս աղմկալից ժամանակին
Բզնունեաց, Գնունեաց եւ Մանաւազեանց նախարարութիւնները
միմեանց կոտորելով՝ վերջացան բոլորովին: Այս աղէտները
տեսնելով՝ նախարարները ժողովուրդին Ս. Վրթանէսի մօտ, եւ Ս.
Վրթանէս նախարարների խորհրդով թողլթ գրեց¹ Կ. Պոլսոյ Կոս-

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Զ.:

տանդ կայսրին՝ խնդրելով Տրդատի որդի Խոսրովին թագաւորեցնել հայոց վրայ, եւ այս այն պատճառով, որպէսզի յունաց պաշտպանութիւնը վայելեն պարսից յարձակումների ժամանակ: Կոստանդ կայսրը ընդունեց Հայրապետի խնդիրը եւ 330 թ. Հայաստանի վրայ թագաւորեցրեց Խոսրովին այն պայմանով, որ նա մտերմութեամբ ծառայէ յունաց: Ս. Վրթանէս տեսնելով Խոսրովի թուլութիւնը, իշխանների երկպառակութիւնը եւ պարսիկների ու հիւսիսականների արշաւանքը դէպի Հայաստան, ամեն հնարք գործ էր դնում, որպէսզի այդ արշաւանքները կրօնին վտանգ չբերեն: Եւ Խոսրովի մահից յետոյ, որպէսզի նախարարները անգլուխ չմնան եւ աւելի եւս խռովութեան տեղի չտան՝ 338 թ. Ժողովեց նրանց եւ նրանց հաճութեամբ Խոսրովի որդուն Տիրանին առաւ գնաց Կ. Պոլիս եւ նրան Հայաստանի թագաւոր կարգել տալով՝ վերադարձաւ:

Ս. Վրթանէս Եկեղեցին ապահովելու համար աշխատում էր ժողովուրդին հարստահարութիւններից ու հալածանքներից ազատ՝ անդորրութեան մէջ պահել: Վտանգաւոր թշնամին քրիստոնէութեան եւ Հայոց Արշակունի հարստութեան՝ էր Պարսից թագաւորութիւնը, որից անվտանգ մնալու համար՝ նա աշխատում էր յունաց հետ լաւ յարաբերութեան մէջ պահել Հայոց Աշխարհը, եւ այս այն պատճառով, որ յոյները քրիստոնեայ լինելով՝ ամեն ջանք գործ պէտք է դնէին չթողնել քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ թուլանայ, եւ նախարարները, որոնք հեշտասիրութիւնները եւ զանազան մոլութիւնները սանձարձակ կատարելու համար միշտ հակվում էին դէպի կռապաշտութիւն՝ կղզուշանային ակնածելով Հայրապետից եւ կայսրից, իսկ Արշակունի հարստութիւնը, որ ընկած էր, եւ քիչ էր մնում բոլորովին անհետանար, յունաց պաշտպանութեամբ կարող էր տոկալ, եւ որչափ էլ Սասանեան հարստութիւնը՝ իւր քաղաքականութեան հետեւելով կամենար Հայաստանից եւս վերջացնել Արշակունի հարստութիւնը՝ կականածէր յունաց կայսրութիւնից, նախարարներն էլ, որ այս բանում համամիտ էին պարսից՝ կղզուշանային: Ս. Վրթանէս ոչ թէ որպէս Արշակունիներին ցեղակից՝ անխոնջ տքնում էր Արշակունի հարստութիւնը հաստատուն պահելու համար, այլ հաստատ գիտէր, թէ այդ հարստութիւնը բարձուելուց յետոյ՝ նախարարների անմիաբանութիւնից եւ փառասիրութիւնից օգուտ քաղելով պարսիկները պէտք է բոլորովին տիրապետէին երկրին, եւ

նոր ծաղկել սկսող քրիստոնեությունը պետք է աշխատէին բառնալ Հայաստանից: Այսպիսի հոգածությունները Ս. Վրթանէսը տաան եւ հինգ տարի ամենայն արժանաւորութեամբ Հայաստանեայց Հայրապետութիւնը վարելուց յետոյ վախճանուեց 341 թ.:

Ս. Վրթանէս իւր Հայրապետութեան առաջին տարին Տրդատի հաճութեամբ եւ աղուանից խնդրանք իւր անդրանիկ որդուն՝ Գրիգորիսին, 340 թ. ձեռնադրեց Վրաց եւ Աղուանից Արքեպիսկոպոս, որ թէեւ պատանի հասակով, բայց ծերի փորձառութեամբ կատարեց իւր պաշտօնը: 342 թ. Տրդատի մահից յետոյ Փայտակարանի եւ Աղուանից մոլի եւ վատաբարոյ նախարարները Սանատրուկ իշխանի խորհրդով նահատակեցին Ս. Գրիգորիսին, Կասպից ծովի մօտ՝ Վատնեան դաշտում ձիու ազիւց կապած քաշ տալով: Ս. Գրիգորիսի մարմինը նրա աշակերտները բերին Փոքր Սիւնիք եւ թաղեցին Ամարաս կոչուած տեղը, որ դարձաւ Աղուանից Կաթողիկոսութեան Աթոռ: Ս. Գրիգորիսի մահուամբ թէպէտ Աղուանից իշխանները ազատուեցին նրա խրատական յանդիմանություններից, բայց քրիստոնեությունը անհետ չեղաւ Աղուանից աշխարհից, որ Վրաց եկեղեցու հետ Հայոց Ընդհանրական Հայրապետի իշխանութեան ներքոյ կառավարվում էր ամենայն սիրով:

Ս. Վրթանէսի օրով Մանածիհր Ռչտունեաց իշխանը հարաւային սահմանները ապահովելու համար ապստամբ Բակուր Բդեշխին յաղթելուց յետոյ՝ տեղւոյն ժողովրդեան հետ գերեց նա եւ Ս. Յակովբ Մծբնայ Հայրապետի¹ ութն սարկաւագներին: Ս. Յակովբ խնդրեց Մանածիհրից, որ արձակէ գերեալ ժողովրդին եւ իւր սարկաւագներին, բայց տեսնելով, թէ իւր խնդիրը անլսելի է մնում՝ դիմեց թագաւորին: Մանածիհր իմանով այս՝ բարկացաւ եւ սարկաւագներին ծովն ձգեց: Ս. Յակովբ յուսաբեկ անիծելով Մանածիհրին՝ դարձաւ իւր տեղը, իսկ խոսքով թագաւորն ու Ս. Վրթանէս Հայրապետը հրամայեցին Մանածիհրին արձակել գերեալ ժողովրդին²:

¹ Ս. Յակովբ Մծբնայ Հայրապետը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հորաքնոորդին էր ըստ պատմութեան:

² Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Է.:

ԿԱՆՈՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՅ ՄԱԿԱՐԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ¹

Ա. Սարկաւազները հանդիսաւոր մկրտութիւն չանեն, եթէ անեն՝ պատժուեն, իսկ եթէ անգիտութեամբ արել են՝ ներուի:

Բ. Մկրտութեան աւագանը եկեղեցում լինի, իսկ եթէ պատահի այնպիսի տեղ, ուր եկեղեցի եւ աւագան չգտնուեն՝ պէտք է մկրտել, ուր որ ջուր լինի՝ երեք անգամ ընկղմելով ջրի մէջ:

Գ. Եկեղեցականները ամենայն խոնարհութեամբ կարգ պահեն իւրաքանչիւրը իւր աստիճանի համեմատ՝ մանաւանդ եկեղեցում մէջ:

Դ. Սրբութեան իւղը Եպիսկոպոսապետն պէտք է օրհնի, բայց եթէ հեռաւորութեան պատճառով անհնար լինի փոխադրութիւնը Եպիսկոպոսապետի հրամանով՝ տեղւոյն եպիսկոպոսը ուրիշ մի կամ երկու եպիսկոպոսի հետ օրհնի, իսկ մկրտութեան եւ հիւանդների օծման իւղը՝ քահանան էլ կարող է օրհնել:²

Ե. Ոչ ոք չհամարձակուի խղճիւ մեղաց կամ թերահաւատութեամբ մօտենալ Ս. Հաղորդութեան:

Զ. Ս. Պատարագի ժամանակ չգտնուի այնտեղ հերետիկոս:

Է. Զերմ (թարմ) հաց եւ անապակ գինի սարկաւագի ձեռքով հանուի սեղանը, եւ քահանան օրհնի, ու հաղորդութեան խորհուրդը կատարի:

Ը. Խորհրդի սեղանը՝ նոյնպէս եւ բեմն, ունենան վարագոյր: Բեմի վրայ լինեն միայն խորհրդի սպասները, իսկ մնացեալ անօթները՝ դուրսը:

¹ Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1784, Հտ. Ա., Գիրք Բ., գլ. 41, եր. 422-423:

² Դ. յօդուածը մերժուած է մեր եկեղեցական օրէնքով:

ԳԼ. Ե.

Ս. Յուսիկի Հայրապետությունը: Ամբարիշտն Յուլիանոսի պատկերի պատճառով Ս. Յուսիկի մահը: Դամիելի ընտրությունն ու մահը: Փառնեքսեֆ: Ս. Ներսէս Մեծի ընտրությունը: Արտաշատի Ս. Ժողովը: Ս. Ներսէսի մեծագործությունները: Վաղարշապատի Բ. Ժողով եւ Հայրապետների՝ հայ եպիսկոպոսներից Կաթողիկոսական օծումն ընդունելը: Արշակի անկարգությունները: Ս. Ներսէսի երթն ի Կ. Պոլիս:

Ս Վրթանէսին 341 թ. յաջորդեց իւր կրտսեր որդի Յուսիկ, որ ամուսնացած էր Տիրան թագաւորի աղջկայ Հետ եւ ունէր երկու որդի՝ Պապ եւ Աթանագինէ: Յուսիկ իւր ամուսնոյ հաճութեամբ արդէն առանձնացած եւ հրաժարուած աշխարհի վայելչութիւններից՝ աղօթքով եւ Ս. Գրոց ընթերցմամբ էր պարապում, երբ որ ընտրուեց Կաթողիկոս, եւ հետեւելով իւր նախորդների օրինակին՝ սկսեց հոգ տանել եկեղեցու պայծառութեան: Յունաց կայսր ամբարիշտն Յուլիանոս քրիստոնեաների ոխերիմ թշնամին պարսից դէմ արշաւանքի ժամանակ Հայաստանից անցնելիս տախտակի վրայ նկարած իւր պատկերը տուեց Տիրան թագաւորին՝ եկեղեցիներում արեւելեան կողմը կանգնեցնելու համար: Երբ Տիրան պատրաստվում էր այս պատկերը իւր ձեռքով դնել Ծոփաց գաւառի իւր արքունական եկեղեցում՝ Ս. Յուսիկ խլեց եւ գետին ձգելով՝ կոխոտեց ու փշրեց: Այս բանի համար 347 թ. Տիրան թագաւորի հրամանով գանահար վախճանուեց իւր Հայրապետութեան 6-րդ տարին, եւ թաղուեց Թորդանում՝ իւր հօր գերեզմանի մօտ:

Ս. Յուսիկի երկու որդիքը իրենց վարուց ապականութեամբ արժանի չէին Հայրապետական աստիճանի¹, ուստի նախարարները Տիրանի հաճութեամբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտներից Դանիէլ ծերունուն 348 թ. ընտրեցին Կաթողիկոս: Դանիէլ ազգով ասորի էր եւ Ս. Լուսաւորչից քահանայ ձեռնադրուելով՝ բնակում էր Տարօնոյ Հացեաց Դրախտ վանքում: Նա Կաթողիկոս ընտրուելուց յետոյ Տիրանին առաջին անգամ ներկայացած ժամանակ սկսեց յանդիմանել նրան՝ եկեղեցում Յուլիանոսի պատկերը դնելու, եւ Ս. Յուսիկին սպանելու համար: Այս պատճառով էլ բարկացած թագաւորի հրամանով խեղդամահ եղաւ եւ թաղուեց Հացեաց Դրախտ վանքում:

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. ԺԶ.:

Ս. Յուսիկի որդի Աթանագին է ամուսնացած լինելով Տիրանի Բամբիշ կոչուած քրոջ հետ՝ ունէր մի որդի Ներսէս անուն, որ Կեսարիայում եւ Կ. Պոլսում կրթութիւն առնելուց յետոյ Կ. Պոլսում ամուսնանալով Ասպիրոն անուամբ մի իշխանի դստեր հետ՝ գտնվում էր զինուորական ծառայութեան մէջ: Ուստի, Ս. Դանիէլի մահից յետոյ նախարարները Ս. Լուսաւորչի ցեղից յարմարաւոր մարդ չգտնելով՝ առանց Հայրապետի եւս չմնալու համար, 348 թ. Աշտիշատ գիւղից Փառներսէհին ընտրեցին Կաթողիկոս:¹

Փառներսէհ կամ Փառէն չունէր իւր կոչմանը պատշաճ ազդեցութիւն: Ուստի, նախարարներն ու թագաւորը սկսեցին մոլութեանց անձնատուր լինել, իսկ Փառներսէհ թէպէտ սրբակեաց եւ առաքինի, բայց չէր վստահանում նրանց յուղղութեան հրաւիրել, եւ այսպէս մօտ չորս տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը՝ վախճանուեց եւ թաղուեց Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանքին մօտ գեղեցիկ շիրիմի մէջ²:

Փառներսէհի մահից յետոյ Արշակի մօտ ժողովուրդեցին³ զանազան ցեղերի եւ տոհմերի մեծամեծ նահապետները, բոլոր զօրապետները, նախարարները, ազատները, իշխանները, զօրավարներն ու սահմանապահները, եւ Ս. Յուսիկի թոռ Աթանագինէի որդի Ներսէսին, որ Կ. Պոլսից վերադարձած լինելով Արշակ թագաւորի սենեկապետ էր կարգուած՝ ընտրեցին Կաթողիկոս: Ներսէս թէեւ հրաժարվում էր ընդունել այս պաշտօնը՝ իւր անարժանութիւնը առաջ բերելով, սակայն չկարողանալով դիմադրել բոլորի ցանկութեանը՝ յանձն առաւ եւ ընտրութիւնից յետոյ 353 թ. Կեսարիայի եպիսկոպոսից ստանալով Ս. Օծումն՝ սկսեց եկեղեցու բարեկարգութեան եւ ժողովրդեան բարեկեցութեան համար հոգալ: Ս. Ներսէս իբրեւ Ս. Լուսաւորչի սերունդ՝ առաջնակարգ նախարարութեան շառաւիղ եւ թագաւորական տան մերձաւոր ազգական, իւր այս բոլոր հանգամանքով արդէն ակնածելի եւ ազդեցութեան տէր մարդ էր, իսկ իւր առաքինի վարքով սիրելի, զինուորական ժամանակ որբերի ու այրիների հայր, հիւանդների ու

¹ Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1832, Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԶ., եր. 44:

² Փառներսէհի մահից յետոյ Բիւզանդ (Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., եր. 45) Շահակ անուն մի կաթողիկոս էլ է յիշում, պաշտօնավարութիւնը նմանեցնելով Փառներսէհին, իսկ Խորենացին, Յովհաննէս Կաթողիկոս եւ այլք Փառներսէհից անմիջապէս Ներսէսի ընտրութիւնն են դնում:

³ Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. Գ.:

թշուառների խնամակալն էր, նրա սեղանից անպակաս էին աղքատներն ու թշուառները: Ս. Ներսէս Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ Կեսարիայից վերադառնալով 365 թ. Արշակ թագաւորի հաւանութեամբ եւ եպիսկոպոսների ու նախարարների ներկայութեամբ ներմուծուելիք բարեկարգութեան համար Աշտիշատի Ա. ժողով գումարեց: Ժողովը բարեկարգութեան համար վեց կանոն սահմանեց հաստատելով թագաւորի հրամանով եւ իւր նզովքով, եւ ժողովի սահմանադրութեան համեմատ Ս. Ներսէս սկսեց գործել: Նա արգելեց մերձաւոր ազգականների ամուսնութիւնը, որ նկատելի էր նախարարների մէջ, որպէսզի տոհմային ժառանգութիւնները ուրիշի ձեռքը չանցնէին, արգելեց ննջեցեալների վրայ հեթանոսաբար կոծելը, անգթութեան արմատը խզելով՝ հաստատեց ողորմածութիւն, շինեց պատսպարաններ բորոտների համար, որոնք որպէս օրէնքով պիղծ համարուածներ՝ հալածուած էին լինում, ուրկանոցներ հաստատեց արտաքսուած ուրուկների համար, որոնք անապատներումն էին հանգիստ գտնում, իսկ պատսպարան՝ վէմերն ու մացառներն էին, առանց մէկից իրենց թշուառութեան մխիթարութիւն գտնելու, հաշմանդամների համար, որոնք անխնամ էին մնում, անծանօթ հիւրերի համար, որոնք հիւրընկալութիւն չէին գտնում եւ օտարների համար, որոնք առանց պատսպարութեան էին մնում՝ իւրաքանչիւր գաւառում պատսպարաններ եւ հիւրանոցներ շինեց, առանձին տեղերում աղքատանոցներ շինեց՝ ի հասոյթ սահմանելով անդաստանների բերքերից, կթաններից եւ բրդեղէններից բաժին, եւ այս բոլոր հաստատութեանց վրայ տեսուչ կարգեց կարնեցի իւր Խաղ սարկաւագին: Ամեն գիւղում հիւրանոց շինեց օտարներին, ծերերին եւ որբերին պատսպարելու համար, անապատ տեղերում վանքեր, մենաստաններ եւ ճգնարաններ շինեց՝ տեսուչ կարգելով Ս. Դանիէլ ծերունու աշակերտներից Շաղիտայ¹, Եփրեմ, Եպիփան², Սլկունի Գինտ³ եւ ուրիշ կրօնաւորներին⁴:

Ս. Ներսէսի շինած բարեգործական հաստատութեանց եւ վանքերի թիւը 2000-ից աւելի են համարում:

¹ Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԶ.:

² Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԷ.:

³ Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

⁴ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Ի.:

Արշակ թագաւորը, նախարարները եւ մեծամեծները տեսնելով Ս. Ներսէսի մեծագործութիւնները՝ 366 թ. բոլոր նախարարների եւ եպիսկոպոսների ներկայութեամբ Վաղարշապատի Բ. Ժողովն գումարեցին եւ սահմանեցին Հայոց Կաթողիկոսին Պատրիարք կոչումն տալ¹, օրէնք դնելով, որ Հայ Պատրիարք-Կաթողիկոսները այլեւս Կեսարիա չգնան Ս. Օծումն ընդունելու համար, այլ իրենց եպիսկոպոսներից ընդունեն:

Ս. Ներսէս իբրեւ Պատրիարք-Կաթողիկոս եւ իբրեւ Հայր խնամակալ Հայ Ժողովրդեան՝ պարտաւորուեց նրա անդորրութեան համար եւս հոգալ, վասնզի Արշակ թագաւորը իւր անգգուշութեամբ թէ յոյներին եւ թէ պարսիկներին թշնամացրել էր իւր դէմ, եւ Ժողովուրդը նշաւակ էր մնացել այդ երկու պետութեանց աւերածութեանց: Վաղենտիանոս կայսրը Արշակի Տրդատ եղբորը, որ իւր Գնէլ որդու հետ պատանդ էր, սպանելուց յետոյ Թէոդոս սպարապետին ծանր զօրքով ուղարկեց Հայաստան: Ս. Ներսէս տեսնելով Արշակի նեղ դրութիւնը, Հայաստանի վերահաս վտանգը՝ մի քանի մարդոց հետ գնաց Թէոդոսի մօտ հաշտութիւն խօսեց եւ դադարեցրեց պատերազմը ու աւերածութիւնը: Յետոյ գնաց Կ. Պոլիս եւ Յուլիանոսի օրով Կ. Պոլսում պատանդ մնացած ուրիշ պատանդների հետ ազատեց Գնէլին, որ Հայաստան գալով բնակուեց Կուաշ աւանում եւ թագաւորավայել հարսանիքով ամուսնացաւ Սիւնեաց Անդոկ իշխանի Փառանձեմ դստեր հետ: Արշակ դեռ չէր կարողացել երկիրը խաղաղել պարսից ասպատակութիւնից, եւ ահա մի ուրիշ ներքին խռովութեան պատճառ

¹ Ոմանք Կոստանդիանոսի դարձն ի քրիստոնէութիւն յիշելով ասում են, որ Տրդատ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հետ գնացել է Հռոմ ի խնդակցութիւն, եւ Կոստանդիանոսի հետ դաշն է կապել՝ միմեանց զօրավիզն լինելու: Որչափ եւ հաւանական լինի Տրդատի եւ Կոստանդիանոսի միջեւ այդպիսի մի դաշնութեան գոյութիւնը, ըստ ամենայնի մտացածին է Ս. Գրիգորի՝ Հռոմայ Հայրապետ Սեղբեստրոսի գերիշխանութիւն ընդունելը եւ ընդ իրաւասութեամբ նրա Հայաստանեայց Պատրիարք կարգուիլը՝ ինչպէս պնդում են հայ կաթողիկէ հեղինակները, որպիսի են՝ Հ. Միքայէլ Վրդ. Չամչեան (Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Ա., Գիրք Բ., գլ. ԼԹ. եւ ԽԴ.), Հ. Իգնատիոս Փափագեան (Պատմութիւն Եկեղեցական, եր. 218 ի հատուածն ժողով Վաղարշապատի Բ. յամի Տեառն 366), եւ այլք: Մտացածին ենթադրութիւն է կարծելը, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ընդունած լինի Հռոմայ Հայրապետ Սեղբեստրոսի գերիշխանութիւնը եւ նրանից Հայաստանեայց Պատրիարք կարգուած, վասնզի թող միւս պատճառները, այդ ժամանակի Եկեղեցւոյ Հարք գերիշխանութեան խնդիրներով չէին զբաղվում, այլ իւրաքանչիւրը աշխատում էր Յիսուսի Քրիստոսի պատուիրած հեգութեամբ եւ խոնարհութեամբ փայլել, հետեւաբար ոչ Ս. Սեղբեստրոս ցանկութիւն ունէր գերիշխանութեան հետամուտ լինելու եւ ոչ Ս. Գրիգորին հարկ կար այդ գերիշխանութիւնը ընդունելու:

դարձաւ՝ շինելով Արշակաւան քաղաքը, եւ շուտով մարդաբնակ անելու համար «տեղի ապաստանի յանցաւորաց» յատկացնելովը: Նախարարները տեսնելով, որ իրենց յանցաւոր ծառաները ապաւինում են Արշակաւան եւ անպատիժ են մնում, իսկ երկիրը յանցաւոր մարդկանց անպատիժ մնալուն համար անկարգութեան է ենթարկւում՝ զօրավիզն եղան պարսից զօրքերին, որոնք յունաց արշաւանքից վերադառնում էին Պարսկաստան եւ այսպէս պաշարեցին եւ առան Ամուրն Անի, ուր ապաւինել էր Արշակ արքունի գանձերով: Արշակ հազիւ մազապուրծ Վրաստան փախաւ, իսկ պարսիկ զօրքերը քարուքանդ արին քաղաքը եւ արքունի գանձերը հանգուցեալ թագաւորների ոսկորների հետ տարան Պարսկաստան:

Նախարարները դիպող ժամ գտնելով յարձակուեցին Արշակաւանի վրայ, աւերեցին քաղաքը եւ կոտորեցին բոլոր բնակիչներին՝ բացի ծծկերներից, որոնց Ս. Ներսէս փութով օգնութիւն հասաւ եւ յատուկ խնամակալների ձեռքով որթից շինած կողովների մէջ գետեղելով՝ այլուր փոխադրեց: Այդ մանուկները մեծանալով Որթունիք կոչուեցին: Ս. Ներսէսի յորդորմամբ եւ նախարարների խնդրանք Պարսից Շապուհ թագաւորը յետ դարձրեց թագաւորաց ոսկորները, եւ որովհետեւ քրիստոնեայ Տրդատ եւ Խոսրով Բ. թագաւորի ոսկորները խառնուել էին կռապաշտ թագաւորների ոսկորների հետ՝ այս պատճառով էլ Վաղարշապատում չթաղեց, այլ Արաբած լեռան ստորոտի Աղց աւանում: Ս. Ներսէս շատ աշխատելով կարողացաւ Արշակ թագաւորին եւ աւագ նախարարներին հաշտեցնել, միայն Արծրունեաց Մեհրուժան եւ Մամիկոնեան Վահան անհաշտ մնացին եւ Պարսկաստան գնալով՝ ուրացան քրիստոնէական հաւատը, եւ փառքի ու պատուի համար իրենց հայրենի երկիրը՝ պարսիկների աւերածութեանց ասպարէզ դարձրին:

Ս. Ներսէս տեսնելով յոյների նպատակը, որոնք Հայաստանին տիրելու համար միշտ աշխատում էին ներքին խռովութեամբ ջլատել պարսիկների ջանքը, որ ամեն հնարք գործ էին դնում կործանելու Արշակունի հարստութիւնը՝ Հայաստանը պարսից մի գաւառ դարձնել, եւ մագդեգանց կրօնին դարձնելով՝ ջնջել հայ անունը, եւ նախարարների երկպառակութիւնն ու ներքին խռովութիւնը, որով նպաստում էին թէ յունաց եւ թէ պարսից նպատակներին՝ խոր խոցւում էր: Նա որպէս պահապան հրեշտակ

Հսկում էր, որ թագաւորն ու նախարարները իրենց քրիստոնեայ կոչման հետ՝ քրիստոնէական մարդասիրութեամբ եւ ընկերսիրութեամբ վարուեն միմեանց հետ եւ Ս. Աւետարանի փրկարար վարդապետութեան նմանեցնելով իրենց վարքն ու բարքը՝ շինութեան եւ եկեղեցու պայծառութեան պատճառ դառնան, սակայն նրանք՝ թուլութեան, զողխութեան եւ մոլութեան մէջ ընկած, պատուհաս էին դարձել միմեանց եւ ժողովրդին:

Նախարարները՝ միմեանցից վրէժ լուծելու եւ Արշակունի հարստութիւնը կործանելու համար անխնայ թափում էին ժողովրդի արիւնը, իսկ թագաւորը՝ անհեռատեսութեամբ նշաւակ էր դարձրել երկիրը ներքին խռովութեանց եւ պարսից ու յունաց սրածութեանց, փոփոխակի օգնելով մէկն ու մէկին եւ նրանց թշնամութիւնը գրգռելով: Ուստի, յետին թշուառութեան մէջ՝ հոգիս ապաստան ժողովուրդը մխիթարութիւն էր գտնում Ս. Ներսէսի միջոցով, որ 377 թ. իւր փոխանորդ թողնելով Արշարունեաց եպիսկոպոս իւր Խաղ սարկաւագին՝ Արշակի թղթով խաղաղութիւն խօսելու համար նորից գնաց Թէոդոսի մօտ, որ հասել էր Հայոց սահմանը՝ վրէժխնդիր լինելու այն բանին, որ Արշակ օգնել էր Շապուհին, նրա՝ յունաց դէմ վարած արշաւանքի ժամանակ: Ս. Ներսէս յանձնելով Թէոդոսին Հայոց Աշխարհի հարկը, եւ Արշակի Պապ որդու հետ ուրիշ պատանդներ յետ դարձրեց նրան եւ ինքն էլ հետը Կ. Պոլիս գնաց:

ԳԼ. Զ.

Մակեդոնի աղանդի յուզումն Կ. Պոլսում: Ներսէսի աքսորն ու ազատութիւնը: Կ. Պոլսոյ Տիեզերական ժողով: Արշակի աքսորն յԱնյուշ բերդ: Մեհրութեան Արծրունու եւ Վահան Մամիկոնեանի խժոժութիւնները Հայաստանում: Ս. Ներսէսի վերադարձն ի Հայաստան Պապի հետ: Վաղարշապատի մասնաւոր ժողովի ուխտը: Մեծն Ներսէսի մահը: Աշտիշատի Ա. ժողով: Վաղարշապատի Բ. ժողով: Կ. Պոլսոյ Տիեզերական ժողով:

Ս. Ներսէս Կ. Պոլսում մեծամեծ նեղութեանց ենթարկուեց, • վասնզի Վաղէս հակեալ լինելով դէպի արիոսականութիւն՝ առհասարակ լաւ չէր վարվում այդ աղանդից գերծանհանց հետ, նոյնպէս վարուեց նա Ս. Ներսէսի հետ էլ՝ չընդունեց Արշակի թուղթը, եւ եթէ թէոդոս չմիջնորդէր՝ պէտք է սպանէր պատանդներին: Վաղէսի ժամանակով Կ. Պոլսում մեծ յուզմունք էր պատճառում նաեւ տեղւոյն պատրիարք Հոգեմարտն Մակեդոն՝ իւր աղանդով: Արիոսականները՝ Ս. Ներսէսին իրենց կողմը գրաւելու համար, խոստացան նրա բոլոր ցանկութիւններին կատարումն տալ Մակեդոնի միջնորդութեամբ, սակայն Ներսէս մերժեց նրանց խոստումները եւ ձմեռային ցրտաշունչ եղանակին իւրայինների հետ աքսորուեց հեռաւոր կղզիներ: Նաւարկութեան ժամանակ մի անմարդաբնակ կղզու մօտ նաւը խորտակուեց եւ Ս. Ներսէս իւրայինների հետ այդ կղզում ութն ամիս պարտաւորուեց միայն ձկնով շատանալ: Վաղէսի վաղաժամ մահուամբ եւ թէոդոսի թագաւորելովն ի շարս ուրիշ աքսորեալների՝ Ս. Ներսէս եւս 379 թ. վերադարձաւ աքսորից, մասնակցեց ընդդէմ Մակեդոնի Կ. Պոլսում 381 թ. գումարուած արեւելեան 150 Հայրապետների Տիեզերական ժողովին: Ժողովը բարեկարգութեան համար եօթն յօդուած կանոն հաստատեց եւ դատապարտեց Կ. Պոլսոյ պատրիարք Մակեդոնի աղանդը, որ համարում էր, թէ Հոգին Սուրբ արարած է, Լաւոդիկէի եպիսկոպոս Ապօղինարի աղանդը, որ համարում էր, թէ Քրիստոսի մէջ մարդկային մտքի փոխանակ եղաւ Բանն Աստուած, եւ թէ նրա մարմինը բերուեց երկնքից եւ ծնունդը Ս. Կոյսից եղաւ, որպէս ընդ խողովակ անցումն, եւ Ս. Երրորդութեան մէջ՝ աստիճաններ էր դնում, Հայրը ամենամեծ, Որդին մեծագոյն, իսկ Ս. Հոգին մեծ կոչելով, եւ եւնոմեաններին, որոնք համարում էին, թէ Ս. Հոգին ոչ թէ Հօրից, այլ Որդուց է դուրս գալիս:

Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Ս. Ժողովի Հարք վճեցին հակառակ եւնոմեանների եւ մակեդոնականների Ս. Հոգու վերաբերութեամբ Նիկիոյ Հանգանակի մէջ աւելացնել «Հոգին Սուրբ է, Տէր եւ կենդանարար, որ ի Հօրէ ելանէ», եւ ընդդէմ ապօղինարեանց, թէ «Յղացաւ Հոգւով Սրբով ի Մարիամայ Կոյսէն»¹:

Ս. Ներսէսի Յունաստանում եղած ժամանակ հայ ժողովրդեան վիճակը աւելի եւս վատթարացաւ եւ երկիրը սրածուլթեանց ասպարէզ դարձաւ, վասնզի Արշակ որ փոքր ի շատէ ակնածում էր Ս. Ներսէսից՝ նրա բացակայութեան ժամանակ սկսեց իւր մոլութեանցը եւ կրքերին անձնատուր լինել: Նա իւր եղբօրորդի Գնէլին սպանեց եւ նրա կալուածքին տիրանալու համար հակառակ քրիստոնէական օրէնքին՝ ամուսնացաւ Գնէլի կնոջ Փառանձեմի հետ, որի դրդմամբ Մըջիւնիկ անուամբ անարժան մի քահանայի ձեռքով թունաւորեց իւր Օղիմբիադա առաջին կնոջը, եւ սպանել տալով արեւելեան գնդի սպարապետ Վաղինակ Սիւնուն, նրա տեղ կարգեց Փառանձեմի հօրը՝ Սիւնեաց Անդոկ նախարարին, ոտքի տակ տուեց նախարարների հետ ունեցած հաշտութեան դաշն եւ Արշակաւանի կոտորածի վրէժը լուծելու համար Կամսարականների ցեղը բոլորովին ջնջեց՝ բացի Սպանդարատից, որ իւր արքայազն Արշանոյշ կնոջ հետ Հաշտենից գաւառումն էր: Արշակ կամեցաւ խաղ եպիսկոպոսին էլ սպանել, բայց նա ազատուեց դահիճների ձեռքից իւր աղջկայ տագը Ապահունինների ձեռքով: Այս ամեն չարիքը տեսնելով նախարարները՝ Ս. Ներսէսի բացակայութեան ժամանակ, դիմեցին Պարսից Շապուհ թագաւորին՝ խնդրելով ջնջել Արշակունի հարստութիւնը: Շապուհ հէնց այս էր կամենում: Ուստի, իւր Ալանոզան Պահլաւիկ զօրավարին մեծ պատրաստութեամբ ուղարկեց Հայաստան: Արշակ սկզբում յոյս ունէր Ալանոզանին գրաւել որպէս իւր ազգակցի ու ցեղակցի, բայց երբ որ ի դերեւ ելաւ այս յոյսը՝ անձնատուր եղաւ եւ մեռաւ Անյուշ բերդում: Պարսիկները երկիրը աւերակ դարձրին, իսկ Ս. Ներսէս այս լուրը առնելուն պէս ամեն ջանք գործ դնելով՝ Կ. Պոլսում պատանդ եղած Պապ արքայորդուն Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգել տուեց եւ յունական բազմաթիւ զօրքերով վերադարձաւ Հայաստան այն ժամանակ, երբ հաւա-

¹ Փափագեան Հ. Իգնատիոս, Պատմութիւն Եկեղեցական, գլ. Ի., եր. 183: Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Ա., Գիրք Բ., գլ. ԽԷ., եր. 459:

տուրաց եւ ազգուրաց Մեհրուժան Արծրունին եւ Վահան Մամիկոնեանը յոյս ունենալով Շապուհի խոստմանը, թէ Հայաստանը նուաճելուց յետոյ կ'թագաւորեն Արշակունեաց տեղը՝ մեծամեծ կոտորածներ էին անում: Մեհրուժան քրիստոնէութիւնը Հայաստանից ջնջելու համար կալանաւորում էր բոլոր եպիսկոպոսներին ու քահանաներին եւ Ասորեստան ու Պարսկաստան էր աքսորում, յունարէն բոլոր գրքերը այրեց, ցրուած նախարարներին ընդ բռամբ ածելու համար՝ նրանց կանանց եւ ընտանեաց բանտարկեց, պատուիրելով յունարէնի տեղ պարսից լեզուն եւ գիրը սովորել եւ գործ ածել, քրիստոնէութեան տեղ՝ մազդեզանց օրէնքին հետեւել:

Ս. Ներսէս Մեհրուժանի այս խժեժութեանց ժամանակ Պապի եւ Տիրենտիանոս զօրավարի հետ յունական զօրքերով Հայաստան հասաւ: Նախարարները երբ լսեցին այս՝ իսկոյն ամենայն կողմից հաւաքուեցին եւ միացան Ս. Ներսէսի հետ, եւ հայոց գնդին զօրավար նշանակուեց Սմբատ Բագրատունին: Մեհրուժան լսելով այս ամենը՝ հրամայեց նախարարների կանանց բերդերից կախ տալով խեղդամահ անել, Պապի վերադարձը Շապուհին իմաց տուեց եւ նրա հրամանով ստուարացրեց պարսից բանակը՝ սպասելով Պապին: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Նպատ լեռան մօտ՝ Զիրաւ դաշտում: Կռուի ժամանակ Ս. Ներսէս Նպատ լեռան վրայ աղօթում էր բազկատարած: Պատերազմը վերջացաւ հայոց յաղթութեամբ: Սմբատ Բագրատունին Մեհրուժանին փախչելիս բռնեց եւ սպանեց հրաշէկ շամփուրը նրա գլխին դնելով եւ ասելով. «Դու կամենում էիր հայոց վրայ թագաւորել, իսկ ես՝ իբրեւ Բագրատունի ասպետ, պսակում եմ քեզ»:

Այս յաղթութիւնից յետոյ Պապը յունական զօրքերին մեծամեծ պարգեւներով յետ դարձրեց եւ երկիրը մի փոքր խաղաղեց: Ս. Ներսէս 382 թ. Վաղարշապատում ժողով կազմեց, ուր ներկայ էին թագաւորը, նախարարները, եպիսկոպոսները եւ քահանայք, եւ երգմանցրեց նրանց Աստուծոյ անունով, որ միմեանց հետ սիրով լինեն, թագաւորը արդարապէս ուղղութեամբ եւ խնամքով վարուի նախարարների ու ժողովրդեան հետ, իւր հօր՝ Արշակի, նման չգրկի ու անիրաւութիւն չգործի, իսկ նախարարները նրա մասին չամբաստանեն, այլ ձեռնտու եւ օգնական լինեն նրան: Պապը Ս. Ներսէսի խորհրդով սկզբում սկսեց բարւոք կեանք վարել: Իւր հօր բոլոր յափշտակածները յետ դարձրեց իրենց տէրե-

րին եւ ժողովրդին հայրաբար խնամարկում էր, սակայն երկար չտեւեց այս՝ շուտով անձնատուր եղաւ մոլութեանց, եւ որպէսզի ազատ լինի իւր անօրէնութեանց մէջ՝ 384թ.^[5] Եկեղեաց գաւառի Խախ գիւղում թունաւորելով սպանեց իւր բարերար եւ Հայաստան երկրի ու եկեղեցու խնամակալ Հայր Ս. Ներսէսին, որ արժանի իւր մեծագործութեանց՝ կոչուեց ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾ: Ս. Ներսէս Մեծն դեռ հոգին չաւանդած՝ տեսնելով ազգի դրութիւնը, մարգարէական հոգեով գուշակեց Ս. Լուսաւորչի ցեղից քահանայապետութեան բարձուելը, եօթն հարիւրերորդների լրանալուց յետոյ մեր աշխարհի՝ յունաց իշխանութեան տակ ընկնելը, յետոյ նետողաց ազգի արշաւանքը եւ ի շարս միւս երկիրների՝ մեր երկիրն էլ տիրապետելը: Մեծն Ներսէսի մարմինը թաղուեց Թիլ աւանում: Ս. Ներսէս երեսուն եւ չորս տարի Հայրապետական իշխանութիւն վարեց:

ԱՇԵՒՇԱՏԻ Ա. ԺՈՂՈՎ 365 թ.¹

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Այս ժողովի որոշմամբ.

Ա. Արգելուեց մերձաւոր ազգականութեամբ ամուսնութիւնը, որ սովորական էր նախարարների համար, եւ այդպէս վարվում էին նրանք, որ իրենց ժառանգութիւնը ուրիշի չանցնէր:

Բ. Արգելուեց հեթանոսական սովորութեամբ ննջեցեալիների վրայ մինչեւ ոճրագործութիւն հանող սուգը:

Գ. Ուրուկների, գոթիների եւ բորոտների համար, որոնք իրենց փոխադրական ախտի պատճառով հալածվում էին քաղաքներից եւ գիւղերից հեռու, իւրաքանչիւր գաւառի բարեխառն տեղերում հիւանդների համար՝ հիւանդանոցներ, կոյրերի եւ կաղերի համար՝ անկեղանոցներ պէտք է շինուէին, եւ այս բոլորի համար չրջակայ գիւղերից եւ քաղաքներից տուրքեր եւ հասոյթներ սահմանուեց յատուկ խնամատարների եւ սպասաւորների հսկողութեամբ:

¹ Մխիթարեան Աբէլ, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, գլ. Դ., եր. 33:

Դ. Որբերի համար՝ որբանոցներ, իսկ այրիների համար՝ այրիանոցներ պէտք է հաստատուէին, եւ ի սնունդ՝ սահմանուեցին հասոյթներ շրջակայ գիւղերից եւ քաղաքներից, որպէսզի պատսպարուելով որբերը՝ ազատ մնային գողութիւններից, իսկ այրիները՝ այլեւ այլ անկարգութիւններից:

Ե. Օտարների եւ հիւրերի համար պէտք է իւրաքանչիւր քաղաքում եւ գիւղում հիւրանոցներ շինուէին գիւղերից ու քաղաքներից հասոյթներ ստանալով, որովհետեւ հիւրերը եւ օտարները ասպնջականութիւն չգտնելով՝ բացօդեայ էին մնում եւ չարիքներ էին գործում:

Զ. Բնակարաններ պէտք է շինուէին երեք կարգի կրօնաւորների համար, որոնք բնակութիւն չունենալու պատճառով՝ ոմանք դատարկաշրջիկ կեանք էին վարում, ոմանք քաղաքում աշխարհականների տներում էին կենում, ուրիշներն էլ բնակում էին գիւղերում եւ վանքերում: Այս պատճառով պէտք է շինուէին անապատներում եղբայրանոցներ, առանձին ճգնողների համար՝ միայնանոցներ եւ առանձնակեացների համար՝ շատ խրճիթներ, իւրաքանչիւրի կարգի համար առանձին կանոններ հաստատելով:

Ս. Ներսէս այս կանոնների համեմատ սկսեց գործել, եւ իւր հաստատած բարեգործական հաստատութեանց վրայ տեսուչների եւ վանականների ընտրութեամբ՝ վանքերում առաջնորդներ կարգեց:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ Բ. ԺՈՂՈՎ

Արշակ թագաւորը, նախարարները եւ բոլոր աւագանին տեսնելով Ս. Ներսէսի բարեկարգութիւնները 366 թ. Վաղարշապատում Բ. ժողով գումարեցին եւ որոշեցին Ս. Ներսէսին կարգել ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ եւ ՊԱՏՐԻԱՐԺ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աթոռին՝ սահմանելով, որ այսուհետեւ Հայոց Հայրապետները այլեւս Կեսարիայից չառնեն Կաթողիկոսութեան օծումն, այլ՝ հայ եպիսկոպոսներից:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ Ս. ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ¹

Թէոդոս Մեծի թագաւորութեան ժամանակ սկսեց ճարակուել Մակեդոնի աղանդը, որ համարում էր, թէ Ս. Հոգին Հօր եւ Որդւոյ հոլթիւնից չէ, այլ օտար է: Վասնորոյ հարիւր յիսուն Հայրապետներ ժողովուեցին Կ. Պոլսում, եւ հոգեմարտ կոչելով Մակեդոնին՝ դատապարտեցին ու նզովեցին նրա աղանդը, եւ սահմանեցին հետեւեալ կանոնները:

Ա. Հաստատ մնալ Նիկիոյ Ս. Ժողովի Հարց հաւատի վրայ, եւ նզովել բոլոր հերձուածներին:

Բ. Եպիսկոպոսներն իրենց վիճակից դուրս կարգադրութիւն չանեն: Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոսի իշխանութեան տակ լինեն Եգիպտոսի եկեղեցիքը: Եպիսկոպոսները Նիկիոյ Ժողովի կանոնների համեմատ ունենան աւագութեան դասաւորութիւն: Անկոչ եպիսկոպոսները, որ իրենց վիճակից դուրս ձեռնադրութիւն են անում՝ չանեն, եւ Նիկիոյ Ժողովի կանոնին հպատակեն: Հռոմայ եպիսկոպոսից յետոյ պատուել Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսին, իբրեւ նոր Հռոմայ եպիսկոպոս:

Գ. Մաքսիմոսի եպիսկոպոսութիւնը եւ նրանից ձեռնադրուածները ու կարգադրութիւնները չընդունուեն եւ ոչինչ համարուեն:

¹ Կանոնագիրք Սինոդի:

ԳԼ. Է.

Շահակ Մանագկերտցի: Զաւէն: Ասպուրակէս: Ս. Սահակ Պարթեւ: Ս. Սահակի Պարսկաստան գնալը եւ Մամիկոնեան, Կամսարական եւ Ամատունի մախարարութեանց համար միջնորդութիւնը: Ս. Հռիփսիմէի վանքի մորթոգութիւնը: Ս. Սահակի ջանքը հայերի մտաւոր զարգացման համար: Ս. Մեսրոպ եւ մրա ջանքը հայոց լեզուի տառեր գտնելու: Վոսմշապուհի աջակցութիւնը Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին: Հաբէլ երէց: Դանիէլեան մշանագրեր: Ս. Մեսրոպի գնալը Միջագետք եւ Սամոս: Հայկական տառերի գիտը: Ս. Գրոց թարգմանութիւնը: Ս. Մեսրոպի վերադարձն ի Հայաստան: Հայ դպրոցների հաստատուելը պարսից բաժնում: Վրաց եւ աղուանից տառերի գիտը:

Մեծն Ներսէսին 384 թ. յաջորդեց Աղբիանոսի ցեղից Հարքայ եպիսկոպոս Շահակ^[6], որ Ապահունեաց Մանագկերտ քաղաքիցն էր: Սա ինչպէս 366 թ. Վաղարշապատի Բ. Ժողովով որոշուած էր՝ հայ եպիսկոպոսներից ընդունեց Կաթողիկոսական օծումն: Այսպիսով, միանգամ ընդմիշտ վերջ տրուեց Կաթողիկոսական օծումն ընդունելու համար Կեսարիա գնալուն: Շահակ լինելով այր ոչ հեռի գովութենէ¹, կառավարեց Եկեղեցին չորս տարի: Սրա օրով Պապ սկսեց աւելի եւս անկարգութեամբ վարուել, եւ երբ մտածում էր յոյներից վտարանջել՝ ձերբակալուեց, եւ Կ. Պոլիս տարուելով՝ այնտեղ սպանուեց: Պապին յաջորդեց Վարդգէստ Արշակունին՝ մի սրտեայ, քաջ եւ պատեւրազմող մարդ: Սրա թագաւորութեան երկրորդ տարին վախճանուեց Շահակ, եւ տեղը 388 թ. յաջորդեց իւր ազգական Զաւէն^[7], որ վարեց իւր Հայրապետական իշխանութիւնը չորս տարի եւ 392 թ. վախճանուելով՝ տեղը յաջորդ թողեց իւր ազգական Ասպուրակէսին², որ վախճանուեց 397թ.^[8]:

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. ԼԹ.:

² Փաստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. Բ., Գ., Դ.: Մեծն Ներսէսի յաջորդ այս Կաթողիկոսների անունները դնում է այսպէս. Զաւէն, Շահակ եւ Ասպուրակէս: Այսինքն, Զաւէնի անունը Շահակից առաջ: Թէպէտ Մովսէս Խորենացին (Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. ԼԹ.) Շահակի համար գրում է. «ոչ հեռի ի գովութենէ», եւ Զաւէնի (Գիրք Գ., գլ. Խ.) ու Ասպուրակէսի (Գիրք Գ., գլ. ԽԱ.) համար ոչ լաւ է գրում եւ ոչ վատ, իսկ Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոս Շահակի համար գրում է. «Այր գովելի եւ լի առաքինութեամբ եւ բարեկարգութեամբ կրօնից», Զաւէնի համար. «Եւ եղբայր նորուն (Շահակայ) Զաւէն հաստատի յԱթոռն մրա՝ նորին առաքինաւորաւ վարութ պայծառացեալ», եւ Ասպուրակէսի համար. «Ինցիկն (Շահակայ եւ Զաւէնայ) առաքինութիւնսն յառաջադէմ գտեալ» (Պատմութիւն Հայոց, եր. 31), սակայն Բիւզանդ թերեւս առատելութեան Զաւէնի համար գրում է. «Եւ էր Զաւէնս այս

Թէ Զավէն, թէ Շահակ եւ թէ Ասպուրակէս ոչինչ չկարողացան անել իրենց կարծօրեայ իշխանութեան պատճառով, մանաւանդ, որ դրանց օրով Հայաստանի դրութիւնը շատ ցաւալի էր, վասնզի Վարազդատ թագաւորը տեսնելով յունաց մեծամեծների ամբարհաւաճութիւնը, երբ կամենում էր պարսից հետ դաշն կապելով վտարանջել յոյներից՝ դաշնակցութիւնը դեռ գլուխ չեկած յայտնի եղաւ կայսրին: Ուստի, Վարազդատ 391 թ. գնաց Կ. Պոլիս արդարանալու, բայց առանց կայսրին տեսնելու՝ աքսորուեց Թուլիս կղզին: Թէոդոս կայսրը Հայոց Արշակունի հարստութիւնը աւելի եւս քայքայելու եւ թուլացնելու համար՝ Հայաստանը երկու մասի բաժանեց, որոնց վրայ Պապի Արշակ եւ Վաղարշակ որդւոց թագաւորեցնելով՝ յոյն զօրքերով ու զօրապետներով ուղարկեց Հայաստան: Արշակ բնակութիւն հաստատեց Դուին մայրաքաղաքում, իսկ Վաղարշակ՝ Եկեղեաց գաւառի Երիզայ աւանում: Վաղարշակ շուտով մեռաւ, եւ ըստ պարսից եւ յունաց դաշնադրութեան՝ Հայաստանի արեւելեան մասը, որի մէջ էր եւ Դուին քաղաքը՝ մնաց պարսից: Վաղարշակի մեռնելուց յետոյ,

անուանի գաւակ Աղբիանոս եպիսկոպոսի ի գեղջէ Մանաւակերտոյ, էր սա բարոյիք այր չարարար խիստ եւ նախանձոտ: Բայց սակայն կրօնս մի, զոր ետ յիրում ժամանակի, զի ամենայն քահանայից ուսոյց առնել հանդերձ զինուորաց: Չի թողին ժողով Առաքելական Եկեղեցեացն, սկսան գնալ ըստ իրեանց մտաց, զի ոչ ըստ կրօնիցն ազանէին քահանայքն զպնդնաւորն, որպէս օրէն էր ի բնէ, այլ սկսան զխտորկտուրսն ի վրայ ծնգացն ունել: Եւ զարդարէին զհանդերձս իրեանց պէս պէս նարօտօք, եւ սիգային որպէս ոչ վայել էր, եւ զմորք մեռելոտիս գազանացն քահանայք անխտիր ազանէին, որ ոչ վայել էր: Եւ ինքն Չաւենն աթինեալս եւ գտապակեալս զժապաւինեալս նարօտօք ազանէր, զսամուրենիս եւ զկնգմենիս եւ զգայլենիս ազանէր, եւ աղուեսենիս զանձամբ արկեալ, անխտիր ի բեմ ելեալ նստէին: Որկորստութեամբ, ազահութեամբ, անառակութեամբ կայր Չաւեն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, եւ սա կալստ գտեղի զամենայն աւուրս կենաց իւր ամս երիս» (Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Չ., գլ. Բ.): Շահակի համար գրում է. «Ապա Շահակ կործեայ եկաց գլուխ եպիսկոպոսաց փոխանակ Չաւինայ յետ մահու նրա ամս երկուս: Եւ էր սա այր քրիստոնեայ, բայց ոչինչ զչարեցաւ ընդ կարգս Չաւինայ, զոր եղեալն էր նրա՝ փոխել, սակայն առաջնորդեաց սա ամս երկուս, եւ փոխեցաւ յաշխարհէ: (Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Չ., գլ. Գ.): Ասպուրակէսի համար գրում է. «Ապա յետ մահուն Շահակայ եպիսկոպոսի եկաց գլուխ եպիսկոպոսաց Ասպուրակ ոմն ի գաւակէ Աղբիանոսի եպիսկոպոսի, այր քրիստոնէամիտ աստուածապաշտ արդար, եւ առաջնորդեաց դրանն Խոսրովու: Բայց միայն վասն կրօնից հանդերձոյն զեղեալ կարգն ըստ կրօնին Չաւենայ գնացին սրանք» (Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Չ., գլ. Դ.): Այս ձեւ աննպաստ գրութեամբ Փաստոս Բիւզանդացու Չաւենի մասին, ըստ հաւանական ենթադրութեան, պէտք է համարել չկամութեան արդիւնք, որ լինելով ժամանակակից նրան՝ չէր կարողանում տանել, տեսնելով նրան յԱթոռ Հայրապետութեան բարձրացեալ:

երբ Արշակ յունաց բաժինն անցաւ՝ պարսից կողմից Դուինում թագաւոր կարգուեց Խոսրով Գ. Արշակունին:

Ասպուրակէսի մահից յետոյ Մեծն Ներսէսի որդի Սահակ Պարթեւ, որ իւր մանկութիւնից Կ. Պոլսում հելլինական լեզուով լաւ կրթութիւն էր ստացել, եւ իւր կնոջ մահից յետոյ կրօնաւոր դարձած իւր 60 աշակերտների հետ խստակրօն կեանք էր վարում՝ ընտրուեց Կաթողիկոս, եւ առանց պարսից հաճութեան սպասելու՝ Խոսրովից հաստատուեց իւր կոչման մէջ:

Ս. Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսանալուց յետոյ իւր առաքինի վարքով եւ մեծազգի ծագմամբ սկսեց ազդել հայ թագաւորների, իշխանների, ռամիկների եւ սոսկականների վրայ: Նա իւր սրբակրօն աշակերտների հետ հոգ տանելով մանուկների կրթութեան համար՝ աւելի եւս պատկառելի դարձաւ:

Նախարարները, որ չէին կամենում Խոսրովին, սկսեցին ամբաստանել պարսից արքունիքի առաջ, թէ Խոսրովի հաւատարմութիւնը դէպի պարսից արքունիքը կեղծ է, եւ Խոսրով յունաց հետ միշտ յարաբերութեան մէջ է, եւ այս հաստատելու համար մէջ էին բերում Յունաստանում կրթուած Ս. Սահակի Կաթողիկոսութիւնը, որ հաստատել էր Խոսրով առանց պարսից գիտութեան: Այս ամբաստանութեանը նշանակութիւն տուեց Շապուհ պարսից թագաւորը եւ Խոսրովին իւր մօտ կանչեց: Երբ Խոսրով մերժեց՝ Շապուհի հրամանաւ նրա Արտաշիր որդին ծանր զօրքով եկաւ Հայաստան, Սահակին գահընկէց արեց, եւ Խոսրովի տեղ նրա Վռամշապուհ եղբօրը թագաւոր նշանակելով՝ վերադարձաւ Պարսկաստան, հետը տարաւ շղթայակապ Խոսրովին եւ Անյուշ բերդում փակել տուեց:

Ս. Սահակ Պարթեւ Սահականոյշ անուամբ մի դուստր ունէր, որ տուել էր Համազասպ Մամիկոնեանին ի կնութիւն: Երբ Սպարապետ Սահակ ասպետը մեռաւ՝ Ս. Սահակ Պարթեւ խնդրեց Խոսրովին եւ ապա Վռամշապուհին՝ Համազասպին կարգել սպարապետ: Վռամշապուհ նոր կասկածանաց տեղի չտալու համար՝ առանց պարսից չկամեցաւ կատարել Ս. Սահակի խնդիրը: Ուստի, Ս. Սահակ Վռամշապուհի թղթով գնաց Պարսկաստան Պարսից Արտաշիր թագաւորի մօտ: Արտաշիր Ս. Սահակին որպէս Պահլաւի պատուով ընդունեց եւ նրա բոլոր խնդիրները կատարելով՝ Համազասպին սպարապետ նշանակեց, Մամիկոնեան նախարարութիւնը պատուոյ հինգերորդ կարգը բարձրացրեց եւ յանցաւոր

Կամսարականներին ու Ամատունիներին ներեց՝ միայն ի շարս կրտսերագոյն նախարարների դասելով:

Ս. Սահակ Պարթեւ Պարսկաստանից վերադառնալով ձեռք զարկեց նորոգել ուրացեալ Վահան Մամիկոնեանի եւ Մեհրուբան Արծրունու քանդած Ս. Հռիփսիմէի վանքը, ուր գտնելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խաչածեւ կնիքով կնքուած Ս. Հռիփսիմէի տապանը, ինքն եւս կնքեց եւ ամփոփելով գերեզմանի մէջ՝ տօն հաստատեց:

Որչափ եւ Հայաստանի քաղաքական վիճակը տխուր պատկեր էր ներկայացնում իւր քայքայուած եւ երկպառակեալ դրութեամբ՝ այնքան մխիթարական էր եկեղեցական վիճակը, որովհետեւ Հայ Հայրապետները անձնուէր իրենց ստանձնած պաշտօնին՝ աշխատում էին լաւ հոգեւորականների մասնակցութեամբ ժողովրդեան բարոյական եւ մտաւոր զարգացման համար: Այս տեսակ Հայրապետներից առաջինը հանդիսացաւ Ս. Սահակ Պարթեւ, նրան ձեռնտու գտնուեց Վռամշապուհ եւ օթանդակ՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց Տարօնոյ Հացեկաց գիւղից էր, Վարդան անուն մի առաքինի մարդու զաւակ: Սա մեծացել եւ ուսել էր Մեծն Ներսէսի մօտ, որի մահից յետոյ արքունի դռան քարտուղար նշանակուեց՝ վարժ լինելով հելլէն, պարսիկ եւ ասորի դպրութեան, հմուտ էր նա եւ աշխարհական կարգերին եւ զինուորական արուեստովը ցանկալի իւր զօրականներին¹: Սակայն, Ս. Մեսրոպին չկարողացան հրապուրել աշխարհային մեծութիւնները: Նա թողեց բոլորը, գնաց Գողթան գաւառը եւ սկսեց մենակեցութեամբ ապրել: Տրդատի ժամանակով ծածուկ մնաց հեթանոսական աղանդը, որ թագաւորական իշխանութեան վատթարանալուց յետոյ սկսել էր Գողթան գաւառում յայտնուել, գաւառի Շաբաի իշխանի օգնականութեամբ ջնջեց: Սիւնեաց աշխարհումն էլ սկսեց իւր փրկարար գործունէութիւնը՝ օգնականութեամբ Սիւնեաց Վաղինակ իշխանի:

Ս. Մեսրոպ քարոզելու ժամանակ շատ նեղութիւն էր կրում, վասնզի ինքն էր կարդում եւ թարգմանում, իսկ ուրիշները, որ միայն կարդալ գիտէին, իսկ թարգմանել՝ ոչ, ընթերցուածքը ժողովրդեան անհասկանալի էին թողում, վասն որոյ մտքումը դրեց

¹ Կորիւն, Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Մեսրոպայ: Վենետիկ, 1854:

ամեն ջանք գործ դնել՝ հայերէն լեզուի նշանագրեր գտնել: Այս նպատակով շատ տաժանելի փորձեր անելուց յետոյ վերջապէս եկաւ Վաղարշապատ Ս. Սահակի մօտ ու յայտնեց նրան իւր միտքը: Ս. Սահակ, որ ի սրտէ ցանկանում էր հայերէն դպրութիւնը ծաղկեցնել՝ շատ ուրախացաւ Ս. Մեսրոպի այս մտադրութեան վրայ, եւ եպիսկոպոսների ժողովին յայտնեց Ս. Մեսրոպի ցանկութիւնը:

Վռամշապուհ թագաւորը՝ նոր վերադարձած լինելով Միջագետքից, պատմեց, թէ երբ Ս. Մեսրոպի քարտուղարութիւնից դուրս գալուց յետոյ չէր կարողանում քարտուղար գտնել, որովհետեւ գրութիւնները պարսկերէն գրով էին լինում, Միջագետքում մի Հաբէլ անուն քահանայ խոստացաւ հայերէն լեզուի համար գործածական դարձնել իւր մերձաւոր Դանիէլ եպիսկոպոսի յարմարեցրած հին նշանագրերը: Ժողովը լսելով թագաւորից այս՝ խնդրեց հոգալ այս մասին, իսկ թագաւորը գործին համակրող իւր հաւատարիմ Վահրիճ Խաղուհուն ուղարկեց Միջագետք: Վահրիճ Հաբէլի հետ գնաց Դանիէլի մօտ եւ հմտանալով Դանիէլեան հին նշանագրերին¹, որ կարգաւորուած էր յունական տառերի ձեւով՝ բերեց Հայաստան: Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ փորձով տեսան, որ Դանիէլեան այդ հին նշանագրերը բաւական չեն հայերէն լեզուի բոլոր հնչիւնները արտաբերել, ուստի սկսեցին կատարելագոյնին հետամուտ լինել:

Ս. Մեսրոպ իւր սկսած գործը չկամեցաւ կիսատ թողնել: Ինքն իւր աշակերտների հետ անձամբ գնաց Միջագետք: Դանիէլի մօտ առաջին եղածից աւելին չգտնելով, գնաց Եդեսիայի դիւանի վերակացու ոմն ճարտասան հեթանոս Պղատոնի մօտ: Պղատոն եւս ոչինչ կարաց օգնել, բայց խորհուրդ տուեց գնալ իւր վարժապետ Եպիփանի մօտ: Ս. Մեսրոպ Եպիփանին մեռած գտաւ, ուստի իւր աշակերտներից մի մասը յունական, մի մասն էլ ասորական կրթութեան յանձնելով՝ Փիւնիկից անց կացաւ գնաց Սամոս, Եպիփանի աշակերտ հելլէն դպրութեան հռչակաւոր գրիչ Հռոփանոսի մօտ: Ս. Մեսրոպ սրանից էլ շահ չստանալով՝ Աստուծոյ

¹ Վարդան Մեծն վկայում է, որ եղել են հայերէն գրեր, եւ հաստատում է հետեւեալ խօսքերով. «Եւ զի լեալ է հայերէն գիր հնոցն՝ վկայեցաւ ի ժամանակս Լեւոնի արքայի, զի գտաւ դրամ ի Կիլիկիա, հայերէն գրով դրոշմեալ զանուն կռապաշտ Թագաւորացն հայկազանց, զորոյ զթերութիւնն ելից նորս մեր Եզրաս, աստուածախառն շնորհօք լցեալ, նորոգիչ նորոյս Իսրայելի եւ կարգաւորիչ»: Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն Պատմութեան: Վենետիկ, 1862, եր. 50:

ապաւինեց եւ խոր մտածմունքի մէջ խորասուզուած ժամանակ հոգւոյ աչքերին երեւութացած տեսաւ աջ ձեռքի թաթ, որ մի վէմի վրայ գրում էր Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի տառերը: Այս տառերը տպաւորուեցին նրա մտքում, որոնց ձեւակերպեց Հռոփանոսի հետ: Ս. Մեսրոպ իւր Յովհան Եկեղեցացի եւ Յովսէփ Պաղնացի աշակերտների հետ սկսեց Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը նորագիւտ տառերով՝ առաջին անգամ թարգմանելով Սողոմոնի առակները եւ հոգ տանելով միանգամայն իւր փոքր աշակերտներին գրչութեան արհեստը սորվեցնելու:

Վռամշապուհի թագաւորութեան վեցերորդ տարին 405 թ. Ս. Մեսրոպ հայոց նշանադրերը ձեռքին մտաւ Հայաստան: Թագաւորը, Հայրապետը եւ բոլոր աւագանին անպատում ուրախութեամբ ընդունեցին նրան: Այս առաջին ոգեւորութիւնը անցնելուց յետոյ Ս. Մեսրոպ Վռամշապուհի եւ Ս. Սահակի աջակցութեամբ եւ հրամանով ուսուցանելու համար ժողովեց Վաղարշապատ քաղաքը ուժեղ, առողջ, փափկաձայն եւ երկարոգի (երկար շունչ ունեցող) ընտրեալ մանուկներ: Պարսից բաժնում սկսեց Ս. Մեսրոպ ուսուցանել՝ դպրոցներ հաստատելով, բացի յունաց բաժնից, որի վրայ այն օրից, երբ Հայ Հայրապետները իրենց եպիսկոպոսներից սկսեցին Ս. Օծումն ընդունել՝ յոյները Կեսարիոյ եպիսկոպոսին էին իրաւատէր համարում:

Իւր առաքելական քարոզութիւնն ու վարդապետութիւնը շարունակելու համար Ս. Սահակ Հայրապետի հաւանութեամբ իւր աշակերտ Տիրայր Խորձենացու, Մուշէ Տարօնէցու եւ այլոց հետ գնաց Գողթնեաց գաւառը: Այնտեղ ձեռնտուութեամբ տեղւոյն Շաբաթ իշխանի եւ նրա Գիտ որդու՝ քրիստոնէական ուսման գործը յառաջ տանելու համար ամեն գիւղում եւ գաւառում վանականներ կարգելուց յետոյ անցաւ Սիւնեաց աշխարհ եւ օգնականութեամբ տեղւոյն Վաղինակ իշխանի սկսեց մտադրեալ նպատակը յառաջ տանել, Սիւնեաց եպիսկոպոս կարգեց ոմն Անանիա Սիւնեցու, եւ երկիրը ուսման գործը առաջ տանող վանականներով լցրեց: Ս. Մեսրոպին աջակից գտնուեց նոր իշխանութեան գլուխ անցած Վասակ Սիւնին, որ որդիական հնազանդութեամբ նրա ամեն կարգադրութիւնները աշխատում էր ի կատար ածել:

Փոքր ինչ ժամանակից յետոյ Ս. Մեսրոպ թարգման ունեւորով ոմն Զաղայ՝ հմուտ հայ եւ հելլէն լեզուի, գնաց Վրաստան: Վրաց համար եւս տառեր գտաւ եւ օգնականութեամբ նրանց Բա-

կուր թագաւորի եւ Մովսէս եպիսկոպոսի ժողովեց մանուկներ ուսուցանելու, իսկ դաստիարակութեան գործը յանձնեց իւր Խորձենացի Տիրայր եւ Տարօնեցի Մուշէ աշակերտներին: Մի ժամանակից յետոյ Ս. Մեսրոպ Հանդիպելով ոմն աղուանից Բենիամին անունով երէցի, եւ նրանից Հասու լինելով աղուաներէն լեզուի հնչիւններին՝ ըստ այնմ նշանագրեր հնարեց աղուանից համար, եւ տեղւոյն Երեմիա Եպիսկոպոսապետի եւ Արսիւղէն թագաւորի օգնականութեամբ սկսեց նրանց մանուկների դաստիարակութեան համար եւս հոգալ: Իւր Ենովք, Դանան եւ Յովնաթան աշակերտներին յանձնելով աղուանից դաստիարակութեան գործը՝ դարձաւ Հայաստան Ս. Սահակի մօտ, որ պարապած էր թարգմանութեամբ, եւ այն՝ յատկապէս ասորերէնից, որովհետեւ յունարէն գրքերը նախ որ այրուած էին Մէհրուժան Արծրունուց, եւ երկրորդ, որ պարսիկները չէին թողում յունարէն ուսանել:

ԳԼ. Ը.

Վրաստանի մահը: Պարսից անբաժանելի մասերը Հայաստանում: Հայկական դպրոթի մասին լուրագ բաժնում: Եփեսոսի ժողովը: Թարգմանչաց վերադարձն: Աշտիշատի Բ. Ժողով: Ս. Սահակի գահընկեց լինելը: Սուրմակ, Բրքիշոյ եւ Ծմուէլ: Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահը: Յովսէփ Վալդեմարեցու տեղակալութիւնը: Եփեսոսի եւ Աշտիշատի ժողովի կանոններ:

Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ հայ դպրութիւնը ծաղկեցնելով • էին զբաղուած, երբ 413 թ. մեռաւ Վրամշապուհ 21 տարի խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ թագաւորելուց յետոյ:^[9] Որովհետեւ, Վրամշապուհի ժառանգ Արտաշէսը մանուկ էր, ուստի Ս. Սահակ անձամբ գնաց Պարսից Յագկերտ թագաւորի մօտ եւ Անյուշ բերդից Խոսրով Գ.-ին հանել տալով՝ թագաւորեցրեց Հայաստանի վրայ:

Խոսրով Գ. մի տարի հագիւ թագաւորեց եւ մեռաւ, իսկ Յագկերտ իւր Շապուհ որդուն բոլոր աքսորեալ եւ վտարանդի հայերի հետ ուղարկեց Հայաստան: Նախարարները թէեւ չէին կամենում Շապուհին թագաւորաւայել պատիւ տալ, բայց չէին էլ կարողանում մերժել, որովհետեւ ներքին միութիւն չունէին (եւ Ս. Սահակ Հայրապետը իւր փեսայ Համազասպի մահուամբ սգի մէջ էր): Այսպէս, Շապուհ անարգել Հայաստան մտնելուց յետոյ ամեն ջանք գործ դրեց հայերին ընտելացնել պարսից աղանդին եւ սովորութեանցը՝ նախարարներին որսորդութեամբ, խնջոյքներով եւ զուարճութեամբ յղփացնելով, եւ խնամութեան կապեր հաստատել տալով պարսից հետ:

Շապուհ իւր Հայաստանում թագաւորութեան չորրորդ տարին լսելով իւր հօր մահը՝ իւր տեղը մի պարսիկ տեղակալ կարգելով շտապեց Պարսկաստան գնալ, ուր եւ սպանուեց: Իսկ հայոց նախարարները Ներսէս ձիւճրակացու առաջնորդութեամբ սպանեցին պարսիկ տեղակալին, որ հրաման էր առել հայոց մեծամեծներին հետն առած Պարսկաստան գնալ: Վրամ թագաւորելով Պարսկաստանում պարսիկ տեղակալի մահուան վրէժը լուծելու համար յունաց հետ դաշնակցելով՝ երեք տարի շարունակ Հայաստանը սրածութեանց եւ ասպատակութեանց ասպարեզ դարձրեց: Այս թշուառութեանց ժամանակ Ս. Սահակ տեսնելով, որ անհնարին է Հայաստանի պարսից բաժնում գործ շինել՝ գնաց 420 թ. յունաց

բաժինը, այնտեղ եւս հայ դպրութիւնը ծաղկեցնելու, սակայն յունաց մեծամեծները ընդդիմացան եւ Ս. Սահակ պարտաւորուեց Փոքր Ասիոյ կուսակալ Անատօլին, Թէոդոս կայսրին եւ Կ. Պոլսոյ Ատտիկոս պատրիարքին աղաչանաց թղթեր գրել, խնդրելով պատրիարքի միջնորդութիւնը կայսրի մօտ, որ թոյլ տայ յունաց բաժնի Հայաստանում եւս հայ դպրութեամբ հայ մանուկները կրթելու:

Այս թղթերը Ս. Սահակ յանձնեց Ս. Մեսրոպին եւ իւր թոռն Վարդանին Կ. Պոլիս տանելու: Անատօլ Ս. Մեսրոպի աշակերտներէ մեծագոյն մասը իրենց գլխաւոր Ղեկոնդի հետ թողեց Մելիտինէ քաղաքում, յանձնելով տեղւոյն Ակակիոս եպիսկոպոսի խնամքին, իսկ Ս. Մեսրոպին եւ Վարդանին սակաւաթիւ աշակերտների հետ պատուով ուղարկեց Կ. Պոլիս՝ ուղեկցութեամբ Դերջանայ Գինթ եպիսկոպոսի:

Կ. Պոլսում կայսրը եւ պատրիարքը սիրով ընդունեցին Ս. Մեսրոպին ու Վարդանին եւ առանձին թղթով արդարացնելով յունաց մեծամեծների ընդդիմադրութիւնը՝ Ս. Սահակին մեղադրում էին, որ նա մինչեւ այն ժամանակ չէ կամեցել թղթով անգամ ծանօթանալ յունաց հետ, եւ հայկական տառերի գիւտի համար դիմել է ասորիներին, մինչդեռ Յունաստանում ծաղկած էին գիտութիւնն ու ճարտարութիւնը, եւ իմաստութեամբ փայլում էր Ս. Յովհան Ոսկերեբան:

Կայսրը իւր թղթով յայտնում էր, թէ իրաւունք է տալիս, որ հայերը Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսի պէս Ս. Սահակին իրենց հովիւ ճանաչեն, հրամայել է իւր գործակալներին, որ նպաստեն յունաց բաժնում եւս դպրոցներ հաստատեն արքունի ծախքով, եւ Ս. Մեսրոպին առաջին վարդապետի (Ակումիտ), իսկ Վարդանին՝ ստրատելատի իրաւունք է տուել: Իսկ Ատտիկոս շնորհակալ լինելով Ս. Սահակի բարեհամբաւութեան համար Հայոց Աշխարհի պէս մի բարբարոս երկրում՝ յայտնում էր, որ Ս. Մեսրոպին եկեղեցիաստիկոս է ձեռնադրել, իսկ բորբորիտօնների աղանդի ընդունել կամ մերժելը թողնում էր Ս. Սահակի կամքին:

Պարսից բաժնի հայ նախարարները Վռամի արշաւանքներից թշուառացած երկրին մի ելք գտնելու համար անդադար հրաւիրում էին Ս. Սահակին: Ս. Սահակ հայ նախարարների հրաւերքը ընդունելով՝ յունաց բաժնի դպրոցները եւ ուսման գործը յանձնելով Ս. Մեսրոպին եւ իւր Հմայեակ եւ Համաղասպեան թոռներ

րին, չտապեց Այրարատ՝ Վաղարշապատ քաղաքը, ժողովեց իւր մօտ նախարարներին ու մեծամեծներին եւ նրանց հաճութեամբ իւր թոռն Վարդանին եւ Սմբատ ասպետին ուղարկեց Պարսկաստան, որ խնդրեն Վռամից մոռանալ անցեալը, եւ Հայաստանի վրայ թագաւորեցնել Վռամշապուհի Արտաշէս որդուն: Վռամ ընդունեց հայոց խնդիրը, եւ 422 թ. Արտաշէսին Արտաշիր անուամբ թագաւորեցրեց Հայաստանի վրայ: Ս. Սահակ նոյն թուին եկեղեցականների բարեկարգութեան համար Վաղարշապատի Չորրորդ ժողովը գումարեց, եւ ժողովի եպիսկոպոսների հաճութեամբ ընդհանրական թուղթ գրեց՝ եպիսկոպոսների, քրեպիսկոպոսների, քահանաների բարւոք կեցութեան եւ պարտաճանաչութեան կանոններ սահմանելով, եւ նրանց ու վանօրէից համար հասոյթներ հաստատելով:

Ս. Մեսրոպ՝ իւր Ղեւոնդ ու Դան աշակերտներին թողնելով Սպերում, եւ Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսին էլ տեղւոյն կրթութեան գործի հսկողութիւնը յանձնելով՝ նոյնպէս եկաւ Այրարատ, եւ այնտեղից էլ անցնելով Գողթն գաւառը՝ տեղւոյն իշխանի ձեռնտուութեամբ հետամուտ եղաւ ջնջելու հեթանոսական սովորութիւնները, որ քրիստոնէականի հետ խառնուելով՝ մի առանձին աղանդի կերպարանք էին ստացել: Այնուհետեւ, գնաց այդ աղանդի բնագաւառը Բաղասական աշխարհը, անխոնջ քարոզում եւ անգեղջներին հալածում էր: Գուգարաց բղէշի հրաւիրմամբ Գարդմանայ ձորերի կողմովը քարոզելով անցաւ Տաշրաց գաւառը եւ այնտեղից վերադարձաւ Ս. Սահակի մօտ:

Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ հայ դպրութիւնը աւելի եւս ծաղկեցնելու եւ նորաբողբոջ գրականութիւնը հարստացնելու համար որոշեցին իրենց աշակերտներին ուղարկել գանազան քաղաքներ: Այսպէս, Յովսէփ Պաղնացուն եւ Եզնիկ Կողբացուն կամենում էին ուղարկել Եդեսիա, որ այնտեղի գրատանը եղած Ս. Հարց գրքերը թարգմանեն, սակայն Յովսէփ եւ Եզնիկ Կ. Պոլիս գնացին՝ գիտենալով, որ այնտեղ գիտութիւնը ու ճարտարութիւնը աւելի ծաղկած են, եւ վարժուելով հելլեն դպրութեան՝ ձեռնամուխ եղան թարգմանութեան: Յովսէփին եւ Եզնիկին հետեւեցին իրենց Կորիւն եւ Ղեւոնդ ընկերները, իսկ Յովհան եւ Արձան, որ ուղղակի Կ. Պոլիս պէտք է գնային՝ Կեսարիայում ուշանալով փոքր ինչ անագան տեղ հասան:

Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ ուսման սէրը այնպէս էին արծարծել Հայաստանում, որ ամեն ոք կամենում էր գրագէտ դառնալ եւ մասն ունենալ Հայ գրականութեան մէջ: Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ գիտութեան բոցը այնպէս էին բորբոքել իրենց աշակերտների մէջ, որ ամեն մէկը աշխատում էր գերազանցել իւր ընկերից, եւ եթէ մէկը իւր վարդապետի հրամանով էր պատրաստվում Կ. Պոլիս գնալ՝ նրա ընկերը ինքնակամ շտապում էր իւր ընկերից առաջ ընկնել, եւ սրանք բոլորը միասին կոչվում են անգրանիկ թարգմանիչներ: Այս թարգմանիչները Կ. Պոլսից դեռ յետ չէին դարձել, երբ Ս. Սահակ կարգաւորեց եկեղեցական ժամակարգութիւնները սաղմոսերգութեամբ, շարականներով, աղօթքներով ու քարոզներով:

Նոյնիսկ այս ժամանակ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը բարձրացաւ Նեստոր, որ հերետիկոսութեան մէջ ընկաւ եւ ասում էր. այլ է Աստուծոց եւ այլ է Ս. Կոյս Մարիամից ծնուածը, որով Ս. Կոյսը ոչ թէ Աստուածածին, այլ մարդածին էր ընդունում, եւ այսպիսով Որդին Սուրբ երկու բաժանելով՝ Ս. Երրորդութիւնը չորրորդութիւն էր դառնում: Նեստորի հերետիկոսութիւնը հերքելու համար 431 թ. ժողովուեցին Եփեսոս քաղաքը երկու հարիւր Հայրապետներ, որոնք Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռից վայր ձգելով Նեստորին՝ նզովեցին նրան եւ նրա աղանդը եւ խոստովանեցին Յիսուս Քրիստոսին մի որդի Աստուծոյ, իսկ Ս. Կոյս Մարիամին՝ Աստուածածին:

Այս ժողովին թէեւ Ս. Սահակ չկարողացաւ մասնակցել, սակայն Աղէքսանդրոս՝ Կիւրեղ, Կ. Պոլսի՝ Պրոկղոս եւ Մելիտինոյ Ակակիոս Արքեպիսկոպոսները ի լրոյ իմանալով, թէ Նեստորի համախոհ Թէոդորոս Մոպսուեստացու եւ Դիոդոր Տարսոնացու¹ չարափառական գրքերը Նեստորի աշակերտներից ոմանք բերել են Հայաստան՝ թղթով յայտնեցին Ս. Սահակին զգուշանալ այդ չար աղանդից, իսկ այս թուղթը ժողովի վեց յօդուած վճռի հետ բերին Հայաստան Յովսէփ Պաղնացի, Յովհան Եկեղեցացի, Եղնիկ Կողբացի, Կորիւն եւ Արձան թարգմանիչները եւ յանձնեցին Ս. Սա-

¹ Նեստորի աշակերտ Թէոդորիտոս իւր ուսուցչին արդարացնելու համար երեք գլխով մի գիրք էր գրել ջանալով հաստատել Նեստորի ուղղափառութիւնը վկայութեամբ Դիոդոր Տարսոնացու եւ Թէոդորոս Մոպսուեստացու, որոնք իրենց գրաւոր երկերով եւ առաքինի վարքով երկար ժամանակ յարգուած էին: Տե՛ս Փափագեան Իգնատիոս, Պատմութիւն Եկեղեցական, եր. 286:

Հակիրն, երբ նա Ս. Մեսրոպի Հետ Տարօնոյ Աշտիշատում էր: Իսկ Ս. Սահակ 435 թ. Աշտիշատի Բ. ժողովով ընդունեց Եփեսոսի ժողովի վճիռը:

Եփեսոսի ժողովի վճռի Հետ Կ. Պոլսոյ Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսի օգնութեամբ թարգմանիչները ուրիշ գրքերի Հետ Հայաստան բերին Եօթանասնից թարգմանութեան, Հին Կտակարանի ու յունարէն գրած Նոր Կտակարանի մի մի ընտիր օրինակներ: Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ չբաւականանալով Ս. Գրոց առաջին թարգմանութեամբ՝ իրենց թարգմանիչ աշակերտների Հետ սկսեցին նորից թարգմանել Ս. Գիրքը նոր ձեռք բերուած օրինակի համեմատ, եւ առաջին թարգմանիչ աշակերտներից յետոյ Մովսէս Խորենացուն ու նրա ընկերներին էլ ուղարկեցին Աղէքսանդրիա ուսանելու, որոնք թեթեւակի խուզարկելով Եդեսիայի գրատունը՝ Պաղեստինով անցան Աղէքսանդրիա:

Այն ժամանակ, երբ Ս. Սահակ Ս. Մեսրոպի եւ իրենց աշակերտների Հետ թարգմանութեամբ եւ մանուկների կրթութեամբ էին զբաղուած՝ նախարարները հաւաքուած էին նրա մօտ, որ նրա Հետ միասին բողոքեն պարսից թագաւորին, խնդրելով վերջացնել Արշակունի հարստութիւնը եւ մի պարսիկ իշխանով կառավարեն Հայաստանը եւ գահընկէց անեն Արտաշիրին, որ իւր անկարգութիւններով զգուսցրել էր բոլորին: Ս. Սահակ նախատեսելով, որ Արշակունեաց անկմամբ պարսիկները Հայաստանին բոլորովին տիրելուց յետոյ երկիրը աւերակ պէտք է դարձնեն նեղուած ժողովրդին հեշտութեամբ մագդեղանց կրօնին դարձնելու՝ համոզեց նրանց յետ կենալ իրենց կործանիչ խորհրդից, բայց երբ տեսաւ, թէ նրանք յամառուած են, ասաց. «Ինձ քաւ լիցի իմ մոլորուած ոչխարը մատնել, եւ վիրաւորուած ու հիւանդացածը պատելու տեղ՝ գահավէժ անել: Որդեակներ, մի մտածէք այդ խորհուրդը, եւ ձեր նախորդներից ոմանց նման ձեր բնիկ տէրերին փոխել մի՛ աշխատէք: Ես ի՞նչպէս իմ ախտացած ոչխարը կփոխանակեմ առողջ գազանի հետ, որի առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»: Նախարարները լսելով այս՝ միաբերան ասացին. «Որովհետեւ, դու մեզ հետ չմիաբանեցիր Արտաշիրին գահընկէց անելու, մենք եւս չենք կամենայ, որ դու էլ մեզ Հովուապետ լինես»:

Ուստի, արծկէացի Սուրմակ անուամբ մի երէցի Հետ գնացին Պարսկաստան եւ չարախօսեցին թագաւորի ու Ս. Սահակի վրայ:

Ս. Սահակի վրայ մեղադրանքը զօրաւոր կացուցանելու համար՝ ամբաստանեցին նրա մասին, թէ նա կամենում է, որ Հայաստանում պարսիկների տեղ յոյները տէր լինեն, թէ Անատոլի Հայաստան գալը եւ յանուն Թէոդոս կայսրի Թէոդոսուպոլիս քաղաք շինելը նրա խորհրդով էր, եւ իբրեւ փաստ յառաջ էին բերում Ս. Մեսրոպի ու Վարդանի յանուն կայսրի Ատտիկոս եպիսկոպոսի եւ Անատոլ զօրավարի թղթերով Յունաստան գնալը:

Արտաշիր թագաւորն ու Ս. Սահակ պարսից դուռը կանչուեցին: Արտաշիր իւր վրայ եղած մեղադրանքի համար ի պատասխանի՝ նախարարների մասին ասաց. «Դրանք ի բնէ սովոր են անարգել իրենց տէրէրին, միշտ իշխանափոխ եւ տիրատեաց են հանդիսացած»: Երբ Սուրէն Պահլաւ իբրեւ ցեղակից հաւատացնում էր Սահակին ասելով. «Եթէ նախարարների հետ միաբանես, պարսից թագաւորը քեզ մեծ պատուի կհասցնի եւ քո թոռն Վարդանին՝ թագաւորի զուգապատիւ իշխանութեամբ կճոխացնի Հայաստանում», Ս. Սահակ չհրապուրուեց եւ պատասխանեց. «Ինչո՞ւ փառասիրութեան եւ իշխանութեան համար չարախօսեմ ընկերիցս»: Վռամ գահընկեց արեց Արտաշիրն ու Ս. Սահակին եւ արգելեց Պարսկաստանում, հայոց արքունեաց ու Կաթողիկոսարանի ինչքը յարքունիս գրաւեց՝ Վեհմիհրչապուհ պարսկին Հայաստանի վրայ մարգպան նշանակելով, իսկ Սուրմակին՝ Հայոց Կաթողիկոս, նախարարների հետ ուղարկեց Հայաստան: Այսպիսով, 428 թ. կործանուեց Արշակունի հարստութիւնը եւ Հայաստանը բոլորովին ընկաւ պարսից իշխանութեան տակ:

Սուրմակ իւր անվայել ընթացքով տարին չլրացած՝ իւր համախոհ նախարարներից հալածուեց, եւ պարսից հրամանով յազգէ յազգ Բզնունեաց եպիսկոպոս նշանակուեց: Ի պատասխանի նախարարների նոր կաթողիկոս խնդրելուն՝ Վռամ Կաթողիկոս նշանակեց Բրքիշոյ Ասորուն, որ զանազան գայթակղական գործեր կատարելուց յետոյ շահասիրութեամբ տոգորուած՝ վախճանուած եպիսկոպոսների վիճակները յափշտակում էր: Բրքիշոյի արարքը զգուեցրեց նախարարներին, որոնցից ոմանք խնդրում էին Վռամից դարձեալ Ս. Սահակին կաթողիկոսացնել, այլք հաւան էին ում որ Վռամ կնշանակի, իսկ Անատոլ յունաց զօրավար սպառնում էր, որ եթէ պարսից բաժնի կաթողիկոսը իրեն հաճելի չլինի՝ մի ուրիշին կկարգի կաթողիկոս յունական բաժնի վրայ:

Երկու կողման նախարարները առանձին, եւ եպիսկոպոսները Ս. Մեսրոպի հետ առանձին՝ պատգամաւոր ուղարկեցին պարսից Վռամ թագաւորին կաթողիկոս խնդրելու, իսկ Վռամ երկու կողմն էլ շահելու համար Շմուէլ անուն մի անձի նշանակեց կաթողիկոս մարզպանի հետ աշխարհի հարկերի եւ դատաստանական գործերին հսկելու, իսկ Ս. Սահակին եւս իրաւունք տուեց Հայրապետութեան հոգեւոր գործերը հոգալու եւ Շմուէլի առաջարկածները ձեռնադրելու եւ հայրենի գիւղերից ու կալուածներից մի փոքր մասը Ս. Սահակին յետ դարձնելով՝ թոյլ տուեց Հայաստան վերադառնալ, բազմամարդ ատենի առաջ ասելով. «Երգմնեցնում եմ քեզ քո հաւատով, հաւատարմութեամբ մնալ իմ ծառայութեան մէջ եւ ապստամբութիւն չխորհել, խաբուելով յոյների մոլար հաւատակցութեամբ եւ պատճառ չդառնալ, որ մենք Հայոց Աշխարհի կորստեանը ջանանք մեր բարերար անունը չարարար փոխելով»։ Իսկ Ս. Սահակ պատշաճ ձեւով եւ համեստ ձայնիւ սկսեց յանդիմանել պարսիկների կեղծաւորութիւնը ու քաղցրաբանութիւնը, նրանց սրտում մթերած դառնութիւնը երեւան հանելով՝ յիշեցրեց իւր հաւատարիմ ծառայութիւնները եւ պարսիկների ապերախտութիւնը եւ այս այնպիսի ազդու եւ պատկառելի ոճով, անվեհեր եւ համարձակ ճարտարախօսութեամբ, որ թագաւորի վրայ մեծապէս ազդեց։

Թագաւորը, երբ կամենում էր Ս. Սահակին վարձատրել շատ արծաթներով, Ս. Սահակ չընդունեց, եւ Սուրէն Պահլաւի ձեռքով խնդրեց, որ մարզպանները իրաւունք չունենան հայոց նախարարութեան կարգը փոխել մէկին բարձրացնելով միւսին ստորացնելով, այլ նոյնը պահպանեն՝ ինչպէս սահմանուած է Արտաշիր թագաւորից, եւ ինչ ինչ պատճառով դատապարտեալ նախարարները ազատութիւն գտնելով՝ իրենց նախկին իրաւունքներին տիրանան։ Վռամ Ս. Սահակի բոլոր խնդիրները կատարեց եւ նրա թոռն Վարդանին Մամիկոնեան նախարարութեան տէր նշանակեց ու Շմուէլի հետ 432 թ. ուղարկեց Հայաստան։

Շմուէլ Կաթողիկոսութեան Աթոռ ստանալուց յետոյ Բրքիշոյից էլ անցաւ, վասնզի Բրքիշոն միայն մեռած եպիսկոպոսների թեմերն էր յափշտակում, իսկ Շմուէլ Սուրմակի խորհրդով սկսեց կենդանիների վիճակներն էլ յափշտակել՝ զրպարտելով նրանց որպէս արգելիչ արքունի հարկերը հաւաքելուն։

Շմուկէլի օրինակին հետեւելով՝ եպիսկոպոսները սկսեցին միմեանց վիճակ յափշտակել, ամբաստանելով եւ իրենց գաւառի իշխանի ձեռքով պարսից արքունիքում կասկածելի ցոյց տալով իրար: Թէեւ Հայաստանի հոգեւոր վիճակը սկսել էր այսպէս վատթարանալ, բայց Ս. Սահակ չէր յուսահատվում, այլ Ս. Մեսրոպի հետ անդադար ուսուցանում էր՝ քարոզելով Ս. Աւետարանը, եւ աւելացնելով ու բարեկարգելով հայ դպրութեան ուսումնարանները: Ուր ուրեմն Ս. Մեսրոպին թողնելով Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկէում՝ Ս. Սահակ գնաց Բագրեւանդի Ս. Յովհանի վանք, որի մօտ Եփրատ գետում մկրտուեց Տրդատ հայոց զորքերի հետ:

Շմուկէլ կաթողիկոսական իշխանութիւնը հինգ տարի անարժանութեամբ վարելուց յետոյ երբ մեռաւ՝ նախարարները հաւաքուելով Ս. Սահակի մօտ եւ խոստանալով յորդուց որդի նրա ցեղից ընտրել Կաթողիկոս, խնդրեցին Հայրապետական իշխանութիւնը վարել թէ ըստ կրօնականին եւ թէ ըստ քաղաքականին: Ս. Սահակ չէր կամենում յանձնառու լինել, եւ պատմեց տեսիլը, որով յայտնուած էր իրեն, թէ պէտք է բարձուի Կաթողիկոսութիւնը Ս. Լուսաւորչի ցեղից:

Ս. Սահակ խորին ծերութեան մէջ, 51 տարի Հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ, Բագրեւանդայ Բլուր գիւղում 438 թ. վախճանուեց^[10], եւ Վարդանայ կին Դստրիկի, Երեմեա սարկաւազապետի ու միւս աշակերտների ձեռքով՝ փոխադրուելով Տարօնոյ Մամիկոնեանց սեփական Աշտիշատ գիւղը, այնտեղ թաղուեց:

Ազգի հաճութեամբ Ս. Սահակին տեղակալ նշանակուած Ս. Մեսրոպ վեց ամսից յետոյ վախճանուեց, որի մարմինը թաղելու համար նախարարների մէջ տարաձայնութիւն ընկաւ՝ ոմանք կամենում էին իւր բնագաւառ Տարօնում թաղել, ոմանք՝ Գողթն գաւառում, իսկ ոմանք էլ՝ Վաղարշապատում: Վերջապէս, Վահան Ամատունին, որ հազարապետն էր աշխարհիս, տարաւ եւ թաղեց իւր Օշական գիւղում:

440 թ. Մեսրոպի յառաջագոյն յայտնած հաճութեամբ տեղակալեց իւր աշակերտ Վայոց Ձորի Հողոցիմ գիւղացի Յովսէփ, իսկ Մովսէս Խորենացին եւ իւր ընկերները, որոնք կրտսեր թարգմանիչներ են կոչվում՝ կրթութիւն ստանալուց յետոյ այցելելով Հռոմ, Աթէնք եւ Բիւզանդիոն, վերադարձան Հայաստան, եւ Ս.

Սահակին ու Ս. Մեսրոպին վախճանուած գտնելով եւ տեսնելով, որ Հայաստանը տակն ու վրայ է եղած պարսից ասպատակութեան եւ նախարարների անմիաբանութեան երեսից ու իրենց ուսումն ու գիտութիւնը գնահատող չկայ՝ ցրուեցին զանազան կողմեր ողբալով իրենց վարդապետների մահն ու քարուքանդ հայրենիքը:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ Դ. ԺՈՂՈՎ

Ժողովի հաճութեամբ Ս. Սահակ ընդհանրական թղթեր գրեց՝ պատուիրելով եպիսկոպոսներին, որ նրանք վիճակի այցելու եւ հասարակաց հայր լինելով՝ պէտք է իւրաքանչիւր գաւառի եւ քաղաքի վրայ օրինաց նախանձաւոր եւ հաւատոյ վարդապետութեանը տեղեակ քորեպիսկոպոսներ (տեսուչներ, բարեկարգիչներ) նշանակեն՝ ժողովրդին խրատելու եւ քահանաների վրայ հսկելու: Պատուիրում է եպիսկոպոսներին՝ զինուորներին եւ տգէտներին եւ մերձաւոր ազգականներին հոգեւորական կոչումն չտալ շնորհուկս առնելով: Ս. Սահակ բացի ընդհանրական թղթից՝ ժողովի որոշմամբ եպիսկոպոսների ու քորեպիսկոպոսների համար 10 յօդուած, իսկ քահանայի համար 23 յօդուած կանոններ էլ սահմանեց:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԵՒ ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ա. Իմաստունները միայն քորեպիսկոպոս ձեռնադրուեն:

Բ. Քորեպիսկոպոսները հսկեն, որ Ս. Սեղանը զարդարուած եւ նրա առաջ ճրագը վառուած պահուի:

Գ. Ս. Սեղանի մօտ կամ աւանդատանը լինի մկրտութեան աւաղանը:

Դ. Եկեղեցում անխափան կատարուեն սահմանեալ սաղմոսերգութիւնները:

Ե. Միշտ հսկեն (եպիսկոպոսներն ու քորեպիսկոպոսները) եկեղեցու ժամերգութեան վրայ եւ իւրաքանչիւր տարի իրենց թեմերը այցելեն հարկաւոր ուղղութիւնները մոլծանելու համար:

Ձ. Եթէ տեսնեն քահանաներին իրենց պաշտամանց մէջ ծոյլ՝ պատժեն:

Է. Եթէ եկեղեցականների մեջ արբեցող, անառակ եւ պղերգւներ գտնեն՝ եկեղեցական պաշտօնեաների կարգից հեռացնեն:

Ը. Ձգուչանան, որ պռնկորդիներն ու կրկին ամուսնացեալները հոգեւորական չդառնան:

Թ. Չհամարձակուեն ժողովրդին կեղեքել:

Ժ. Իրենց հօտին օրինակ լինելու համար պէտք է համեստ գնացք եւ ուղիղ վարք ունենան:

ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ա. Քահանաները տգէտ եւ ցոփ չլինեն:

Բ. Իրենց մանուկներին ուսման տան:

Գ. Գլխաւոր քահանան միշտ, իսկ ուրիշները շաբաթ առ շաբաթ կենան եկեղեցում:

Դ. Մկրտութեան ժամանակ կին սպասաւորութիւն չանի:

Ե. Քահանայ լինելիս՝ սարկաւազները մկրտութիւն չանեն:

Ձ. Պատարագիչ քահանան եկեղեցում գլխաւոր քահանայի տանը մնայ:

Է. Գլխաւոր քահանան եկեղեցական հասոյթից կրկին բաժին ստանայ:

Ը. Իւրաքանչիւր տարի զատկից յետոյ քահանաները Հայրապետից ստանան Ս. Մեռօն:

Թ. Սեղանի վարագոյրը հարսանեաց առաջաստ եւ Ս. Սկիհը ըմպելեաց անօթ տալ համարձակող քահանան կարգալոյծ լինի:

Ժ. Քահանայք աշխարհականների տանը ծառայող չդառնան:

ԺԱ. Քահանաների գերեզմանները իրենց ժողովրդոց հանգստարանում լինեն եւ ոչ թէ եկեղեցում կամ Ս. Տեղերում:

ԺԲ. Քահանաները սրբութիւնը միմիայն հիւանդների համար տուն տանեն:

ԺԳ. Ժողովրդին չարութիւնից զգուշացնեն, իսկ անուղղաներին՝ պատուհասեն:

ԺԴ. Անչափահասներին չպսակեն:

ԺԵ. Նոյնպէս չափահասներին էլ չպսակեն՝ եթէ նրանք միմեանց հաւան չեն:

ԺԶ. Զգուշութեամբ քննեն, որ խարդախութեամբ կամ ծնողների բռնութեամբ չլինի պսակը:

ԺԷ. Սիրով պաշտօն կատարեն:

ԺԸ. Եթէ գիտենան, թէ մէկը բան է կերել եւ կամենում է հաղորդուել՝ չհաղորդեն:

ԺԹ. Քաջանաների համար եկեղեցուն տրուած տուրքը աշխարհականները չհամարձակուեն իրենց մէջ բաժանել:

Ի. Եկեղեցու հասանելիքը, որ նախնեաց սահմանադրութեան համեմատ աշխարհականները սովոր են տալ քաջանաներին՝ զուր չփչացեն:

ԻԱ. Քաջանայք թոյլ չտան ննջեցյալների վրայ արբեցութիւն կամ սուգ ու կոծ անել:

ԻԲ. Քաջանաները յանցաւորներին առանց քննութեան չմերժեն, եւ ուրիշ քաջանայի ժողովրդին չպատուհասեն:

ԻԳ. Կրօնաւորներն ու վանականները աշխարհականների գործին չխառնուեն, այլ միշտ առանձնացած կեանք ունենան:

ԵՓԵՍՈՍԻ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 431թ.

Ա. Զընդունել ի հաղորդակցութիւն եկեղեցւոյ այն եպիսկոպոսներին, որոնք չեն ընդունի Եփեսոսի Տիեզերական ժողովը:

Բ. Զընդունել այն եպիսկոպոսներին, որոնք նեստորի հերետիկոսութեան հետեւող կլինեն:

Գ. Նեստորականներից դատապարտուած եկեղեցականներին ընդունել ի հաղորդակցութիւն եկեղեցւոյ:

Դ. Կեղեստինոսեան հերետիկոսների¹ համախոհներին մերժել եկեղեցու հաղորդակցութիւնից:

¹ Կեղեստիանոս էր աշակերտ եւ քարոզիչ մոլորութեան Պեղագիտսի անգղիացւոյ, որ դիպելով Հռոմ եւ Ափրիկէ եւ իրեն չափազանց խստակրօնութեան տալով՝ աշխատում էր, որ մարդիկ հետեւեն իրեն, ուր ուրեմն մոլորութեան մէջ ընկաւ եւ համարում էր, թէ մարդս անձնիշխան է առաքինութեան ծայրը հասնել: Նա ասում էր. Ա. Թէ Ադամ մահկանացու ստեղծուեց եւ եթէ չմեղանչէր էլ՝ պէտք է մեռնէր, Բ. Թէ Ադամի մեղքը միայն իրեն վնասեց եւ ոչ մարդկութեան, Գ. Թէ Մովսէսի օրէնքը Քրիստոսի Ս. Անտարանին հաւասար՝ մարդկանց առաջնորդում է դէպի յաւիտենից փրկութիւն, Դ. Թէ Քրիստոսից առաջ մարդիկ մեղքի տակ չէին, Ե. Թէ նորածին մանուկները այն վիճակում են, որի մէջ էր Ադամ՝ նախքան պատուիրազանցութիւնը, Զ. Թէ Մարդիկ չեն մեռնում Ադամի յանցանացն ի պատուհաս, ինչպէս եւ Քրիստոսի յարութեան համար էլ յարութիւն չեն առնիլ, Է. Թէ մարդ ծնվում է առանց մեղքի եւ

Ե. Նրանց, որոնց նեստոր արդարացրել է՝ դատապարտել:

Զ. Որոնք չեն ընդունի ժողովի կանոնները եթէ հոգեւորական են՝ զրկուեն աստիճանից, եթէ աշխարհական են՝ անհաղորդ մնան:

ԳԼ. Թ.

Յովսէփ Վալոցձորեցոյ Կաթողիկոս ընտրուիլը: Կրտսեր թարգմանիչների վերադարձը: Հայաստանի տխուր վիճակն ու Մովսէս Խորենացոյ «Ողբը»: Ծափալիվանի Ա. Ժողովը: Թարգմանիչներից նշանատրները: Ծափալիվանի Ժողովի կանոնները:

Ս Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ՝ հայոց լուսաւորութեան զոյգ •ամուլները, իրենց վախճանից յետոյ անմահ մնացին հայկական տառերի գիւտով եւ հայ գրականութեան ստեղծելով: Կրօնական ընտիր գրոց եւ Աստուածաշունչ Ս. Գրոց անվթար թարգմանութիւնը, եկեղեցական ժամակարգութիւն սահմանելը եւ ծիսարան կարգաւորելը՝ (որ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անուամբ Մաշտոց է կոչվում) նրանց ջանքերի արդիւնքն են: Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ Հայ Եկեղեցու ժամակարգութեան զարդ եղող Շարական կոչուած հոգեւոր երգոց եւ ութն եղանակների առաջին հեղինակն հանդիսացան, մատենագրական ասպարէզում ընդարձակ ճանապարհ հորդեցին իրենց աշակերտների համար, որոնցից մէկն էր Հայրապետական Աթոռին Տեղակալող Յովսէփ՝ Վալոց Զորի Հողոցիմ գիւղից, որ Ս. Սահակի մահից 6 տարի յետոյ սկսեց իւր իշխանութեան վերաբերեալ հոգեւոր եւ քաղաքական գործերը հոգալ, վասնզի քանի որ Սուրմակ կենդանի էր՝ Յագկերտի հրամանով նա էր ձեռնադրութիւն անում¹:

Արշակունի հարստութեան բարձուելը, Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահը, Յովսէփի Տեղակալութիւնը, ներքին երկպառակութիւնից եւ արտաքին աւերածութիւններից Հայաստան երկրի թշուառութիւնը միմեանց յաջորդեցին այնպէս, որ կրտսեր թարգմանիչների վերադարձած ժամանակ երկիրը ալէկոծեալ ծովի էր նման, իսկ Հայրապետական իշխանութիւնը՝ ղեկը կորցրած նաւի: Այս իսկ պատճառով վերադարձող թարգմանիչները չկարողանալով անել այն՝ ինչ որ երեւակայում էին ղեռ հայրենեաց սահմանը չկոխած, յուսաբեկ ցրուեցին այս ու այն կողմ: Հայաստանի այդ ժամանակի հոգեւոր եւ քաղաքական վիճակը լաւ նկարագրել է Մովսէս Խորենացին իւր պատմութիւնը վերջացնող ողբով²:

¹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, եր. 34: Վարդան Մեծ, Տիեզերական պատմութիւն: Մոսկվա, 1861, եր. 34.; Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, եր. 52:

² Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. ԿԸ.:

Մովսէս Խորենացին գտնելով իւր վարդապետներին (Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին) մեռած, իմանալով, որ Շմունի, Բրքիշոյի եւ Սուրմակի պէս մարդիկ Ս. Սահակի կենդանութեամբ արդէն յաւակնութիւն են ունեցել Հայրապետական Աթոռը գրաւելու նախարարներից ոմանց ձեռնտուութեամբ եւ պարսից թագաւորի հրամանով, եւ Հայրապետական Աթոռը նրանց մոլութիւններին նշաւակ յետին նուաստութեան է հասել, ցաւ ի սիրտ իւր ողբի մէջ յիշելով թագաւորութեան եւ Ս. Լուսաւորչի ցեղից քահանայութեան բարձուելը՝ լալիս է աշխարհիս մէջ խաղաղութեան վրդովուելը, անկարգութեան արմատանալը, ուղղափառութեան դրդուելը, տգիտութեան երեսից՝ չարափառութեան հաստարմատ լինելը: Եւ դէպի Հայաստանեայց Եկեղեցին իւր ցաւը յայտնելով ասում է. «Ողորմի՛մ քեզ, Հայաստանեայց Եկեղեցի, խորթացած բեմի բարեգարգութիւնից, զրկուած քաջ հովուից (Ս. Սահակ) եւ հովակցից (Ս. Մեսրոպ), քո բանաւոր հօտը էլ չեմ տեսնում դալար վայրերում եւ հանգստեան ջրերի մօտ մակաղած, եւ ոչ էլ զգուշանալով գայլերից՝ փարախում պատսպարուած, այլ անապատները եւ կործանուելու տեղերը ցրուած»:

Խորենացին Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահուամբ իւր եւ իւր ընկերների յոյսը խորտակուած տեսնելով ասում է. «Այսուհետեւ, էլ ո՞վ մեր ուսումը կյարգի, ո՞վ աշակերտիս յառաջադիմութեամբը կուրախանայ»:

Հայաստան երկրի պաշտօնեաների վատութիւնից երկրի քայքայումը տեսնելով ասում է.

«Զարթնի՛ր Երեմեա, զարթնի՛ր եւ ողբա ու մարգարէացիր ինչ որ թշուառացանք եւ թշուառանալու ենք: Գուշակիր տգէտ հովիւների վեր կենալը ... վարդապետները տխմար եւ ինքնահաճ են, անձամբ են առել պատիւ եւ ոչ թէ Աստուծուց են կոչուել, արծաթով, եւ ոչ թէ հոգւով են ընդունուել, ոսկեսէր ու նախանձոտ են: Թողնելով հեզութիւնը, ուր Աստուած է բնակում, գայլ դառնալով՝ իրենց հօտն են գիշատում: Կրօնաւորները կեղծաւոր, անձնացոյց, սնափառ եւ պատուասէր են, քան աստուածասէր: Վիճակաւորները հպարտ, ծոյլ, տրտնջացող եւ զրաբան են, ատում են արուեստն ու վարդապետական խօսքը, սիրում են վաճառականութիւնն ու ծաղրածութիւնը:

Ժողովրդականքը՝ վէս, յանդուգն, մեծախօս, անաշխատ, արբեցող, վնասակար, փախչող Հայրենի ժառանգութիւնից: Զօրա-

կանները՝ անիրաւ, սնապարծ, գէնքը ատող, պղերգ, հեշտասէր, անհամբեր, կողոպտող եւ աւազակաբարոյ:

Իշխանները՝ ապստամբ, գողերին գողակից, ցածրահոգի, կծծի, ժլատ, ագահ, յափշտակող, աշխարհաւեր, աղտեղասէր, ծառաների համամիտ:

Դատաւորները՝ տմարդի, սուտ, խաբող, կաշառառու, իրաւունք չորոնող, անհաստատ, հակառակող, եւ բոլորից առհասարակ վերացած սէրն ու ամօթը»:

Ահա՛, այս դրութեան մէջ էր երկիրը, երբ Յովսէփ տեղակալեց եւ թարգմանիչները վերադարձան Հայաստան: Յովսէփ այս անկարգութիւնները վերացնելու համար Սուրմակի մահից յետոյ, երբ լիակատար իշխան դարձաւ իւր պաշտօնին, 447 թ., Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահուան եօթներորդ տարին ամանորաբերի օրը, Նաւասարդին, երբ ամեն տարի աշխարհաժողով ուխտ էր լինում տօնելու Ս. Յովհանի տօնը եւ Ս. Լուսաւորչի ձեռքով Հայոցս դարձն ի քրիստոնէութիւն եւ լուսաւորուելը մկրտութեամբ, Բագրեւանդ գաւառի Շահապիվան գիւղում նախարարների եւ հոգեւորականների ժողով գումարեց, եւ հոգեւորականների ու աշխարհականների միջից չարութիւններն արմատախիլ անելու համար քսան յօդուածներով տուգանքի կանոններ հաստատեց յուղղութիւն հոգեւորականների եւ աշխարհականների:

Այս ժողովին մասնակցեցին քառասուն եպիսկոպոսներ, շատ երէցներ, սարկաւազներ եւ եկեղեցու նախանձախնդիր պաշտօնեաներ՝ ամեն դասակարգից, իսկ աշխարհականների կողմից՝ մարգպան Վասակ Սիւնի, հազարապետ Վահան Ամատունի եւ սպարապետ Վարդան Մամիկոնեան, ուրիշ շատ նախարարների եւ իշխանների հետ:

Որչափ եւ երկիրը պարսից անօրէն կառավարութեան երեսից յետին թշուառութեան մէջ էր, եւ եպիսկոպոսներից շատերը պարսից դռանը հաճոյանալու համար իրենց գաւառի իշխանի ձեռքով զանազան ամբաստանութիւններ էին անում միմեանց վրայ, որով հոգեւորական վիճակը ցաւալի դրութեան մէջ գնում, բայց եւ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի շնորհիւ այնպիսի եպիսկոպոսներ ու հոգեւորականներ էլ կային, որոնք պատիւ էին բերում իրենց կոչմանն ու վիճակին, եւ սրանք մեծ մասամբ թարգմանիչներից էին:

Առաջին թարգմանիչներից նշանաւորներն են իրենց վարած պաշտօններով եւ գրաւոր երկասիրութեամբ Յովհան Եկեղեցացի

եւ Յովսէփ Պաղնացի, որոնք Ս. Մեսրոպի հետ Միջագետքում երկար դեգերելուց եւ տառերի գիւտից յետոյ՝ Ս. Գրոց թարգմանութեան առաջին մշակները հանդիսացան: Տիրայր Խորձենացի եւ Մուշէ Տարոնեցի, որոնք Ս. Մեսրոպի հետ Գողթնեաց գաւառում եւ Սիւնեաց աշխարհում քարոզելուց յետոյ՝ ստանձնեցին Վրաց աշխարհի նորագիւտ դպրութեան հոգսը: Ենովք, Դանան եւ Յովնաթան՝ Աղուանից աշխարհում Ս. Մեսրոպի յանձնարարութեամբ վերահսկող դարձան նորաբողբոջ գրականութեանը՝ գործակցութեամբ տեղւոյն Երեմեա Եպիսկոպոսապետի եւ Արսվաղէն թագաւորի:

Կորիւն, որ Ս. Սահակի հրամանով Վրաց եպիսկոպոս նշանակուեց, վաստակակից եղած լինելով Ս. Մեսրոպին՝ գրեց նրա վարքը: Եղնիկ Կողբացի՝ սա իւր ուսմունքը Յովսէփ Պաղնացու հետ Եգեսիայում եւ Բիւզանդիայում առնելուց յետոյ Հայաստան վերադարձաւ եւ նշանակուեց Բագրեւանդայ եպիսկոպոս: Սրա ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ նշանաւոր է «Եղծ աղանդոց» գիրքը լեզուի յստակութեամբ եւ բազմակողմանի հմտութեամբ: Նշանաւոր են դարձեալ Ղեւոնդ երէց, Յովհան, Աղան եւ Արծան Արծրունիք, Ղազարիկ կամ Ղազրիկ եւ Երեմեա սարկաւազապետ Ս. Սահակայ, որ Վարդանայ կին Դստրիկի հետ Ս. Սահակայ մարմինը թաղեց Տարօնոյ Աշտիշատ ավանում:

Կրտսեր թարգմանիչներից նշանաւորները սրանք են՝ Մովսէս Խորենացի, որ Եղնիկի մահից յետոյ Արշարունեաց եւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոս նշանակուեց: Սա Աղէքսանդրիայում ուսում առնելուց յետոյ Հայրենիք վերադարձին՝ այցելեց Հռոմ, Աթէնք, Բիւզանդիա եւ Կեսարիա: Սրա երկասիրութեանց մէջ նշանաւոր է «Հայոց Պատմութիւն»-ը, որով Հայր Հայ պատմագրաց կոչուելու պատուին է արժանացել: Դաւիթ Անյաղթ՝ նշանաւոր իւր փիլիսոփայական գրուածներովը եւ Գիւտ Կաթողիկոսի խնդրանք գրած խաչի ներբողով: Նշանաւոր էին Եզրաս Անգեղացի, Սահակ, Յովհաննէս, Աբրահամ եւ Անանիա, Մամբրէ Վերծանող՝ Մովսէս Խորենացու եղբայրը, որ ի միջի այլոց գրեց «Ի Յարութիւնն Ղազարի» ճառը, Եղիշէ՝ Մամիկոնեան նախարարական տան եպիսկոպոս, որի գրուածների մէջ նշանաւորն է «Պատմութիւն վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», եւ Ղազար Փարպեցի, որ Վահան Մամիկոնեանի սննդակից եւ ուսումնակից լինելովը յայտնի է թէ երեւելի տանից էր: Սա Յովհան Մանգակունու օրով Վահան Մա-

միկոնեանի հրամանով կարգուեց Ս. Էջմիածնի Ս. Կաթողիկէի վանահայր, բայց աքսորուեց կասկածելի համարուելով կրօնական վարդապետութեան մէջ: Այս հալածանքի տխուր տպաւորութեան տակ Վահանին գրած թղթովը սաստիկ յարձակվում է հայ կրօնաւորներին վրայ: Նշանաւոր է դարձեալ նրա «Հայոց Պատմութիւն»-ը, որ գրել է Վահան Մամիկոնեանի առաջարկութեամբ:

Կրտսեր թարգմանիչներից բացի գրական վաստակներով փառաւորուածներից Կաթողիկոսական աստիճանի հասան Գիւտ, որ մասնակցութիւն է ունեցել ժամագրքի եւ հասարակաց աղօթից կարգաւորութեան, եւ Յովհան Մանդակունի, որ Մաշտոցի մէջ կարգաւորել է Մկրտութեան կանոնը, Խաչ օրհնելու, Պսակի, Եկեղեցու հիմնարկութեան օրհնութիւնը, Տաճարի սրբելը եւ Աւագան օրհնելը, կարգաւորել է Պատարագամատոյցի մէջ շատ քարոզներ եւ աղօթքներ եւ Ս. Աթանասի կոչուած Պատարագամատոյցը, գրել է գիշերային ժամու «Զարթուցեալք» եւ «Զքէն գոհանամք» աղօթքներ եւ ճաշու երեք քարոզներն ու աղօթքները¹: Կրտսեր թարգմանչաց կարգիցն են Խաչիկ, Անդրէաս, Թաթուլ, Վարոս, եւլն.:

Սրանք գրեթէ մեծ մասամբ Աթէնքի, Աղէքսանդրիոյ, Եդեսիայի եւ Կեսարիոյ ուսումնական կաճառների մէջ համբաւ եւ հռչակ ստացած ուսումնականներն էին եւ մեծ համարում ունէին օտարների առաջ, իսկ Հայ Եկեղեցուն մատուցած իրենց վաստակներով տօնելի են արդէն: Այս թարգմանիչների վաստակոց արդիւնքն են մեր հին գրականութեան ճոխութիւնը եւ բարգաւաճումն: Նրանց գրաւոր վաստակաց պսակն է Ս. Գրոց թարգմանութիւնը, որ թագուիթի թարգմանութեանց է վերակոչուած:

Ս. Գրոց թարգմանութիւնը ինչպէս յայտնի է երկու անգամ կատարուեց: Առաջին անգամին՝ ասորերէն բնագրից, իսկ երկրորդ անգամին՝ Հին Կտակարանը՝ ըստ Եօթանասնից թարգմանութեան, Նոր Կտակարանը՝ յունական ընտիր բնագրից, որ թարգմանիչները բերին Հայաստան Եփեսոսի ժողովի կանոնների հետ: Այժմեան մեր ունեցած Աստուածաշունչը երկրորդ թարգմանութիւնն է, իսկ առաջին թարգմանութիւնից մի քանի կտորներ կան ժամագրոց մէջ: Օրինակ, Օրհնութիւն երից մանկաց,

¹ Մուրատեան Մելքիսեդէկ, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Երուսաղէմ, 1872, եր. 168:

Մեծացուսցէ, Տէր երկնիցի օրհնութիւնը, եւլն., որ Ս. Գրոց երկրորդ թարգմանութիւնից յետոյ էլ չփոխեցին, մի անգամ ընդունած լինելով:

Միայն հոգեւորական անձինքը չէին, որ լուսաւորուած էին արտաքին եւ Աստուածաշունչ Ս. Գրոց գիտութեամբ: Հայ նախարարների մէջ էլ կային հմուտ եւ լուսաւորուած մարդիկ՝ որպիսիք էին Վարդան Մամիկոնեան եւ իւր եղբարքը Հմայեակ եւ Համազասպեան, եւ այլք: Հայաստանի քաղաքական անկման ժամանակ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի հոգեւոր երկանց զաւակ այս գործօն մարդիկ աշխատում էին կրօնական եւ բարոյական վերականգման համար:

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ Ա. ԺՈՂՈՎ, 447 թ.

Ա. Եթէ մէկը եպիսկոպոսներից պղծութեան կամ պոռնկութեան կամ ուրիշ վատթարութեան մէջ գտնուի՝ 1200 դրամ տուգանք տայ իւր աթոռանիստ եկեղեցուն, իսկ տուգանքը՝ կարօտեալների բաժանուի:

Բ. Եթէ նոյն յանցանքների մէջ երէց գտնուի, եւ վկայութեամբ հաստատուի՝ երէցութեան կարգից զրկուի, 300 դրամ տուգանք տայ աղքատներին բաժանելու, եւ դպիրների կարգում մնայ, եթէ նոյն մոլութեան մէջ յարատեւի՝ զրկուի նաեւ դպրութեան կարգից մինչեւ յուղղութեան գայ եւ ապաշխարհի, եւ եպիսկոպոսը նրա զղջումը տեսնելով՝ դպիրների կարգը մտցնի: Սարկաւազի համար եւս՝ օրէնքը այդ մնայ: Եթէ կանամբի երէց նոյն յանցանքի մէջ գտնուի, եւ վկաներով ստուգուի, կարգալոյծ լինի եւ եկեղեցուց հեռանայ՝ 300 դրամ տուգանք տայ կարօտեալների համար: Նոյն օրէնքը թէ երէցի եւ թէ սարկաւազի համար լինի: Յանցաւոր երէցը կամ սարկաւազը զինուորների եւ հարկատուների կարգը դասուի եւ եկեղեցու պաշտօնեաներին խառնուի: Եթէ երէցի կամ սարկաւազի կինը նոյն յանցանքների մէջ գտնուի՝ այրը կամ եկեղեցին ու պաշտօնը ընտրի կամ կնոջը, իսկ եթէ թէ պաշտօնը եւ թէ կնոջը բաց թողնի՝ խիստ ապաշխարութեան ենթարկուի: Եթէ քահանայի դուստրը կամ ուստրը նոյն յանցանքի մէջ գտնուի՝ եկեղեցու հասոյթից զրկուի, եւ պատժի եւ ապաշխարութեան ենթարկուի, եթէ քահանան մեռնի՝ կինը

իրաւունք չունի նորից ամուսնանալ, նոյնպէս կինը մեռնի՝ քահանան: Քահանայի տանը պոռնիկ աղախին չլինի:

Գ. Եթէ մէկը կին ունենայ եւ պոռնկութիւն անէ, եւ ամուսնութեան կարգը սրբութեամբ չպահի, այնպիսին եթէ շինական է՝ առաջաւոր մարդիկը կշտամբեն օգտակար խօսքով եւ ծեծով, եւ եկեղեցուց հեռացնեն: Մի տարի ապաշխարանքի, եւ շատ ծեծելուց յետոյ՝ 100 դրամ եկեղեցուն, 100 դրամ աղքատներին տուգանքի ենթարկեն: Եթէ ազատ է՝ չծեծել, այլ տոյժել եւ ապաշխարել տալ, 200 դրամ՝ եկեղեցուն, 200 դրամ՝ կարօտեալներին եւ 2 տարի ապաշխարանք, յետոյ ի շարս հաւատացելոց՝ մտցնել եկեղեցի: Այս օրէնքին ենթարկուեն կոյսերն ու երիտասարդները:

Դ. Եթէ մէկը առանց պոռնկութեան եւ կամ մարմնական արատի թողնի իւր կնոջը՝ գոյքը, որդիքը, հողը եւ ջուրը հաւասարապէս բաժանեն, կէսը կնոջը եւ կէսը մարդուն, եւ թէ կամեանան ուրիշի հետ ամուսնանալ՝ իրենց բաժինները ունենան եւ արքունի հարկը վճարեն, եւ այրը, որ կնոջը թողեց՝ եօթն տարի ապաշխարէ, եթէ ազատ է՝ 300 դրամ եկեղեցուն տուգանք վճարի, եթէ շինական՝ 100 դրամ:

Ե. Եթէ մէկը ամուսնութեան պատճառով իւր կնոջը արձակի՝ կինը իրաւունք ունի իւր հօր տանից բերածները հետը առնել եւ գնալ, եթէ բացի ամուսնութենից էլ ուրիշ արատ չկայ՝ կնոջն էլ տուգանք վճարի, եթէ ազատ է՝ 1200 դրամ, եթէ շինական՝ 1000 դրամ, իսկ եթէ այրը առաջուց մտքումը դրել էր կնոջը թողնել եւ ուրիշը առնել կամ առաջուց նրա հետ պոռնկած էր՝ այրը 100 դրամ եկեղեցուն տալ, երեք տարի ապաշխարի, ունկնդիրների հետ մի տարի եւս ընդ հսկողութեամբ մնայ եւ ապա եկեղեցի մտնի:

Զ. Անզգամ կանանցը, որոնք մարդուց հեռանում են՝ բռնեն եւ մարդուն յանձնեն, իսկ եթէ այրը շնաբարոյ կամ պոռնիկ է՝ ծեծով եւ յանդիմանութեամբ կշտամբեն եւ յուղղութիւն բերեն, եթէ ազատ է՝ տուգանք առնեն, եթէ յուղղութեան գայ՝ կինը մարդուն լինի¹:

Է. Բռնութեամբ եւ անիրաւութեամբ առեւանգած կնոջը իւր հօրն ու մօրը յանձնել եւ տուգանք առնել առեւանգողից, թէ ազատ եւ թէ շինական՝ 1000 դրամ: Իսկ եթէ սուտ փեսան պոռն-

¹ Դ. Ե. եւ Զ. յօդուածները, որոնք վերաբերում են ամուսնութեան եւ նրա դժպատեհի հանգամանաց՝ այժմ բոլորովին գործադրելի չեն, ինքն ունենալով Յիսուսի խօսքը, թէ «Չոր Աստուած գուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեցէ»: (Մատթ., ԺԹ., 6):

կած լինի աղջկայ հետ առանց պսակի՝ եկեղեցու համար տուգանք առնել, եւ երեք տարի ապաշխարհութեան ենթարկել, եւ եթէ քահանայ ոք առանց աղջկայ հօր եւ մօր գիտութեան պսակէ՝ զրկուի քահանայութիւնից, եւ 100 դրամ տուգանք տայ աղքատներին, իսկ պսակը՝ անվաւեր լինի: Եթէ առեւանգութեան խռովութիւններից եւ տուգանքներից յետոյ տղայ եւ աղջիկ հաւանեն միմեանց հետ ամուսնանալու՝ եթէ կոյս մնացած են՝ կոյսի պսակ օրհնել, իսկ եթէ ոչ՝ այրւոյ ամուսնութեան կարգ կատարել: Թէ ազատի եւ թէ շինականի համար այս լինի օրէնք:

Ը. Եթէ մէկը կախարդութեան, ուրացութեան կամ այլ չար գործի մէջ մէջ գտնուի, եւ չզղջայ ու չապաշխարի՝ քարկոծուի, եթէ խոստովանուի՝ մինչեւ իւր մահը ապաշխարի, 12 տարի՝ ունկնդիրների հետ, եւ եկեղեցի մտնելով՝ ոչ միայն քառասնորդական պահոց մէջ, այլ ամեն ժամանակ ապաշխարողների կարգում լինի, իւր անձի փրկութեան համար կարօտեալների առատ ողորմութիւն տալուց յետոյ՝ մահուան ժամանակ հաղորդուի:

Թ. Եթէ մէկը հարցուկներին (ֆալչի) եւ դիւթիչներին (կախարդ) դիմի, եթէ ազատ է՝ 200 դրամ, եթէ շինական է՝ 15 ձեռք գանիւք 100 դրամ տուգանքի ենթարկել՝ աղքատներին բաժանելու եւ երեք տարի ապաշխարելուց յետոյ հաղորդել: Իսկ եթէ եպիսկոպոս եւ երէց դիմի հարցուկի, եւ երկու կամ երեք վկաներով ստուգուի, եպիսկոպոսն եպիսկոպոսութիւնից, իսկ երէցը երիցութիւնից ընկնի, եպիսկոպոսը 1000 դրամ, իսկ երէցը՝ 500 դրամ տուգանք տայ, եթէ եկեղեցու պաշտօնեաներից կամ արեւոյական դասից մէկը կամ երէցի որդին դիմած լինի հարցուկին՝ եկեղեցու պաշտօնեաների կարգից մերժուի եւ աշխարհականի ապաշխարհանքի ենթարկուի: Թէ կին եւ թէ այր մարդու համար այդ կանոնը լինի:

Փ. Նրանց, որոնք դիւթութիւն են անում՝ 12 ձեռք ծեծ տան, մագերը խանձեն, երեսը մուր քսեն, պարանոցը ոսկրներ ձգեն, ուրկանոց տանեն, եւ երկու տարի գողիների համար աղայ: Եթէ ազատ է՝ գողենոց չգնայ, այլ 300 դրամ տայ գողիներին, եւ ինքն իւր ծխական եկեղեցում երկու տարի ապաշխարհելուց յետոյ այլեւս չմեղանչելու պայմանաւ հաղորդուի:

ՓԱ. Նրանք, որոնք մեռեալների վրայ կոծ են անում եւ անյուսութեամբ լաց են լինում՝ ազատ լինեն, թէ շինական՝ նզոված

լինեն, մի տարի եկեղեցի չմտնեն, ազատը՝ 100, իսկ շինականը՝ 50 դրամ տայ եկեղեցուն:

ԺԲ. Եթէ մէկը իւր հօր կնոջը (խորդ մօրը) կին առնի՝ մերժուի եկեղեցուց, եւ մինչեւ ապաշխարելը նզոված լինի, 7 տարի ունկնդիրների հետ, 3 տարի ընդ հսկողութեամբ ապաշխարէ, 50 դրամ եկեղեցուն, 50 դրամ էլ աղքատներին տայ, եւ յուղղութիւն եկած տեսնելուց յետոյ՝ հաղորդել: Նոյնպէս եթէ հայրը՝ որդուն եւ եղբայրը՝ եղբօր կինը առնի, նոյն պատուհասին եւ նզովքին ենթարկուի, նոյնպէս արգելուած լինի ջերմ հարազատի եւ ազգականի կինը առնել, եթէ այդ տեսակ ապօրինութեան մէջ կինը եւս գտնուի՝ նոյն պատուհասը, տուգանքը եւ նզովքը կրի, կնոջը ապաշխարհեցնել ուրկանոցում 10 տարի գողիների համար աղալ տալով, իսկ եթէ ազատ է՝ 300 դրամ տուգանք առնելով:

ԺԳ. Ոչ ոք չհամարձակուի իւր աղջկանը, քրոջը կամ իւր ազգականներից մէկին մինչեւ չորրորդ ծնունդը կին առնել: Եթէ մէկը այս օրէնքին կամ կանոնին ընդդիմանայ եւ հրէութեան ու հեթանոսութեան մէջ ընկնի՝ նրանց հետ լինի իւր բաժինը եւ եկեղեցուց մերժուած մնայ: Եթէ մէկը նրանց պսակը օրհնի կամ նրանց հարսանիքը գնայ, նրանց գործին մասնակից լինի՝ եկեղեցու պաշտօնեաների կարգից մերժուի: Եթէ եկեղեցուց եւ օրէնքից խոտորուածը դառնայ իւր գեղծ ամուսնութիւնից՝ մեծամեծ տուրքերով մինչեւ իւր հարստութեան եւ ունեցած չունեցածի կէսը տայ աղքատներին եւ ցաւաբարներին, եւ մինչեւ իւր կենաց վերջը ապաշխարելով՝ մահուան ժամանակ հաղորդի արժանանայ, եւ եկեղեցու գլխաւորները, որոնք եթէ նոյն գործին մասնակից են եղել եւ պսակը օրհնել են՝ եպիսկոպոսը 500 դրամ, իսկ երէցը 200 դրամ տուգանք տան եւ ապա իրաւունք ունենան իրենց պաշտօնը շարունակելու:

ԺԴ. Եպիսկոպոսը կամ երէցը կամ սարկաւազը եւ կամ եկեղեցու պաշտօնեաներից ով եւ իցէ տան տիկին անուամբ կին չպահեն: Եթէ մէկը պահէ եւ վկաներով հաստատուի՝ իւր աստիճանից զրկուի:

ԺԵ. Ամենայն ոք եկեղեցական պաշտօնեաներից սուրբ եւ նարատ պահի իրեն, ընկերի հետ անխարդախ լինի եւ օգնի նրան:

ԺԶ. Առանց աշխարհի գլխաւոր եպիսկոպոսի եպիսկոպոս չձեռնադրուի, առանց գաւառի եպիսկոպոսի՝ վանաց երէց կամ անապատական չձեռնադրուի՝ միայն սրբութեան եւ օրինաց նա-

խանձաւորներին ընդունել ի սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ, թէեւ շատ ստորին եւ արհամարհ վիճակից լինի:

ԺԷ. Սրբոց նշխարները, որ տեղից որ բերում են՝ տեղւոյն եպիսկոպոսի վկայականը ունենան, եւ ուր որ հաստատելու են՝ առանց եպիսկոպոսի տեղւոյն չհամարձակեն սեղան կանգնել:

ԺԸ. Եթէ մի վարդապետ աշակերտին կամ ժողովրդին կամ քահանային բանադրել կամ նզովել է՝ ուրիշ տեղի վարդապետ կամ եպիսկոպոս չհամարձակի նզովածին օրհնել եւ բանադրուածին արձակել:

ԺԹ. Մօղնէութեան մէջ գտնուած երէցի կամ սարկաւազի կամ արեղայի ճակատին աղուէսադրոջմ դնել, եւ մենակեացների մի տեղում ապաշխարել տալ: Եթէ դարձեալ նոյն մոլութեան մէջ գտնուեն՝ երկու ջղերը կտրել եւ գողենոց ձգել:

Ի. Եթէ մի աշխարհականի զազրագործութիւնը գիտենայ երէցը, եւ եպիսկոպոսին յայտնելուց յետոյ նա կաշառ առնի ու ծածկի կամ ականառութեամբ վարուի՝ այնպիսին նզոված լինի եւ եկեղեցուց մերժուի: Նոյնպէս լինի, եթէ իշխաններից մէկը իմացաւ եւ թաքցրեց կաշառքի կամ ականառութեան համար: Եթէ իշխաններից կամ նրա ընտանիքից մէկը մօնեղութեան մէջ գտնուի՝ նզովեալ լինի, մարդամէջ չհամարձակի մտնել:

* * *

Ժողովականները այս կանոնները հաստատելուց յետոյ՝ զօրքերի ու զօրագլուխների առաջ կարդացին: Զօրքերն ու զօրագլուխները, իշխաններն ու նախարարները, ազատներն ու շինականները ասում էին միաբերան. «Այո՛, այո՛, կարգ եւ օրէն այդ կայցէ՛ ինչ որ վասն մերոյ օգտի է եւ փրկութիւն ոգւոց մերոց, իշխանութիւն Եկեղեցւոյ Աստուծոյ եւ մեզ առաջնորդ եւ առիթ ի կեանս յաւիտենից: Ամէն»¹:

¹ Մխիթարեան Արել, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, գլ. Ը., եր. 56-68:

ԳԼ. Ժ.

Միհրաներսէ՛հ հազարապետի եւ Վարազվաղանի ջանքը հպատակ ազգերին դարձնել ի կրօն մագղեգանց: Յազկերտի հրամանաւ հաւատացեալ մախարարների եւ զօրականների երթն Ապար աշխարհ եւ փակուիլը Պահ դռան մէջ: Ատոմեանց փախուստն ի Հայաստան եւ մահատակութիւնը: Դեմշապուհի Հայաստան գալը եւ հարկաց թեթեւութեան պատրուակով աշխարհագիր անելը, ազատ եկեղեցին հարկի տակ դնելն ու բանասարկութեամբ երկպառակութիւն ձգելը: Միհրաներսէհի թուղթն եւ մրա պատասխանը: Միաբանութեան ուխտն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից: Երեք ազգաց մախարարների Պարսկաստան գնալը, առ երեսու ուրացութիւն եւ վերադարձը մոգական խմբի հետ: Առաջին ընդդիմութիւն¹:

Յովսէփ Կաթողիկոսի ժամանակ Պարսկաստանում թագաւորում էր Յազկերտ Բ., որի հազարապետն էր Միհրաներսէհ անուն մի խորամանկ եւ քաղաքագէտ պարսիկ: Միհրաներսէհ՝ աչքի առաջ ունենալով պարսից լայնածաւալ տէրութիւնը կազմող բազմազան, բազմալեզու եւ այլակրօն հպատակները, մտածում էր բոլորին էլ զրադաշտական կրօնին դարձնելով՝ պարսիկների հետ ձուլել, որ տէրութեան ներքին բարգաւաճման խոչընդոտ չլինեն եւ այս պատճառով էլ խորհուրդ էր տալիս Յազկերտին իւր այս մտադրութիւնը շուտով ի գլուխ բերելուն ձեռնարկել: Հենց այս ժամանակ Սիւնեաց իշխան Վասակ մարզպանի փեսա Վարազվաղանը, որ իւր կնոջ հետ լաւ չվարուելուն համար իւր աներից փախստական ապաւինել էր պարսից դռանը՝ գրգռում էր Միհրաներսէհին՝ շուտով սկսել ինչ որ մտածել է: Այս անում էր Վարազվաղան համարելով, որ եթէ յաջողի հայերին մագղեգանց կրօնին դարձնել՝ ինքն որպէս այդ բանին խորհրդատու, մեծ պատուի կհասնի, եւ եթէ չի յաջողի՝ գոնէ յուզուած խռովութեանը զոհ կգնայ Վասակ, որ իւր ունեցած պաշտօնով ներգործող դեր խաղալու էր, իսկ Վասակի կորստեամբ՝ ինքն ազատուած կլինէր նրա հալածանքից:

Միհրաներսէհ Վարազվաղանից դրդուած՝ քրիստոնեաներին մագղեգանց կրօնին դարձնելու համար Յազկերտին համոզում էր ասելով. «Տէրերը ոչ միայն իրենց ծառաներից ստացած շահերի, այլեւ նրանց հոգւոց փրկութեան համար էլ պէտք է հոգան», եւ

¹ Տե՛ս Կոստանեանց Կարապետ, Հիսուածք: Գիրք Ա.-Գ.: Վիեննա, 1877:

խօսքը Հայոց Աշխարհի կարեւորութեան վրայ դարձնելով ասում էր. «Դուք ինքներդ (Յազկերտ) եւ բոլոր Արեաց աշխարհը գիտէք, թէ ինչպէս մեծ ու պիտանի է Հայոց Աշխարհը, որ մօտ ու սահմանակից է կայսրի իշխանութեանը եւ յունաց օրէնքն ու պաշտամունքն ունի: Եթէ մեր (պարսից) օրէնքին ընտանեցնէք արանց, ձեզ եւ Արեաց աշխարհն կսիրեն, եւ երբ որ հայերը սրտով մերը լինեն՝ վրացիներն ու աղուանները մերն են ու մերը»: Խորհրդի կոչուած մոգերն ու մոգպետներն էլ հաստատեցին Միհրնէրսէհի խորհուրդը: Առհասարակ, պարսից աւագանու կարծիքն էր, որ եթէ բոլոր հպատակները մի կրօնով միանան պարսից հետ՝ տէրութիւնը այնպէս կգօրանայ, որ յոյներն էլ կհպատակեն: Յազկերտն անսալով իւր հազարապետի եւ մոգերի խորհրդին՝ քրիստոնեայ երկիրը անպաշտպան թողնելու համար տեղւոյն զինուորներին մեծամեծների հետ հրաւիրեց Ապար աշխարհը քուչանաց դէմ պատերազմելու պատրուակով: Երբ որ յաղթեց քուչաններին՝ հրամայեց բոլոր քրիստոնեայ զօրականներին Պահ դռան մէջ փակել՝ պատուիրելով, որ դրսից ներս եկողներին՝ թոյլ տան, իսկ ներսից դուրս գնալ ցանկացողներին՝ արգելեն:

Քրիստոնեայ զօրականներին Պահ դռան մէջ այսպէս փակելուց եւ նեղը ձգելուց յետոյ Յազկերտ առաջարկեց նրանց, որ մագդեղանց կրօնին դառնան: Դիմադրողներին չարաչար տանջում եւ աքսորում էր հեռաւոր երկիրներ, հաւատուրաց, բանսարկու եւ ստորաքարչ մարդկանց մեծամեծ պատուի էր հասցնում, իսկ առաքիւնի եւ մեծանուն նախարարներին՝ յետին անարգութեան: Այս անգթութեան երեսից կամեցան խոյս տալ Ատոմ Գնունին եւ Մանաճիհր Ռչտունին իրենց զօրքերով Հայաստան փախչելով, բայց բոլորն էլ նահատակուեցին պարսից զօրքերից: Այս նահատակների տօնն է, որ տօնում է մեր եկեղեցին Ս. Ատոմեանց զօրավարաց անունով:

Յազկերտ հարկերը բաշխելու եւ ձիաւոր զօրքերի թիւը նուազեցնելու պատրուակով Դենշապուհ պարսիկ իշխանին ուղարկեց Հայաստան՝ աշխարհագիր անելու:

Դենշապուհ ազատ եկեղեցին եւ միայնակեացների վանօրայքը հարկի տակ դրեց, երկրի հարկը աւելի ծանրացրեց, նախարարներին միմեանց հետ բանսարկութեամբ թշնամացրեց եւ ամեն տան մէջ խռովութիւն ձգեց: Եւ այս անում էր, որ թերեւս կարողանայ Հայոց միաբանութիւնը քանդել, եկեղեցւոյ ուխտը

ցրել, միայնակեացներին փախցնել եւ շինականներին թշուառացնել, որպէսզի յետին աղքատութեան մէջ ընկճելով՝ զրադաշտական օրէնքին դարձնի բոլորին: Պաշտօնանկ արեց Վահան Ամատունուն, որ երկրի հազարապետն էր եւ հայրական խնամքով էր կառավարում աշխարհը, եւ տեղը մի պարսիկ կարգեց: Դատաստանական գործը, որ հոգեւորականներն էին վարում՝ նրանցից առաւ, եւ մի մոգպետ դատաւոր նշանակեց, որ կարողանայ եկեղեցու փառքը նսեմացնել:

Կրկնապատիկ հարկ էին առնում նոյնինքն եպիսկոպոսներից եւ երէցներից: Ոչ միայն շէն տեղերի, այլեւ աւերակների համար էլ հարկ էին ստանում ոչ եթէ արքունի արժանաւորութեան համեմատ, այլ աւագակաբար յափշտակելով: Այնպէս, որ իրենք էլ մեծապէս զարմանում էին եւ ասում. «Հայաստան աշխարհը, որտեղից այսքան գանձ է դուրս գալիս, ինչպէս է շէն մնում»:

Այս ամենն չարիքը հասցնում էին, բայց եկեղեցուն դեռ յայտնապէս չէին դիպել, սակայն երբ տեսան, թէ իրենց նպատակի համար այս բաները չօգնեցին, այն ժամանակ թագաւորի հրամանով Միհրներսէհ հազարապետը մոգերին եւ մոգպետներին իրենց կրօնին համեմատ մի թուղթ գրել տուեց եւ ուղարկեց Հայաստան:

Այս թղթով Միհրներսէհ մանրամասնաբար գրում էր դենի մագդեզն կրօնի հաւատալիքը, որ է՝ Զրուան մեծ աստուածը երկինքն ու երկիրը ստեղծելու համար հազար տարի յաշտ էր անում եւ ասում. «Թէրեւս կլինի ինձ մի որդի Որմիզդ անունով, որ կստեղծի երկինքն ու երկիրը, եւ յղանում է երկուորեակ, մէկը յաշտ առնելուն, իսկ միւսը կասկածելու համար»: Ասում է Զրուան. «Որը վաղ ծնուի՝ նրան կտամ թագաւորութիւնը»: Արհմն, որ կասկածանքից էր յղուած՝ պատուում է Զրուանի որովայնը, դուրս է գալիս եւ կեղծում է, թէ ինքն է Որմիզդը, իսկ Զրուան նրա խաւարային եւ չարասէր լինելուց գուշակելով հանդերձ որ նա Որմիզդը չէ, այնուամենայնիւ տալիս է նրան թագաւորութիւնը հազար տարի: Ծնվում է եւ Որմիզդը: Զրուան թագաւորութիւնը Արհմնից հանելով՝ տալիս է Որմիզդին, որ ստեղծելով երկինքն ու երկիրը եւ բոլոր բարի բաները՝ համարվում է բարի աստուած, իսկ Արհմն ստեղծելով դեւերն ու բոլոր չար բաները՝ համարվում է չար աստուած:

Որովհետեւ, դենի մագդեզն օրէնքի սկզբունքը հիմնուած է աստուծոց երկուութեան վրայ, որ են բարի աստուած եւ չար աստուած, հետեւաբար Միհրներսեհ իւր թղթով կշտամբում էր քրիստոնէութիւնը՝ մատնանիշ լինելով:

Ա. Միոյն Աստուծոյ բոլոր արարածների եւ մահու ու կենաց արարիչ համարելը, եւ նախածնողաց պատուիրազանցութեան համար նրանց մահուան դատապարտելը՝ ասելով. «Զայսպիսի նախանձ եւ ոչ մարդ առ մարդ ունի, թող թէ Աստուած առ մարդիկ»:

Բ. Կշտամբում էին Ս. Կոյս Մարիամից Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդը, նրա խաչուելը, թաղուելը, յարութիւն առնելը եւ երկինք համբառնալը, ասելով. «Դեւք որ չարքն են՝ ոչ ըմբռնեն եւ տանջին ի մարդկանէ, թող թէ Աստուած արարիչ ամենայն արարածոց»:

Գ. Կշտամբում էին հոգեւորականներին, որ նրանք միս չեն ուտում, ամուսնացեալ չեն, աղքատութիւն եւ հանդերձի անշքութիւն են սիրում, մահը գովում են, կեանքը պարսաւում եւ այլն, առ այս գրելով. «Եւ եթէ լսէք դրանց, եւ ի կանայս ոչ մերձենայք, աշխարհիդ վախճան վաղվաղակի հասանէ»:

Հայերն այս նամակին կամ կէտ առ կէտ պէտք է պատասխան տային կամ Պարսկաստան արքունիք գնային: Ուստի, Ս. Յովսէփ Արտաշատ քաղաքում 449 թ. ժողով գումարեց, որին ներկայ էին բոլոր եպիսկոպոսները, շատ քորեպիսկոպոսներ եւ զանազան տեղերից երէցներ՝ եկեղեցու Ս. Ուխտով հանդերձ: Մեծամեծ նախարարների եւ բոլորի հաւանութեամբ ժողովում գրուեց Միհրներսեհի թղթի պատասխանը, որի մէջ զօրաւոր փաստերով ապացուցանում էին, թէ մի է ճշմարիտ Աստուած, թէ նա ստեղծեց երկինքն ու երկիրը եւ բոլոր արարածները, թէ Աստուծոյ արարածների մէջ չար չկայ, այլ ինչպէս լուսոյ բացակայութեան հետեւանքն է դատարկութեան խաւարը, որ գոյութիւն չունի, նոյնպէս եւ բանական արարածների ազատական, իրենց բնական բարւոյն հակառակ գործածն է չարութիւն, թէ նախաստեղծների պատուիրազանցութիւնը պատուհասեց արդարադատն Աստուած, բայց եւ ընկած մարդկութիւնը փրկելու համար իբրեւ ամենաբարի հայր ուղարկեց իւր Որդին եւ Բանն Յիսուս Քրիստոս, որ Ս. Կոյս Մարիամից ծնունդ առաւ՝ մարդոց մէջ մարդկաբար գործելու եւ մարդկանց փրկութիւնը հնարաւորելու համար:

Այդ պատասխանի մէջ Ս. Յովսէփ Հայոց Աշխարհի կողմից գրում էր, թէ Ս. Գրքից խրատուած են հնազանդել մարմնաւոր իշխաններին ոչ միայն իրենց ինչքն ու ստացուածքը, այլեւ իրենց եւ իրենց որդւոց արիւնը յանձնելով նրանց տնօրէնութեանը, միայն թէ նրանք միայն աշխարհի շինութեան եւ խաղաղութեան համար հոգային, իսկ ժողովրդի հոգւոյ փրկութեան հոգսից հեռու մնային, առ այս գրելով. «Բայց վասն հոգւոց մերոց զձեզ ինչ ամենեւին այդ հոգս մի աշխատեսցէ եւ վասն պարգեւի եւ պատուհասի, որ երկնչիքդ յաստուածոցդ, ի մեր անձինս եւ յոգիս յԱստուծոյ օգուտն այն կամ պատիժ» (Ղազար Փարպեցի): Ս. Յովսէփ յայտնում էր, թէ հայերը ճանաչելով ճշմարիտ եւ մի Աստուծուն, որ ստեղծել է երկինքն ու երկիրը եւ նրանց միջի արարածները՝ տարերքներին, արեգակին եւ լուսնին ծառայելու չեն:

Ս. Յովսէփ հերքում էր զրազաշտական կրօնի թիւր վարդապետութիւնները՝ հեգնելով Որմզդի եւ Արհմնի ծնունդը Զրուանից, եւ չարի ու բարւոյ առանձին առանձին աստուած լինելու սկզբունքը, ասելով. «Եթէ մահը չար աստուածը ստեղծեց, ուրեմն բարի աստուծոյ արարածը խանգարեց, եթէ այդ այդպէս՝ ուրեմն նրան չէ կարելի բարի աստուած համարել, այլ ապականացու կիսագործ, եւ որ աստուծոյ արարածները ապականելու ու եղծանելի են՝ նրան անեղծ աստուած չէ կարելի ասել, մի աշխարհի երկու դեհապետներ չեն լինի եւ ոչ մէկ արարածին՝ երկու աստուածներ, եթէ համարձակուեն եւ մի աշխարհի երկու թագաւորներ լինեն՝ աշխարհը կփշանայ եւ թագաւորութիւնը կխանգարուի»: Ինկատի ունելով գործերի դրութիւնը՝ ժողովը իւր այս թղթով գրում էր Միհրնէրսէհին. «Այս հաւատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել՝ ոչ մարդիկ, ոչ սուր եւ ոչ հուր: Մեր բոլոր ստացուածքը քո ձեռքին են եւ մեր մարմինը քո առաջին է, քո կամքի համեմատ արա՝ ինչ որ կամենում ես: Եթէ այս վկայութիւնից յետոյ ուրիշ բան հարցնես՝ ահա կանք՝ մեր բոլոր մարմինը յանձնած քո ձեռքը, արա ինչ որ կամենում ես: Քեզանից տանջանք՝ մեզանից յանձնառութիւն, եւ սուրը քոնը՝ պարանոցը մեր ... մեռնենք իբրեւ մահկանացու, որ մեր մահը ընդունուի ինչպէս անմահներին»:

Յազկերտ դեսպաններից այս նամակը ընդունելուց յետոյ հրամայեց կարգալ եւ լսողները բոլորը գովում էին պատասխանը: Ծարտարաբանութիւնից աւելի՝ աներկիւղութեան վրայ էին

զարմանում, իսկ աւագանին ու մոգերը այնպիսի վստահութեամբ գրուած նամակից եզրակացրին, որ եթէ հայերը ուրիշ տեղից օգնականութեան յոյս չունենային՝ այնպիսի նամակ ոչ միայն թագաւորին չէին գրի, այլեւ մտքերովն անգամ չէին անցկացնի:

Միհրներսէհ հազարապետի եւ մոգպետի խորհրդով թագաւորը յականէ յանուանէ արքունիք կանչեց Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից մեծամեծներին, որոնք ինկատի ունենալով, թէ Պարսկաստան չգնալը ապստամբութեան նշան պէտք է համարուի եւ Պարսկաստանում եղածների կեանքը պէտք է վտանգի ենթարկուի՝ Ս. Յովսէփի ձեռքով նախապէս Ս. Աւետարանի վրայ երգուելով միաբանութեան ուխտ հաստատեցին, եւ ապա ճանապարհ ընկան: Հայոց կողմից Պարսկաստան գնացողներն էին՝ Վասակ Սիւնի, որ 445 թ. հետէ մարզպան էր, Ներշապուհ Արծրունին, Արտակ Ռշտունին, Գաղիշոյ Խորխոռունին, Վարդան Մամիկոնեանը, Արտակ Մոկաց, Մանէճ Ապահունեաց, Վահան Ամատունի, Գիւտ Վահեւունեաց եւ Շմաւոն Անձեւացեաց նախարարները: Յառաջ, երբ որ հայոց զօրականները արքունիք էին հասնում՝ թագաւորը մեծ պատուով էր ընդունում, մարդիկ էր ուղարկում ընդառաջ՝ հարցնում էր հայոց երկրի եւ ժողովրդի որպիսութիւնն ու խաղաղութիւնը, ինքն անձամբ գնդի հանդէսը տեսնում էր, բայց այս անգամ այսպիսի արարողութիւններ չեղան: Զատիկ շաբաթ օրը նախարարները ներկայացան թագաւորին, որ խոստացաւ մեծ պատուով ու փառքով յետ դարձնել, եթե հետեւեալ օրը արեգակի ծագման ժամանակ իւր հետ ծունր կրկնեն եւ աստուած խոստովանեն արեգակին, եւ ընդհակառակն, եթէ նախարարները դիմադարձ էին՝ սպառնացաւ մեծամէծ նեղութիւններով կատարել տալ իւր հրամանը:

Նախարարների կողմից սպարապետ Վարդան Մամիկոնեան աներկիւղ վստահութեամբ, զուարթ դէմքով եւ համեստ խօսքով յիշելով հայոց հաւատարիմ ծառայութիւնները սկսեալ Շապուհից՝ պատմեց հայոց երկրի դրութիւնը, հարկերի կրկնապատիկ առաւելութեամբ արքունի գանձարան մտնելը, ազատ եկեղեցիների հարկի տակ ընկնելը, նախարարների հաւատարմաբար ծառայելը, խոստացաւ իւր կեանքը եւ տան յետին կարասին պարսից թագաւորի ու երկրի օգտին յօժարութեամբ դնել, յաւելացնելով. «Բայց օրէնքը, որ իմ մանկութիւնից սկսած սովորեցի Աստուծուց, թողնել եւ մարդուց վախենալով փոխանակել՝ անհնա՛ր

է, քաւ լիցի», իսկ միւս նախարարները ասացին. «Դու, արքայ, այդ բանը կրկին մեզ մի՛ ասի: Եկեղեցին ոչ մարդու շինուածք է եւ ոչ էլ արեգակի տուրք, ոչ թագաւորների պարգեւ է եւ ոչ ճարտարութեան արուեստ, ոչ իմաստունների գիւտ է եւ ոչ զինուորների աւար: Նրա հիմունքը ոչ ներքինները կարող են շարժել եւ ոչ վերինները խախտել, եւ ինչ որ երկինքն ու երկիրը չեն կարող սարսափեցնել՝ թող մարդկանցից ոչ մէկն էլ չպարծենայ նրան յաղթել: Ուրեմն, ինչ կամենում ես, արա՛: Բոլորս էլ պատրաստ ենք քո բոլոր տանջանքների գործիքներին, որ սպառնացիր ոչ միայն չարչարելու՝ այլեւ մեռցնելու համար»:

Թագաւորը, երբ որ լսեց այս խօսքերը, կրկին եւ կրկին սպառնացաւ Հայաստան երկիրը քար ու քանդ անել, հայոց կանայքն ու մանուկները խուժաստան տարագրել, եկեղեցիները աւերել եւ նախարարներին ու մեծամեծներին ոչ թէ իսկոյն սպանել, այլ մեծամեծ տանջանքներով անել բանտերում մաշել: Միայն, ըստ խնդրոյ ոմանց նախարարաց՝ թոյլ տուեց մի քանի օր խորհել: Այս ժամանակ թագաւորի ներքին խորհրդականներից մէկը, որ մկրտուած էլ էր, գաղտուկ խորհուրդ տուեց նախարարներին իրենց աշխարհը վերահաս չարիքներից ազատելու համար գոնէ առ երեսս արեգակին երկրպագութիւն անել եւ զրադաշտական օրէնքը ընդունել: Նրա խորհրդին անսացին երեք քրիստոնեայ աշխարհների նախարարներն էլ՝ երդուելով հայրենիք վերադառնալուց յետոյ միաբան զէնքը ձեռքին պաշտպանել քրիստոնէութիւնը: Այս ուխտը երեք աշխարհի նախարարներն էլ Ս. Աւետարանի վրայ հաստատելուց յետոյ՝ նոյնինքն մարդուն ուղարկեցին թագաւորի մօտ յայտնելու, թէ պատրաստ են նրա կամքը կատարելու: Թագաւորը շատ ուրախացավ՝ մեծամեծ պարգեւներ տուեց ամեն մէկ նախարարին, ու ազարակներ, գիւղեր բաշխեց եւ թագաւորական զգեստներով զարդարեց նրանց: Բայց նախարարների ուրացութիւնը, երբ որ տեսան արքունիքում եղած քրիստոնեայ զինուորները՝ շատ տրտմեցին, յանգիմանեցին զանազան խօսքերով, որոնց նախարարները ոչինչ պատասխանել չկարողացան, վասնզի անհնար էր յայտնել առ երեսս ուրացութեան պատրուակը: Դեռ նախարարները ճանապարհ չէին ընկել, որ քահանաները բաժանուեցին նրանցից, եւ մէկին՝ օձիքը պատռտած պնդադէսպան ուղարկեցին Հայաստան ուրացութեան գոյժը յայտնելու համար:

Իսկ թագաւորը պատանդ պահելով իւր մօտ Վրաց Աշուղաբդեշխին եւ Վասակ Սիւնու Բաբիկ եւ Ամիրներսեհ որդւոցը, նախարարներին յետ դարձրեց իրենց երկրները՝ հետները գնելով շատ այրուծի, եօթն հարիւրից աւելի մոգ ուսուցիչներ, որոնց մոգպետ նշանակուած էր մի մեծ իշխան, որոնք Հայաստան չէին հասել, եւ վիճակ էին ձգում, թէ որ աշխարհը ում բաժին կհասնի աշակերտելու:

Արքունի հրամանով մի տարուայ ընթացքում պէտք է խափանուէին եկեղեցու կարգերը եւ պէտք է փակուէին ու կնքուէին սուրբ տաճարների դռները, գրով ու համարով պէտք է արքունիք գրաւուէին Ս. Եկեղեցու սուրբ տաճարների դռները, գրով ու համարով պէտք է արքունիք գրաւուէին եկեղեցու սուրբ սպասներն ու անօթները, քահանաները պէտք է չհամարձակէին տներում սորվեցնել, մենանոցներում գտնվող կանայք եւ այր մարդիկ պէտք է աշխարհականի հանդերձ հագնէին, նախարարների կանայքը, նրանց տղայքն ու աղջկերքը պէտք է կրթուէին մոգերի մօտ, սուրբ ամուսնութեան խորհուրդը պէտք է վերանար, փոխանակ մի կնոջ՝ շատ կանայք պէտք է առնէին, ամենամօտ ազգականների ամուսնութիւնը թույլատրելի պէտք է լինէր, տնային կենցաղավարութեան մէջ պէտք է իշխէր պարսկական սովորութիւնը:

Թէպէտ պարսից արքունիքի նպատակը այս էր եւ մոգերն ու մոգպետները կամենում էին շուտով ի գլուխ հանել այս ամենը, բայց հայոց, վրաց եւ աղուանից նախարարները դեռ միմեանցից չբաժանուած՝ նորից Ս. Աւետարանի վրայ եղած միաբանութեամբ միմեանց օգնելու ուխտը հաստատեցին, եւ իւրաքանչիւրը իւր բաժնի մոգերովը գնացին իրենց աշխարհները:

Հայոց գունդը մոգերի հետ դեռ Հայաստան չէր հասել, որ եպիսկոպոսների ժողովը գուժկանից նախարարների ուրացութեան եւ մոգերի գալստեան լուրը լսելով՝ Ս. Յովսէփի հրամանով ցրուեց: Ամեն մի եպիսկոպոս գնաց իւր վիճակը, որոնք գիւղերում ու ագարակներում, աւաններում ու լեռնային ամուր գաւառներում քորեպիսկոպոսներ նշանակեցին, որոնք քարոզում ու քաջալերում էին արանց եւ կանանց՝ եկեղեցին պաշտպանելու համար զինուել: Բոլորի նշանաբանն էր. «Ձեռն եղբօր հարազատի՝ ի մերձաւոր իւր լիցի, որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ: Օրէնք աստուածային կայցեն թագաւոր ի վրայ ամենայնի եւ ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժս»:

Չորրորդ ամսին հայոց գունդը հասավ Անգղ գիւղաքաղաքը: Եկեղեցու ուխտը, որ ընդառաջ էր դուրս եկել խաչով եւ Ս. Գրիգորի մասունքով, հաւաստեալ իմանալով նախարարների ուրացութիւնը՝ յետ դարձաւ: Բոլորը եւ նոյնինքն հարազատները խորշում էին ուրացեալներից: Տեսարանը ցաւալի էր: Առ երեսու ուրացողները կամենում էին իրենց սրով մեռցնել, որովհետեւ ոչ ոք չէր կամենում նրանց սեղանակից լինել՝ ոչ կիներ, ոչ որդին, ոչ ազատը, ոչ ծառան եւ ոչ սպասաւորը: Սուգ էին մտել եպիսկոպոսներն ու եկեղեցու ուխտը, իսկ մոգերը անդադար ստիպում էին եկեղեցին ատրուչան դարձնել:

Վարդան Մամիկոնեանն իւր կեղծ ուրացութիւնը իւր ընտանեաց պատմելուց յետոյ կամեցաւ նրանց հետ Յունաստան գնալ եւ արդէն հասել էր Բագրեւանդայ Արամանայ գիւղը, բայց Վասակ Սիւնին, միւս նախարարներն ու եպիսկոպոսները գրեցին նրան, որ յետ կենայ իւր խորհրդից, յայտնելով միանգամայն, որ այն դառն հարուածից, որ պատրաստուած է ամբողջ ազգի համար՝ պէտք է ամեն մէկը միայն իւր գլուխը չազատի, այլ պէտք է ըստ կարեաց՝ աշխատի ազգի եւ եկեղեցու փրկութեան համար, որից յետ կենալը վատութիւն է: Վարդանին ներկայացրին այս թուղթը Ղեւոնդ, Վաղարշապատի Երեմեա եւ Մրենոյ Խորէն երէցները, որոնց խօսքին հաւատալով եւ Ս. Աւետարանը տեսնելով, որի վրայ միաբանութեան ուխտ էին կապել, Վարդան իւր Հմայեակ եւ Համազասպեան եղբայրների հետ վերադարձաւ: Որպէսզի պատանդներին վնաս չհասնի՝ ուրացեալները կեղծ ուրացութեան քօղը չէին վայր ձգում եւ ապստամբութիւնը ուղացում էին, թէպէտ եւ Վահան Ամատունին թշնամութիւն ունենալով Վասակի հետ՝ առանց փոյթ ունենալու նրա պատանդ որդւոց համար, շտապեցնում էր ապստամբութիւնը:

ԳԼ. ԺԱ.

Վասակի ջանքը մոգություն հաստատելու եւ հայոց ընդդիմությունը: Եկեղեցու պաշտօնէից միջոցաւ հայոց միաբան ուխտը եկեղեցիւն պաշտպանելու համար: Յունաց մերժողական դրոյթիւնը: Հայ գնդի երեք մասն բաժանուիլն ու Վարդանի յաղթանակը Աղուանից երկրում: Ուխտապահների եւ Վասակի դեսպանները պարսից արքունիքում: Պատրաստություն մեծ պատերազմի համար եւ պատերազմն Ասարայրի դաշտում: Վարդանի մահը:

Հայ նախարարների վերադարձից քսան եւ հինգ օր յետոյ, երբ մոգպետը մոգերի հետ առաջին անգամ փորձ փորձեց եկեղեցու դռները քանդել, Ս. Ղեւոնդ քահանան թէեւ նախարարների խորհրդին կատարելապէս տեղեակ էլ չէր, բայց բրեւով զինեալ ժողովրդի հետ հզօր ընդդիմութիւն ցոյց տուեց եւ մոգերին ու մոգպետին այսպէս հալածելուց յետոյ՝ սկսեց ժամերգութեան պաշտամունքը կատարել: Այս դիմադրութիւնը ոգեւորեց բոլոր հայերին, որոնք ամենայն տեղ սկսեցին դիմադրել եւ հալածել մոգերին:

Հայերի այս դիմադրութիւնը տեսնելով՝ մոգպետը կամենում էր գրել եւ համոզել թագաւորին, որ հրաժարուի հայերին մոգութեան կրօնին դարձնելու մտադրութիւնից, բայց Վասակ սիրտ տուեց մոգպետին շուտով չվհատուել, եւ նրան օգնելու համար սկսեց ստուարացնել իւր գունդը: Այս իսկ նպատակով Աղուանից երկրում եղած այրուծին եւս Հայաստան բերել տուեց, եւ սկսեց մաքառել բռնութեամբ, որին հակառակ էր մոգպետը եւ ասում էր. «Երբ որ բռնութեամբ կռուենք՝ աշխարհը կքանդուի եւ թէ մարդկանց եւ թէ արքունիքին մեծ վնաս կլինի»: Բայց Վասակ, որ ի սրտէ ընդունել էր մոգութիւնը, աշխատում էր մոգակրօն դարձնել, ոմանց՝ կահ կարասիքով խաբելով, ոմանց՝ աղաչելով եւ խնդրելով, իսկ ռամիկներին՝ չարաչար տանջելով: Իւրաքանչիւր նախարարի տան վրայ մի մոգպետ նշանակեց: Բռնի ստիպում էր զոհելոց միս ուտել եւ արեգական երկրպագութիւն մատուցանել: Մոգերի թիկնապահների կանայքն այնքան երես առան, որ մի կիրականամտի համարձակուեցին եկեղեցու ճրագները հանգցնել եւ միանձնուհիների հանդերձները պատուել: Վասակ՝ իւր պատանդ որդեկոց ազատութեան, իւր փեսայ Վարազվաղանին կորագլուխ դարձնելու եւ, ի տեղի Արշակունի հարստութեան՝

ըստ խոստման Յազկերտի Սիւնեաց հարստութիւն հաստատելու համար՝ քան պարսիկները աւելի ջերմեռանդութեամբ էր աշխատում մոգակրօնութիւն Հայաստանում հաստատելու: Եպիսկոպոսները Վասակի այս վարմունքից վրդովուած Ս. Խաչ եւ Ս. Աւետարան ի ձեռին դիմեցին ուխտապահ նախարարներին եւ հայոց զօրքին՝ ասելով. «Ձեզ բոլորիդ էլ աղաչում ենք այս Ս. Աւետարանովը, եթէ մարգպանն ու մոգպետը ձեր խորհրդով են գործում այն չարիքները, առաջ մեզ մորթեցէք՝ յետոյ եկեղեցուն ձեռնամուխ եղեք: Իսկ եթէ առանց ձեր գիտութեան է՝ հենց այսօրուանից վրէժխնդրութիւն լինի»: Բոլոր ուխտապահները մի սիրտ, մի հոգի Վարդան սպարապետի առաջնորդութեամբ զինուեցին, եւ երեք գունդ բաժանուելով՝ շրջապատեցին մոգական խումբը, ու մանց սպանեցին, ոմանց էլ բանտարկեցին: Վասակ Սիւնի առահի միաբան ձեւացաւ ուխտապահների հետ եւ բոլոր նախարարները միասին Ս. Աւետարանի վրայ երդման կնիքը դրոշմելով միաբերան ասացին. «Տէ՛ր, ընդունիր մեզ, ինչպէս անառակ որդի, մեղանչեցինք երկնքի եւ քո առաջը ... եւ ինչպէս դու թափեցիր Քո սուրբ արիւնը մեղաւորների համար, ոյժ տուր մեզ թափելու մեր արիւնը այս խոստովանութեան եւ իւրաքանչիւրիս մեղքերի թողութեան համար»: Երդման Ս. Աւետարանը եպիսկոպոսներին յանձնելուց եւ եկեղեցի մտնելով առ Աստուած աղօթելուց յետոյ հայոց զօրքերը առանց մեծամեծների հրամանին սպասելու՝ աւերեցին Բագրեւանդի Զարեհաւան գիւղի ատրուշանները, պաշտաման կրակը ջուրը թափեցին եւ մոգերին էլ սպանեցին: Այս դէպքը պատահեց գարնան վերջին օրերում: Ամառնային տօթերն անցնելուց յետոյ հայոց զօրքերը յարձակուեցին պարսիկների ձեռքը եղած Արտաշատ, Գառնի քաղաքների, Արտագերս ու Անի բերդերի եւ այն քաղաքների, աւանների ու գիւղերի վրայ, ուր ատրուշաններ կային: Բոլոր տեղերը գրաւեցին, քանդեցին, կործանեցին պարսից տներն ու ատրուշանները: Կին, տղամարդ, ռամիկ եւ ազատ միաբան աղաղակում էին. «Միայն քաջութեամբ կռուենք, եւ անուն ու հոգի միայն ժառանգենք»:

Հայոց Աշխարհի այս տագնապի ժամանակ Աղուանից եպիսկոպոսը եւ հազարապետը գալով Հայաստան՝ օգնութիւն խնդրեցին հոնաց եւ պարսից գնդերի դէմ, որ եկել էին ասպատակելու երկիրը եւ բռնի ստիպելու՝ մոգութիւն ընդունել: Հայոց աւագանին քաջալերեց պատգամաւորներին եւ յորդորեց միառժամանակ

դիմադրել մինչեւ օգնութիւն կհասնէին: Եւ միեւնոյն ժամանակ քրիստոնէութեան վերահաս վտանգը յայտնելու եւ օգնութիւն խնդրելու համար թղթեր գրեցին յունաց կայսրին եւ արքունիքին, յունաց բաժնում եղած Աղձնեաց բղէխին, Անգեղտան իշխանին, Անտիոքայ մեծ սպարապետին եւ Վահան Ամատունուն, Վարդանի Հմայեակ եղբօրը, Մեհրուժան Արծրունուն եւ Ատոմ Գնունուն ուղարկեցին կայսրի մօտ, որ թուղթը յանձնեն եւ ի դիմաց Հայոց Աշխարհի՝ օգնութիւն խնդրեն եկեղեցին պաշտպանելու համար: Թէոդոս կայսրը թէեւ խոստացաւ օգնել, բայց շուտով մեռաւ, իսկ նրա յաջորդ Մարկիանոսը ոչ միայն չօգնեց, այլ թելադրուած իւր աւագանուց ու արեւելեան գնդի զօրավար Անատոլից՝ Հայոց խորհուրդը յայտնեց Յագկերտին եւ նորից բարեկամութեան դաշն հաստատեց պարսից հետ: Պատգամաւորները շուտով ձեռնունայն վերադարձան: Յունաց բացասելը եւ, որ վատն է՝ պարսից հետ նորից դաշնակցութիւնը, չվհատեցրին հայերին, որոնք թէեւ ոչ մի տեղից օգնութեան յոյս չունէին, բայց քաջալերուած եպիկոպոսների խօսքերով՝ ազգին ու եկեղեցուն սպառնացող վտանգին դիմադրաւելու համար զօրքերը երեք գունդի բաժանեցին: Առաջին գունդը յանձնուեց Ներշապուհ Ռմբոսեանին՝ Ատրպատականի կողմից Հայաստանի սահմանը պաշտպանելու, երկրորդ գունդը յանձնուեց Վարդան Մամիկոնեանին՝ դիմադրաւելու ձորայ մարզպանին, որ մտել էր Աղուանից երկիրը եկեղեցիները աւերելու եւ ատրուշաններ հաստատելու, իսկ երրորդ գունդը յանձնուեց Վասակ Սիւնուն՝ երկրի միջնագաւառները պաշտպանելու համար:

Երբ որ բանակները իրենց սահմանեալ տեղերը գնացին՝ Վասակ դաւաճանութեամբ եղած տնօրէնութիւնը յայտնեց Միհրնեսուհի Հազարապետին, եւ մոգութեան վերակացու Նիխորական Սեբուխտին, իսկ ձորայ մարզպանը Սեբուխտից իմանալով, որ Վարդան սակաւաթիւ զօրքով Աղուանից պաշտպանութեան է դիմել, ինքն էլ բազմաթիւ զօրքերով անցաւ Կուր գետը եւ խաղխաղ քաղաքի մօտ տեղի ունեցաւ ճակատամարտը: Հայերը յաղթեցին, պարսից զօրքերը կոտորուեցին: Այս կոտորածից հազիւ մէկը ազատուեց, որ բուն բանակին հաղորդեց յաղթուելու գոյժը:

Լեռները ապաստանած երկիւղաբեկ աղուանները լսելով Հայոց այս յաղթութիւնը՝ եկան եւ խառնուեցին նրանց հետ, եւ նրանց հետ միասին յարձակուեցին Աղուանից եւ Հոնաց աշ-

խարհների սահմանի մէջտեղը եղած պահակի վրայ՝ պահակը քանդեցին եւ պարսիկ զօրքերին վանելուց յետոյ պահակի պահպանութիւնը յանձնեցին աղուանից: Հայոց, վրաց եւ աղուանից դաշնակցութեան մէջ մտան նաեւ քրիստոնեայ հոները:

Երբ որ Վարդանի առաջարկութեամբ հայոց զօրքը Աղուանից աշխարհում փառաւոր յաղթութիւններ էր կատարում՝ Վասակ իւր համախոհների հետ դրժելով Ս. Աւետարանի վրայ կապուած ուխտին, սկսեց նեղել քրիստոնեայ հայերին, բերդերի եւ ամրոցների վրայ իւր համախոհներից վերակացուներ նշանակեց, աւերեց Արտաշատ քաղաքը իւր նահանգով, Մամիկոնեան եւ Կամսարական նախարարութեանց որդւոց իրենց դայեակներից յափշտակելով կալանաւորեց Սիւնեաց անառիկ ամրոցներում, թոյլ տուեց եկեղեցիները քանդել եւ քահանաներին կապեալ բանտարկելուց յետոյ՝ նրանց ընտանիքը գերի վարել:

Վարդան, երբ լսեց այս աղէտները, շտապաւ վերադարձաւ Հայաստան, Վասակին եւ Սիւնեաց աշխարհը նեղը ձգելուց յետոյ ձմեռեց Արարատեան նահանգում՝ աւելի մեծ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելով: Եպիսկոպոսների եւ եկեղեցու ուխտի որոշմամբ եկեղեցու այս յաղթանակը տօնուեց Աստուածայայտնութեան տօնի հետ՝ ամբողջ Քաղոց ամիսը պահելով եւ հսկմամբ աղօթելով:

Ուխտապահները իմանալով, որ Յազկերտ կարի խոցուած հայոց ընդդիմութիւնից՝ վրէժխնդիր պէտք է լինի սաստիկ պատերազմով, դեսպան ուղարկեցին յայտնելու նրան.

Ա. Հայերի հաւատարիմ հպատակութիւնը դէպի պարսից արքունիքը:

Բ. Եղած ընդդիմութիւնը որպէս հետեւանք Վասակի անխոհեմութեան, որ գիտենալով հանդէրձ, թէ հայերն իրենց կրօնական համոզմանց մէջ անդրդուելի են, խոստացաւ հաւատափոխ անել նրանց, որով եւ սարսափելի սրածութեան պատճառ դարձաւ:

Դեսպան ուղարկեց եւ Վասակ՝ ընդհակառակն ձգնելով ապացուցանել, թէ ինքն ջանադիր է եղել մոգութիւնը տարածել իւր համախոհ նախարարների հետ, իսկ նախարարներից ոմանք առ ոչինչ համարելով արքունի հրովարտակը՝ բաժանուել են եւ ընդդէմ գինուել թագաւորական հրամանին: Յազկերտ երկու կողմից եկած դեսպաններին էլ լսելուց յետոյ, որովհետեւ նոր էր վերադարձել արեւելքի անյաջող պատերազմից, ներքին խռովու-

թիւնների առաջը առնելու համար՝ թողութեան հրովարտակ գրեց դէպի հպատակ ազգերը, իւր կողմից անյիշաչարութիւն առաջարկելով եւ նրանց կողմից հաւատարիմ հպատակութեան երդումն պահանջելով: Նա իւր հրովարտակով պատուիրում էր կապանքի մէջ եղածներին՝ արքունի հրամանով արձակել, յափշտակուած գոյքերը յետ դարձնել եւ խլուած թէ պարգեւական եւ թէ փողով գնուած երկրները ու կալուածները տէրերին յանձնել:

Հայերը թողութեան հրովարտակը ստանալուց յետոյ չմիամտուեցին, որովհետեւ պարսից արքունիքից շատ անգամ այդպիսի հրովարտակներ ընդունել եւ հակառակն էին տեսել, ուստի չթուլացան եւ չցրուեցին, այլ կազմ եւ պատրաստ մնացին դիմադրելու այն յարձակմանը, որ գործերի հանգամանքից գուշակում էին: Եւ արդարեւ, Յազկերտ երբ տեսաւ, թէ յունաց կայսրութիւնը թէեւ քրիստոնեայ, բայց անտես առնելով քրիստոնէութիւն բարեկամութեան դաշն է կապում՝ ոգի առաւ: Առաջին անյաջողութիւնը գործակատարների անհոգութեան վերագրելով՝ նորից պահանջեց, որ իւր բոլոր հպատակ քրիստոնեայ ազգերը մոգութեան կրօնին դառնան: Եւ իւր այս մտադրութիւնը ի կատար ածելու համար բազմաթիւ զօրքերով եւ պատերազմական փղերի երամակներով Միհրներսէհ հազարապետին ու Մուշկան Նիւսալուուրտ իշխանին ուղարկեց Հայաստան:

Պարսից զօրքերը բանակեցին Փայտակարանում: Միհրներսէհ հաւաստի լինելով Վասակի ի սրտէ ուրացութեանը, թէեւ ներքուստ ատում էր նրան, բայց կանչեց իւր մօտ, սիրով ընդունեց, խոստացաւ հայոց վրայ թագաւորեցնել, եթէ կարողանայ թագաւորի հրամանը կատարելով՝ հայերին մոգական կրօնին դարձնել: Վասակ հրապուրուելով այս խոստմամբ սկզբում թողութեան հրովարտակը ցոյց տալով՝ համոզում էր միայն հաւատարմութեամբ հպատակել պարսից արքունեաց եւ Վարդանի խորհրդակցութիւնից յետ կենալ: Վասակին գործակից եւ գործիք էին Զանգակ եւ Պետրոս անուամբ երէցները, եւ Սահակ անուամբ սարկաւազը: Այս հաւատուրաց եւ կեղծաւոր հոգեւորականների ձեռքով Վասակ Սիւնեաց աշխարհը մոգութեան դարձրեց, ուխտապահներից ոմանց դէպի ինքն հրապուրեց եւ իւր ուխտադրոյժ խմբին խառնեց, եւ յայտնեց Միհրներսէհին, թէ վրացիք, աղուանները եւ աղձնիք հրաժարուել են Ս. Ուխտի միաբանութիւնից, թէ հայերը իրենց մէջ երկպառակեալ են, թէ թէեւ հոները հաստատ են իրենց

ուխտին, բայց նրանց առաջը առնուած է ձորա պահակի ամբարցնելովը եւ պարսիկ զօրքերի պահպանութեանը յանձնուելովը: Միհրնեւսէն Վասակի այսքան ջանքը տեսնելով՝ իրենից աւելի նրա վրայ վստահ մեծամեծ պարգեւներով վարձատրեց նրան ու նրա ուխտադրոյթ ընկերներին եւ զօրքերի առաջնորդութիւնը յանձնելով Մուշկան Նիւսալաւուրտին՝ պատուիրեց Վասակի խորհրդով շարժուել եւ ինքն վերադարձաւ արքունիք ու պատմեց թագաւորին Վասակի ջանքը, իսկ թագաւորը ի պատասխանի՝ ասաց. «Եթէ այն անօրէնը մեծ պատերազմից ազատուի՝ մահուան դռը բաժակը նրան խմել կտամ մեծ անարգութեամբ»: Այս ասաց թերեւս մտածելով, թէ մի մարդ, որ իւր հայրենիքին եւ հայրենական սրբութեանցը դաւաճանում է՝ ի՞նչպէս կարող է հաւատարիմ լինել օտար երկրի եւ օտար կրօնից:

451 թ. Վարդան, որի տիրապետութեան տակն էր Այրարատեան աշխարհն ու Արտաշատ մայրաքաղաքը, իմանալով, որ պարսից զօրքը մեծ պատրաստութեամբ հասել է Հեր եւ Զարեւանդ գաւառները, ժողովեց այն ուխտապահ նախարարներին, որոնք Ամատունեաց Առանձար սեպուհին սակաւաթիւ զինուորներով ուղարկեց պարսից բանակը լրտեսելու: Առանձար յաջողութեամբ իւր այս յանձնարարութիւնը կատարելուց յետոյ պարսից վերջապահ գունդը խորտակեց ու մեծ աւարով վերադարձաւ:

Թէեւ Վարդան շատ աշխատեց ճակատել պարսից դէմ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառներում՝ ջանալով չթողնել նրանց յառաջ գալ, բայց մինչեւ պատրաստութիւն տեսնելը պարսիկները հասան Արտազ գաւառը, եւ Աւարայրի դաշտում՝ Տղմուտ գետի մօտ, բանակեցին: Հայոց գունդը նրա հանդէպ բանակեց: Բանակի մէջն էին Ս. Յովսէփ Կաթողիկոս եւ եկեղեցու ուխտը զօրականների հետ պաշտամամբ աղօթքով անցկացրեց գիշերը, հոգեւորականք մկրտեցին չմկրտուածներին եւ սեղան ուղղելով՝ հաղորդեցին բոլոր բանակին, եւ Ս. Ղեւոնդ քաջալերեց զօրքերին՝ ոգեւորիչ ատենաբանութեամբ: Նախքան պատերազմը՝ Ս. Վարդան նոյնպէս քաջալերեց զօրքերին իմիջիպալոց ասելով. «Չվախենանք հեթանոսների բազմութիւնից եւ յետ չքաշուենք: Եթէ մեր կեանքի ժամանակը հասել է, սրտի ուրախութեամբ ընդունենք այս պատերազմի սուրբ մահուամբ, բայց միայն մեր տղամարդութեան հետ վատութիւն չխառնենք»:

Ս. Վարդան յիշելով իւր եւ նախարարների առ երեսս ուրացութիւնը գոչեց. «Եվ ահա, եկաւ, հասաւ ժամանակը, հեռացնենք մեզանից ամեն կեղտ անուն: Երկիւղը՝ թերահաւատութեան նշան է, թերահաւատութիւնը մենք մեզանից վաղուց ենք մերժել, թերահաւատութեան հետ էլ՝ երկիւղը մեր մտքից ու խորհրդիցը թող կորչի»:

Երբ Ս. Յովսէփի հրամանով հոգեւորական պաշտամունքը կատարուեց, հաղորդուողները հաղորդուեցին եւ չմկրտուածները մկրտուեցին՝ բոլորը միասին գոչեցին. «Թող մենք եւս արդարների մահուամբ մեռնենք, եւ Աստուած եկեղեցին չտայ հեթանոսների ձեռքը»:

Արեւածագին՝ յարդարուեց երկուստեք ճակատը: Փոփոխակի յաջողութեամբ մինչեւ երեկոյ պատերազմին, երկու կողմն եւս թէ յաղթուած եւ թէ յաղթած էր համարում իրեն, բայց որովհետեւ պատերազմի մէջ ընկել էր սպարապետն Վարդան՝ այս պատճառով եւ հայոց զորքերը ցրուեցին: Վարդանի հետ հաւատոյ համար նահատակութեան պսակը ընդունեցին Խորէն Խորխոռունին, Արտակ Պալունին, Տաճատ Գնթունին, Հմայեակ Դիմաքսեանը, Ներսէհ Քաջբերունին, Վահան Գնունին, Արսէն Ընծայեցին եւ Գարեգին Սրուանձտեանը: Հայոց կողմից նահատակուածների թիւը նախարարների հետ 1036 էր, իսկ պարսից կողմից ընկածները 3544 անձինք: Պատերազմը եղաւ յինանցը, բայց եկեղեցին որոշեց տօնել այս պատերազմի յիշատակը բուն բարեկենդանի հինգշաբթի օրը:

ԳԼ. ԺԲ.

Վասակի կրկնակի ջանքը մոգություն հաստատելու եւ կոտորածները: Հայ հոգեւորականութեան բողոքը յանուն արքունեաց: Յովսէփ Կաթողիկոսի բանտարկութիւնը: Հայոց մեղութեան արհաւիրքները: Մուշկան Նիսաւաւորտի ամբաստանութիւնն Վասակի մասին եւ մշակման հոգեւորականների տարագրութիւնը: Մելիտէ Մանագլերտցու Կաթողիկոս ընտրուիլը եւ Հայրապետական Աթոռին Դուին փոխադրուելը: Վասակ արքունիքում: Հրապարակական ատեան եւ Վասակի դատապարտութիւնն ու մահը: Մոգպետի քրիստոնէայ դառնալը եւ մահատակութիւնը: Նահատակութիւն բանտարկեալ հոգեւորականաց: Աբրահամ եւ Խորէն Խոստովանողք: Հայ արանց եւ կանանց դիւցազնական առաքինութիւնը: Կապեալ մախարարների ազատութիւնն ու վերադարձն ի Հայաստան:

Պատերազմը վերջանալուց յետոյ Վասակ կրկնապատկեց իւր ջանքը մոգութիւնը տարածելու համար: Իւր գործիք խաբեբայ երէցներով պարզամիտներին որսում էր, իսկ պարսիկ գնդովը յարձակվում էր այն ամուր բերդերի վրայ, ուր ամրացել էին հայոց զօրքն ու քահանաները: Վասակ կամեցաւ բերդականներին խաբել, սակայն չկարողացաւ, վասնզի լաւ յայտնի էին իւր ստերդմունքիւնն ու դաւաճանութիւնը: Բաւ անուամբ մի սեպուհ պարսպի վրայից Մուշկան Նիւսաւաւորտի առաջին յիշեց այն բոլոր չարիքները, որ Վասակի երեսից տեսել էր Հայոց Աշխարհը եւ եօթն հարիւր մարդով գիշերը դուրս եկաւ բերդից ու գնաց, իսկ բերդում մնացածները առ սակաւութեան ուտելեաց՝ անձնատուր եղան: Վասակի խորհրդով՝ Մուշկան Նիւսաւաւորտ 100 անձինք սպանուել տուեց, իսկ Ս. Յովսէփ, Ղեւոնդ երէց եւ իւր ընկերները, որովհետեւ գլուխները սրի առաջ խոնարհեցնելով հանդերձ բողոքեցին յանուն արքունեաց՝ բոլոր չարեաց պատճառ Վասակին համարելով, Մուշկան Նիւսաւաւորտ չհամարձակուեց նրանց սպանել, այլ ծեծել տուեց եւ բանտարկեց, իսկ միւս քահանաներին ուղարկեց իրենց տեղերը աշխարհի շինութեան եւ խաղաղութեան հրաման տալով: Բայց հայերը այնքան խաբուած լինելով պարսից ստապատիր խոստմամբ՝ գոչեցին. «Էլ ինչ պէտք են մեզ բոլորովին այս աշխարհի անցաւոր կեանքը, եւ կամ էլ ինչո՞ւ ենք տեսնում արեւ մեր սիրելիներից յետոյ: Էլ մտիկ չէնք անի քո խաբեբայ հրամաններին եւ չենք ընկնի քո ձեռքը, ով անօրէն իշխան»: Այս ասացին եւ թողին այնուհետեւ ամեն մէկը իրենց բնակարանները: Հարսները առաքաւորից դուրս եկան, փեսանե-

րը՝ սենեակներից, երիտասարդներն ու կոյսերը եւ մարդկանց ու կանանց բազմութիւնը գնում եւ բնակում էին անապատների եւ լեռների ամուր ու անխաբ տեղերում: Աստուածապաշտութեամբ՝ քարանձաւների մէջ գազանաբար բնակութիւնն աւելի լաւ էին համարում, քան ուրացութեամբ՝ իրենց բնակարանների մէջ փափկանալը: Ոմանք՝ խաղտեաց անլոյս երկրներումը, իսկ ոմանք՝ հարաւային կողմերում՝ Տմորեաց անմատչելի ամրութեանց մէջ էին առանձնացել: Կէսը Արցախի թանձրախիտ մայրեաց անտառում, իսկ մնացեալը՝ միջնաշխարհի (Այրարատ նահանգ) ամրութեանց մէջ էին տեղաւորուած: Բոլորն էլ մեծ համբերութեամբ տանում էին նեղութիւնները, եւ խնդրում էին Աստուծոց, որ չտեսնեն սուրբ եկեղեցիների աւերմունքը:

Մուշկան Նիւսալաւուրտ եւ Վասակ նոր ոյժով յարձակուեցին Կապոյտ լեռան ամրոցում պատսպարեալների վրայ, երբ չկարողացան բան անել՝ սկսեցին ասպատակ սփռել եւ հրձիգ անել տեղեր: Ի վրէժխնդրութիւն՝ Տմորեաց ամրոցում եղածներն ու Արցախի անտառներում պատսպարեալներն էլ յարձակուեցին պարսից սահմանի վրայ՝ մեծամեծ կոտորածներ արին եւ շատ գերիներով ու աւարներով յետ դարձան:

Խաղտեաց լեռներում պատսպարուածներն էլ յարձակուեցին Տալքում գտնուած արքունի զօրքերի վրայ՝ կոտորեցին եւ մնացեալներին էլ փախստական վարեցին Պարսկաստան: Այս յարձակմանը մասնակից էր նաեւ Վարդանի եղբայր Հմայեակ Համազասպեանը, որ Յունաստան պատգամաւոր գնացած լինելով, թէեւ մեծ պատերազմին ներկայ չկարողացաւ գտնուել, բայց յետոյ ուխտապահ նախարարների հետ յարձակմունքներ գործելով պարսից զօրքերի վրայ՝ մեծ մեծ կոտորածներ էր անում:

Մեծ պատերազմից յետոյ Մուշկան Նիւսալաւուրտ յայտնեց թագաւորին երկու կողմից եւս վնասները՝ պատճառ համարելով Վասակին, որ իւր երկդիմի վարմունքով այս արիւնահեղ խռովութեանց առիթ դարձաւ, իսկ թագաւորը Միհրներսէհ հազարապետի խորհրդով Արշական Ատրորմիզդ իշխանին 453 թ. Հայաստանին մարդպան կարգեց, պատուիրեց կրօնի ազատութիւն տալ, երկիրը սրով նուաճել եւ հայ գլխաւոր հոգեւորականներին, նախարարներին ու Վասակին արքունիք ուղարկել:

Ատրորմիզդ մտաւ Հայաստան, առաջարկեց արքունի պայմանները, բայց գրեթէ ընդմիշտ խաբուած ժողովուրդը չէր հա-

լատում պարսից դռան խաղաղասէր առաջարկութեան: Շարունակվում էին յարձակումները, որոնց մէկի մէջ սպանուեց եւ Հմայեակ Համազասպեան:

Ատրորմիզդ երկիրը ըստ մասին նուաճելուց յետոյ՝ արքունի հրամանին համեմատ գործին մասնակից եւ գլխաւոր պատճառ համարուած նախարարների հետ Պարսկաստան ուղարկեց գլխաւոր հոգեւորականներին, որոնք են՝ Ս. Յովսէփ Կաթողիկոս, Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոս, որ մի ատրուշան էր քանդել եւ կրակի պաշտօնեաներին գանահարել, Արծրունեաց Մուշէ երէց, որ մի կրակատուն էր աւերել եւ մոգերին չարաչար տանջել, Արծայ Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւազ, որոնց Վասակ բանտարկել էր Արտաշատում եղած ատրուշան քանդելու համար, Ղեւոնդ եւ Արշէն երէցներ եւ Քաջաջ սարկաւազ:

Եկեղեցին առանց Հովուապետի չթողնելու համար 453 թ. Դվնայ առաջին ժողովը գումարուեց, ուր եւ, ժողովի որոշմամբ Հայրապետական Աթոռը փոխադրուեց Դուին եւ Ս. Յովսէփի կանխագոյն հաճութեամբ ու ժողովականաց համաձայնութեամբ Կաթողիկոս ընտրուեց Մելիտէ Մանազկերտցին, որին յաջորդեց Մովսէս Մանազկերտցին:

Ս. Յովսէփ եւ իւր ընկերները կապեալ տարվում էին Պարսկաստան: Ճանապարհին՝ դիպուածով պատահեց Վասակ Սիւնին, որ նոյնպէս գնում էր արքունիք իւր գործոց հատուցման մեծամեծ պարգեւները եւ հայոց թագաւորութիւնը ստանալու յոյսով: Երբ նա ողջունեց կապեալներին՝ Ս. Ղեւոնդ Յովսէփ Կաթողիկոսի հրամանով ի պատասխանի ասաց. «Քո դելը, որ քեզ սաղրեց նենգել Ս. Աւետարանին՝ կարծել է տալիս քեզ, թէ արիք հատուցումն կտան Հայոց Աշխարհի թագաւորութեամբ, բայց եթէ արդարեւ դու կենդանի, գլուխդ ուսերիդ վրայ Հայաստան տեսնես՝ ուրեմն Տէր Աստուածը չէ որ իմ մէջ խոսում է»:

Եւ արդարեւ, հրապարակական ատենում (որին ներկայ էին Վասակի ձեռքով արքունիք ուղարկուած Մամիկոնեան եւ Կամսարական նախարարների մանուկները), ի դիմաց բոլոր նախարարների՝ Արշաւիր Կամսարականը բոլոր կոտարածի եւ հայոց եւ պարսից վնասների պատճառը համարեց. Ա. Արքունի հրամանը, որով ստիպում էին բոլոր այլակրօն՝ մանաւանդ քրիստոնեայ, հպատակներին դառնալ մոգակրօնութեան, Բ. Վասակի դաւադրութիւնը, որ հաստատեց ապացուցութիւններով, թէ ինչպէս Վա-

սակ Ս. Աւետարանի վրայ երդուեց միաբան մնալ ուխապահների հետ եւ դրժեց իւր երդմանը, թէ ինչպէս Վարդանին յունաց սահմանից յատուկ թղթով եւ երդմամբ յետ դարձրեց միասին ընդդէմ պարսից մաքառելու՝ կրօնի պաշտպանութեան համար եւ դաւաճանեց իւր խոստմանը, թէ ինչպէս միւս մեծամեծների հետ յատուկ պատգամաւորով թուղթ ուղարկեց յունաց կայսրին՝ օգնութիւն խնդրելու եւ Հայաստանը նրա խնամակալութեան յանձնելու, եւլն։ Նոյն ինքն պարսիկները սկսեցին դատախազ լինել եւ ասել. «Արքունի զօրքերի շատ հարուածների, Հայոց Աշխարհի աւերելու եւ արքունի հարկերի կորստեան սկզբնապատճառը այդ մարդը (Վասակ) եղաւ»։ Հոգեւորականների կողմից խոսեց Սահակ եպիսկոպոս, եւ Վասակի ապիրատութեան իբրեւ վկայ՝ հրաւիրեց վրացիներին, որոնց երբեմն իշխան էր կարգուած Վասակ, վկայ կոչեց եւ նոյնինքն նրա ազգական սիւնեցիներին եւ յաւելացրեց. «Դրա (Վասակի) Հայաստանում մարզպանական իշխանութեան գործառնութիւնից յայտնի է արդէն, որ մի տարուայ մէջ ամբողջ աշխարհը կորցրեց։ Սուտ յուսով դա ձեզ ուրախացրեց, բայց ոչ դուք, ոչ դա, եւ ոչ ձեզանից յետոյ եկողը կարող է մեր մէջ տեսնել այն (ուրացութիւնը)։ Դրան (Վասակին) ինչ կամենում էք արէք, մեզ՝ էլ ինչ էք հարցնում»։

Վասակը յանցապարտ մնաց, եւ զրկուելով իւր բոլոր պատիւներից՝ անարգաբար ձգուեց մահապարտների բանտը, եւ «այն մարդը, որ կամենում էր Հայոց Աշխարհի վրայ դաւաճանութեամբ թագաւորել, նրա գերեզմանի տեղն անգամ չերեւեցաւ, չիշուեց նրա անունը սրբերի կարգում, նրա յիշատակը չմօտեցաւ եկեղեցու սեղանին, ոչ ինչ չար բան չմնաց, որ չգործեց իւր կենդանութեան ժամանակ, եւ չմնաց ոչինչ մեծամեծ չարիքներից, որ չպատահեց նրան՝ նրա մահուան ժամանակ»։ Վասակից յետոյ Սիւնեաց իշխան կարգուեց Վարազվադան, որ նոյնպէս չարաչար մահուամբ մեռաւ։

Իսկ կապեալները նորից բանտարկուեցին Վրկանում։ Յետոյ, երբ թագաւորը քուշանաց վրայ գնաց՝ նրանց էլ հետն առաւ եւ բանտարկել տուեց Ապար աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքում, վերակացու կարգելով մի մոգպետ, որ կատարեալ էր զրադաշտական կրօնին։ Մոգպետը սկզբում նեղում էր կապեալներին եւ ստիպում՝ կրօնափոխ լինել, բայց յետոյ տեսնելով նրանց տոկու-

նութիւնն ու համբերութիւնը՝ ինքն եւս քրիստոնէութիւն ընդունեց:

Դենշապուհ իշխանը, որին արքունի հրամանով յանձնուած էին կապեալները, իմանալով մոգպետի քրիստոնեայ դառնալը, հեռաւոր երկրում մի վիհի մէջ ձգել տուեց եւ այնպէս նահատակեց, իսկ կապեալ հոգեւորականներին՝ շատ հարց ու փորձից յետոյ չարաչար տանջանքներով նահատակեց: Նահատակների Ս. Նշխարները մի քանի օրից յետոյ ոմն Խուժիկ վեր առաւ եւ Նիւշապուհ քաղաքի քրիստոնեաներին ու կապեալ նախարարներին տուեց:

Այս Սրբոց տօնը մեր եկեղեցին տօնում է Բարեկենդանի վերջին շաբթի երեքշաբթի օրը Ս. Ղեւոնդեանց անուամբ:

Երկու երէցներ՝ Աբրահամ եւ Խորէն անուամբ, որոնք կամովին գնացել էին Ապար աշխարհը սրբերին սպասաւորելու՝ նրանց նահատակութիւնից յետոյ աքսորուեցին Ասորեստան եւ աւետաւոր հրեշտակ դարձան ընդ մէջ կապեալ նախարարների եւ Հայաստան աշխարհի: Այս երանելի սրբերը ստանում էին քրիստոնեաներից կամաւոր նուէրներ եւ կապեալների պիտոյից համար էին գործադրում: Խորէն չկարողանալով տանել Ասորեստանի խորշակին՝ շուտով վախճանուեց, իսկ Աբրահամ եկաւ Հայաստան, որի գալուստը մեծ ոգեւորութեամբ ընդունուեց, «որովհետեւ նրանով տեսնում էին իրենց սիրելի բարեկամներին, ամուսիններին եւ որդւոցը, որոնք հեռաւոր օտարութեան մէջ էին: Նրանով առնում էին փափագը այն սիրելիների, որոնք հաւատոյ համար իրենց կեանքը զոհում էին՝ նրանով լսում էին բանտարկեալների սիրալիր խօսքերն ու նահատակեալների վերջին օրհնութիւնը»: Աբրահամ սփոփելով իւր թշուառ հայրենակիցները՝ ամեն տեղ ընդունվում էր իբրեւ մխիթարիչ հրեշտակ: Նա նշանակուեց Բզնունեաց եպիսկոպոս եւ իւր անձը ուղղութեան, առաքինութեան ու ճշմարիտ աստուածապաշտութեան օրինակ տալով իւր հօտին՝ վախճանուեց խորին ծերութեան մէջ:

Երբ նախարարք եւ նախարարագուներ Պարսկաստանի բանտերում էին մաշվում՝ նրանց կանայք եւ ընտանիքը հաւասար շինականներին. «Թողնելով իրենց սրահներն ու սրահականները, առաքաստներն ու փափուկ բաստեռուները, անձաւներում եւ անտառներումն էին բնակում: Բոլորն էլ հաւատի համար առաքինացած, թողնելով կանացի մարմնի բնական տկարութիւնը, այր

մարդկանցից աւելի տոկունութիւն էին ցույց տալիս: Նաշիհի տեղ կորեկ հաց էին ուտում, ախորժահամ գինիների տեղ՝ ջուրն անգամ չափով էին խմում, ոսկիհոռն կերպասեայ զգեստների տեղ՝ ստեւ էին հագնում, փափուկ անկողիներին տեղ՝ փսիաթի վրայ գետնախշտի էին լինում: Չէին օծվում իւղերով, չէին սանրվում, կանացի բնութեան յատուկ շատախօսութիւնը եւ քօղի տակից աչքը այս եւ այն կողմը յածելը թողին բնաւին, յայտնի չէր թէ ո՞րն է տիկինը եւ ո՞րը աղախինը: Նրանց մարմնի մորթը սեւացել էր, վասնզի ցերեկը արեւակէզ էին լինում, իսկ գիշերը բացօդեայ՝ ցրտին ենթակայ: Նրանց մշտնջենաւոր մրմունջը Սաղմոսն էր, եւ մխիթարութիւն՝ Ս. Գիրքը: Ի հեռուստ՝ իրենց բանտարկեալ սիրելիներին մխիթարութեան վարդապետ դարձան, իրենց ձեռի վաստակով ապրեցին, իսկ արտաքուստ սահմանեալ թոշակը ուղարկեցին իրենց բանտարկեալ սիրելիներին: Իրենց սիրելիների անուններով յիշատակարաններ էին կանգնել եւ իւրաքանչիւրի անունը նրա վրայ նշանակել, հեռուից եկողներին էլ չէին հարցնում, թէ երբ կլինի, որ տեսնեն իրենց սիրելիներին, այլ նրանց խնդրուածքն էր, թէ ինչպէս սկսեցին լցուած երկնաւոր սիրով՝ քաջութեամբ էլ վերջացնել»:

Բանտարկեալ նախարարները 35 անձինք էին, որոնց հետ շատ շինականներ էլ կային: Սրանք բոլորը 9 տարի վեց ամիս կապած ձեռքերով ու ոտքերով տանջվում էին բանտի մէջ. «Հացը նեղութեամբ էին ուտում, ջուրը պապակուելուց յետոյ հազիւ ճարում, գիշեր եւ ցերեկ դատապարտուած էին խավարի: Այդ անտանելի նեղութեան մէջ նրանք իրենք իրենց սովորեցին կարգալ, եւ նրանց միակ մխիթարութիւնն էր Ս. Գիրքը»:

Յագկերտ կարծելով, թէ նրանք այդ սոսկալի տանջանքից ազատուելու համար գոնէ յանձն կառնեն մոգակրօնութիւնը՝ իւր հազարապետի ձեռքով առաջարկեց նրանց մեծամեծ պարգեւներ, ազատութիւն եւ նախնեաց պատիւը, եթէ յանձն կառնեն մոգութիւն, բայց նրանք մերժելով մերժեցին եւ հազարապետին ասացին. «Աղաչում ենք քեզ եւ քեզանով թագաւորին, ինչ որ մտքներումդ դրել էք մեզ համար՝ կատարեցէք»: Հազարապետը մտքումը գովելով նրանց հաստատամտութիւնը՝ սկսեց այնուհետեւ թախանձել թագաւորին, որ նրանց ազատէ: Հրեւ-Շողոմշապուհ, որին յանձնուած էին պատժապատները, մեծ սէր եւ խնամք էր ցոյց տալիս նրանց վրայ, ծերերին իբրեւ հայր պատուելով,

իսկ երիտասարդներին՝ իբրեւ որդի սիրելով: Վերջապէս, Յազկերտ բանտարկեալներին արձակեց, եւ խոստացաւ մեծ պատուով հայրենիք ուղարկել, բայց խոստումը դեռ չկատարած՝ մեռաւ: Վերջապէս, հայ նախարարները Յազկերտի որդուն՝ Պերոզի թոյլտուութեամբ 464 թ. վերադարձան Հայաստան եւ նոյն թուին Հայաստանի վրայ մարզպան կարգուեց Ատրվշնասպ Յոզմանդեան: Նախարարների վերադարձով չվերջացաւ կրօնական պատերազմը, այլ շարունակուեց ընդ երկար: Պարսիկները պատեհ առիթ գտնելով կրօնափոխութիւն էին պահանջում, իսկ հայերը քրիստոնէական հաւատոյ սիրով վառուած՝ յամառ ընդդիմութիւն էին ցոյց տալիս:

ՇՐՋԱՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԳԼ. Ա.

Փոխադրություն Հայրապետական Աթոռոյ ի Դուին եւ Մելիտե ու Մովսէս Մանազկերտցի Կաթողիկոսունք: Գիւտ Կաթողիկոս: Մի քանի մախարարների Յոմաստան գնալը եւ Վասակ Արծրունի: Երկրի աւերմունքը եւ հաւատուրացների անօրէնութիւնները: Գաղիշոյ Մաղխազի ամբաստանութիւնը Գիւտի մասին: Գիւտի արքունիք գնալն եւ գահընկէց լինելը: Քրիստափոր Ա. եւ Բարծումա պարսիկ: Գիւտի վերադարձն ու մահը եւ Յովհան Մանդակունի:

Ս. Յովսէփի տարագրութիւնից յետոյ նրա կանխագոյն • Հաճութեամբ 453 թ. Դուին մարզպանական քաղաքում ժողով կազմուեց, Հայրապետ ընտրուեց Մելիտէ Մանազկերտցի եւ Հայրապետական Աթոռը փոխադրուեց Դուին: Մելիտէ Կաթողիկոսին յաջորդեց Մովսէս Մանազկերտցի, որի օրով Հայ նախարարները ազատուեցին բանտարկութիւնից եւ վերադարձան Հայաստան 464թ.: Հայաստան աշխարհը ալէկոծվում էր պարսից բռնութեան երեսից, իսկ Հայ ժողովուրդը նահատակվում՝ իւր եկեղեցւոյ եւ կրօնի համար: Ուստի, այս տագնապալից ժամանակին Մելիտէ եւ Մովսէս նշաւակ դառն հարստահարութեանց՝ հանդիսացան իբրեւ մէկը հաւատոյ գինուորներից: Մովսէս Կաթողիկոսին յաջորդեց 471 թ. Տայոց Արահեզ գիւղից Գիւտ, որ քաջ հմուտ էր Հայ եւ յոյն դպրութեան: Վարդանանց պատերազմից յետոյ Գիւտ մխիթարում էր եւ յուսադրում Հայ թշուառ ժողովրդին՝ քարոզելով Ս. Գիրքը եւ ուսուցանելով, խնամարկում էր Մամիկոնեան ու Կամսարական նահատակեալ նախարարների որբ մնացած մանուկներին, եւ այսպէս ընդհանուր համակրութեան արժանացած՝ ընտրուեց Կաթողիկոս: Այս տագնապալից ժամանակին ուրիշ նախարարների հետ էլ Վասակ Արծրունին իւր Գորդեր եւ Տաճատ եղբայրների հետ խոյս տուեց Յունաստան: Մարկիանոս կայսրը սիրով ընդունեց, եւ առաջարկեց նրանց հետեւել Քաղկեդօնի ժողովին: Վասակ առաջ բերելով իւր անհատութիւնը կրօնական խնդիրներին՝ հրաժարուեց իսկոյն կայսրի առաջարկութիւնը ընդունելուց, ժամանակ խնդրելով ժողովի

ուղղափառութեան մասին հայոց եպիսկոպոսներից տեղեկութիւն ստանալ: Մամիկոնեան տան Աբրահամ եպիսկոպոս, որ Ս. Սահակի աշակերտներից էր, ի պատասխանի Վասակի թղթին, գրեց նրան ամեն վտանգ յանձն առնել, բայց Քաղկեդոնի ժողովը չընդունել: Վասակ եւ իւր եղբայրները ստանալով այս թուղթը՝ բացէ ի բաց հրաժարուեցին Քաղկեդոնի ժողովը ընդունելուց, եւ Մարկիանոս տեսնելով նրանց հաստատման թիւնը՝ այլեւս չստիպեց¹: Վասակ եւ Տաճատ մեռան Կ. Պոլսում, իսկ Վասակի որդի Աղան վերադարձաւ Հայաստան, ուր կրօնաւորական կեանք էր վարում եւ ուսուցանում: Աղանի աշակերտների մէջ նշանաւոր եղաւ Ղազար Փարպեցի, որ գրեց Հայոց պատմութեան իւր ժամանակակից անցքերը եւ մի թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան:

Մինչ հայ ժողովուրդը իւր կրօնի եւ եկեղեցւոյ համար արիւն էր թափում եւ երկիրը աւերակ էր լինում. «Անմիտ եւ վնասակար, անպիտան եւ վատ մարդիկ ուրացութեամբ տէր էին դառնում, աւազակներից շատերը ուրացութեամբ յաջողութիւններ էին ձեռք բերում, երկրից լաւութիւնը հեռացել, իմաստութիւնը՝ կորել, քաջութիւնը մեռել եւ քրիստոնէութիւնը թաք էր կացել: Հայոց զօրքերը, որ միշտ քաջութեամբ էին փայլել, իսկ զօրագլուխները՝ յաղթութեամբ, ծաղր էին դարձել ամենքին, մինչեւ նոյնինքն Պերոզ յայտնապէս ասում էր. «Անպիտան մարդ եւ յետին գունդ, որ իմ իշխանութեան մէջ կայ՝ ասորւոցն է, բայց ասորիներից էլ անպիտան ու յետին՝ հայն է»»:

Բաբելկ Սիւնին եւ Առնակ Ամատունին տեսնելով, որ իրենց մեկուսիանալովն երկիրը աւելի եւս աւերվում է եւ ուրացեալները աւելի եւս յաջողութիւն են գտնում՝ եկան Գիւտ Հայրապետի մօտ: Պարսից եւ ուրացեալների անօրէնութեանց նշաւակ մնացած եկեղեցին փրկելու համար՝ հայերը քանիցս օգնութիւն խնդրեցին յունաց Լեւոն կայսրից, բայց ոչինչ օգնութիւն չստացան: Իսկ Գաղիշոյ մաղխազ պատրուակ ունելով այս բանակցութիւնը կայսրի հետ՝ ի շարս ուրիշ ուրացեալների անարգուած լինելով Գիւտից, վրէժ լուծելու համար նրա մասին սկսեց ամբաստանել դէպի արքունիք՝ ասելով, թէ նա արհամարհում ու անարգում է

¹ Հ. Միքայէլ Չամչեան, որ ամենայն խնամքով ստեղծում եւ շարում է Քաղկեդոնի ժողովը ընդունողների անունները, չէ յիշում Արծրունիների մերժումն եւ Մամիկոնեանց Աբրահամ Կաթողիկոսի զգուշացուցիչ թուղթը՝ Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելու համար:

արեգական երկրպագողներին եւ ընդդէմ պարսից՝ յունաց կայսրի հետ բանակցութիւններ է անում:

Այս ամբաստանութեան համար Գիւտ արքունիք կանչուեց, ուր պատշաճաւոր համարձակութեամբ յայտնեց, թէ ինքն որպէս քրիստոնեայ՝ բնականաբար քրիստոնեաների աւելի է սիրում, հերքեց Գաղիչոյ մաղխազի ամբաստանութիւնը՝ կայսրի հետ յարաբերութիւն ունենալու մասին՝ յայտնելով, որ իւր յարաբերութիւնները յունաց հետ քաղաքական ոչ ինչ նպատակ չեն ունեցել, այլ կրօնական եւ բարեկամական են եղել: Կրօնական, որովհետեւ եկեղեցական սպասներն ու զգեստները Յունաստանից են բերվում, բարեկամական, որովհետեւ ինքն Յունաստանում ուսում առած լինելով՝ այնտեղ բազմաթիւ բարեկամներ ունի:

Պերոզ Գիւտի փաստերը որչափ եւ արդարացի գտնէր, բայց Գաղիչոյ ամբաստանութեան աւելի հակամէտ՝ յանցաւոր համարեց Գիւտին, պատճառելով, թէ նա առանց իւր հրամանի է վարում Կաթողիկոսութիւն, ուստի եւ առաջարկեց նրան ուրանալ քրիստոնէութիւնը, արեգակին երկրպագութիւն անել եւ արքունի հրովարտակով յորդոց որդիս ժառանգաբար Կաթողիկոսական իշխանութիւն վարել: Գիւտ յանձն չառաւ եւ զրկուեց Հայրապետական իշխանութիւնից, որ վեց տարի ամենայն արժանաւորութեամբ վարել էր, մնաց արքունիքում ի դիպահոջ եւ մեծ յարգանք էր վայելում թէ քրիստոնեաներից եւ թէ հեթանոսներից: Գիւտի բացակայութեամբ՝ յաջորդեց Արծրունի Քրիստափոր Ա., որ երեք տարի վարեց Հայրապետական իշխանութիւն եւ վախճանուեց, իսկ Գիւտ Պարսկաստանի քրիստոնէից համար բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ սարկաւազներ ձեռնադրելուց յետոյ՝ մեծ շուքով վերադարձաւ Հայաստան եւ խոր ծերութեան մէջ վախճանուեց ու թաղուեց Վանանդայ Ոթմսոյ գիւղի իւր հայրենի գերեզմանոցում:

Քրիստափորի Հայրապետութեան ժամանակ, թող որ մոգութիւնը սպառնում էր քրիստոնեայ եկեղեցուն, Հայաստան եկան զանազան աղանդաւորներ, ընդ որս եւ Մծբնայ Բարձումա պարսիկ եպիսկոպոսը, որ Եդեսիայի ասորի նեստորականների մօտ կրթութիւն ստացած լինելով՝ նեստորականութիւն էր քարոզում: Բարձումա Պերոզին հաճոյանալու համար խորհուրդ էր տալիս բոլոր հպատակ քրիստոնեաներին ի մօգականութիւն դարձնել, որ ի հաւատոյս բաժանուելով յոյներից՝ բոլորովին միանան պարսից

Հետ, սակայն Պերոզ անհնարաւորութեան փորձը տեսած լինելով՝ տատամսում էր: Վերջապէս, Բարձումա առարկելով, թէ նեստորականութիւնը որպէս քրիստոնէութեան մի աղանդ հետեւողներ ունենալու համար նոյն դժուարութեանց չի ենթարկուի ինչպէս մոգութիւնը, բայց եւ իբրեւ հերձուած՝ արդէն խոտելի է քրիստոնէական ուղղափառութեան, որով եւ յունական եկեղեցուն, հրաման խնդրեց եւ ստացաւ նեստորականութիւն քարոզելու, եւ աւելի եւս թուլացնելու քրիստոնէութեան ոյժը, որ երկպառակուած էր Քաղկեդօնի ժողովի պատճառով:

Բարձումա իւր քարոզութեան հետ միացրեց նաեւ մատնութիւն ու զրպարտութիւն, ամբաստանեց Տիգրէոնի եպիսկոպոսի մասին՝ Մծբինում ձեռք բերելով նրա թուղթը, որով եպիսկոպոսը յայտնում էր յունաց եւ հայոց եպիսկոպոսներին, թէ չի կարողանում կշտամբել յանցաւորներին ամբարիշտ թագաւորի տէրութեան մէջ գտնուելով, որով եւ եկեղեցական կանոններին հակառակ շատ անկարգութիւններ են գործվում: Պարսից արքունիքը լսելով այս ամբաստանութիւնը՝ առաջարկեց եպիսկոպոսին կամ մոգութիւն կամ մահ: Եպիսկոպոսը ուրախութեամբ յանձն առաւ մահը եւ նահատակուեց:

Բարձումա ինկատի ունելով Քրիստափորի Խուժաստանի եւ Ասորեստանի քրիստոնեաներին ուղղած զգուշացուցիչ թղթերը՝ նրա մասին եւս ամբաստանեց որպէս դէպի յոյները հակուած ոք, որ դրդում է նախարարներին յունաց պաշտպանութեան ապաւինելով՝ վտարանջել պարսիկներից: Այսպիսի ամբաստանութիւն նախարարների մասին էլ արեց Բարձումա՝ յատկապէս ներշապուհ Արծրունու մասին, որ մահ սպառնալով արտաքսել էր Վասպուրականից, ուր գնացել էր նա նեստորականութիւն քարոզելու: Բարձումա վրէժխնդիր եղաւ Արծրունեաց ցեղից ոչ միայն արքունի հրամանաւ մեծամեծ նեղութիւններ հասցնելով, այլեւ ինչպէս գրում է Թովմա Արծրունի¹, Մոկաց երկրում հանդիպելով Եղիշէ պատմագրին եւ նրանից ստացած լինելով Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը՝ միջից եղծեց Արծրունեաց տան սխրագործութիւնները: Բարձումա Հայաստանում չկարողացաւ երկար մնալ, վասնզի հայ նախարարները մահուան սպառնալիքով աքսորեցին իրենց սահմաններից: Գիւտ Կաթողիկոս այս

¹ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց: Կ. Պոլիս, 1852, եր. 89-91:

աղանդաւորներէց զգուշանալով Դաւիթ Անյաղթին, որ մեծ հռչակ էր վայելում՝ գրել տուեց խաչի մի ճառ:

Գիւտի մահից յետոյ 481 թ. Կաթողիկոս ընտրուեց իւր ընկեր Յովհան Մանդակունին, որ Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի աշակերտներէց էր: Յովհան Մանդակունին իւր հմտութեամբ եւ հայրենի եկեղեցու նախանձախնդրութեամբ աշխատում էր եկեղեցին պայծառացնել պէսպէս կարգերով, եւ պաշտպանել՝ քաջալերելով ուխտապահներին դիմադրաւել մոգութեան:

ԳԼ. Բ.

Յովհանն Մանդակունու ջանքը եկեղեցույ պաշտպանութեան համար: Վահան Մամիկոնեանի ուրացութիւնն ու զղջումն: Վահանայ առաջին յարձակումն Ատրվշ-
նասայ Յոգմանդեան մարգպանի վրայ եւ Գաղիշոյ մաղխազի կալանաւորութիւնը: Վահան
Մամիկոնեան՝ Սպարապետ եւ Սահակ ասպետ՝ Մարգպան եւն ընտրվում: Ակրոնոյ եւ
Ներսեհապատի պատերազմներն ու հալոց յաղթութիւնը: Վահանի վրաց յօգնութիւն
փութալը, Սահակ ասպետի մահը եւ Վահանի՝ Տալոց ամրոցներում ամրանալը: Խաղա-
ղութեան բանակցութիւնները ընդ մէջ Վահանի եւ պարսից զօրավարի: Զառմիհր Հա-
զարաւոխտի Հայաստան գալը եւ Դվնայ վրայ յարձակութիւնը: Մերձ ի մահ վիրաւորու-
իլը Ս. Յովհանն Մանդակունու: Նիխոր պարսիկ իշխանի Հայաստան գալը եւ Վահանի
հետ հաշտութիւն կապելը: Վահան արքունիքում եւ եկեղեցու ազատութեան հրովար-
տակը: Վահանի վերադարձն ի Հայաստան եւ մարգպան կարգուիլ: Ս. Յովհանն Ման-
դակունու մահը:

Ս. Յովհանն Մանդակունու ջանքով հաւատուրացների հա-
կառակ հաւատացեալ եւ մայրենի եկեղեցուն հաւատա-
րիմ նախարարների ու սեպուհների թիւը օրըստօրէ բազմանում
էր, որոնք ազգի սէրը ոչ մի մեծութեան, եւ քրիստոնէութիւնը՝
ոչ մի փառքի հետ չէին փոխարինի:

Եկեղեցւոյ եւ ազգի պաշտպանների գլուխ հանդիսացաւ
Վարդանի Հմայեակ եղբօր որդի Վահան Մամիկոնեան, որ իւր
Վասակ եւ Արտաշէս եղբայրների հետ մանկութեան հասակում
Վասակ մարգպանի ձեռքով ուրիշ նախարարազուն պատանիների
հետ ուղարկուած էր պարսից արքունիք:

Հմայեակի քենակալ կամ պատանիների մօրաքրոջ այրն
Վրաց Աշուշա իշխանը մեծամեծ պարգեւներով հազիւ կարողա-
ցաւ ազատել մանուկ Մամիկոնեաներին, որոնք իրենց Ձուիկ մօր
խնամքով լաւ դաստիարակութիւն ստացան եւ կրօնի ու հայրե-
նեաց պաշտպան հանդիսացան: Նախարարների նախանձը եւ
Գաղիշոյ մաղխազի ամբաստանութիւնները ծանրացան Վահանի
վրայ, որ արքունիք կոչուելով՝ հաւատոյ ուրացութեամբ ազա-
տուեց սպառնացած պատուհասներից եւ պատուով վերադարձաւ
Հայաստան:

Վահան կամենում էր թողնել ակամայ ուրացութիւնը, բայց
կասկածում էր նախարարներից: Հայ նախարարները ահի եւ սար-
սափի մէջ էին, որովհետեւ կասկածում էին, թէ իրենց զօրքերով
կկանչուեն Պարսկաստան՝ պատերազմելու Վրաց Վախթանգ իշ-

խանի դէմ, որ սպանել էր ուրացեալ Վազգէնին եւ ապստամբել պարսիկներէր: Բայց այս կասկածը չիրագործուեց, այլ ընդհակառակն եկան Հայաստան եւ երբ հասան Շիրակ գաւառը, ուր էր մարզպան Ատրվշնասպ Յոգմանդեան եւ հազարապետ Վեհվեհնամ, օգուտ քաղելով հանգամանքից եւ հաւաստի լինելով Վահանի ակամայ ուրացութեանը՝ ժողովուեցին նրա մօտ եւ ասացին. «Մեր համար շատ յարմար ժամանակ է պարսիկներին անհանգիստ անել»: Իսկ Վահան ինկատի ունելով նախարարների անհաւատարմութիւնն ու միմեանց դէմ դաւաճանութիւնը՝ պատասխանեց. «Թէ խղճահարուած եմ ուրացութեանս համար, եթէ ոչ բոլորդ՝ գոնէ ոմանք լաւ գիտեն: Արեաց ոյժից աւելի՝ իւրաքանչիւրդ ձեր անձից վախեցէք, որովհետեւ սուտ եւ անվստահ մարդիկ էք: Ինձ ձեր ունայն եւ անպիտան խորհրդի համար անհանգիստ մի անէք»:

Նախարարները երբոր վստահացրին Վահանին իրենց հաւատարմութեամբ՝ նա էլ համաձայնեց նրանց խորհրդին եւ Բջնոյ Աթիկ քահանան Ս. Աւետարանով երդմեցրեց բոլորին եւ Ս. Աւետարանի վրայ միաբանութեան ուխտ կապել տուեց: Ուխտապահներին միացան նաեւ Սիւնեաց Բաբգէն, Բակուր եւ Յազդ սեպուհները: Այս միաբան ուխտից բաժանուեց Վարազ-Շապուհ Ամատունին, որ դաւաճանելով իւր երդմանը՝ յայտնեց մարզպանին եւ ուրացեալներին Վահանեանց ուխտը: Մարզպանը եւ ուրացեալները շուտով աճապարեցին Շիրակայ Անի ամրոցը եւ այնտեղից էլ երբ շտապում էին Արտաշատ՝ Վահանանք յարձակուեցին նաեւ Արտաշատի վրայ, որտեղից մարզպանն ու հազարապետը հազիւ գիշերով կարողացան Ատրպատական փախչել: Մարզպան Ատրվշնասպ-Յոգմանդեան ուրացեալների խորհրդով մի զօրագունդ առած Ատրպատականից վերադարձաւ Հայաստան եւ բանակեց Երասխ գետի ափին՝ Վահանի հետ պատերազմելու:

Ատրվշնասպ Յոգմանդեան մարզպանի հեռանալուց յետոյ ազգային ընտրութեամբ մարզպանի պաշտօն վարում էր Սահակ ասպետ, (որի խնդրանք Մովսէս Խորենացին գրեց «Հայոց պատմութիւն»-ը), սպարապետի պաշտօնը՝ Վահան, իսկ մաղխազի պաշտօնը՝ Գարջոյլ: Նախքան ճակատելը՝ բոլոր ուխտապահները մտան Դվնայ եկեղեցին, երկրպագեցին Ս. Սեղանին եւ ընդունեցին Ս. Յովհան Մանդակունու օրհնութիւնն ու խրատախոյսը: Վահանի խորհրդով պատերազմը տեղի ունեցաւ Ակոռի գիւղի

մօտ, այն նպատակաւ, որ եթէ յաղթուն են՝ ապաւինելով լեռան պառեկի խորաճորերն ու անձաւները՝ անվնաս մնան: Թէեւ Գարջոյլ մաղխազ նախքան պատերազմը վատաբար միացաւ պարսից հետ, սակայն եւ յաղթութիւնը հայոց կողմը մնաց: Ատրվշնասպ մարզպանը եւ շատ ուրացեալներ սպանուեցին, ուխտապահների աւետաւորը «խաչի զօրութիւնը յաղթեց եւ կյաղթի միշտ» ձայնելով՝ մտաւ Դուին եւ յաղթութեան լուրը հաղորդեց Հայոց աւագանուն: Ս. Յովհան Մանդակունին աւագանու եւ ժողովրդեան հետ գոհութեան մաղթանքներ արեց, աղքատներին ողորմութիւն բաժանեց եւ ազատութեան տօն կատարեց:

Այս յաղթութիւնից յետոյ ամբողջ ձմեռը պատրաստուեցին զարնանը լինելիք պատերազմի համար: Վահանը հրաւէր կարգաց բոլոր քրիստոնեայ իշխաններին՝ ասելով. «Ով որ ցանկանում է երկրաւոր կեանքին ժառանգորդ լինել՝ եկէք վրէժ խնդրել եկեղեցու թշնամիներից»: Վրացիք պատճառաբանելով՝ զլացան օգնել, մնացեալ իշխաններից ոմանք Վահանի այս հրաւէրքը ընդունեցին, իսկ ոմանք վրաց պէս՝ ոչ:

Ակնկալեալ պատերազմը տեղ ունեցաւ: Պարսիկները անթիւ բազմութեամբ մտան Հայաստան, Վահան ընդառաջ դուրս եկաւ եւ պատերազմը տեղի ունեցաւ Արտազ գաւառի Ներսէհապատ գիւղի մօտ: Պատերազմին ներկայ էին Ս. Յովհան Մանդակունի եւ Սահակ ասպետ մարզպան, որ պատահելով պարսից հրամանատարին, առ զայրոյթ սրտի, մի կողմ ձգելով նիզակը, սկսեց ձեռքերով ցուլի պէս ոգորել: Այս պատերազմն եւս վերջացաւ հայոց յաղթութեամբ, եւ նշանաւոր եղաւ, որովհետեւ Վահանի փոքր եղբայր Վարդ, որ պարսից արքունիքում պատանդ էր՝ ազատուած ողջ առողջ միացաւ հայոց զինին: Յովհան Մանդակունի Ս. Հայրապետը, որ իւր ներկայութեամբ եռանդն, քաջալերութիւն եւ ի սէր կրօնի անձնագոհութիւն էր ազդում հայ զօրքերին՝ օրհնութեամբ եւ ուրախ սրտով ընդունեց հայոց յաղթական վերադարձը:

Այս պատերազմից յետոյ՝ ամառնային տօթին, հայոց զօրքերը Ծաղկէոյ սարերում հանգիստ էին վայելում, երբ Վրաց Վախթանգ իշխանը դեսպաններով յայտնեց պարսից բազմաթիւ զօրքերով Վրաստան մտնելն, եւ օգնութիւն խնդրեց: Որովհետեւ հայերը, աղուանները եւ վրացիները Ս. Աւետարանի վրայ ուխտ էին կապել միմեանց օգնութեամբ պաշտպանել քրիստոնէութիւնը:

նր՝ Վահան առաւ զօրքերը եւ շտապեց յօգնութեան, եւ վրաց հետ բանակեցին Կանգարաց լեռներում: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Կուր գետի մօտ՝ մի ափին քրիստոնեայ գունդն էր, միւս ափին՝ պարսից գունդը: Պատերազմի ժամանակ վրացիք եւ հայ նախարարներէից ոմանք փախան: Պատերազմի մէջ սպանուեց Սահակ ասպետ մարզպան եւ Վասակ Մամիկոնեան, իսկ Վահան տեսնելով այս՝ ուխտապահ նախարարներէի հետ ամրացաւ Տայոց ամրոցներում:

Պարսից հրամանատար Միհրան բանակելով յունաց եւ պարսից սահմանագլուխն եղող Մկնառիջ գիւղում՝ յորդորում էր Վահանին վերջ տալ արիւնահեղութեանց եւ հպատակել պարսից իշխանութեան, իսկ Վահան խոստացաւ հպատակել, եթէ կգնահատուեն լաւութիւնն ու քաջութիւնը, միտքն ու գիտութիւնը, անարժանները իշխանութեան չեն հասնի, աւագակ, անպիտան, հացկատակ եւ վատատոհմիկ մարդիկ այնպիսի մեծ թագաւորութիւնը խաբելով՝ կրակին երկրպագելու փոխարէն փառք ու տէրութիւն չեն ստանալ, որոնք արքունիքից հեռանալուց յետոյ թէ վաճառականին (թագաւորին) եւ թէ վաճառքը (կրակապաշտութիւնը) արհամարհում են, եւ Հայոց Աշխարհի վատթարանալու պատճառը հաւատուրացներին համարելով՝ ասաց. «Եթէ գնդի զօրագլուխը վատ լինի՝ գունդը լաւ լինել չի կարող, եւ աշխարհը, որի իշխանները յետին են՝ առաջագէմ ու անուանի լինել չեն կարող»: Եւ իբրեւ պայման հպատակութեան՝ առաջարկեց ազատութիւն շնորհել քրիստոնէութեան, հաւատուրացութեան համար փառք ու պատիւ չտալ անարժաններին, լաւ կամ վատ մարդը ճանաչուի իւր գործերով, ըստ գործոյն՝ լինի հատուցումն, եւ հայոց ապստամբութիւնը ոչ թէ ստահակութեան եւ յանդգնութեան, այլ պարսից բռնութեան հետեւանք համարուի: Իսկ եթէ հակառակն պէտք է լինի, լաւ է քրիստոնէութեամբ մեռնել, քան ուրացութեամբ անցաւոր փառք գնել: Բանակցութիւնները շարունակուում էին դեռ՝ Միհրան արքունիք կանչուեց, իսկ Վահան ուխտապահ նախարարներէի հետ հասնելով Վաղարշապատ՝ Ս. Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցում ուխտ անելուց եւ Ս. Պատարագ կատարել տալուց յետոյ գնաց Դուին:

Միհրանի տեղ գարնան սկզբին Հայաստան եկաւ բազմաթիւ զօրքով Զառմիհր Հազարաւուխտ եւ ուրացեալներից իմանալով Վահանեանց սակաւութիւնը՝ յարձակուեց Դուին քաղաքի վրայ:

Արիւնահեղ պատերազմի մէջ շատ պարսիկներ կոտորուեցին, հայերից եւս բաւական նահատակուեցին, եւ մնացեալներն էլ ցրուեցին զանազան կողմեր, իսկ Վահան գնաց Խաղտեաց աշխարհը: Այս պատերազմի մէջ Յովհան Մանգակունի Ս. Հայրապետն եւս մահամերձ վիրաւորուեց, բայց եւ Աստուծոյ ողորմութեամբ առողջացաւ:

Զառմիհր Հազարաւուխտ Հայաստանի վրայ մարզպան կարգելով Շապուհ պարսկին՝ հեռացաւ, իսկ Շապուհ ամեն ջանք գործ էր դնում Վահանին սպանել, բայց չէր յաջողում, մինչդեռ Վահան իւր փոքրաթիւ խմբովը մեծամեծ հարուածներ էր տալիս պարսիկ զինքին: Երբ Շապուհ լսելով Պերոզի մահուան գոյժը՝ գնաց Պարսկաստան, Վահան ուխտապահ նախարարների հետ եկաւ Վաղարշապատ: Ս. Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցում Ս. Պատարագով ուխտ եւ երկրպագութիւն մատուցանելուց յետոյ՝ Ս. Յովհան Մանգակունու հետ վերանորոգելու եւ մեծապայծառ շքեղութեամբ զարդարելու նախահոգութիւնը արեց եւ գնաց մարզպանական Դուին քաղաքը:

Պերոզին յաջորդեց Վաղարշ, որ համոզուելով, թէ Հայոց Աշխարհը խռովութեան երեսից աւերակ է դառնում, արքունիքը զրկվում է իւր արդիւնքից՝ բազմապատիկ վնասների հետ բազմաթիւ զօրքեր եւս զբաղեցնելով՝ յետ կացաւ հայերին կրօնափոխ անելու դիտաւորութիւնից, ուստի եւ Նիսոր անունով մի խելացի եւ խոհեմ պարսիկ ուղարկեց Հայաստան, երկիրը խաղաղութեամբ նուաճելու եւ արիւնահեղութիւններին վերջ տալու:

Նիսոր հասնելով Հայաստանի Հեր գաւառը, սկսեց բանակցութիւններ Վահանի հետ: Վահան ուխտապահ նախարարների հետ խորհրդածելուց յետոյ խոստացաւ պարսից հպատակել հետեւեալ պայմաններով.

Ա. Հայերն ազատութիւն ստանան իրենց հայրենի եւ բնիկ օրէնքը պաշտելու, ոչ ոք չստիպուի մոգակրօնութիւն ընդունել, ոչ ոք հաւատուրաց լինելով՝ գահ եւ պատիւ չստանայ, ատրուշանները Հայոց Աշխարհից վերանան:

Բ. Ճանաչուի մարդու արժանիքը եւ ըստ այնմ գնահատութիւն լինի, լաւերը վարձատրուեն, իսկ վատերը՝ պատուհասուեն, հաւատուրացութիւնը՝ արժանիք չհամարուի:

Գ. Քսուների եւ բանսարկունների խօսքովը դատաստան չլինի, այլ դէմ յանդիման հրապարակական դատաստան կատարուի:

Վահան արքունի կնիքով այս պայմանները հաստատել տալուց յետոյ գնաց Նիխորի մօտ եւ այնուհետեւ գնաց արքունիք, որտեղից վերադարձաւ եկեղեցու ազատութեան հրովարտակն ստացած: Յովհան Մանդակունի Ս. Հայրապետը դուրս եկաւ Վահանին ընդառաջ եւ աշխարհի խաղաղութիւնը երաշխաւորեալ ու եկեղեցին ազատուած տեսնելով հոգեզմայլ ցնծութեամբ ասաց. «Թող ուրախանայ իմ անձը Տիրոջով, որ իւր եկեղեցու տանջուած որդւոց քրտինքը սրբեց, նրանց աշխատանքը հանգստացրեց, զէնքերի աղտը մաքրեց, հաւատարիմների ոգին լուաց ուխտապահութեան ջրով, եւ բոլորին էլ հազցրեց փրկութեան հազուստ եւ ուրախութեան պատմութեան»:

Վահանը Ս. Հայրապետի եւ նախարարների հետ եկաւ Վաղարշապատ, Ս. Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցում եւ Ս. Կոյսերի նահատակութեան վանքերում ուխտ կատարելուց յետոյ գնաց Դուին: Վահան Ս. Յովհան Մանդակունու խորհրդով սկսեց աւերեալ եկեղեցիքը նորոգել, յատկապէս Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկէն, որ յանձնուած էր Ղազար Փարպեցուն:

Անդեկան, որ Շապուհից յետոյ կարգուած էր մարզպան Հայոց, տեսնելով Վահանի բարեմասնութիւնները թէ՛ ըստ աշխարհաշինութեան եւ թէ՛ աշխարհավարութեան, վերադառնալով Պարսկաստան համոզեց Վաղարշին Վահանին կարգել մարզպան՝ ասելով. «Օտարը երկու երեք տարուց յետոյ հազիւ է կարողանում ճանաչել աշխարհի հանգամանքը, հեշտն ու դժուարինը, իսկ Վահան իբրեւ բնիկ՝ գիտէ բոլորը, եւ կարող է շահաւէտ լինել թէ երկրին եւ թէ արքունեաց»: Վահան արքունի հրովարտակով կարգուեց մարզպան:

Վահան մարզպանութեան հրովարտակն ստանալուն պէս շտապեց Դվնայ Մայր Եկեղեցին՝ մեծամեծների հետ խոնում է եւ ժողովուրդը դէպի եկեղեցի: Յովհան Մանդակունի Ս. Հայրապետը ի սիրտ եւ ի հոգի ուրախացած՝ գոհացողական մաղթանք կատարեց, յորդորելով սիրել եկեղեցին, որ խաղաղութեան եւ սիրոյ միջնորդ է՝ ներողութեամբ եւ կարեկցաբար վարուել ուրացեալների հետ առ պատրաստելով նրանց դարձը: Սէր, հաշտութիւն, խաղաղութիւն եւ շինութիւն քարոզելով՝ Ս. Հայրապետը խօսքը ուղղեց դէպի եկեղեցու հարազատները եւ այնքան աշխատութիւններից յետոյ հրաւիրեց դէպի հանգիստը, որ խոստացել է

Փրկիչ ասելով. «Եկայք օրհնեալք Հօր իմոյ ժառանգեցէք զպատ-
րաստեալ ձեզ արքայութիւն ի սկզբանէ աշխարհի»:

Վահանի մարգպանութեամբ առ ժամանակ մի դադարեց Հայ
Եկեղեցու երեսնամեայ հալածանքը: Պարսիկները երեսնամեայ
մաքառումից յետոյ ուր ուրեմն հասկացան, թէ անհնարին է մի
ազգ իւր ազգային կրօնից ու սովորութիւնից ոյժով յեղաշրջել
դէպի մի այլ կրօն եւ սովորութիւն: Ահա՛, այսպէս վերջացաւ
երեսնամեայ հալածանքը Հայ Եկեղեցու, որին, սակաւ բացառու-
թեամբ, հաւատարիմ մնալով հայերը՝ ամեն նեղութիւն, վիշտ,
տառապանք, տարագրութիւն, մահ եւ աւերածութիւնք յանձն
առան: Հայերը նեղութեան մէջ քրիստոնէական եղբայրասիրու-
թեամբ ի հարկաւոր դէպս շտապում էին օգնել աղուանից եւ
վրաց, սակայն այս բոլոր հալածանաց ժամանակ յունաց հզօր
կայսրութիւնը ոչինչ օգնութիւն չհասցրեց պարսիկների բարբա-
րոսութեանց նշաւակ եկեղեցուն, թէեւ քանիցս յօգնութիւն
կոչուեց: Հալածման դադարումից յետոյ եկեղեցւոյ փրկութեան
բազմաշխատ նահատակ եւ եկեղեցւոյ պայծառութեան ժիր մշակ
Ս. Յովհան Մանդակունի Հայրապետը վախճանում է խորին
ծերութեան մէջ:

ԳԼ. Գ.

Եկեղեցու առժամանակ մի ազատությունը եւ Աղուանից ու Հայոց եկեղեցեաց մէջ ինչ ինչ բարեկարգությունները: Քաղկեդոնի ժողովի լուզումները եւ Վաղարշապատի Ե. ժողովը: Սամուէլ Կաթողիկոս: Պարսից հալածանքը եւ Վահագնաց ընդդիմադրությունը: Մուշէ ու Սահակ Բ. Կաթողիկոսները: Դավնայ Բ. ժողով: Յովհաննէս Բ. Կաթողիկոս: Յիսուսի դաստառակի գիտը: Պարսից ու լուսնաց պատերազմները եւ պարսից հալածանքը ընդդէմ եկեղեցու: Մովսէս Կաթողիկոս Եղիվարդեցի: Հալածանաց դադարում, Դավնայ Գ. ժողովն ու Հայոց տօմարի հաստատությունը: Պարսից արշաւանքը եւ վրէժխնդրությունը: Սմբատ Բագրատունի եւ վրկանք: Վրթանէս Վարդապետի տեղապահություն եւ Աբրահամ Հայոց եւ Կիրիոն Վրաց Կաթողիկոս: Դավնայ Դ. ժողովի կանոնք:

Ս. Յովհան Մանգակունտն յաջորդեց իւր աշակերտն Բաբգէն՝ Վանանդայ Ոթմսոյ գիւղից: Վահանի մարզպանութեամբ առ վայր մի դադարած լինելով եկեղեցու հալածանքը, ինչպէս հայք, նոյնպէս եւ վրացիները եւ աղուանները սկսեցին եկեղեցու պայծառութեան համար հոգալ: Աղուանից Շուփհաղիչէ կաթողիկոսը տեղւոյն Վաչագան հայկազուն թագաւորի աջակցութեամբ բարեկարգում էր եկեղեցիքը եւ բաց էր անում ու կարգաւորում դպրոցները: Վաչագան թագաւորը ժողովրդի մէջ քրիստոնէական հաւատի սէրը արծարծելու համար եկեղեցական դասի օգնութեամբ գտաւ Ամարասում Աղուանից առաջին կաթողիկոս Ս. Գրիգորիսի մարմինը, որի պատճառով Աղուանից ու Հայոց եկեղեցիքը տօն հաստատեցին, եւ վայելուչ հանդէսով ու ուխտագնացութեամբ կատարում էին իւրաքանչիւր տարի: Փոքր ինչ անդորրացած եկեղեցու խաղաղութիւնը երկար չտեւեց, վասնզի Քաղկեդոնի ժողովը իւր հետեւանքներով երկար ժամանակ յունական եւ հռոմէական եկեղեցիքը յուզելուց յետոյ՝ սկսեց սպառնալ Հայկական Եկեղեցուն եւս, որի մասունքն էին Աղուանից եւ Վրաց եկեղեցիքը: Բաբգէն այս վրդովմանց առաջը առնելու համար 491 թ. գումարեց Վաղարշապատի Ե. ժողովը, որին ներկայ էին Աղուանից Շուփհաղիչէ ու Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսները իրենց եպիսկոպոսներով, բազմաթիւ երեւելի անձինք եւ յոյներ:

Ժողովը միահաւան վճռով որոշեց նզովել Բարձումա պարսիկ աղանդաւորին եւ նստորականներին, որոնք սկսել էին իրենց հերետիկոսութեան որոմը սերմանել Հայաստանում, այլեւ որոշեց հետեւել միայն Առաքելոց գրուածքներին ու երեք Տիեզերական ժողովների սահմանադրութեանցը, եւ մերժել Քաղկեդոնի ժողո-

վը, ինկատի ունելով նախ, որ նոյնինքն յոյները եւ հռոմայեցիք տարակուսում էին այդ ժողովի սահմանած վարդապետութեան ուղղափառութեան համար, եւ ժողովի մասին երկար տարիներ շարունակուող վէճը երկպառակել էր Քրիստոսի մի եկեղեցին՝ մինչեւ անգամ արիւնահեղութեանց տեղի տալով:

Երկրորդ, որ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ եկեղեցու վարդապետութիւնները անթերի սահմանուած տեսնելով Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի Տիեզերական ժողովների սահմանադրութեամբ՝ իրենց ստորագրութեամբ եւ Զենոն կայսրի հրովարտակով չըջաբերական էին հրատարակել՝ առաջադրելով բաւականաճալ միայն նախկին երեք Տիեզերական ժողովներից՝ ոչ մի ժողով չընդունել:

Հայաստանեայց Եկեղեցին մերժելով Քաղկեդօնի ժողովը՝ ապահովեց այն առանձնութիւնը, որ մինչեւ ցայսօր պահել է, եւ այդ առանձնութեամբ միայն կարողացել է եւ պէտք է կարողանայ յարատեւել իբրեւ ազգային եկեղեցի: Քաղկեդօնիկ յոյն եւ հռոմէական եկեղեցիքը տեսնելով, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին ժողովով մերժեց Քաղկեդօնի ժողովը, սկսեցին մախանքով նայել նրա վրայ եւ հերձուածող ու հերետիկոս համարելով՝ պարսիկներին հաւասար անողորմ անգթութեամբ հալածել, մտքներումը դնելով կամ ջնջել բնաւին եւ կամ իրենց հետ միացնել: Բայց Հայաստանեայց Եկեղեցին որպիսի քաջութեամբ դիմադրել եւ դիմադրում էր պարսից՝ նոյն եռանդով վարուեց եւ յունաց ու հռոմայեցւոց դէմ: Հալածանքի գլխաւոր գէնքերն էին բռնութիւն եւ մեծամեծ խոստումների հրապոյր ու պատրանք, իսկ դիմադրութեան միջոցներն էին՝ քաջութեամբ պատերազմ եւ ի սէր ազգի ու եկեղեցւոյ նահատակութիւն:

Վաղարշապատի ժողովից մի տարի յետոյ 492 թ. վախճանուեց Բաբգէն^[11] եւ յաջորդեց Բզնունեաց Արծկէ գիւղից Սամուէլ, որի օրով Վաղարշ պարսից թագաւորը զահրնկէց եղաւ եւ Կաւատ թագաւորելով՝ նորից սկսեց հալածանք: Կաւատի հրամանով պարսիկ մարզպանի հետ բազմաթիւ մոգեր մտան Հայաստան, սկսեցին կրակատուններ շինել եւ բռնութեամբ ու մեծամեծ խոստումների հրապուրանքով ու պատրանքով թուլասիրտներին որսալ: Վահան ուխտապահների հետ եկեղեցու ախոյեան հանդիսացաւ՝ հարուածեց պարսիկներին եւ կործանեց կրակարանները: Կաւատ շտապում էր վրեժխնդիր լինել Վահանի դէմ, բայց ներքին

խոռվութեան ժամանակ գահազուրկ՝ Անյուշ բերդն ուղարկուեց եւ չկարողացաւ հասնել իւր նպատակին:

502 թ. վախճանում է Սամուէլ Կաթողիկոս եւ հետզհետէ յաջորդում են Կոտէից Այլաբեր գիւղացի Մուշէ, եւ 510 թ.՝ Հարք գաւառի Ուղկայ գիւղացի Սահակ Բ., որի իշխանութեան առաջին տարին 25-ամեայ մարզպանութիւնից յետոյ բարի մահուամբ վախճանում է Վահան Մամիկոնեան՝ յաջորդ թողնելով իւր Վարդ եղբայրը: Սահակ Կաթողիկոսին նրա հնգամեայ իշխանութիւնից յետոյ Հայրապետական իշխանութեամբ հետզհետէ յաջորդեցին Բագրեւանդայ Տիրառիճ գիւղից Քրիստափոր Ա.՝ 6 տարի, Առբերանոյ Եռաստ գիւղից Ներսէս Բ.՝ 9 տարի^[12]:

Ներսէս հայազգի Մժէժ Գնունու մարզպանութեան 6-րդ տարին Կաթողիկոս ընտրուեց, եւ եկեղեցականները ի գգուշութեան պահելու ու եկեղեցին բարեկարգելու համար 527 թ. Դվնայ Բ. ժողովը գումարեց, ուր էին Մամիկոնեանց Ներշապուհ եւ Սիւնեաց Պետրոս նշանաւոր եպիսկոպոսները: Ժողովը բարեկարգութեան ԼԸ. յօդուած կանոն հաստատեց՝ որոշելով իւրաքանչիւր ամիս պահել մի մի պահք, որք են. Ա. Եղիական, Բ. Ս. Լուսաւորչի (ամարայնոյ), Գ. Վարդավառի, Դ. Ս. Աստուածածնի, Ե. Ս. Խաչի, Զ. Վարդայ Խաչի, Է. Յիսնակաց, Ը. Ս. Յակոբայ (ձմերայնոյ), Թ. Յայտնութեան, Ժ. Առաջաւորաց, ԺԱ. եւ ԺԲ. պահքեր՝ կից քառասնորդաց:

Ներսէսին նրա վախճանից յետոյ յաջորդեց Գաբեղեան գաւառի Սիւնձեղուան գիւղացի Յովհաննէս Բ., որի ժամանակ գտնուեց Յիսուսի Անձեռագործ պատկերը կամ Դաստառակը, որ Աբգար նախահաւատ թագաւորը ստացել էր Փրկչից ի լրումն փափագանաց, եւ որ Աղդէ Անանէի հալածանաց ժամանակ զետեղել էր քաղաքադռան որմի մէջ Եդեսիայում:

Յովհաննէս Բ. Կաթողիկոս յունաց եւ պարսից խոռվութեանց ժամանակ պարսից կողմից իբրեւ խաղաղութեան միջնորդ գնաց Փոքր Ասիոյ յունաց զօրավարի մօտ, բայց ապարդիւն: Որովհետեւ, յոյները այս բանը պարսից տկարութեան նշան համարեցին եւ արշաւեցին նրանց վրայ Հայաստանի միջից անցնելով, որ ոչ սակաւ վնասուց պատճառ եղաւ, վասնզի պարսից դուռը յունաց անցքը Հայաստանի միջով ընդմիշտ խափանելու համար Մժէժ Գնունու մահից յետոյ ոմն Դենշապուհ պարսիկ իշխան մարզպան կարգեց եւ դարձեալ սկսեց հալածանք՝ բազմաթիւ մոզեր

ուղարկելով Հայաստան՝ կրակատուներ շինելով եւ հայերին ի կրակապաշտութիւն ստիպելով, իսկ հայերը հաւատարիմ իրենց մայրենի եկեղեցուն՝ դիմադրում էին: Հալածանաց այս խռովութեանց ժամանակ 17-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց Յովհաննէս Բ. Կաթողիկոս եւ յաջորդեց Արազածոտն գաւառի Եղիվարդ գիւղացի Մովսէս:

Մովսէս քրիստոնէութեան հալածանքի առաջը առնելու համար թուղթ գրեց Պարսից Խոսրով թագաւորին՝ յիշեցնելով Վահանի ձեռքով եկեղեցու եւ քրիստոնէութեան ազատութեան համար տրուած հրովարտակը: Խոսրով ընդունեց Հայրապետի թախանձանքը, պաշտօնանկ արեց Դենշապուհին եւ դադարեցրեց հալածանքը:

Մովսէս այսպէս Եկեղեցին ապահովելուց յետոյ՝ առաջին գործ արեց վախճան տալ Յիսուսի ծննդեան հինգհարիւրամեակի առիթով ծագած շփոթութեանց՝ կարգավորելով տօմարը, որին արդեն ձեռնարկել էր Գլակայ առաջնորդ Աթանաս: Այս իսկ նպատակով գումարեց Դվնայ Գ. Ժողովը 551 թ.: Այս ժողովում կարգի դրուեց Հայոց տօմարը եւ Հայոց նոր թուական սկսուեց:

Մովսէս Կաթողիկոսի վերահաստատած խաղաղութիւնը հայերը երկար չվայելեցին, վասնզի յունաց կամ պարսից մէջ ծագած պատերազմների ժամանակ հայերը պարտաւորուած էին յունաց կամ պարսից օգնել եւ հակառակ կողմի վրիժառութեան ենթարկուել: Պարսից Խոսրով թագաւորը տեսնելով, որ հայերը իբրեւ քրիստոնեայ աւելի դէպի յոյներն են հակուած՝ բազմաթիւ զօրքերով մտաւ Հայաստան, շատ ասպատակութիւններ արեց եւ կամենում էր յունաց բաժինն եւս նուաճել: Ի վրեժխնդրութիւն Վարդան Բ. Մամիկոնեանից կրած բազմադիմի հարուածների՝ գրեթէ աւերակ դարձրեց Տարօնոյ աշխարհը, եւ նոյն աւերը կամենում էր հասցնել բոլոր աշխարհին, բայց բարեբախտաբար խօթութեան մէջ ընկաւ եւ Պարսկաստան վերադարձաւ, ուր, ինչպէս գրում են պատմիչները, նախքան վախճանուելը՝ ընդունեց քրիստոնէութիւն: Խոսրովին յաջորդում է իւր որդին Որմիզդ, որ շուտով գահընկէց է լինում՝ յաջորդ թողնելով իւր Խոսրով Բ. որդին: Խոսրով ներքին երկպառակութիւնը յունաց եւ հայոց ձեռնտուութեամբ կարգի դնելուց յետոյ՝ Սմբատ Բագրատունուն 593 թ. նշանակում է մարզպան Հայոց:

Սմբատ Բագրատունի մարզպանական իշխանութեամբ ճոխացած, երբ Պարսկաստանից վերադառնում էր Հայաստան՝ Վրկանաց աշխարհից անցնելիս տեսաւ, որ տեղւոյն Հայ ժողովուրդը մոռացել է իւր մայրենի լեզուն եւ քրիստոնէական պարտաւորութիւններից շատ շատերը: Ուստի, ոմն Աբէլ երէցի Մովսէս Կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ Վրկանաց եպիսկոպոս նշանակեց, Հայ դպրութեան դպրոցներ Հաստատեց եւ ուսուցիչներ կարգեց, որով վրկանք եւս միացան Հայոց հետ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Հայրապետի մի թեմը կազմեցին:

Սմբատ դեռ Հայաստան չէր հասել՝ Մովսէս Կաթողիկոս խորին ծերութեան մէջ 30 տարի անձամբ եւ 13 տարի եւս ոմն Վրթանէս վարդապետի տեղապահութեամբ Հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ վախճանուեց: Հայերը Հայրապետի ընտրութեան համար երկպառակուեցին, ոմանք տեղապահ Վրթանէսին էին կամենում կաթողիկոսացնել, այլք՝ մի ուրիշը, եւ իմանալով որ Սմբատ մարզպանական իշխանութիւն ստացած վերադառնում է՝ սպասեցին, երբ Սմբատ հասաւ՝ Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսին ընտրեցին Կաթողիկոս: Վրաց հետ բանակցութիւնները, որ սկզբում շարունակվում էին տեղապահ Վրթանէս վարդապետի ձեռքով՝ շարունակուեցին Աբրահամ Կաթողիկոսի միջոցաւ եւս, որի օրով տեղի ունեցաւ վրաց բաժանումը՝ իրենց Կիւրիոն կաթողիկոսի ձեռքով յամի Տեառն 590 թ.:

Բ. ԺՈՂՈՎ ԴՎՆԱՅ

Դվնայ երկրորդ ժողովը գահերեցութեամբ ներսէս Բ. Կաթողիկոսի՝ մանաւանդ գիւղական եկեղեցականների ուղղութեան համար կանոն է հաստատում 38 յօդուածով, որք են.

Ա. Քահանաների տուրքը տանել եկեղեցին եւ ոչ թէ մի որեւէ քահանայի տուն:

Բ. Պատարագի ողորմութեան տուրքը քահանաները առնեն առանց զօշաքաղութեան:

Գ. Եկեղեցու տուրքը վաշխով չտրուի:

Դ. Քահանայութեան կոչումը չվաճառուի, եւ աշխարհականները քահանայի պաշտօն կատարել չհամարձակեն:

Ե. Կրկին ամուսնացեալները հեռանան եկեղեցական կոչումից, եւ եկեղեցու հասոյթ չվայելեն:

Զ. Քահանաները շաբաթ եւ կիրակէ օրերը Ս. Պատարագը չխափանեն, տօն օրերին պաշտամունքից չծուլանան, եւ եթէ անփոյթ գտնուեն՝ զրկուեն օրուայ հասոյթից:

Է. Քահանաները չքաւորութեան պատճառով Ս. Հաղորդութեան բաժակը չնուազեցնեն:

Ը. Ս. Հաղորդութիւնը ժողովրդին մատակարարելիս՝ նոր գինի չաւելացնեն:

Թ. Խորանի վարագոյրը չտան հարսանեաց գործածութեան համար:

Ժ. Քահանաները մկրտութեան ջուրը չտան ուրիշներին, մանաւանդ կանանց՝ տանը պահելու եւ երեխաներ մկրտելու:

ժԱ. Քահանաների մէջ յառաջագոյն ձեռնադրուածը համարուի մախագահ:

ժԲ. Դպիրները եկեղեցում առանց քահանայի չհամարձակեն ժամերգութիւն կատարել:

ժԳ. Քահանաները աշխարհականների կամ զինուորների զգեստ չհամարձակեն հագնել:

ժԴ. Եկեղեցու տուրքը բաժանուի ըստ օրինի, եւ կէս մասն՝ աւագ քահանաներին, երկու մասը՝ հասարակ քահանաներին, մի եւ կէս մասը՝ սարկաւագների, դպիրների, այրի կանանց եւ, եթէ կարօտներ կան՝ մի մի մասն:

ժԵ. Եկեղեցու սպասները լինեն աւագ քահանայի ձեռքը, որ բնաւ աշխարհական բաներով չպէտք է զբաղուի:

ժԶ. Մկրտութիւնը եկեղեցում Ս. Աւագանի մէջ լինի՝ բոլոր պատրաստութեամբ, եւ եթէ միայն վտանգ լինի՝ տանը կատարել:

ժԷ. Մկրտութեան ժամանակ, ի տեղի սարկաւագի՝ կանայք չլինեն սպասաւորելու:

ժԸ. Առանց հարկի ստիպման սարկաւագները չհամարձակեն մկրտութիւն անել:

ժԹ. Քահանաները չհամարձակեն տուրքով կատարել ապաշխարութեան խորհուրդը:

Ի. Եթե քահանան աշխատողների խոստովանանքը յայտնի՝ նզովքով կարգաւործ լինի:

ԻԱ. Եկեղեցում հասարակ գերեզման չլինի:

ԻԲ. Քահանայք չհամարձակեն վաշխ առնել:

ԻԳ. Աղքատների համար նուէրքը քահանաները ըստ կամաց չբաժանեն, այլ ընծայողի ներկայութեամբ բաժանեն աղքատներին:

ԻԳ. Հաղորդողները ծոմ լինեն, ի հակառակ դեպս, եթե քահանան կամ եկեղեցականները գիտենան՝ չթողնեն հաղորդուել:

ԻԵ. Փոքրահասակներին չպսակել, մաեւ չափահասներին՝ եթե միմեանց մախապէս չեն տեսած:

ԻԶ. Առանց հարկի՝ կոյսը այրիի եւ այրին կոյսի հետ չպսակուի:

ԻԷ. Քահանաները չհամարձակեն ընտրել ողորմութեան կամ մուէրքի համար արջառ:

ԻԸ. Քահանայք չհամարձակեն մոփրումս աճասումը կենդանի պահել, այլ մորթել եւ աղքատներին բաժանել տամ:

ԻԹ. Քառասնորդաց եւ Առաջաւորաց պահքը ոչ ոք չհամարձակի լուծանել:

Լ. Ծրագալուցի շաբաթ օրը առանց տկարութեան հարկի ոչ ոք չհամարձակի մախքան Ս. Պատարագը հաղորդուել:

ԼԱ. Ժողովրդականք չհամարձակեն քահանայի հակառակ հրամաններ տալ:

ԼԲ. Արբեցող սրիկաներին ընկերակցող քահանայ չլինի, քահանան արծաթագին աղախին չունենայ, եւ անտուրք վաստակից տուրք չստանայ:

ԼԳ. Կով կթելու կամ հաց եփելու եւ կամ որեւէ գործի համար կին չմտնի արեղաների վանքը:

ԼԴ. Անապատականները արեւի մտնելուց առաջ դառնան իրենց անապատը:

ԼԵ. Վանականները աշխարհականների տանը չկենան, եւ եթե մօտիկ վանք չկայ՝ աւագ երէցի տանը կենան:

ԼԶ. Վանականները չհամարձակեն վաճառականութիւն անել եւ առանձին ձի կամ այլ ինչ պահել:

ԼԷ. Աղանդավորներին տուն չթողնել:

ԼԸ. Իւրաքանչիւր ամսում մի մի պահք պահուի:

ԳԼ. Դ.

Աղյուսակից եւ վրաց եկեղեցեաց յարաբերութիւնը Հայոց Եկեղեցու հետ: Վրաց բաժանումն Կիւրիոսի ձեռքով եւ Յրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի նախաձեռնանքով: ԴՎԱԿ Դ. ժողով: Կիւրիոսի բողոքն առ կայսրն եւ մասնաւոր ժողով ի Կ. Պոլիս, եւ Յովհանն Բաղրամբեկեան կաթողիկոս Կոտայից Աւան գիւղաքաղաքում: Երուսաղէմի առումն եւ Ս. Խաչի գերութիւնը: Կոմիտաս Կաթողիկոս եւ Ս. Հռիփսիմէի վանքի ու Ս. Էջմիածնի գմբէթի նորոգութիւնը: Քրիստափոր Գ. եւ Եզր: Կարնոյ գաւառական ժողովը: Ի ստիպմանէ կայսրի Եզր ընդունում է Քաղկեդոնի ժողովը եւ ստանում է Կողբայ աղը: Յովհանն Մայրապետացի: Արհամարհանք հայոց առ Եզր: Մահմեդականութեան սկզբնաւորութիւնը, աշխարհակալութիւնն ու արշաւանքն ի Հայաստան: Տարօնոյ կոտորածը եւ հայ նախարարների վատութիւնը: Արեւագալի երգերը: Արաբաց աւերածութիւններն եւ Եզրի մահը: Ներսէս Տալեցի եւ իւր բարեկարգութիւններն ու շինութիւնները: Խոր Վիրապի եւ Վաղարշապատի Առաքարի վանորայքը: ԴՎԱԿ Ե. ժողով եւ ժողովների շարականք: Արաբաց եւ յունաց արշաւանքն ի Հայաստան: Կոստանդին կայսրն ԴՎԱԿ Հայրապետանոցում եւ ստիպմունքը Քաղկեդոնի ժողովը ընդունել տալու համար: Մասնաւոր ժողով ի Դուին եւ պատասխան առ կայսրն ու պատրիարքն յունաց: Ներսէսի վեցամեայ տարագրութիւնը: Յովհանն Մանազկերտցու տեղապահութիւնը եւ Մանազկերտի ժողովը: Ներսէսի վերադարձը: Վարազայ Խաչի տօնն ու մանիքեցոց աղանդի հալածանքը: Ներսէսի մահն եւ Անաստաս Արկուտեցու ընտրութիւնը: Վաղարշապատի Ե. ժողով:

Քրիստոնէութեան Հայաստանում հաստատուելուց յետոյ՝ Աղուանից եւ Վրաց եկեղեցիքը Հայաստանեայց Եկեղեցու մասն եւ ընդարձակ թեմերն էին կազմում: Եկեղեցական ժամակարգութիւնը թէեւ իրենց լեզուովն ու ազգային աւանդութիւններով էին կատարում, բայց ի հաւատոյս մի լինելով Հայաստանեայց Եկեղեցու հետ՝ Հայ Հայրապետի բարձրագոյն հոգեւոր իրաւասութեան էին ենթարկւում: Վրացները եւ աղուանները ունէին իրենց յատուկ կաթողիկոսները, որոնք Ս. Լուսաւորչից սկսեալ՝ ընտրուելուց յետոյ Ս. Օծումն եւ կաթողիկոսական իրաւունքը ստանում էին Հայաստանեայց Ընդհանրական Հայրապետից, եւ այս միութեամբ երեք ազգերը կազմում էին ըստ հոգեւորին՝ մի Հայաստանեայց Եկեղեցի:

Մովսէս Եղիվարդեցու օրով վրացիք իրենց կաթողիկոսի մահուանից յետոյ երկպառակուեցին եւ դժուարանում էին կաթողիկոս ընտրել, ուստի այս երկպառակեալ դրութիւնից դուրս գալու համար դիմեցին Մովսէս Կաթողիկոսին՝ խնդրելով կաթողիկոս նշանակել, ում որ կկամենայ: Մովսէս վրաց հաճութեամբ Այրարատայ քորեպիսկոպոս եւ կաթողիկոսական եկեղեցու վաներէց,

ազգաւ վրացի, Զաւախ գաւառի Սկուտր գիւղից Կիւրիոնին, որ հմուտ էր հայ, յոյն, պարսիկ եւ վրացի դպրութեան՝ օծեց Վրաց կաթողիկոս:

Կիւրիոն Հայոց Հայրապետանոցում ընդ երկար կեղծելուց յետոյ, երբ կաթողիկոսանալով վերադարձաւ Վրաստան՝ սկսեց սկզբում նեստորականների հետ մտերմութիւն, բայց յանդիմանուելով իւր բարերար Մովսէս Հայրապետից՝ յետ կացաւ: Յետոյ սկսեց հակուել դէպի քաղկեդօնականութիւն, որի մասին իրենից ձեռնադրուած Յրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը տեղեկութիւն հաղորդեց Հայ Հայրապետանոցին: Բանակցութիւնը Հայ Հայրապետանոցի եւ Կիւրիոնի մէջ շարունակվում էին մինչեւ Մովսէս Հայրապետի մահը, որից Կիւրիոն պատկառելով կեղծում էր, թէ ինքն Հայաստանեայց Եկեղեցու միութիւնից հեռանալու դիտաւորութիւն չունի: Բայց երբ Աբրահամ Կաթողիկոս յաջորդելով Մովսէսին՝ սկսեց շարունակել բանակցութիւնը, մի քանի փոխադարձ գրութիւններից յետոյ Կիւրիոն յայտնեց իւր Քաղկեդօնի ժողովին հետեւող լինելը: Աբրահամ Կաթողիկոս Կիւրիոնի անդառնալի անջատումն տեսնելով՝ 597 թ. Դմնայ Դ. ժողովը գումարեց, ուր Կիւրիոնին ու նրա հետեւողներին Հայաստանեայց Եկեղեցուց հերձեալ հրատարակեց եւ շրջաբերական թուղթ ուղղեց դէպի բոլոր հաւատացեալները՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն համառօտելով՝ նախկին երեք Տիեզերական ժողովոց համեմատ, եւ յիշելով Քաղկեդօնի ժողովի մանրամասնութիւնը ու վրաց անջատումն՝ առաջադրեց հեռի կենալ վրաց հետ հաղորդակցութիւնից¹:

Կիւրիոն այս բանը հասցրեց ի լուր յունաց կայսրի, որ հրամայեց հայ եւ քաղկեդօնիկ հոգեւորականաց մասնակցութեամբ ժողով գումարել Կ. Պոլսում: Ժողովը կայացաւ: Ներկայ էր նաեւ Մովսէս եւ նրա մահից յետոյ Աբրահամ Կաթողիկոսի տեղակալ Վրթանէս: Ժողովը աղմկալից վախճան ունեցաւ եւ այս աղմուկը ընդ երկար տեւեց, վասնզի յունաց հպատակ Հայերից ոմանք առահի ընդունել կեղծեցին Քաղկեդօնի ժողովը, իսկ պարսից հպատակ Հայերը բնաւին մերժեցին, որով սկսուեց ներքին կրօնական վէճ: Յունաց կայսրը տեսնելով, թէ անհնար է Հայկական Եկեղե-

¹ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորացն Հայոց, եւ բաժանման Վրաց: Վաղարշապատ, 1871, եր. 132-36:

ցուն Բաղկեղծնի ժողովը ընդունել տալ՝ յունաց բաժնի վրայ հակաթու կաթողիկոս կարգեց ոմն Յովհան՝ Կոզ գաւառի Բագարան գիւղից: Այս հակաթու կաթողիկոսը բնակութիւն հաստատեց Կոտէից գաւառի Աւան գիւղաքաղաքում, որպէսզի Դվնայ Մայր Աթոռին մօտ՝ միշտ մրցութեան մէջ մնայ եւ անընդհատ ճարակ տայ երկպառակութեան: Այսպէս էլ եղաւ՝ Յովհան հակաթու կաթողիկոսը մինչեւ իւր մահը քար գայթակղութեան եւ որոմն խռովութեան մնաց:

Աբրահամի Կաթողիկոսութեան վերջին տարիներում Պարսից Խոսրով թագաւորը տեսնելով, որ յոյները կրօնական եւ քաղաքական խնդիրներով երկպառակեալ են՝ 614 թ. արշաւեց դէպի Պաղեստին, առաւ Երուսաղէմ քաղաքը եւ 30.000 անձանց հետ գերեց տեղւոյն Զաքարիա Պատրիարքին ու Փրկչի Ս. Խաչը, որ դրեց մեհեանում՝ ի նախատինս Հերակլ կայսրի:

Աբրահամ Կաթողիկոս 23 տարի ամենայն արժանաւորութեամբ Հայրապետական իշխանութիւն վարելուց յետոյ 615 թ. վախճանուեց եւ տեղը յաջորդեց Մամիկոնեանց Տարօնոյ եպիսկոպոս եւ Գլակայ առաջնորդ Կոմիտաս, որ Արագածոտն գաւառի Աղց գիւղիցն էր: Կոմիտաս սկզբում Ս. Հռիփսիմէի Վանաց փակակալ լինելով՝ իւր Կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին սկսեց այդ վանքը հիմանէ շինել աւելի եւս ընդարձակ եւ վայելուչ, եւ Ս. Լուսաւորչի ու Ս. Սահակայ կնիքներով կնքեալ Ս. Կուսանաց մարմինները ինքն եւս կնքեց եւ զետեղելով Աւագ Խորանի տակ՝ ի պատիւ նրա երգեց «Անձինք նուիրեալք» սրտառուչ շարականը: Այնուհետեւ, Կոմիտասը Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնայ փայտաշէն գմբէթը քանդեց եւ շինեց գեղեցիկ կոփածոյ քարով: Կոմիտաս եօթնամեայ արդիւնաւոր Կաթողիկոսութիւնից յետոյ վախճանուեց 628 թ. եւ տեղը յաջորդեց Վարազտիրոց մարզպանի, Թէոփորոս Ռշտունու եւ այլ նախարարների հաճութեամբ ու ազգի հաւանութեամբ Ապահունեաց գաւառից Քրիստափոր Բ., որ ազատ տանից էր^[13]:

Քրիստափոր Բ. մի խստակրօն ու անձնուրաց մարդ լինելով՝ անաչառութեամբ յանդիմանում էր բոլորի զեղծումները, ուստի եւ շուտով բոլորին եւս ատելի դարձաւ, եւ իմանալով, որ մեծամեծները կամենում էին գահընկէց անել իրեն, ինքն կամովին՝ երեքամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ, հրաժարուեց, Մասիս

սարի ստորոտում՝ Ուղեաց գիւղում, մի վանք շինեց եւ այնտեղ կրօնաւորական կեանք սկսեց վարել մինչեւ իւր վախճանը:

Քրիստափորին յաջորդեց Եզր, որ Նիգ գաւառի Փառաժնակերտ գիւղիցն էր: Եզր Կաթողիկոսարանումն էր մեծացած եւ Ս. Գրիգորի եկեղեցու փակակալն էր, երբ ընտրուեց Կաթողիկոս: Սրա Կաթողիկոսութեան առաջին տարին յունաց Հերակլ կայսրը Քրիստոսի Ս. Խաչը գերութիւնից ազատած պարսից պատերազմից վերադառնալիս՝ Կարին քաղաքում հայոց եւ յունաց եկեղեցականներից գաւառական ժողով գումարեց Քաղկեդօնի ժողովի համար: Այս ժողովում ներկայ գտնուեց նա եւ Եզր, որին կայսրը Մժէժ Գնունու ձեռքով ազդարարեց ընդունել Քաղկեդօնի ժողովը, ապա թէ ոչ՝ պէտք է յունական բաժնի վրայ ուրիշ կաթողիկոս նշանակի: Այս ժողովին թէեւ չկարողացաւ մասնակցել Մաթուսաղայ վարդապետը՝ Երասխաձորի վարդապետարանի (Կամրջաձորոյ վանք) գործերով զբաղուած լինելով, սակայն դաւանութեան գիր ուղարկեց, որ ժողովի վիճաբանութեանց ժամանակ կարդացուեց յունաց դաւանագրի հետ, որ ստորագրել էր ինքն կայսրը: Ուր ուրեմն Եզր վախենալով կայսրից՝ ընդունեց Քաղկեդօնի ժողովը, եւ ի տրիտուր՝ պարգեւ ստացաւ Կողբայ աղահանքը:

Եզր Քաղկեդօնի ժողովը ընդունելու համար մեծամեծ պարգեւներով ու շքով ճոխացած՝ վերադարձաւ եւ Դուին քաղաքը մտնելիս՝ ըստ սովորութեան եկեղեցու ուխտը ընդ առաջ էր դուրս եկել, բայց Ս. Գրիգորի եկեղեցու փակակալ Յովհաննէս Վարդապետը իմանալով, թէ Եզրը ընդունել է Քաղկեդօնի ժողովը՝ ոչ միայն ընդառաջ դուրս չեկաւ, այլեւ ոչ եկեղեցում երեւեց: Եզր նկատելով այս՝ իւր մօտ կանչեց, եւ երբ յանդիմանում էր՝ Յովհաննէս Վարդապետը պատասխանեց, թէ. «Ձի կարող ինքն խոնարհել նրան, որ քանդեց ուղղափառ հարց կանոնը», այլեւ ասաց. «Անունդ յիրաւի Եզր կոչուեց, վասնզի մեզ Հայաստանեայցս՝ եզր հանցիր, մեր ուղղափառ հայերի հաւատոյ սահմանը քանդելով»:

Եզր բարկացած եկեղեցուց արտաքսեց, հրամայեց ծեծել եւ հեռացնել Յովհաննին, որ գնաց Նիգ գաւառը, Բջնույ Մայրավանք եւ սկսեց այնտեղ կրօնաւորական կեանք վարել, բայց Եզր այնտեղից եւս հալածեց Յովհաննին՝ առ ատելութեան վանքը Մայրագոմ, իսկ նրան Մայրագոմեցի անուանելով: Յովհանն գնաց Աղուանից Գարդման գաւառը, ունեցաւ բազմաթիւ աշակերտներ,

որոնցից մէկը Սարգիս անուամբ չարաչար մոլորութեան մէջ ընկաւ: Յովհանի հակառակորդները այս մոլորութիւնը նրան եւս էին վերագրում:

Միայն Յովհան չէր, որ ընդդէմ էր Եզրին: Հայերը տեսնելով, որ Քաղկեդօնի ժողովը ընդունելով բոլոր եկեղեցական կարգ ու կանոնները փոխվում են, Ծննդեան եւ ճրագալուցի տօները սահմանեալ օրը չէն տօնվում, Ս. Հաղորդութեան բաժակի հետ ջուր են խառնում, «Սուրբ Աստուած»-ը առանց «խաչեցար»-ի են երգում՝ սկսեցին աւելի եւս զայրանալ, բացէ ի բաց մերժեցին Քաղկեդօնի ժողովը՝ արհամարհանաց ենթարկելով Եզրին, նրա անունը առ ատելութեան Հայրապետաց շարքում թարս գրելով:

Մահմեդականութեան սկզբնաւորութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցուն մի զօրաւոր թշնամի եւս աւելացաւ: Մահմեդականութիւնը հրէականութեան սկզբամբ եւ արիոսականութեան խառնուածով մի աղանդ էր: Այս աղանդի հիմնադիրն է Մահմէտ, որ 622 թ. սկսեց քարոզել, եւ բազմաթիւ հետեւողներ վաստակելով՝ կազմեց մի հզօր տէրութիւն, որի նպատակն էր մահմեդականութիւն կամ մահ: Մահմէտ իւր տէրութիւնը հաստատեց Արաբիայում, ուր էին նրա ծննդեան եւ սխրագործութեան տեղի Մէքքէ եւ Մեդինէ քաղաքները: Մահմէտ մեռաւ 631 թ., իսկ նրա յաջորդն Աբուբէքիր իւր աթոռը փոխադրեց Դամասկոս: Վերջապէս, Բաղդատ դարձաւ մայրաքաղաք Մահմէտի յաջորդների, որոնք խալիֆայ էին կոչվում:

Խալիֆների իշխանութիւնը այնպէս զօրացաւ, որ յունաց կայսրութիւնը պարտաւորուեց իւր իշխանութեան շատ գաւառներից ձեռք վերառնել, մինչեւ անգամ Երուսաղէմից եւս՝ միայն Քրիստոսի Ս. Խաչը Կ. Պոլիս փոխադրելովը բաւականանալով¹, իսկ պարսից ի ներքուստ քայքայուած թագաւորութիւնը կործանուեց, եւ ընդունելով նաեւ մահմեդական կրօնը՝ դարձաւ խալիֆների իշխանութեան մի գաւառ:

Մահմեդական հրոսակները սուր եւ հուր էին տեղում ամենայն տեղ: Այս հրոսակների արշաւանքը դէպի Հայաստան եւս ուղղուեց: Հայոց զօրավար Թէոդորոս Ռշտունին շտապեց այս արշավանքի առաջը առնել Ասորեստանի սահմանի մօտ, բայց հայ

¹ Մեքէոս, Պատմութիւն Մեքէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլն եւ ի սկիզբն նորագիտ պատմութեան Միսիթարայ Անեցոյն: Ս. Պետերբուրգ, 1879, եր. 68:

նախարարներից ոմանք, որ խեթիւ էին նայում Թէոդորոսի իշխանութեան վրայ՝ վատաբար առաջնորդեցին մահմեդական հրոսակներին դէպի Հայաստան, եւ այս արշաւանքի ու դաւաճան նախարարների վատութեան առաջին գոհը Տարօն գաւառը դարձաւ:

Վահան Կամսարական երբ տեսաւ, թէ միւս նախարարները վատաբար չեն կամենում միաբան զինուել ընդհանուր թշնամու դէմ՝ ինքն միայն, ձեռնտուութեամբ մի քանի իշխանների, սկսեց գործը: Այդ իշխաններից էլ Անձեւացեաց Սահուռ իշխանը պատերազմի ժամանակ իւր զօրքով անցաւ հրոսակների կողմը: Հայերը յաղթուեցին եւ սակաւ ոմանք կարողացան փախստեամբ ազատուել կոտորածից, որովհետեւ այս պատերազմը ի սէր հաւատոյ էր, վասնորոյ եւ պատերազմի դաշտը կոչուեց Սուրբ Բանակ:

Թէոդորոս Ռչտունի թէեւ աճապարեց դիմագրաւել արաբացի հրոսակներն, բայց տեսնելով հայ նախարարներին անմիաբան, պառակտեալ եւ վատաբար մեկուսացած՝ ինքն եւս առանձնացաւ, որով մահմեդական հրոսակները անարգել մտան Հայաստանի միջնագաւառները եւ աւերակ դարձրին երկիրը:

Այս դառն ժամանակին եզր, որ ըստ ոմանց «Արեւազալի» երգերը սահմանեց՝ 10-ամեայ եւ 8-ամսեայ իշխանութիւնից յետոյ մեռաւ եւ Տայոց Իշխան գիւղացի Ներսէս եպիսկոպոսը, որ ուսեալ անձ էր ու աշխարհիկ ժամանակ զինուորական պաշտօն վարած՝ հակառակ իւր կամաց՝ ընտրուեց Կաթողիկոս Ներսէս Գ. անուամբ:

Մինչեւ Ներսէսի ընտրութիւնը արաբացի հրոսակները հասան Այրարատ եւ յարձակմամբ նուաճելով Դուին քաղաքը՝ Յունուարի 6-ին Աստուածայայտնութեան օրը 12 հազար մարդ կոտորեցին, այրեցին քաղաքի շինութիւնները եւ 35 հազար գերիներով վերադարձան Ասորեստան: Ներսէսի առաջին գործն եղաւ թաղել դիակները, որոնք սկսել էին նեխել, մխիթարել ու սփռփել հայ ժողովրդին եւ շինել, վերանորոգել ու կարգաւորել այրուած ու քանդուած եկեղեցիքը:

Ներսէս Դվնայ եկեղեցիքը վերանորոգելուց յետոյ՝ շինեց Խոր Վիրապի վանքն եւ իւր բնակութեան համար՝ Վաղարշապատի առապարի, տեսողաց զարմացուցիչ հոյակապ եկեղեցին Ս. Գրիգորի անուամբ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքները՝ սիւնների խարիսխներում ամփոփելով, իսկ գլուխը՝ գեղեցիկ տապանակի մէջ՝ սեղանում: Այս եկեղեցին, որի բեկորներն անգամ հիացք

են բերում մարդու վրայ՝ գտնվում է Վաղարշապատից կէս ժամ հեռավորութեամբ դէպի արեւելք, ըստ աւանդութեան այն տեղը, ուր Տրդատ Ս. Գրիգորին ընդառաջ դուրս եկաւ Խոր Վիրապից Վաղարշապատ գալու ժամանակը:

Ներսէս այս եկեղեցին շրջապատեց գեղեցիկ շինութիւններով եւ կրօնաւորների բնակարաններով, շրջապատը այգիներ ու անդամատաններ պատրաստեց եւ Քասախ գետից ջուր բերեց, սակայն այս մեծահռչակ ուխտը երկար գոյութիւն չունեցաւ եւ քանդուեց տաճիկների ձեռքով¹:

Ներսէս բացի շինութիւններից ձեռնարկեց բարեկարգել եկեղեցիքը, մանաւանդ ժամակարգութիւնը, որ շարականների շատութեան եւ բազմատեսակութեան պատճառով բաւական չփոթկերպով էր կատարվում: Այնպէս, որ մի անգամ Վարդապառի տօնին Բագուանում առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակ ութն զանազան Ռարցի շարականներ հարկ եղաւ փոփոխել, որ մեծ չփոթութեան եւ խռովութեան պատճառ դարձաւ:

Ներսէս հարկաւոր բարեկարգութիւնները ի գլուխ հանելու համար իւր Հայրապետութեան վեցերորդ տարին 645 թ. Դվնայ Ե. Ժողովը գումարեց բազմաթիւ եպիսկոպոսների, եկեղեցականների ու աշխարհականների ներկայութեամբ:

Ժողովը նզովեց բոլոր հերետիկոսներին ու հերձուածողական գրքերը, մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը, եւ եկեղեցականների ու աշխարհականների համար 12 յօդուածով կանոններ հաստատեց: Ժողովի հաւանութեամբ Ներսէս Շիրակայ Դպրեվանքի առաջնորդ Ճոն մականուամբ Բարսեղ վարդապետին յանձնեց շարականների ընտրութիւն, եւ ընտրուած շարականները Մոգրատի կոչուեցին ու երգվում են եկեղեցում մինչեւ ցայսօր անփոփոխ, յաւելմամբ ըստ տօնից նոր գրուած մի քանի շարականների:

Կարճատեւ անդորրութիւնից յետոյ՝ նորից սրածութեան եւ հալածանաց ենթարկուեց Հայաստան Աշխարհն ու Հայաստանեայց Եկեղեցին, վասնզի արաբացի հրոսակները նորից անհամար բազմութեամբ արշաւեցին Հայաստան: Թէոդորոս Ռշտունին, Սմբատ Կիւրապաղատը եւ ուրիշ նախարարներ տեսնելով, որ չեն կարող դիմադրել հրոսակների կատաղութեանը՝ ընդառաջ

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց: Մոսկվա, 1858, եր. 34: Մեքէոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, եր. 118:

դուրս եկան եւ հպատակութիւն խոստանալով բազմազանձ ընծաներով յետ դարձրին: Երբ որ այս լսեց յունաց Կոստանդին կայսրը՝ մտաւ Հայաստան, մտքումը դնելով աւերել եւ կործանել, բայց զիջելով Ներսէս Հայրապետի միջնորդութեանը՝ երկիրը նորից ի հպատակութիւն նուաճելուց յետոյ՝ եկաւ Դուին եւ իջեալնեց Կաթողիկոսարանում, եւ այս դէպքը յարմար առիթ գտնելով՝ առաջարկեց Կաթողիկոսին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Ներսէս եւ Կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսները առ ահի՝ ընդունել կեղծեցին կայսրի առաջարկութիւնը, եւ հաղորդուեցին յոյն քահանաների մատուցած պատարագին, բացի մի եպիսկոպոսից, որին երբ կայսրը հարցնում էր չհաղորդելու պատճառը եւ ստիպում էր հետեւել իւր Կաթողիկոսին, եպիսկոպոսը պատասխանեց. «Կաթողիկոսն եւս ակամայ է հաղորդուել, վասնզի նա ինքն եպիսկոպոսների ժողովով մերժել է Քաղկեդոնի ժողովը»:

Կայսրը հայերին բռնի Քաղկեդոնի ժողովին վարժեցնելու համար բազմաթիւ զօրքեր թողեց Հայաստանում եւ գնաց Կ. Պոլիս, իսկ զօրականները այնպիսի խժոժութիւններ եւ յանուն Քաղկեդոնի ժողովի գայթակղական գործեր գործեցին, որ հայերը զգուած՝ քաղկեդոնականութիւնն ու անհաւատութիւնը միեւնոյն բանն էին համարում: Հայերի այս տրամադրութիւնը յոյն վերակացուները հասցրին ի լուր կայսրին եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքի, որոնք թղթով պատուիրեցին Ներսէս Կաթողիկոսին, Սմբատ Կիւրապաղատին եւ Թէոդորոս Ռշտունուն տանել յոյն վերակացուների գործերին, հետեւել Քաղկեդոնի ժողովին եւ ի հաստատութիւն՝ թղթով յայտնել իրենց յանձնառութիւնը: Ներսէս կայսրին պատասխանելու համար Դուինում 648 թ. նորից ժողով կազմուեց, որի վճիռը եղաւ. «Մենք նոր աւանդութիւն չենք ընդունում, միայն հաստատուն ունենք հաւատոյ այն վարդապետութիւնը, որ ընդունել ենք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից, երեք Տիեզերական Ս. Ժողովներից եւ մեր Ս. Թարգմանիչներից, ուրիշ բան չենք յանձն առնի»¹: Այս վճիռը յետոյ Ներսէս մի ընդարձակ գրութեամբ Նիկիոյ ժողովի հանգանակը ուղարկեց կայսրին՝ խնդրելով թոյլ տալ իրենց պաշտել իրենց հաւատը, ինչպէս հեթանոս պարսիկ խոսրով եւ Կալատ թագաւորները թոյլ են տուել²:

¹ Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1785, Հտ. Բ., եր. 350:

² Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլմ, եր. 119-130:

Այս թղթից յետոյ թէեւ յունաց կայսրը յայտնի ստիպմունք գործ չդրեց, բայց յոյն վերակացուները սկսեցին աւելի եւս նեղել հայերին եւ գայթակղական գործերով զզուեցնել: Ներսէս Գ. տեսնելով, թէ յունաց հետ իւր ունեցած յարաբերութեամբ կասկածելի է դարձել եւ ենթարկուել է Թէոդորոս Ռշտունու գայրոյթին՝ թողեց Հայրապետական իշխանութիւնը եւ առանձնացաւ իւր հայրենի Տայոց աշխարհը, ուստի եւ Հայրապետական իշխանութիւնը տեղապահական իրաւունքով յանձնուեց Յովհաննէս Մանազկերտցուն, որ մայրենի եկեղեցու նախանձախնդրութեամբն վառուած՝ Հայաստանեայց եկեղեցու կարգ ու կանոնները վերահաստատելու համար, առ ահի յունաց՝ Դուինից հեռի, Մանազկերտում ժողով կազմեց, մերժեց Քաղկեդոնի եւ Եզրի ժամանակով եղած Կարնոյ ժողովները եւ յոյներից գատուելու յատկորոշ կանոններ սահմանեց:

Իսկ Ներսէս Գ., երբ Թէոդորոս Ռշտունի վախճանուեց՝ նորից վերադարձաւ Դուին, եւ սկսեց վարել իւր իշխանութիւնը վեցամեայ տարազրութիւնից յետոյ: Ս. Հռիփսիմէի Հայաստան բերած ու Վարազայ սարում թողած խաչը Թողիկ ճգնաւորի ձեռքով գտնուելուն համար Ներսէս Վարազայ Ս. Խաչի տօնը հաստատեց եւ մանիքեցւոց աղանդով խմորեալ մոլորամիտներին, որոնք մերժում էին եկեղեցւոյ կարգերն ու աւանդութիւնները, հայ իշխանների ձեռքով պատուհասակոծ անելով՝ հալածեց, շատերի ճակատները դրոշմելով, որ ճանաչուեն: Ներսէս քսանամեայ իշխանութիւնից յետոյ 661 թ. վախճանուեց՝ յաջորդ թողնելով իւր սենեկապան Անաստասին, որ Ակոռի գիւղիցն էր:

Ե. ԺՈՂՈՎ ԴՎՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՆԵՐԻ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա. Եպիսկոպոսը ուրիշ եպիսկոպոսի վիճակը չյափշտակէ:

Բ. Եպիսկոպոսը չճամարձակի ուրիշի վիճակում սեղան հաստատել (եկեղեցի օծել) եւ քահանայ ձեռնադրել:

Գ. Եպիսկոպոսը աջցելի իւր վիճակի վաճառքին, դպրոցներին եւ հիւանդանոցներին եւ չճամարձակի բոնութեամբ բան ստանալ ոչ ոքից:

Դ. Եկեղեցու ժառանգութիւնը ուրիշին չվաճառել:

Ե. Քառանյութերն ու պաշտօնականները եթե ծովանան եկեղեցու պաշտամունքից՝ պատժուն են պիսկոպոսից:

Զ. Նրանք, որոնք թողնելով քառանյութեան ու սարկաւագութեան գործը, աշխարհային գործերով եւ որսորդութեամբ կգբաղուն՝ զրկուն են եկեղեցու հասոյթից:

Է. Որոնք առանց եօթն տարի սպասելու, եւ իրենց գերի գնացած (բացակայ) ամուսինների մասին հաստատ լուր առնելու կամուսնանան ուրիշի հետ՝ նրանց պակը անվաւեր լինի: Բայց եթե եօթն տարուց լետոյ անգիտութեամբ ամուսնացած լինի եւ իրենց առաջին ամուսինը վերադառնայ՝ առաջին ամուսինն կենակցեն եւ ապաշխարեն, որքան եպիսկոպոսը կսահմանի: Այսպէս լինի եւ նրանց համար, որոնք գերութեան (բացակայութեան) մէջ կամուսնանան:

Ը. Եկեղեցու ժառանգաւորները, եթե անորդի լինեն՝ եկեղեցուց սահմանած անշարժ կայքերը չհամարձակեն տալ իրենց մերձաւորներին, իսկ եթե կկամենան որդեգրել մէկին իրենց մեռնելուց լետոյ, եթե քառանյութեան որդեգրեալը՝ վայելի, իսկ եթե քառանյութեան անարժան լինի՝ անշարժ կայքը եկեղեցուն մնայ, իսկ շարժականները տրուն նրանց մերձաւորներին:

Թ. Աշխարհականները չհամարձակեն մէկին վաճառաւոր կարգել կամ հրաժարեցնել, եւ ընտանեօք վանքերում չբնակեն:

ԺԱ. Իշխանները հիւանդանոցում եղող տկարներից հարկ չառնեն:

ԺԲ. Իշխանները եւ հեծեալները գիւղ հասնելիս վանքում (պատուպարան պանդխտոց) ուտելու եւ խմելու ազահրութիւնը չունենան:

ԳԼ. Ե.

Անաստաս Կաթողիկոս եւ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխան: Անանիա Ծիրակացի եւ Հայոց տօմարի վերագնացութիւնը: Իսրայէլ Կաթողիկոս: Պօղիկեան աղանդաւորներ: Թէոդորոս վարդապետ Քոթեմաւոր եւ իւր աշակերտները: Սահակ Գ. Կաթողիկոս Ձորափորեցի: Յունաց եւ արաբացոց աւերածութիւնները: Սահակ Կաթողիկոսի գերեւարութիւնն ի Դամասկոս, վերադարձն ու ճանապարհին խառնաճում վախճանելը: Ոգքայի կարեկցութիւնը: Սահակ Կաթողիկոսի երկասիրութիւնները: Եղիա Կաթողիկոս: Կաշմ ոստիկանի խժոժութիւնները եւ Վահան Գողթնացի: Հայոց վտարանջութիւնը լոյներից եւ նրանց նգովքը: Աղուանից Սիմէոն Կաթողիկոսի ընտրութիւնը եւ Պարտաւի Ա. ժողովը: Քաղկեդօնի ժողովի լուզմունքը եւ Եղիայի մահը: Յովհաննէս Դ. Իմաստասէր: Պօղիկեան աղանդաւորք եւ Դվնայ Է. ժողով: Բարշապուհ եւ Գաբրիէլ ասորիք, նրանց բանարկութիւնը ընդդէմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ մասնաւոր ժողով հայ եւ ասորի եպիսկոպոսներից: Յովհաննէս Իմաստասէրի Դամասկոս գնալը, վերադարձը եւ մահը: Դվնայ Է. ժողովի սահմանք:

Անաստաս 661 թ. յաջորդեց Ներսէսին եւ նրա աշխարհաշէն ընթացքին հետեւելով՝ իւր հայրենի Արկուռի գիւղում շինեց կրօնաւորաց վանք կից հիւանդանոցով ու աղքատանոցով: Անաստասին ընթացակից եղաւ Մամիկոնեան Գրիգոր իշխանը եւ Արագած լեռան հարաւ-արեւմտեան ստորոտում՝ Արուճ աւանում, շինեց մի հոյակապ եկեղեցի ու շքեղ ապարանք, իսկ Եղեւարդ գիւղում՝ միանձանց համար մենաստան:

Անաստաս Կաթողիկոս շինութեանց հետ միասին եկեղեցական բարեկարգութեանց եւս հոգս արեց, կանչեց իւր մօտ Անանիա Շիրակացուն, որ հմուտ էր թուաբանական ու տօմարական գիտութեանց, եւ յանձնեց նրան Հայոց տօմարի ինչ ինչ պակասները ուղղելու: Անանիա Շիրակացի դեռ իրեն յանձնուած գործը չէր աւարտել, որ վախճանուեց Անաստաս՝ վեցամեայ իշխանութիւնից յետոյ եւ 667 թ. յաջորդեց նրան Վանանդայ Ոթմսոյ գիւղից Իսրայէլ:

Իսրայէլի օրով պօղիկեան աղանդաւորները գործակից ունենալով Յուլիանոս Ալիկառնացւոյ հետեւողներին՝ սկսեցին գլուխ բարձրացնել եւ մոլորեցնել տկարամիտներին քարոզելով, թէ Յիսուսի տնօրէնութիւնները, չարչարանքն ու տրտմելը եւ պարտէզում վախենալն՝ առաջօք եւ երեւութական են: Թէպէտ այս հերետիկոսութիւնը եւ աղանդաւոր մոլորեցուցիչները տեղ չգտան Հայաստանում՝ այլ աքսորուեցին, սակայն Կոմիտաս Կաթողիկոս

սի եղբոր որդի եւ Եզր Կաթողիկոսի քեռորդի համարուած Քոթե-
նաւոր կոչեցեալ Թէոդորոս վարդապետը, որ հմուտ էր աստուա-
ծաբանական գիտութեանց՝ գայթակղեալ մտքերը շինելու եւ ամ-
բիծ հաւատոյ վարդապետութիւնը արդիւնաւորելու համար՝ գրեց
ընտիր ճառեր զօրաւոր փաստերով, որ հերքում էին աղանդաւոր-
ների մոլորութիւնները եւ հաստատում Ս. Կաթողիկէ եկեղեցու
ուղղափառ վարդապետութիւնը: Քոթենաւորը բացի գրով աշխա-
տելուց՝ Արագածոտն գաւառի Ս. Աստուածածնի (Տեղեր-Դղըր)
վանքի վանահայր կարգուած լինելով՝ բաւական աշակերտներ
հասցրեց, որոնց մէջ Կաթողիկոսութեան աստիճանին հասան Սա-
հակ Ձորափորեցի եւ Յովհան Իմաստասէր: Իսրայէլի օրով բացի
Քոթենաւորից՝ նշանաւոր էր նաեւ Մովսէս Սիւնեցի, երկրորդ
Քերթովահայր կոչեցեալ, որին վերագրում են զանազան շարա-
կաններ եւ Մովսէս Խորենացու «Գիրք պիտոյից»-ը:

Իսրայէլին՝ նրա տասնամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ 677
թ. յաջորդեց Սահակ Գ. Ձորափորեցի, ճիշտ այն ժամանակ, երբ
մի կողմից խազիրք ասպատակում էին, միւս կողմից՝ յոյները
աւերածութիւններ էին գործում, իսկ արաբացի մահմեդական
հրոսակներն իրենց կրօնի առաքելութիւնը արդիւնաւորելու հա-
մար՝ սուր եւ հուր, մահ եւ աւերմունք էին տեղում: Այսպէս,
խազրաց ասպատակութիւնից յետոյ Մոհմատի առաջնորդու-
թեամբ արաբացիք արշաւում են Հայաստան եւ սկսում են իրենց
սրածութիւնը, իսկ հայք՝ սարսափահար հպատակութիւն են խոս-
տանում Մոհմատի բարկութիւնը մեղմելու համար:

Յուստինիանոս Բ. յունաց կայսրը իմանալով, թէ հայերը
հպատակել են արաբացւոց՝ սաստիկ բարկանում է եւ պահան-
ջում է վտարանջել արաբներից եւ իրեն հնազանդուել ու հպա-
տակուել, սակայն հայերը մերժում են կայսրի պահանջը ասելով.
«Երբ նեղութեան ժամանակ յոյները օգնութեան չեն հասնում, եւ
թողնում են օտարի սրով եւ գերութեամբ աւերել ու կործանել, եւ
ոչ այսչափ միայն, այլեւ իրենք եւս անգթաբար տանջում են ու
զրկում, էլ ինչո՞ւ համար հնազանդենք»:

Կայսրը այս պատասխանի վրայ զայրացած՝ բազմաթիւ զօր-
քեր է ուղարկում Հայաստան, որոնք 28 գաւառ աւերելուց յետոյ՝
8.000 մարդիկ էլ վաճառում են ի գերութիւն: Յունաց այս աւե-
րածութեանը հետեւեց արաբացի հրոսակներին՝ առաջնորդու-
թեամբ Մոհմատի, որից յետոյ Յուստինիանոս անձամբ Հայոց,

Աղուանից եւ Վրաց աշխարհները բոլորովի նուաճելու համար ծանր զօրքով մտաւ Հայաստան, կանչեց իւր մօտ երեք աշխարհների մեծամեծներին՝ ընդ որս եւ Սահակ Կաթողիկոսին հինգ եպիսկոպոսների հետ, կալանաւորեց բոլորին էլ, եւ այսպէս նեղը ձգելով նուաճելուց յետոյ՝ ի հաստատութիւն հպատակութեան պատանդներ առաւ մեծամեծ սպառնալիքներով, արձակեց մեծամեծներին, Սահակ Կաթողիկոսին եւ հինգ եպիսկոպոսներին, ու ինքն վերադարձաւ Յունաստան:

Հայաստանում մնացած յոյն զօրականները դիտմամբ կրօնական վէճեր էին յարուցանում եւ Հայ Եկեղեցու սրբութիւնքը անարգում, յանուն Քաղկեդօնի ժողովի անասելի գայթակղական գործեր էին կատարում, զգուցնում էին բոլորին եւ ատվում ու անարգվում էին բոլորից:

Հայերը պարտաւորեալ էին յունաց մոլեռանդութեան եւ մեծամիտ ամբարհաւաճութեան դէմ մաքառել, յունաց, որ կամեւում էին յանուն Քաղկեդօնի ժողովի ջնջելով Հայաստանեայց Եկեղեցու անկախութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը՝ իրենց հետ միացնել: Իսկ արաբացիք հետեւելով իրենց առաքելութիւնը արդիւնաւորելու սկզբունքին՝ կամ մահմեդականութիւն կամ մահ էին տարածում Հայաստանում: Մահմեդականութիւն ընդունելով՝ Հայերը պէտք է կորցնէին իրենց ազգն եւ ազգային կրօնը, իսկ մահ ընդունելով՝ եկեղեցին պէտք է կորցնէր իւր բաղկացուցիչ տարրը, իսկ երկիրը՝ իւր հարազատ որդիքը: Հայերը անելանելի դրութեան մէջ էին եւ պաշարուած եկեղեցու եւ ազգի գոյութեանը սպառնացող արհաւիրքներով: Հայոց՝ արաբացիներին հպատակելու համար՝ յոյները երկու անգամ արշաւեցին Հայաստան վրէժ լուծելու եւ երկիրը իրենց տիրապետութեան տակ առնելու, իսկ նրանից յետոյ մահմեդական ամիրապետի հրամանով Հայաստան մտաւ Աբդլլա զօրավարը բազմաթիւ արաբացի հրոսակներով, հայոց՝ յոյներին հպատակելու վրէժը լուծելու համար եւ զարհուրելի անգթութիւններ գործեց, Այրարատեան նահանգի եկեղեցիների սպասները կողոպտեց եւ Սահակ Կաթողիկոսին չղթայակապ Դամասկոս ուղարկեց:

Ամիրապետի հրամանով Մոհմատ Ոգբա եւս Հայաստան մտաւ սպանելու կամ մահմեդական դարձնելու համար: Անճար հայերը հպատակութեան դաշնագիր կազմելով ուղարկեցին Սահակ Կաթողիկոսին մի հնար գտնելու համար, իսկ նա ամիրապետից հրա-

ման առնելով, երբ Դամասկոսից Հայաստան էր վերադառնում՝ խառն քաղաքում մահուան անկողին մտաւ, եւ իմանալով, որ Ոգբայի հետ կենդանի չէ կարող տեսնուել՝ մի աղաչանաց թուղթ գրեց նրան՝ յայտնելով հայոց ցանկութիւնը հաւատարմութեամբ ծառայել ամիրապետական իշխանութեան, եւ խնդրելով, որ արաբացիք փոխանակ երկիրը իբրեւ թշնամու երկիր աւերելու, իրենց համարելով՝ շինութեան եւ խաղաղութեան հոգս քաշեն եւ ի հարկաւոր դէպս՝ պաշտպանեն օտար յարձակումներէ: Այս թուղթը գրելուց յետոյ պատուիրեց իւր դին՝ աղաչանաց թուղթը ձեռքին ներկայացնել Ոգբայի, իսկ Ոգբայ այս սրտաշարժ գործողութեան եւ Հայրապետի մահուան համբաւը լսելով՝ ինքն շտապեց դէպի խառն, այցելեց հանգուցեալի մարմնին եւ իբրեւ կենդանուոյ՝ ողջոյն տալուց յետոյ նրա ձեռքից ստացաւ աղաչանաց թուղթը, խոստացաւ կատարել ինչ որ գրուած էր, միանգամայն կարգադրելով հանգուցելոյ մարմինը մեծ պատուով Հայաստան ուղարկել: Սահակ Կաթողիկոս եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ իւր հօտի հոգեւոր մխիթարութեան համար իմիջիայլոց գրեց Ողոգոմեան (Ծաղկազարդի) տօնի խորհուրդը բացատրող մի ճառ եւ խաչի եւ եկեղեցւոյ շարականները:

Սահակին 703 թ. յաջորդեց Բզնունեաց եպիսկոպոս Եղիա Արճիշեցին այն ժամանակ, երբ արաբացիք գրեթէ բոլորովին անպաշտպան գտնելով Հայաստան աշխարհը, սկսեցին սարսափելի հալածանք ընդդէմ քրիստոնէութեան եւ աւերմունք ու սրածութիւն՝ երկիրը աւելի եւս տկարացնելու համար, որ հեշտութեամբ կարողանան իւրացնել:

Կաշմ ոստիկանը հրահանգուած ամիրապետից՝ Հայոց մեծամեծները կորցնելու համար խաղաղութեան դաշն կապելու պատրուակով նրանց հրաւիրեց Նախիջեւան քաղաքը եւ հաւատարմութեան երդումն առնելու պատրուակով եկեղեցի ժողովելուց յետոյ՝ բոլորին եւս եկեղեցու հետ այրեց: Նոյն անգլխութեամբ վարուեց խրամ եւ Դուին քաղաքների հետ, բնակիչներից ոմանց սպանելով եւ ոմանց հետի ու բոկոտն գերի վարելով դէպի Դամասկոս: Գերեալների մէջ էին Վահան Կամսարականի դուստրն Շուշան, որ հաւատոյ համար արիաբար շատ տանջանքներ կրելուց յետոյ նահատակուեց, եւ Գողթնեաց իշխան Խոսրովի չորեքամեայ մանուկն Վահան, որ ի սկզբան Դամասկոսում իբրեւ մահմեդական դաստիարակուելուց յետոյ՝ արքունի դիւանապետ

կարգուեց, եւ յարմար առիթ գտնելով Էօմար ամիրապետի բարեսրտութիւնը՝ 717 թ. հրաման առաւ քրիստոնեայ գերիներին իրենց հայրենիքը դարձնել, եւ իւր համար էլ՝ հայրենիք գնալ եւ վերադառնալ, բայց հայրենիքում ստանձնելով հայրենի գաւառի իշխանութիւնը՝ յիշեց իւր քրիստոնեայ լինելը, եւ ուրացութիւնը ապաշխարութեամբ զղջալով՝ էլ չկամեցաւ վերադառնալ Դամասկոս, սակայն կասկածելով, որ արաբացիք կմատնեն իրեն ամիրապետին՝ մի առ ժամանակ թաքստեամբ վանքերում ապրելուց յետոյ, երբ տեսաւ, որ էլ թաքստեան հնար չկայ՝ ինքնին գնաց Դամասկոս եւ այնտեղ խոստովանողական փառքով նահատակուեց, որի յիշատակը տօնում է Ս. Եկեղեցին:

Յունական կայսրութիւնը իւր յատուկ սին ամբարհաւաճութեամբ եւ կրօնական խնդիրներին անտեղի միջամտութեամբ ատելի էր դարձել հպատակ ազգերին, եւ չունենալով հարկաւոր ոյժը մահմեդական, թէեւ նոր, բայց զօրեղ տէրութեանը դիմադրելու, հետզհետէ կորցնում էր ընդարձակ երկիրներ եւ բազմաթիւ հպատակ ազգեր, որոնց մէկն էր Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը: Հայերը լաւ համարեցին միանգամից արաբացւոց իշխանութեան տակ մնալ, քան յունաց, որոնք թշնամու յարձակման ժամանակ ոչինչ օգնութիւն չհասցնելուց զատ, երբ թշնամին հեռանում էր՝ աւերածութեանց պակասը լրացնում էին առարկելով, թէ ինչու հայերը ընդունել են օտարին եւ չեն դիմադրել:

Յոյները տեսնելով, որ հայերը իրենցից վտարանջելով արաբացւոց իշխանութեան տակ մտան՝ վերջը ուրիշ բան չկարողացան անել՝ բացի ընդդէմ հայոց նզովք սահմանելուց, որ ամեն տարի Զատիկի տօնին կրկնում էին:

Յունաց ապիկարութիւնը տեսնելով՝ հայերը հեռացան նրանցից, բայց Աղուանից դշխոյն եւ Ներսէս կաթողիկոսը սկսեցին հակամիտութիւն ցոյց տալ դէպի յոյներն ու Քաղկեդօնի ժողովը: Եղիա Կաթողիկոս քանիցս զգուշացրեց դշխոյին եւ կաթողիկոսին, բայց նրանք յամառութեամբ մնացին, իսկ արաբացիք դէպի յոյները հակամիտութիւնը իրենց շահերին վնաս համարելով՝ դշխոյին եւ կաթողիկոսին շղթայակապ Դամասկոս աքսորեցին: Եղիա Կաթողիկոս շտապեց, գնաց Աղուանից աշխարհը եւ տեղւոյն եկեղեցեաց բարեկարգութեան համար ժողով արեց ու ոմն Սիմէոն եպիսկոպոսի կաթողիկոս ձեռնադրելուց յետոյ Հայաստան վերադարձաւ եւ տեսաւ, որ իւր բացակայութեան ժամանակ՝ Անանիա

Շիրակացու աշակերտներից ոմանք, որ Երուսաղէմ էին գնացել, Յունաստանում տողորուած Քաղկեդօնի ժողովի սահմանադրութեամբ՝ նոյնը քարոզում էին: Խստիւ արգելեց նրանց այդ բանը եւ իւր հօտի բարօրութեան ու հոգեւոր պիտոյից համար անձանձիր աշխատելով՝ տասնեւհինգամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց 717 թ., որին հենց նոյն թուին յաջորդեց Տաշրաց գաւառի Յովհաննէս Դ. Օձնեցի Իմաստասէրը:

Յովհաննէս Դ. Օձնեցի Իմաստասէրի կաթողիկոսացած ժամանակ մանիքեցի պօղիկեան աղանդաւորները բաւական շատացած էին Հայաստանում, եւ Եղիա Կաթողիկոս զբաղուած լինելով հագարացոց բռնութիւններն ամօքելու, Աղուանից եկեղեցին բարեկարգելու, Քաղկեդօնի ժողովի պատճառով ծագած խռովութեանց առաջը առնելու գործերով՝ միջոց չունեցաւ աղանդաւորներին բոլորովին զսպել: Դժբախտաբար աղանդաւորները Վլիթ ոստիկանի առանձին ուշադրութեան արժանացած՝ սկսել էին աւելի եւս յանդգնաբար վարուել:

Այս աղանդաւորները քարոզում էին, թէ պէտք չէ սրբոց պատկերները եւ նոյնինքն Փրկչի Խաչը յարգել, աւելորդ էին համարում աստուածալաշտութեան արտաքին նշանները՝ առարկելով, թէ սրտագէտն Աստուած կարօտ չէ արտաքին ձեւականութեան եւ քարոզում էին պատուել դեւերին, որ նրանք վնաս չհասցնեն: Դեւերին յարգում էին ի դէմս արեւի եւ լուսնի, ուտում էին տղայոց արիւնը ալիւրով զանգուած, կնոջ առաջին ծնունդը խաղացնելով վեր ու վայր էին ձգում եւ մեռցնում, մեռած մանկանը կոչում էին միածին եւ յանուն Միածնի երգուելիս՝ ինկատի էին ունենում այդ մեռեալ մանուկը, յանուն Հօր երգուելիս, որի ձեռքն աւանդեց Յիսուս Հոգին, ինկատի ունէին այն մարդը, որի ձեռքն մեռել էր նրածին մանուկ: Այս անում էին միամիտների միտքը հաճելու համար, թէ ընդունում են Ամենասուրբ Երրորդութիւնը:

Այս աղանդաւորներից մի մասը կոչվում էին արեւորդիք, որ բարդի ծառին եւս յարգութիւն էին տալիս՝ կարծելով, թէ Յիսուսի խաչափայտը նրանից է, իսկ միւս մասը, որ հագարացոց օրէնքից եւս խառնուրդ ունէին՝ կոչվում էին եղիտիք: Այս աղանդաւորները աւելի կենտրոնացած էին Զրկայ կոչեցեալ տեղը, որ տեղից սկսեցին տարածուել զանազան կողմեր եւ պատճառ դարձան պատկերամարտների աղանդին, որ յունաց մէջ առաւել եւս

զօրանալով՝ կայսրներից ու եպիսկոպոսներից էլ հետեւողներ ունեցաւ:

Յովհաննէս Դ. Իմաստասէր՝ Թէոդորոս Քոթենաւորի աշակերտներից նշանաւորն, հմուտ էր արտաքին ու աստուածաբանական գիտութեանց եւ կատարեալ: Ըստ ներքին բարեմասնութեանց լինելով խոնարհամիտ, խաղաղասէր եւ բազմահանձար, իսկ ըստ արտաքնոյ՝ թիկնաւէտ, վայելչահասակ եւ փառացի՝ պատկառելի ու համակրելի էր ամենքին: Նա ժամանակի պահանջին յարմարելու համար թէեւ արտաքուստ շատ շքեղ էր հագնւում, բայց ներքուստ՝ մարմնի վրայ քուրձ էր կրում:

Յովհաննէս Իմաստասէր աղանդաւորների դէմ զինուեց խօսքով, գրով եւ գործով: Նա տեսնելով, թէ եկեղեցու մէջ Քաղկեդօնի ժողովի պատճառով սկսել է շփոթութիւն, այնպէս, որ ոմանք խմորուն էին պատարագում, ոմանք՝ ջրախառն, ոմանք «Սուրբ Աստուած»-ը «խաչեցար»-ով էին ասում, այլք՝ առաջինը ի դէմս Հօր եւ երկրորդը՝ ի դէմս Ս. Հոգւոյ առանց «խաչեցար»-ի ասելուց յետոյ, երրորդը ի դէմս Որդոյ՝ «խաչեցար»-ով, ոմանք ծննդեան տօնը ուրիշ օր էին կատարում, այլք հիւանդաց օժոմն անհրաժեշտ համարելով՝ Ս. Միլուոնն էին գործածում, ոմանք Ս. Միլուոնի տեղ՝ Երուսաղէմից բերուած «խաչի ձեթ» կոչուած իւղն էին գործ անում, որով եւ ազգի մէջ ատելութիւնն ու խռովութիւնը ճարակ էր գտնում: Յովհաննէս իւր Հայրապետութեան երկրորդ տարին այս տարականոն ներմուծութիւնները եւ ազգի միջից ներքին խռովութիւնները վերացնելու համար Մեծ եւ Փոքր Հայոց եպիսկոպոսներին հրաւիրելով Դուին Հայրապետանիստ մայրաքաղաքը 719 թ. ժողով կազմեց, ուր գեղեցիկ ատենախօսութեամբ եկեղեցու աննախանձելի դրութիւնը ժողովականներին բացատրելուց յետոյ բարեկարգութեան համար իւր սահմանած երեսուն երկու կանոնները առաջարկեց ի հաստատութիւն:

Բացի այս, Յովհաննէս իւր բարեկամութեամբ Վլիթ ոստիկանի սիրտը գրաւելով՝ նրա ձեռնտուութեամբ Հայաստանից արտաքսեց աղանդաւորներին եւ պատկերամարտներին:

Մինչ Յովհաննէս Իմաստասէր եկեղեցու բարեկարգութեան համար էր հոգում՝ Բարչապուհ եւ Գաբրիէլ ասորիքը Յովհան Մայրավանեցու հերձեալ աշակերտ Սարգսի մոլորութիւնը ինկատի ունենալով՝ հռչակեցին, թէ հայերը հետեւում են Յուլիանոս Ալիկառնացւոյ աղանդին: Ասորաց Աթանաս պատրիարքը անսա-

լով Բարչապուհի եւ Գաբրիէլի խօսքերին՝ գրեց Յովհաննէս Իմաստասէրին, թէ ստո՞յգ եւ տարածուած լուրերը: Յովհաննէս Իմաստասէր 726 թ. վեց ասորի եւ վեց հայ եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ փոքրիկ ժողով կազմեց, ուր Ալիկառնացու աղանդը նզովելուց յետոյ՝ նզովեց նաեւ զրպարտիչ բանասարկուներին:

Ամիրապետը լսելով Յովհաննէս Իմաստասէրի բարեմասնութեան համբաւը՝ հրաւիրեց Դամասկոս իւր մօտ եւ սիրով ընդունեց: Նա տեսնելով Հայրապետի դէմքի վայելչութիւնն եւ զգեստի շքեղութիւնը՝ առանձինն ասաց նրան. «Ո՞չ ապաքէն ձեր օրէնքով դուք պէտք է հասարակ հագնուէք, ուրեմն ինչո՞ւ էս այդքան շքեղ հագնուել»: Յովհաննէս պատասխանեց. «Որովհետեւ, այժմ վերցուել է նախկին սրբութիւնն ու հրաշքի միջոցաւ ազդեցութիւնը, մնում է մեզ շքեղ հագուստով եւ վայելուչ ու խրոխտ ձեւերով ազդել», եւ նկատելով, որ ամիրապետը գայթակղուած է իւր պաճուճանքների վրայ՝ նրա միտքը շինելու համար պարտաւորեալ եղաւ իւր մարմնի վրայից հագած քուրճը ցոյց տալ: Ամիրապետը գոհ Յովհաննէսի տեսակցութիւնից՝ մեծամեծ պարգեւներով յետ ուղարկեց նրան Հայաստան, ուր նա ազգի եւ եկեղեցու անդորրութեան համար անխոնջ աշխատելով՝ 11-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց 728 թ.:

Յովհաննէս Իմաստասէր ընդդէմ Յուլիանոս Ալիկառնացույ հետեւող աղանդաւորների՝ գրեց «Ճառ ընդդէմ երեւութականաց» եւ պօղիկեանց ընդդէմ՝ «Ճառ ընդդէմ Պաղիկեանց», որոնք պսակերներին եւ Փրկչի խաչին յարգութիւն տալը կռապաշտութիւն էին համարում, գրեց նաեւ քանի մի ճառեր եւ այլ կանոնական գրուածքներ եկեղեցու բարեկարգութեան համար: Շարականներից Յովհաննէս Իմաստասէրին են վերագրում Աւագ տօների կարգը, եւ Ս. Հռիփսիմեանց «Անսկիզբն Բանդ Աստուած», Համբարձին, որ ի սկզբան՝ երգվում էր Մարտիրոսաց բոլոր տօներին:

ԴԻՆԱՅ Է. ԺՈՂՈՎ
Գաղտնիության միջոցառումներ Դ. Իմաստասերի

Ա. Արբեցության մեջ գտնուած եկեղեցականները արժանաւոր ապաշխարութիւնից լետոյ միայն համարձակուեն մատչել Ս. Խորհրդին:

Բ. Աշխարհական արբեցողները եթէ չզգաստանան՝ որոշուեն (եկեղեցուց):

Գ. Աւագ շաբաթին պսակ չլինի:

Դ. Առաւօտը պսակողները մախընթաց երեկոյեան արբեցութեան մէջ չզեղխանան:

Ե. Զատիկից մինչեւ Պենտեկոստէն (Հոգեգալուստ) հարսանիք չլինի:

Զ. Աղոմացից պահոցը (մեծ պահքին) ամեն շաբաթ եւ կիրակէ անխափան պատարագ լինի:

Է. Աղոմացից պահոց շաբաթ եւ կիրակէ օրերը ձէթով, ձկնով եւ կաթնեղէնով լուծելը իւրաքանչիւրի կամքին թողուած լինի՝ միայն թէ պարկեշտութեամբ եւ առանց գայթակղութեան ու բամբասանաց¹:

Ը. Հաղորդութեան հացը՝ անխմոր, իսկ գինին՝ անապակ լինի ըստ ազգային մախնի աւանդութեան՝ ինչպէս սահմանել է Ս. Լուսաւորիչը:

Թ. Հայրապետն օրհնի Ս. Միւռոնը:

Ժ. Երեխայութեան ձէթը (մկրտութեան) օրհնի քահանան, եւ այնքան՝ որքան հարկաւոր լինի²:

ԺԱ. Հիւանդաց օծման ձէթը քահանան օրհնի յատկացեալ աղօթքով հարկաւոր ժամանակին³:

ԺԲ. Պատարագի սեղանը փայտաշէն չլինի, այլ քարեղէն լինի եւ անշարժ:

ԺԳ. Մկրտութեան աւագանը քարեղէն լինի:

ԺԴ. Մկրտողը մկրտարանի դռանը օծուի եւ ապա տարուի դէպի մկրտարանը:

ԺԵ. Պսակուել կամեցողներին քահանան տանի եկեղեցի եւ այնտեղ պսակի:

¹ Է. Յօդուածը առ հարկէ, ժամանակի պահանջին զիջանելով ու շփոթութեան տեղի չտալու համար դրուած լինելով՝ այժմ չէ գործադրվում, եւ արգելեալ է գործադրութիւնը:

² Ժ. Յօդուածը բոլորովին անգործադրելի է եկեղեցական օրէնքով եւ սահմանադրութեամբ, որպէսզի Սուրբ Միւռոնի խորհուրդը եւ Հայրապետի եզական իրաւունքը չհասարակուի:

³ Հիւանդաց օծման խորհուրդը Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցին կատարում է միայն աղօթքով:

ԺԶ. Սոյնպէս վարունն մաւ երկրորդ պսակն ընդունողների հետ, իսկ եթէ պսակից առաջ շնացած լինի՝ մախ ապաշխարեն, բայց եթէ չկամենան պսակուիլ, ու կամենան միմեանցից բաժանուիլ՝ որոշունն եկեղեցուց:

ԺԷ. Ծաբաթ երեկոյեանը «Լոյս զուարթ» ասել եւ մարտիրոսաց պաշտօն կատարել ու ծունր չկրկնել¹:

ԺԸ. Կիրակէ լուսանալու գիշերը հսկումն անել, աղօթքով ու տքնութեամբ անցեալ ատուրց յանցանքները ջնջել եւ անձն պատրաստել արժանատրապէս ընդունելու Ս. Հաղորդութիւնը:

ԺԹ. Առաւօտը, երեկոյեանը եւ Ս. Պատարագին «Սուրբ Աստուած» ասել:

Ի. «Սուրբ Աստուած»-ը ի դէմս Որդոյ ասելուն համար երեք անգամ էլ կրկնել «խաչեցար» եւ ոչ թէ մի անգամով բաւականանալ:

ԻԱ. Գիշերային ժամին բոլոր սաղմոսները եւ Յովհան Մանդակունու քարոզներն ու աղօթքները ասել:

ԻԲ. Առաւօտեան ժամի կարգը անթերի կատարել:

ԻԳ. Նոյնպէս եւ երեկոյեանը:

ԻԴ. Նոյնպէս եւ կիրակէի:

ԻԵ. Գիշերապաշտմանը՝ կանոնին համեմատ:

ԻԶ. Յայտնութեան տօնին՝ ջուր օրհնել, իսկ ծաղկազարդին՝ ոստ բռնել:

ԻԷ. Յայտնութեան տօնին մկրտութեան եւ ծննդեան Աւետարանները միասին կարդալ՝ ինչպէս որ երկու տօնն էլ միասին կատարուի է²:

ԻԸ. Եթէ մէկը ինչ եւ իցէ միւրից խաչ շինի՝ քահանային օրհնել եւ միտոնով օծել տայ³:

ԻԹ. Պաշտել եւ երկրպագութիւն անել օրհնուած խաչին եւ չհրաժարուել երկրպագութիւնից՝ թէեւ մեռնել հարկ լինի:

Լ. Կիրակէ օրը մինչեւ իրիկուն պաշտել եւ ոչ թէ մինչեւ մաշը:

ԼԱ. Յիմար հերձուածողների հետ անխտիր հաղորդակցութիւն չունենալ:

ԼԲ. Պօղիկեան աղանդատորների մօտ չբնակիլ, այնտեղ չաղօթել եւ մրանց հետ չընտանենալ, չխօսել մրանց հետ, այլ հեռի կենալ ...: Եթէ մէկը յարաբերութիւն ունենայ մրանց հետ կամ բարեկամանայ՝ պատուհասուի միմեանցի զգաստանալը, բայց եթէ մորից յարուի մրանց՝ մերժուի եկեղեցուց ինչպէս ժանտախտ:

¹ Ծունր կրկնելու մասին արգելքը այժմ վերացուած է՝ վերացուած լինելով այդ մասին յուզմունքը:

² Ծննդեան տօնը Յունուար 6-ին առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակն է կատարվում, իսկ մկրտութիւնը՝ Ս. Պատարագին եւ յետոյ:

³ Որպէսզի խաչի օծումն շատ չհասարակուի եւ անընտրողաբար չկատարուի՝ որոշուած է վիճակի առաջնորդի կամ յաջորդի ձեռքով եւ մրանց գիտութեամբ օծել:

ԳԼ. Զ.

Դաւիթ Ա. Կաթողիկոս եւ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս: Կ. Պոլսոյ Գերմանոս պատրիարքի առաջարկութիւնը եւ մերժուիլը հաշտից: Տրդատ Ա. Կաթողիկոս եւ արաբացոց հալածանքը: Տրդատ Բ.: Սիօն Կաթողիկոս եւ Պարտաւի Բ. ժողով: Եսայի Կաթողիկոս եւ հալածանքը ընդդէմ քրիստոնէութեան: Ստեփանոս Ա. Յովաք կամ Յոբ Դվնցի: Սողոմոն Գառնեցի եւ Գէորգ Հոյլորբունկ եւ Յովսէփ Բ. Կաթողիկոսունք: Դավիթ Բ. Կակաղեցի եւ Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոսունք:

Յովհաննէս Դ. Իմաստասէրին 728 թ. յաջորդեց Դաւիթ Ա., որ Կոտէից գաւառի Արամօնս գիւղիցն էր: Դաւիթի օրով երեւելի էր Սիւնեաց Ստեփաննոս եպիսկոպոսը, որ ի մանկութեան Մովսէս Բ. Սիւնեաց եպիսկոպոսի մօտ սովորելուց յետոյ գնաց Կ. Պոլիս եւ Հռոմ կատարելագործուելու համար: Կ. Պոլսում եղած ժամանակ տեղւոյն Գերմանոս պատրիարքը առաջարկեց ընդունել Քաղկեդօնի ժողովը եւ հաղորդուել յոյն եկեղեցուն: Ստեփաննոս հրաժարուեց ասելով. «Քանի որ իմ ազգը կամենում է առաջնութիւն պահել, եւ հրաժարվում է Քաղկեդօնի ժողովից՝ ես չեմ կարող ընդունել եւ գայթակղութեան տեղի տալ»: Գերմանոս պահանջեց հաւատոյ դաւանութիւն եւ Ստեփաննոս կատարեց նրա պահանջը միայն նախկին երեք Տիեզերական ժողովների վարդապետութեան համեմատ: Գերմանոս, երբ տեսաւ, թէ հնար չկայ Ստեփաննոսին գրաւել՝ սիրոյ եւ միաբանութեան թուղթ գրեց դէպի Սիւնեաց աշխարհի մեծամեծները՝ յորդորելով նրանց ընդունել Քաղկեդօնի ժողովը, իսկ Ստեփաննոս, որ վերադարձած էր Սիւնիք, մեծամեծների հաճութեամբ մերժողական պատասխան գրեց: Ստեփաննոս Դաւիթ Կաթողիկոսից Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեց եւ իւր հօտի ու եկեղեցւոյ պայծառութեան համար արժանի մշակ հանգիստացաւ Յովբի, Դանիէլի եւ Եղեկելի մեկնութիւնը գրելով, բացի վառ ձայնից՝ Աւագ օրհնութիւններն ու «Սրբութիւն սրբոց» խաչի շարականը երգելով եւ Դիոնիսիոս Արիսպագացու ու Գրիգոր Նիւսացու գրքերը թարգմանելով:

Իսկ Դաւիթ Կաթողիկոս արաբացւոց Մոհամատ ոստիկանից սաստիկ նեղուած՝ առանձնացաւ իւր հայրենի Արամօնս գիւղը: Այնտեղ շինեց հոյակապ եկեղեցի եւ ապարանք, եւ տեսնելով, որ ժողովուրդը անհնարին նեղութեան մէջ է՝ խնդրեց ամիրապետից

փոխել Մոհամատին, եւ տեղը նշանակել ոմն՝ Աբղլազիզ անուամբ: Ամիրապետը կատարեց Հայրապետի խնդիրը եւ Աբղլազիզի խաղաղասէր կառաւարութեան շնորհիւ երկիրը փոքր ինչ անդորրութիւն գտաւ: Դաւիթ Կաթողիկոս դարձաւ Դուին: Այնտեղ 12-ամեայ Հայրապետական իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց, որին 741 թ. յաջորդեց Տրդատ Ա. Վանանդայ Ոթմսոյ գիւղից:

Տրդատ Ա.-ի օրով Աբղլազիզի տեղ ոստիկան կարգուեց Եզիրտ, որի բռնութեամբ Հայաստան սկսեց նորից նեղուել եւ եկեղեցին հալածուել, վասնզի արաբացի հրոսակները սկսեցին ժողովրդեան հարստահարել: Հրամայեցին եկեղեցիների խաչերը վերցնել, եկեղեցական սուրբ սպասները վաճառել, գիշերապաշտօն չկատարել, Ս. Գրոց ընթերցումը խափանել, հայրենի սովորութեան հակառակ՝ մօրուսները գերծել, երկար գլխարկներ գործածել եւ ի նշան ստրկութեան՝ կապարեայ կնիքներ կրել պարանոցի վրայ: Տրդատ Հայրապետ նախարարների հետ այս տառապանքների համար գանգատելով, բայց չահ չգտնելով՝ յուսահատ վախճանուեց 764 թ. 23-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ: Տրդատ Ա.-ի Հայրապետութեան ժամանակ ներքին խռովութեան պատճառով 755 թ. Բաղդատ դարձաւ ամիրապետների (խալիֆների) մայրաքաղաք:

Տրդատ Ա.-ին յաջորդեց Տրդատ Բ. Տուրուբերան գաւառի Դասնաւորք գիւղից: Սրա երեքամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ յաջորդեց 767 թ. Աղձնեաց եպիսկոպոս Սիօն, որ մանկութիւնից դաստիարակուած էր Հայրապետանոցում, եւ որ առաքինի ու սուրբ վարք ունէր, եւ հմուտ էր աստուածային գիտութեան:

Սիօն՝ տեսնելով եկեղեցականների ինչ ինչ թերութիւնները, դարման մատուցանելու համար 768 թ. ժողով կազմեց Աղուանից Պարտաւ քաղաքում, որովհետեւ առ ահի մահմեդական ոստիկանի՝ Դուինում դժուարին էր:

Ժողովին ներկայ էին նշանաւոր եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ, եւ որոնք չկարողացան ներկայ լինել՝ ժողովի անելիք որոշումներին թղթով հաւանութիւն տուին: Ժողովը բարեկարգութեան 24 կանոն հաստատեց՝ որոշելով նաեւ Ս. Գրոց ընթերցանելի գրքերը:

Այս ժողովի յաջորդ տարին եկաւ Հայաստան այլ ոստիկան Բէքիր անուամբ եւ սկսեց նեղել հայերին: Հայերը չկարողանալով այլեւս հանդուրժել՝ ասպատակաւոր զօրքերին կոտորեցին:

Բէքիրը բարկացած՝ զօրք բերել տուեց, եւ ահագին կոտորած սկսեց՝ 700 անձինք սպանուեցին եւ 12.000 էլ գերուեցին: Գերիների մէջ էր նաեւ Սահակ Բագրատունի Պատրիկ, որին Միջագէտքի մահմեդական իշխանը սպանել տուեց եւ նրա ինչքը յարքունիս գրաւեց:

Սիօն այս աւերածութիւնները տեսնելով՝ սրտի նեղութիւնից 775 թ. վախճանուեց Ցամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ եւ յաջորդեց Նիգ գաւառի Եղիպատրուշ գիւղացի Եսայի:

Ըստ աւանդութեան Եսայի մանուկ հասակում ի հօրէ որբ մնալով Դուինում՝ Հայրապետանոցի դռանը սնուեց իւր մօր խնամարկութեամբ: Երբ հարցրին մի անգամ նրա մօրը, թէ Հայրապետանոցի դռանը մանկանդ հետ ինչո՞ւ ես մնացել, եւ բացօդեակ տանջվում, ու մի տան մէջ չես պատսպարվում, նա պատասխանեց. «Կաթողիկոսութեան եմ պատրաստում»:

Եւ արդարեւ, մանուկը փոքր ինչ մեծանալուց յետոյ ընդունուեց Հայրապետանոցում, զարգացաւ այնտեղ Ս. Գրոց իմաստութեամբ եւ առաքինութեամբ, Գողթնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեց եւ Սիօնի մահից յետոյ՝ իւր մօր մարգարէութեան համեմատ Կաթողիկոս ընտրուեց:

Եսայի Կաթողիկոս ի մանկութեան Կաթողիկոսութեան պատրաստուելով՝ ի մանկութենէ անտի վարժուեց եւ այդ իշխանութեան յարակից տառապանքներին: Որովհետեւ, Եսայիի օրով առաւել եւս սաստկացան արաբացի հրոսակների անգթութիւնները՝ երկիրը գրեթէ աւերակ էր դարձել: Ոստիկանի ձեռքով տանջանքների ենթարկվեցին Սահակ, Համազասպ եւ Մեհրուժան Արծրունիք: Վերջինը հաւատոյ ուրացութեամբ ազատուեց, իսկ առաջինքը՝ նահատակուեցին Յայտնութեան տօնին: Բագուան գիւղի մէջ 40-ից աւելի քահանայք եւ կրօնաւորներ նահատակուեցին եւ եկեղեցին կողոպտուեց:

Եսայի Կաթողիկոս այս եւ սրանից աւելի անկարգութիւնները եւ անօրենսութիւնները տեսնելով՝ նախարարների հետ բողոքեց դէպի ամիրապետը, բայց անօգուտ: Այս թշուառութեանց ականատես եւ ենթակայ Եսայի Կաթողիկոս՝ 788 թ. վախճանուեց 13-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ: Հայաստան եկած յատուկ հարկահանը լսելով Հայրապետի մահը՝ բռնութեամբ բերել տուեց Դվնայ Հայրապետանոցի եւ Հայրապետական Մայր Եկեղեցու անօթները ցուցակագրուելու պատրուակով եւ ինչ որ արժէք

ունենալ՝ իւրացրեց: Հայոց թագավորների զգեստներն եւս, որ ի պահ դրուած էին Հայրապետանոցում՝ յափշտակեց:

Եսայի Կաթողիկոսից յետոյ Ստեփաննոս Ա., որ Կաթողիկոսաւորանի աւագ երեց էր՝ կաշառքով կաթողիկոսացաւ, բայց իւր ծառայքը ու գրաւ դրած գիւղերը ազատելու համար ստիպուեց վատնել իւր բոլոր ստացուածքը եւ այսպէս հազիւ երկու տարի կարողացաւ վարել իւր փափագանօք եւ ապօրինաբար ձեռք բերած իշխանութիւնը:

Ստեփաննոսին յաջորդեց Յովաք կամ Յոր Դենեցին եւ ոչ աւելի քան մի տարի վարելով իշխանութիւն՝ վախճանուեց, որին 791 թ. յաջորդեց Սողոմոն Գառնեցին: Սողոմոն Մաքենեաց վանքում մինչեւ ծերութիւն վարել էր ճգնաւորական կեանք եւ հմուտ էր Ս. Գրոց եւ արտաքին գիտութեանց: Ընտրութիւնից յետոյ, երբ հրաւիրուած էին Դուին՝ խօսք բացուած ժամանակ ասացին. «Դու ծեր էս, էլ ինչպէս կամ որքան ժամանակ պէտք է կարողանաս վարել Հայրապետական իշխանութիւն»: Նա պատասխանեց. «Գնում եմ նկարողների գեղեցիկ դեղերով եկեղեցու որմերի վրայ ուրիշ Հայրապետների հետ ինձ եւս սեւացնել»¹:

Սողոմոնին, նրա մի ամեայ իշխանութիւնից յետոյ յաջորդեց Գէորգ Ա. Հոյլորբուկ մականուանեալ, որ Օշական գիւղից էր: Գէորգ միայն երեք տարի վարեց իշխանութիւն եւ 795 թ. յաջորդեց Արագածոտն գաւառից Յովսէփ Բ. Կարիճ մականուանեալը:

Սրա օրով Խուզիմա ոստիկանը գրաւուելով Հայրապետական կալուածների արդիւնաւորութեամբ՝ կամենում էր սեփականել այդ կալուածները՝ դրամով գնելու պատրուակով, բայց Յովսէփ չկատարեց ոստիկանի ցանկութիւնը՝ ասելով, որ ինքը իրաւունք չունի այդ կալուածները վաճառել, որովհետեւ Աստուծոյ անուան նուիրեալ են: Ոստիկանը շատ ստիպելուց յետոյ, երբ տեսաւ, թէ Յովսէփ Կաթողիկոս անողոքելի է, գանակոծ անելուց յե-

¹ Այս դէպքից երեւում է, որ ի հնում սովորութիւն է եղել Հայրապետների պատկերները նկարել եկեղեցու որմերին: Երեսի այդ սովորութեան համեմատ ցայսօր մենք տեսնում ենք Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարդուղիմէոս Առաքեալներին յաջորդող եպիսկոպոսների պատկերները մինչև Ս. Լուսաւորիչ նկարուած Մայր Աթոռ Սուրբ Եփրեմ Կաթողիկոսի պատկերները՝ Սուրբ Եփրեմ Կաթողիկոսի պատկերները՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Եփրեմ Կաթողիկոսի պատկերները՝ Սուրբ Եփրեմ Կաթողիկոսի պատկերները՝ Սուրբ Եփրեմ Կաթողիկոսի պատկերները: Եթէ չենք սխալվում՝ Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց Աթոռի Հայոց Պատրիարքների պատկերներն եւս յաջորդաբար մինչև ցայսօր նկարուած են նոյն վանքում՝ յատկացեալ տեղը:

տոյ բանտը դնել տուեց, որ գուցէ կգիջանի, բայց Հայրապետը քաջութեամբ տարաւ բոլոր հարուածներին եւ չկամեցաւ ձեռնամուխ լինել Հայրապետանոցի կալուածքներին: Ոստիկանը որպէսզի ցոյց տայ ժողովրդին, թէ Յովսէփ Կաթողիկոս զիջել է վաճառել գիւղերը՝ հանել տուեց նրան բանտից եւ երեք պարկ դրամներ յանձնեց իւր ծառաներին հրապարակով դէպի Հայրապետանոց տանել, բայց եւ գաղտնի ճանապարհով դարձեալ իրեն բերել: Սակայն, բանտից դուրս գալով Հայրապետը ոստիկանի մեծամեծների առաջ յայտնեց եղած խարդաւանքը եւ բողոքեց ոստիկանի բռնութեանց համար, եւ այսպէս յետ ստացաւ կալուածները՝ բացի Արտաշատ ականից: Իսկ ոստիկանը զայրացած՝ շարունակ վշտացնում էր Յովսէփ Կաթողիկոսին, որի եղբայրը տեսնելով այս անգթութիւնները՝ սպառնում է ոստիկանին ամբաստանել նրա մասին դէպի ամիրապետը, իսկ ոստիկանը իւր ծառաների ծեռքով ծածուկ սպանել է տալիս նրան եւ ձգում Մեծամօր գետի ծովակը: Յովսէփ Բ. իւր հարազատի մահուան պատճառով սաստիկ յուզեալ՝ մահիճ է մտնում, եւ կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ վախճանում է 806 թ.՝ 11 տարի վարելով իշխանութիւն:

Յովսէփին 806 թ. յաջորդեց Դաւիթ Բ. Կակաղեցի: Դաւթի ժամանակով եւս քրիստոնէական հաւատոյ համար բազմաթիւ նահատակներ են լինում, մանաւանդ Խոզդիմայի մահից յետոյ՝ մինչեւ Հոլի ոստիկան նշանակուելը:

Հոլ ոստիկանը տեսնելով, որ ոմն Սեւադայ միաբանելով իւր հետ նախարարներին՝ կամենում էր դաւել իրեն, Դաւիթ Կաթողիկոսին խաղաղութեան պատգամաւոր ուղարկեց նախարարների մօտ, բայց ընդունելի չեղաւ: Հոլ պատերազմաւ յաղթանակեց, եւ պատերազմի մէջ ընկաւ Սահակ Սիւնի: Դաւիթ հաշտեցրեց Հոլին նախարարների հետ, որով եւ ապահովեց երկրի խաղաղութիւնը, եւ խորին ծերութեան մէջ՝ 833 թ. 27-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց, եւ նոյն թուին յաջորդեց Ովայեցի Յովհաննէս Դ.:

Յովհաննէս Դ. իւր Հայրապետութեան 8-րդ տարին տեսնելով, որ Հոլից յետոյ պատրիկ նշանակուած Բագարատ անսալով չարամիտ մարդոց ապիրատութեան՝ մտադիր է գահընկէց անել իրեն, հրապարակաւ բանադրեց նրան եւ գնաց Գեղարքունեաց Այրից կամ Գեղարդայ վանքը ու այնտեղ մի քանի ամիս առանձնացաւ թաքստեամբ: Սմբատ Բագրատունի սպարապետ Երնշակում ժողովելով իշխաններին եւ եպիսկոպոսներին ու քննելով

Հայրապետի մասին եղած ամբաստանությունը, երբ տեսաւ, թէ զրպարտութիւն են՝ ժողովականաց հաճութեամբ նորից հրաւիրեց նրան վարել իւր Հայրապետական իշխանութիւնը:

Բազարատ, երբ տեսաւ, թէ առանց իրեն նախարարները ժողով կազմելով՝ նորից Յովհաննէսին հրաւիրեցին ի Հայրապետութիւն, զայրացաւ շատ եւ կամենում էր վրէժխնդիր լինել, բայց ինքն ամբաստանութեան ենթարկուելով ամիրապետի առաջ՝ հաւատոյ ուրացութեամբ հազիւ կարողացաւ ազատուել մահից: Հենց այս ժամանակ չարաչար սպանուեց Տարօնոյ Սասունցիներից Ապուսէթ, որ նոր նշանակուած էր ոստիկան, եւ Բազարատ պատրիկին ձերբակալելու համար աւերում եւ կործանում էր: Երկիրը աւերակ էր դառնում ոչ միայն արաբացի հրոսակներից, այլեւ Սիսական Բաբգէն եւ Սիւնեաց Գրիգոր Սուփան նախարարների միջեւ ծագած երկպառակութեան պատճառով, որոնք ընդ երկար միմեանց դէմ պատերազմելուց յետոյ՝ սկսեցին միմեանց երկրներ ասպատակել:

Մինչ Սիւնիք եւ Սիսականք միմեանց դէմ էին զինուած, Ապուսէթի սպանման դոյժը նրա զօրքերից ոմանք փախստեայ գնալով հասցրին ի լուր ամիրապետի, որ սաստիկ զայրացած՝ իւր մերձաւորներից Բուդա անուամբ մէկին անհամար բազմութեամբ ուղարկեց Հայաստան՝ պատուիրելով սպանել այն ամենին, որոնք կարող են զէնք առնել կամ ծերացած են, եւ գերել կանանց ու երիտասարդներին եւ այսպէս երկիրը անապատ դարձնել: Բուդա աւելի քան իրեն պատուիրածները անգթութիւններ կատարեց՝ սուր, հուր, աւերածութիւն եւ հաւատոյ ուրացութիւն կամ նահատակութիւն տարածելով ամենայն տեղ, իսկ Յովհաննէս Դ. Հայրապետը, որ այդ դժբախտ ժամանակին շրջում էր գայլերի ժանիքներին մատնուած իւր հօտի մէջ մխիթարելու եւ քաջալերելու համար՝ այսքան արհաւիրքներն ու թշուառութիւնները տեսնելով ի սիրտ եւ ի հոգի վշտացած՝ Գեղարքունի գաւառի Մաքենեաց վանքում 855 թ. վախճանուեց:

ՊԱՐՏԱԿԻ Բ. ԺՈՂՈՎ
Գահերեցութեամբ Սիօն Կաթողիկոսի Հայոց

Ա. Եպիսկոպոսը, քորեպիսկոպոսը եւ երէցը եթէ փառքի եւ զբօսանքի ետեւից լինելով, հօտը խնամելու անհող լինեն՝ լուծունեն կարգից:

Բ. Եպիսկոպոսները չհամարձակեն ուրիշի վիճակում ձեռնադրութիւն անել:

Գ. Եպիսկոպոսները յանցաւորներին չստիպեն եկեղեցու անուամբ իրենց բան տալ, այլ հրամայեն, որ նրանք իրենց ձեռքով աղքատներին տան:

Դ. Եպիսկոպոսները թոյլ չտան քորեպիսկոպոսներին կամ քահանաներին սեղան հաստատել կամ եկեղեցի օրհնել:

Ե. Եպիսկոպոսները չհամարձակեն Ս. Միտոն օրհնել կամ օրհնուածի վրայ աւելցնել, այլ իւրաքանչիւր տարի Հայրապետից ստանան:

Զ. Եպիսկոպոսները եկեղեցում վարդապետ (քարոզիչ) նշանակեն ժողովրդին անխափան քարոզելու եւ սորվեցնելու համար:

Է. Գիւղերում վանքեր շինուեն, որ այնտեղ իջեւանեն առաջնորդները: Ծիւնուեն նաեւ հիւրանոցներ եւ աղքատանոցներ եւ նրանց հասոյթը գիւղից լինի:

Ը. Մկրտութեան աւագանը մաքուր պահուի եւ յարգուի, եւ մկրտութեան ջուրը անսուրբ տեղեր չթափուի:

Թ. Քահանան, որին հասել է եկեղեցուն սպասաւորելու կարգը (հերթ) սրբութեամբ անի, եւ աստուածային աղօթքները անխափան կատարի:

Ժ. Եթէ քահանան ամուսնանայ (երկրորդ անգամ) կամ երկրորդ անգամ ամուսնացեալը ձեռնադրուի՝ չհամարձակի քահանայութիւն անել, այլ ապաշխարհութեան մէջ մնայ:

ԺԱ. Քահանաները զգոյշ լինեն հաւատացեալներին անհաւատի հետ պսակելուց:

ԺԲ. Ս. Խորհրդի նշխարքը քահանայք եւ ոչ թէ աշխարհականները պատրաստեն:

ԺԳ. Եթէ քահանան երրորդ պսակ օրհնի այնպիսիներին, որոնք յառաջագոյն շնացած են՝ նզովեալ լինի եւ պսակը քանդուի:

ԺԴ. Եկեղեցու ինչքը եւ սպասները չվաճառուեն:

ԺԵ. Կրօնաւորները վանքից վանք չտեղափոխուեն, եւ եթէ կոչուած չեն ի վիճակ առաջնորդութեան՝ այնտեղ մնան, ուր կրօնաւորուել են:

ԺԶ. Մինչեւ չորրորդ զարմը մերձաւորներին ամուսնութիւն չլինի:

ԺԷ. Ախտացեալների համար, որոնք քաղաքներից հալածուած են լինում՝ անկելանոց շինուի, եւ նրանց համար ժողովրդիցը հասոյթ սահմանուի:

ԺԸ. Մեռնելու ժամանակ եթե աւելանայ մի բան՝ ողորմութեան տուրք տրուի այն եկեղեցուն ու վանքին, որի ժողովուրդ է մեռնողը:

ԺԹ. Եպիսկոպոսից բանադրուածը, եթե մեռնելուց առաջ չարձակուի՝ հանդէսով չթաղուի:

Ի. Եթե երեխան առանց մկրտութեան մեռնի՝ թաղման հանդէս չկատարուի նրա վրայ:

ԻԱ. Քորեպիսկոպոսները չհամարձակին եկեղեցու դուռը փակել կամ աստուածային պաշտամունքը խափանել:

ԻԲ. Գիւղի իշխանը եթե հարկը պահանջելու համար եկեղեցին փակել տայ՝ ճգովեալ լինի:

ԻԳ. Հեթանոսների մէջ գերի գնացողները, եթե հեթանոսների կրօնի համեմատ վարուած լինեն եւ նրանց նման անպաշտած բան գործեն՝ թէեւ ուրացած էլ չլինեն իրենց հաւատը, դարձի ժամանակ մի տարի ապաշխարեն եւ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը ծոմ պահեն:

ԻԴ. Հին օրէնքից (Հին Կտակարան) Ս. Գիրք համարուեն Ծմնդոց, Ելից, Ղեւտացոց, Թուոց, Բ. Օրինաց, Յեսուայ, Դատաւորաց, Հոռութայ, չորս գիրք Թագաւորաց, երկու գիրք Մնացորդաց, Եզրայ երկու գիրք, Տօբիթայ, Յուդիթայ, Եսթերայ, Մակաբայեցոց, Սողոմոնի չորս գիրքը, Յոբայ, Դաւթի Սաղմոսները, տասն եւ երկու Մարգարէից, Եսայիայ, Երեմիայ (Բարութը հետը), Եզեկիէլի, Դանիէլի եւ Սիրաքայ Իմաստութիւն գրքերը:

ԳԼ. Է.

Զաքարեա Կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Բուղայի արշաւանքը: Հայոց գերեվարութիւնն ի Բաղդատ եւ Սմբատի մահը: Յունաց Փոտ պատրիարքի կրօնական հալածանքը եւ Զաքարիայի գրութիւնն առ Փոտ: Ծիրակուանի Բ. ժողով: Վահան եպիսկոպոս յունաց եւ ժողովի հետեւանքը: Հայրապետների խաչանշան դրօշի արտօնութեան վերահաստատումն: Նշանատր մատենագիրք եւ նրանց գործերը: Գէորգ Բ. Գառնեցի եւ Բագրատունի հարստութեան սկզբնաւորութիւնը: Գէորգ Կաթողիկոսի տառապանքը, գերի տարուիլը, ազատութիւնը եւ մահը: Մաշտոց Բ. Սեւանի վանահայրութիւնից: Յովհաննէս Զ. Պատմաբան Կաթողիկոս եւ նրա տառապանքը նախարարների երկպառակութեամբ եւ երկրի աւերմամբ: Արծրունի հակաթոռ թագաւորներ Վասպուրականում: Թղթակցութիւն յունաց պատրիարքի եւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի մէջ: Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսի մահը:

Սմբատ Բագրատունի սպարապետ, որ պատրաստվում էր գնալ Դուին Բուղայ ոստիկանի մօտ՝ լսելով Յովհաննէս Դ. Հայրապետի մահը, նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան համար 855 թ. Շիրակայ Երազգաւորսի կամ Շիրակուանի Ա. ժողովը գումարեց, ուր Կաթողիկոս ընտրուեց Կոտայից գաւառի Զազ գիւղացի Զաքարիա անուամբ մի աշխարհական մարդ, որ ի ստիպմանէ հարկին՝ մի օրուայ մէջ սարկաւազ, քահանայ ու եպիսկոպոս ձեռնադրուեց եւ Կաթողիկոս օծուեց:

Զաքարիայի օրով Բուղա՝ Սմբատի ականայ առաջնորդութեամբ մեծամեծ չարիքներ գործեց Սիւնեաց, Արցախու, Ուտեաց եւ Աղուանից աշխարհներում, եւ երկրի վերակացութիւնը յանձնելով Շեխի անուամբ մի պարսիկ իշխանի՝ բազմաթիւ գերիներ հետը տարաւ Բաղդատ: Սմբատ սպարապետն եւս Բուղայի հետ գնաց Բաղդատ՝ ամիրապետից իւր գործոց համար բոլոր Հայաստանի տիրապետութիւնը ակնկալելով, բայց Բուղայի դրդմամբ միւս նախարարների հետ բանտարկուեց, ուր զղջալով, որ ձեռնտու էր եղել Բուղային Հայաստանի աւերածութեանց ժամանակ՝ նահատակուեց քրիստոնէական հաւատոյ խոստովանութեան համար եւ Խոստովանող մականունն ստացաւ:

Զաքարիա Կաթողիկոսի իշխանութեան 7-րդ տարին 862 թ. գերուած նախարարները հաւատոյ ուրացութեան պատրուակով Հայաստան վերադարձան, եւ երբ Սմբատ Խոստովանողի որդին Աշոտ իշխանաց իշխան կարգուելով՝ սկսել էր ժողովրդեան եւ եկեղեցու անդորրութիւնը ապահովելու համար հոգալ՝ յունաց

Փոտ պատրիարքը իւր առաջնորդների ձեռքով սկսեց նեղել յունաց բաժնի հայրերին հերետիկոս անուանելով նրանց եւ հետեւող Յակովբ Ծանծաղիկոսի (Յակովբիկ, Եակուբի):

Զաքարիա Կաթողիկոս հայոց դաւանութեան մասին Փոտի թիւր կարծիքները ցրելու համար թուղթ գրեց նրան՝ ապացուցանելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը ըստ նախկին երեք Տիեզերական ժողովոց եւ ըստ վարդապետութեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, իսկ Փոտ ուրիշ բան չկարողանալով ասել՝ թղթով յանուն Զաքարիա Կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանի՝ ջատագովելով հայոց աւանդապահութիւնը, յորդորում է յունաց հետ միանալ, եւ ուղարկում է Հայաստան Նիկիոյ Վահան կամ ըստ յունաց՝ Յովնան եպիսկոպոսը, որ ինչպէս հաւանական է՝ ազգաւ հայ էր, կրօնով՝ յունադաւան:

Զաքարիա Կաթողիկոս եւ Աշոտ իշխան ընդունելով Փոտի թղթերը Երազգաւորս կամ Շիրակուան գիւղաքաղաքում ի ներկայութեան յունաց Վահան եպիսկոպոսի՝ 862 թ. Շիրակուանի Բ. ժողովը գումարեցին, ուր Քաղկեդօնի ժողովի համար եղան թեր եւ դէմ խորհրդածութիւններ: Փոտի պատուիրակ Վահան եպիսկոպոս, որին յանձնել էր Փոտ միութիւնը գլուխ բերելու համար ամեն ջանք գործ դնել՝ հաւատոյ վարդապետութեան մասին ընդարձակ ճառ կարդաց, ճառի բովանդակութիւնը 15 յօդուածներում համառօտելով: Այս ժողովին ներկայ էր նաեւ ասորի Նանա կոչեցեալ իմաստասէր սարկաւազը, որ հայոց եւ ասորոց մէջ յարաբերութիւն հաստատելու բաւական աշխատեց: Թէեւ հայերը Շիրակուանի ժողովում չընդունեցին Քաղկեդօնի ժողովը, բայց Վահան եպիսկոպոս կարծեց եւ կարծել տուեց, թէ հայերը ընդունեցին յունաց առաջարկած միութիւնը, որով նորից սկսեց կրօնական խռովութիւն Հայաստանի մէջ:

Հայրենի եկեղեցու նախանձախնդիր հանդիսացաւ Տայոց Սահակ եպիսկոպոսը, որ մականուամբ Մուռտ էր կոչվում, եւ ի կողմանէ Աշոտ իշխանի՝ Փոտին սաստիկ թուղթ գրեց: Ծննդեան տօնը Դեկտեմբերի 25-ին տօնելու պատճառը իմանալու համար Զաքարիա Կաթողիկոսն եւս Նիկիոյ յիշատակեալ Վահան եպիսկոպոսին թուղթ գրեց, եւ հայրենի եկեղեցու աւանդութիւնները ու հայ ժողովրդեան խաղաղութիւնը թանկ գնահատելով՝ հաւատարիմ մնաց Հայաստանեայց Եկեղեցու վարդապետութեան: Զաքարիա իւր խոհական ընթացքով կարողացաւ ամիրապետին եւս

Հաճելի լինել եւ արտօնութիւն ստացաւ նրանից Արշակունեաց ժամանակ գործածած խաչանշան դրօշը ընդմիշտ գործածել: Զաքարիա 21-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ 876 թ. վախճանուեց՝ թողնելով մի քանի գրաւոր վաստակներ եւս, որոնք են՝ քարոզներ, Աստուածաշնչի եւ այլ գրոց եւ Ս. Աւետարանի մեկնութիւններ եւ «Երգ երգոց»-ի բացատրութիւն:

Զաքարիայի օրով երեւելի էին Համամ՝ Արեւելցի կոչուած վարդապետը, որ Առակաց եւ Յովբայ գրքերի եւ Սաղմոսի ութն կանոնների վերջին օրհնութեանց մեկնութիւնները գրեց: Նշանաւոր էր Ատովմայ վանքի վանահայր Գագիկ վարդապետ, որ իւր Գրիգոր կոչեցեալ սարկաւազի հետ հաւաքելով սրբոց պատմութիւնները՝ մի վկայաբանութիւն պատրաստեց, որ Ատովմագիր է կոչվում եւ Յասմաւուրի սկզբնաւորութիւնն է: Երեւելի էր նաեւ ոմն Յովհաննէս բժիշկ, որ իմիջիայլոց թարգմանեց Դիոնիսոս Արիսպագացու պատմութիւնը¹:

Զաքարիային 877 թ. յաջորդեց Գէորգ Բ. Գառնեցի, որ սնուած էր Կաթողիկոսարանում: Սա Աշոտին հանդիսաւոր կերպով 885 Փրկչական եւ ՅԼԴ. Հայկական թուականին Անույ եկեղեցում թագաւոր օծեց հենց այն օրը, երբ Յիսէ ոստիկանը ամիրապետից թագաւորական թագ եւ հանդերձ բերելով՝ թագաւոր պսակեց, որով Արշակունի հարստութեան կործանուելուց 452 տարի յետոյ սկիզբն դրուեց Բագրատունի հարստութեան:

Հայաստան երկար չկարողացաւ վայելել Աշոտի իմաստուն կառավարութեան շնորհը, որովհետեւ նրա մահից յետոյ սկսուեց ներքին գծութիւն նրա Աբաս եղբօր եւ Սմբատ որդու մէջ, որոնք կամենում էին թագաւորել՝ Աբասը Վանանդայ Կարս ամրոցում, իսկ Սմբատը՝ Շիրակում:

Գէորգ Բ. Կաթողիկոս շատ աշխատեց այս ներքին խռովութիւնը դադարեցնել՝ հաշտեցնելով Սմբատին եւ Աբասին, սակայն իզուր: Սմբատ պատերազմով Աբասին նուաճելուց յետոյ մինչ Երազգաւորսում շինում էր Փրկիչ կամ Ամենափրկիչ եկեղեցին, Աբաս Գէորգ Կաթողիկոսին համարելով իւր եղբօրորդի Սմբատի յաջորդութեան պատճառը, սկսեց վրէժխնդիր լինել՝ սուտ վկաների ձեռքով չարախօսութիւններ յերկրելով նրա վրայ եւ գահընկէց անելու համար զրպարտութեան թուղթ գրելով այլեւայլ

¹ Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Բ., Գիրք Դ., գլ. Բ.:

իշխանների եւ եպիսկոպոսների: Աբաս թուղթ գրեց նաեւ Սեւանի վանահայր, սրբութեամբ եւ առաքինութեամբ հռչակեալ Եղեւարդեցի Մաշտոց վարդապետին, խոստանալով նրան կաթողիկոսացնել, եթէ կհամականի իրեն, բայց հակառակ իւր ցանկութեան յանդիմանական պատասխան ստանալով եւ տեսնելով, թէ իւր հետ միտքանածները ընդդէմ Գէորգ Կաթողիկոսի խղճահարուած դիմեցին Կաթողիկոսին ներումն խնդրելով՝ ինքն եւս նրանց օրինակին հետեւեց, եւ զղջալով իւր ապիրատութիւնները ընդդէմ Հայրապետին եւ իւր եղբօր որդի Սմբատին՝ սկսեց սիրով եւ խաղաղութեամբ վարուել:

Սմբատ ներքին խռովութիւնները դադարացնելուց յետոյ յայտնեց ամիրապետին իւր հայր Աշոտի մահը, եւ նրանից թագաւոր հաստատուեց, եւ իշխանների ու եպիսկոպոսների ներկայութեամբ Երազգաւորսի իւր շինած եկեղեցում Գէորգ Կաթողիկոսից թագաւորական օծումն ընդունեց:

Սմբատ թագաւոր պսակուելուց յետոյ բարեկամութեան դեսպաններ ուղարկեց Կ. Պոլիս, որով գթութեան պատճառ տուեց Ատրպատականի Ափշին ոստիկանին, եւ մինչ Սմբատ աշխարհակալութեամբ տիրում էր Սեւ եւ Կասպից ծովերի միջեւ եւ Կովկաս լեռների հարաւային ստորոտում գտնուած երկրներին, Ափշին նախանձելով նրա յաջողութեան վրայ՝ կեղծելով, թէ ուրիշ կողմն է գնալու պատերազմաւ, յանակնկալս հասաւ մինչեւ Նախիջեւան: Սմբատ շտապեց դիմադրել այս անակնկալ արշաւանքին, ուստի եւ հրովարտակ գրեց ամենայն կողմ կազմ եւ պատրաստ գտնուել Արագածոտն գաւառի Վժան գիւղում: Գէորգ Կաթողիկոս պատերազմի եւ աւերածութեանց առաջքը առնելու համար դիմեց Ափշինին, բայց Ափշին նոյնինքն Կաթողիկոսին ուղարկեց Սմբատի մօտ, նրան իւր մօտ հրաւիրելու հաշտութեան դաշն կապելու պատրուակով, բայց կորցնելու դիտաւորութեամբ:

Սմբատ իմանալով Ափշինի միտքը՝ չգնաց նրա մօտ, իսկ Ափշին այս բանի պատճառը Գէորգ Կաթողիկոսին համարելով՝ նրան իւր մօտ չղթայակապ պահեց, եկաւ Դոխս գիւղի մօտ բանակ դրեց, ուր եւ տեղի ունեցած ճակատամարտում լաւ ջարդ կրեց Սմբատից եւ նեղն ընկած՝ նորից բարեկամութեան դաշն կապեց ու վերադարձաւ Ատրպատական՝ հետը տանելով չղթայակապ Գէորգ Կաթողիկոսին, որին երկամեայ տառապալից կապանքներից ազատեց Կաթողիկոսարանի վերակացու Յովհանն (Յովհաննէս Կաթո-

ղիկոս պատմաբան) վարդապետը Հայոց նախարարներից ու մեծամեծներից հաւաքած դրամներով, որ իբրեւ փրկանք ազատութեան ուղարկեց Ափշինին Աղուանից Համամ իշխանի ձեռքով:

Գէորգ Բ. Կաթողիկոս գերութիւնից ազատուելուց յետոյ՝ տեսնելով Գագիկ Արծրունի իշխանի դաւադրությամբ արաբացւոց մուտքն ի Հայաստան, նախարարների երկպառակութեամբ լքանելը եւ ժողովրդի տառապանքը, ի սիրտ եւ ի հոգի վշտացած 897 թ. Վասպուրականում վախճանուեց 21-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ եւ թաղուեց Տոսք գաւառի Ձորոյ վանքի մէջ, ուր էին ըստ պատմելոյ Յովհաննէս պատմաբան Կաթողիկոսի՝ Ս. Լուսաւորչի գաւազանը եւ Ս. Խորհրդոյ սեղանը:

Ազգի ընտրությամբ Գէորգ Բ. Կաթողիկոսին 897 թ. յաջորդեց Սեւանի վանահայր, առաքինությամբ եւ իմաստութեամբ հռչակուած Մաշտոց Բ. Արագածոտն գաւառի Եղեւարդ գիւղից: Մաշտոց սկզբում Գեղարքունի գաւառի Մաքենեաց վանքի վանական էր, յետոյ գնաց Սեւանայ կղզին, ուր իւր իմաստութեան ու սրբակրօն կենցաղավարութեան համար ընտրուեց վանահայր: Վանականաց համար կենցաղավարութեան եւ աստուածապաշտութեան կանոններ հաստատեց ըստ կարգի Սրբոյն Բարդղի, շինեց Ս. Առաքելոց վանքը եւ վերանորոգեց տեղւոյն եկեղեցին: Այս բարեմասնութեանց համար ընտրուեց Կաթողիկոս եւ եօթնամսեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ վախճանուեց ու թաղուեց Գառնիում Տրդատայ Ամարանոցի մէջ, որի գերեզմանի վրայ շինուեց փոքրիկ եկեղեցի: Մաշտոց Բ. Կաթողիկոսին յաջորդեց իւր ազգական եւ աշակերտ Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցի պատմաբանը 898 թ.:

Այս ժամանակները Գագիկ Արծրունի բազմաթիւ գանձերով ու ճոխ ընծաներով գնաց Ատրպատականի Յուսուփ ոստիկանի մօտ եւ իւր քեռի Սմբատ Բագրատունի թագաւորի վրայ իմիջիպայլոց ծանր ամբաստանութեանց գանգատեց, թէ նա իւր հայրենի Նախիջեւան քաղաքը պարգեւել է Սիւնեաց իշխանին: Յուսուփ, որ կամենում էր հայոց զօրութիւնը ջլատել ներքին երկպառակութեամբ եւ իշխանութեան մէջ իշխանութիւններ հաստատելով՝ Գագիկին թագ տուեց եւ թագաւորեցրեց Վասպուրականի վրայ: Յովհաննէս Կաթողիկոսին, որ Սմբատ թագաւորի եւ հայ նախարարների հաճութեամբ ներքին երկպառակութեան եւ այս նորահաստատ թագաւորութիւնից յառաջ գալիք չարեաց առաջ-

քը առնելու համար բազմաթիւ գանձերով եւ մեծամեծ ու թանկագին ընծաներով գնացել էր իւր մօտ՝ սկզբում առ երեսս սիրով ընդունեց, բայց յետոյ լրտես համարելով՝ կապեց եւ խաւարային բանտի մէջ ձգեց, իսկ գարունը բացուելուն պէս՝ բազմաթիւ զօրքերով Յովհաննէս Կաթողիկոսին կապեալ հետն առած հասաւ Նախիջեւան քաղաքը, եւ այնտեղից առաջնորդութեամբ Գաբիկ եւ Գուրգէն Արծրունիների՝ սկսեց իւր աւերիչ արշաւանքը դէպի Սիւնեաց աշխարհը: Յուսուփ Սիւնեաց աշխարհից վերադարձաւ Դուին եւ տեսնելով, որ Սմբատի կողմնակիցներից ոմանք գալիս եւ անձնատուր են լինում՝ աւելի եւս խստացաւ, սկսեց աւերել եւ կործանել երկիրը, իսկ բանտարկեալ Յովհաննէս Կաթողիկոսին խիստ տանջանք ու չարչարանք տալուց յետոյ՝ հուսկ ուրեմն ազատութեան փրկանք ստանալու համար բանտից ազատեց եւ կապեալ ձեռքերով ու վերակացունների հսկողութեամբ թոյլ տուեց հարկաւոր քանակութեամբ փրկանքը վճարելով՝ ազատութիւն ու միջոց գտաւ, եւ խոյս տուեց Աղուանից կողմերը:

Սմբատ տեսնելով իւր որդիներից մէկը Սեւորդեաց դաւաճանութեամբ սպանուած, երկիրը արեան հեղեղներով ոռոգուելիս եւ իրեն անկարող դիմադրելու՝ ամրացաւ Արշարունեաց գաւառի Նրասխարաձորոյ Կապոյտ բերդը: Յուսուփ այս բերդն էլ պաշարեց եւ Սմբատ տեսնելով, որ իւր դիմադրելովը երկու կողմից էլ հայ զօրքերն են կոտորվում ու երկիրը աւերակ է դառնում՝ անձնատուր եղաւ, յետոյ կերպով իմն ազատուեց եւ խոյս տուեց դէպի Շիրակ: Գաբիկ եւս, որ այնքան չարեաց պատճառ էր դարձել՝ զղջալով իւր չարագործութեանց վրայ եւ հայ նախարարների կորստեամբ իւր կորուստն էլ ի մօտոյ նկատելով՝ փախաւ եւ ամրացաւ Վասպուրականի ամուր տեղերում:

Յուսուփ իւր հաւատարիմ կարծած Գաբիկի փախստեամբ աւելի եւս խստացաւ, Սմբատին դաւաճանութեամբ կանչեց Դուին եւ բանտում պահեց մի տարի: Այնուհետեւ, հետը չղթաշակապ տարաւ դէպի Նրնջակի ամրոցը, ուր ապաստանել էին հայ մեծամեծների ընտանիքը ու կանայքը, եւ տեսնելով, թէ յարձակմամբ չի կարողանում նուաճել բերդը՝ հայերին նշաւակելու համար սկսեց չարաչար տանջել Սմբատին, եւ հրամայեց դահիճներին ժամէժամ երկարաձգել տանջանքը՝ չարչարանքը երկարացնելու համար:

Սմբատ ի սէր Քրիստոսի յօժարութեամբ տանում էր այս տանջանքներն, մինչեւ մի ծպտեալ քահանայից հաղորդուելով Ս. Խորհրդին՝ պատրաստուեց մահուան եւ սաստիկ տանջանքների մեջ աւանդեց իւր հոգին մարտիրոսական մահուամբ 914թ.:

Սմբատի մահից յետոյ Յուսուփ դաւաճանութեամբ առաւ Երնջակի ամրոցը, աւերեց ու կործանեց շինութիւնները, բնակիչներից երիտասարդներին գերեց, իսկ ծերերին սրոյ ճարակ տուեց եւ երկիրը պարսից վերակացուների յանձնելով՝ գերիների հետ գնաց Ատրպատական:

Սմբատի որդի Աշոտ Բ. լսելով իւր հօր մարտիրոսական մահը՝ 600 այրընտիր զինուորներով Բագրեւանդում կոտորեց Յուսուփի թողած զօրքերին, իսկ մեծամեծներին տիկ հանել տալով՝ խոտով լցրեց ու ամրոցների պարիսպներից կախ արեց: Եւ այսպէս տիրելով իւր հայրենի թագաւորութեան՝ վերակացուներ կարգեց, քանդուած ամրոցները նորոգեց ու սկսեց ժողովրդի անդորրութեան համար հոգալ: Աշոտ մաքրելով Գուգարաց եւ Վրաց աշխարհները Յուսուփի զօրքերից՝ իւր տէրութեան սահմանները ապահովեց, եւ շահելով իւր շրջակայ իշխանների սիրտը՝ նրանց հաճութեամբ թագաւորեց իւր հօր տեղը:

Արտաքին թշնամիներից դեռ նոր էր մաքրուել Հայաստանը՝ սկսուեց ներքին խռովութիւն: Գագիկ Արծրունի գրաւելու համար պաշարեց Նախիջեւան քաղաքը եւ սկսեց պատերազմ Սիւնեաց նախարարական տան հետ, իսկ Աշոտ սկսեց աւերել այն նախարարների երկրները, որոնք իւր հետ չէին համաձայնում: Իշխանական տանց այս աւերմունքը տեսնելով՝ ժողովուրդն էլ սկսեց ընդդէմ զինուել իրենց տէրերի, որով սկսուեց ընդհանուր խառնակութիւն եւ աւեր: Յովհաննէս Կաթողիկոս տեսնելով այս աւերմունքներն ու խռովութիւնները ի սիրտ եւ ի հոգի վշտացած՝ գնաց Վրաստանի սահմանամերձ գաւառները:

Մինչդեռ, հայերը միմեանց էին կոտորում՝ Յուսուփ նորից մտաւ Հայաստան եւ բնակութիւն հաստատեց Դուինում, իսկ զօրքերը տարածուելով ամենայն կողմ՝ անասելի անգթութիւններ գործեցին, տկարներին սրոյ ճարակ էին տալիս, իսկ առողջներին բերում էին Դուին քաղաքը Յուսուփի մօտ, որ առաջարկում էր նրանց կամ ուրանալ քրիստոնէութիւնը եւ ընդունել մահմեդականութիւն կամ մահ, եւ երբ նրանք միաբան աղաղակեցին, թէ. «Մենք քրիստոնեայ ենք», հրամայեց բոլորին էլ սրա-

խողխող անել: Պատերազմական այս արհաւիրքներին հետեւեց սաստիկ սով, եւ մարդակեր գազանները առանձին ջոկերով մտնելով քաղաքներն ու գիւղերը՝ մեծամեծ վնասներ էին տալիս:

Հայաստանեայց այս արհաւիրքների համբաւը տարածուեց ամենայն տեղ, եւ Կ. Պոլսոյ յունաց Նիկողայոս պատրիարքը 920 թ. մխիթարանաց թուղթ գրեց Յովհաննէս Կաթողիկոսին ի կողմանէ Կոստանդին Պերփերուժէն կայսրին խոստանալով, որ եթէ հայերը վախճան տան ներքին խռովութեան եւ միանալով վրաց եւ աղուանից հետ Յուսուփին դիմադրեն՝ յոյները եւս չեն զլանալ օգնութիւն հասցնելու:

Յովհաննէս Կաթողիկոս քաջալերուած յունաց խոստումից՝ ամեն ջանք գործ դրեց ներքին խռովութեան վախճան տալ: Այս իսկ նպատակով Վրաստանից վերադարձաւ Հայաստան եւ գնաց Տարօն գաւառը, բայց տեսնելով, որ իւր ջանքերը զուր են անցնում՝ յուսահատ հայերի անմիաբանութիւնից, 920 թ. նոյն կայսրին մի թուղթ գրեց օգնութիւն խնդրելով նրանից, իսկ կայսրը թուղթը ստանալուց յետոյ նրան եւ Աշոտ թագաւորին հրաւիրեց Կ. Պոլիս:

Աշոտը գնաց, իսկ Կաթողիկոսը չգնաց, որպէսզի տեղի չտայ գայթակղութեան, թէ նա Կ. Պոլսում ի ստիպմանէ յունաց կրնդունի Քաղկեդոնի ժողովը, ուստի եւ հասնելով Դարանաղեաց գաւառը՝ այնտեղ կացաւ երկար ժամանակ, եւ թէեւ ի հրաւիրմանէ Գագիկ Արծրունու եւ այլ նախարարների վերադարձաւ Հայաստան, բայց տեսնելով, որ ներքին խռովութեան բոցը համաճարակ է եւ հանգչել չունի, եւ Յուսուփի յաջորդ Նըսր Դուին գալով գրաւեց Կաթողիկոսարանը ու իւր ծառաներին բնակարան դարձրեց՝ աւելի եւս լքաւ, գնաց Վասպուրական ու այնտեղ առանձնացաւ, ուր եւ ըստ խնդրոյ Արծրունի Գագիկ եւ Բագրատունի Աշոտ թագաւորների՝ աւարտեց «Հայոց պատմութիւն»-ը, որ ձեռնարկել էր ի վաղուց: Գրքի վերջումը մի յորդորական ճառ եւս յաւելորեց՝ համոզելով բոլորին սիրոյ եւ խաղաղութեան մէջ մնալ ու պահպանել ազգն ու եկեղեցին: Եւ այսպէս 27 տարի տառապալից կեանքով Հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ վախճանուեց 929 թ. եւ թաղուեց Վասպուրականում:

ԳԼ. Ը.

Ստեփաննոս Բ. եւ Թէոդորոս Ա. Աղթամարում: Վերաշինութիւնը աշխարհին եւ վանօրէից: Եղիշէ Ա. եւ Ամանիա Մոկացի: Թոմորակեցոց աղանդի ճարակումն: Յակովբ եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ հակամէտ այդ աղանդին: Վահան եպիսկոպոս Սիւնեաց: Կարս քաղաքի Առաքելոց եկեղեցու շինութիւնը: Յունաց եւ հայոց մէջ եղած ատելութիւնը: Քրիստոսի Դաստառակի փոխադրութիւնն ի Կ. Պոլիս: Աշոտ Ողորմած եւ վերաշինութիւն աշխարհին: Նշանաւոր մատենագիրներ: Ամանիայի մահը եւ Սիւնեաց Վահան եպիսկոպոսի ընտրութիւնը: Ստեփաննոս Գ. եւ մրա գործերը: Յունական ատելութիւնը: Գրիգոր Նարեկացի եւ մրա գործերը: Սարգիս Ա. Կաթողիկոս: Թոմորակեցոց աղանդը եւ Հարքայ կրկին ժողովները: Սարգսի մահը եւ Պետրոս Ա. ընտրութիւնը:

Յովհաննէս Ե. պատմաբան Կաթողիկոսին ազգի ընտրութեամբ եւ Աշոտ ու Գագիկ թագաւորների հաւանութեամբ յաջորդեց Ստեփաննոս Բ., որ եւ հաստատեց իւր Աթոռը Աղթամար կղզում: Ստեփաննոս Բ. միամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ վախճանուեց եւ նրան նոյն կղզում յաջորդեց Թէոդորոս Ա., որի Կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին թէեւ Դիւնայ Կաթողիկոսարանը առնուեց Նըսրից, սակայն նա Աղթամարում մնաց: Թէոդորոսի օրով Հայաստան փոքր ինչ խաղաղելով ներքին եւ արտաքին խռովութեանց արհաւիրքներից՝ սկսեց կենդանութեան եւ շինութեան նշաններ ցոյց տալ: Դէպի լեռներն ու ամուրները եւ օտար աշխարհները փախստեայ ու հալածական եղածները վերադարձան եւ սկսեցին շինութեան հոգս անել: Շինուեցին մի քանի վանքեր, մենաստաններ եւ վարդապետարաններ, որպիսիք են՝ Արշարունեաց գաւառի Կամրջաձորոյ վանքը, Շիրակայ Հոռոմոսի վանքը, որ շինեցին Հոռոմոց (յունաց) երկրից Քաղկեդօնի ժողովի պատճառով հալածուած կրօնաւորները: Շինուեց նաեւ Ռշտունեաց Նարեկայ Վանքը եւ նորոգուեց Շիրակայ Դպրեվանքը:

Աշխարհի եւ վանորէից վերաշինութեանը նպաստում էր նաեւ Աբաս թագաւորը, իսկ վանքերը ծաղկում էին իրենց յատկացեալ նպատակներով եւ բարեպաշտական կենցաղավարութեամբ կրօնաւորների, որոնք իրենց օրերն անցնում էին գրոց ընթերցմամբ, աղօթքով, պահքով եւ կարօտելոց պիտոյքը ըստ հոգեւորին եւ ըստ մարմնաւորին հոգալով:

Թէոդորոս Ա. տասնամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ 936 թ. վախճանուեց եւ թաղուեց Աղթամարում, եւ յաջորդեց նրան իւր եղբայրն Եղիշէ կամ Եղիսէ Ա., որ եօթն տարի վարեց իշխանութիւն՝ վերջին երկու տարին յերեսաց բանսարկու մարդկանց՝ հրաժարեալ Կաթողիկոսական իշխանութիւնից: Եղիշէին 943 թ. յաջորդեց Աղթամարում Վարազայ առաջնորդ Անանիա Մոկացի^[14]:

Սրա օրով Սիւնեաց Յակովբ եպիսկոպոսը գործակցութեամբ ոմն Խոսրով քորեպիսկոպոսի յարելով թոնդրակեցւոց աղանդին՝ սկսեց այլ ընդ այլոյ ներմուծութիւններ անել եկեղեցական կարգաց մէջ: Նա մոլորեցնում էր շատերին եւ խռովութեան պատճառ էր տալիս ասելով, թէ եպիսկոպոսները չպէտք է Կաթողիկոսին իբրեւ վեհագոյն իշխանութեան հնազանդեն: Անանիա Կաթողիկոս գրեց Յակովբ եպիսկոպոսին յետ կենալ այդ տեսակ մոլորամիտ յիմարութիւններից, բայց երբ Յակովբ ապստամբութեան ցոյցեր արեց ու Սիւնեաց տիկինը հրաժարուեց նրան Կաթողիկոսին յանձնել՝ Կաթողիկոսը նգովեց թէ եպիսկոպոսին, թէ տիկնոջը եւ թէ նրանց կամակից Սիւնեաց իշխաններին:

Երբ որ Յակովբ եպիսկոպոսը մեռաւ՝ Անանիա Կաթողիկոսը եկաւ Սիւնեաց աշխարհը, քարոզեց եւ համոզեց բոլորին ի հաւատս քրիստոնէական ուղղափառ եկեղեցւոյ, Բաղաց Զիւանշիր իշխանի Վահան որդուն Սիւնեաց Արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց եւ ի շնորհս՝ իրաւունք տալով նրան խաչ կրել առաջից տեղ գնալիս՝ ինքն վերադարձաւ Աղթամար:

Հենց այս ժամանակները Աբաս թագաւորը 937 թ. Կարս քաղաքում հիմնարկեց շինել մի եկեղեցի եւ հինգերորդ տարին երբ պէտք է աւարտէր՝ Ափխազաց Բէր թագաւորը արշաւեց Հայաստան: Աբաս ընդառաջ դուրս եկաւ նրան պատերազմով, յաղթեց եւ բռնելով բերեց Կարս քաղաքը՝ իւր շինած եկեղեցին, որ Բէր մեծաբանել էր վրաց ծէսով օծել տալ, ցոյց տալուց յետոյ՝ նրա աչքերը հանել տուեց եւ մեծ փրկանք ստանալով ազատեց:

Այս ժամանակները յոյները Քաղկեդոնի ժողովի համար սկսեցին նեղել իրենց բաժնի հայերին՝ եւտիքական համարելով: Չարչարում ու նեղում էին նրանց, որոնք հակառակում էին, իսկ նրանց, որոնք ընդունում էին Քաղկեդոնի ժողովը, եթէ սոսկական էին՝ նորից մկրտում էին, իսկ եթէ քահանայ՝ մկրտում եւ ձեռնադրում էին: Այս հալածանքից շատերը յունաց բաժնից փախչում էին դէպի ի բուն Հայաստան եւ այդպիսիներին, եթէ

յուճական ծէսով մկրտուած էլ էին՝ Անանիա Կաթողիկոս նորից մկրտել էր տալիս համարելով յոյներին նեստորական, ինչպէս նրանք՝ հայերին եւտիքական էին համարում: Ատելութիւնը այն աստիճան սաստկացաւ, որ առանց անարգական խօսքի՝ ոչ հայը յոյնի, եւ ոչ յոյնը հայի անուն կտար: Արհամարհական բառը հասարակեալ էր այնպիսիների համար, որոնք կհամարձակէին քրիստոնէական եղբայրասիրութեան պատրուակով՝ ի միութիւն յուճական եկեղեցու հրաւիրել:

Անանիա Կաթողիկոսի օրով 944 թ. Քրիստոսի Դաստառակը եւ Աբգար Թագաւորին գրած նամակը Եդեսիոյ այլազգի իշխանի ձեռքով եւ ստիպմամբ յուճաց Ռոմանոս հայկազուն կայսրը Եդեսիայից փոխադրեց Կ. Պոլիս Ս. Աստուածածնի Վերափոխման օրը Օգոստոսի 15-ին, այնտեղից Դաստառակը փոխադրուեց Հռոմ, իսկ թուղթը՝ անյայտացաւ:

Աբաս Թագաւորը 24-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց 951 թ.: Անդրանիկ որդի Աշոտ Գ. կառավարութեան ղեկը ձեռք առնելով սկսեց կառավարել իմաստութեամբ, ուստի եւ նրա իշխանութեան Զրդ տարին Անանիա Կաթողիկոս նախարարների հաւանութեամբ հրաւիրեց Ադուանից Փիլիպոս հայկազուն Թագաւորին ու Յովհաննէս կաթողիկոսին եւ նրանց ու 40 եպիսկոպոսների ներկայութեամբ 961 թ. Անույ Ա. ժողովը գումարեց եւ Աշոտին օծեց Թագաւոր Հայոց, եւ այսպէս Թագաւորական աթոռը հաստատուեց Անիում: Աշոտ Գ. երկիրը արտաքին եւ ներքին թշնամիներից խաղաղելուց յետոյ սկսեց հայրաքաղաք խնամարկել իւր հպատակներին՝ մինչեւ անգամ իրեն սեղանակից անելով աղքատների, տնանկների, եւլն., եւ այս իսկ պատճառով կոչուեց Աշոտ Ողորմած, իսկ նրա կին Խոսրովանոյշ բարեգործութեամբ ըստ ամենայնի համանման իւր ամուսնուն՝ Սեւորդեաց աշխարհում Կայենոյ ամրոցի մօտ շինեց Հաղբատ եւ Սանահին վանքերը:

Ինչպէս Սանահին եւ Հաղբատ, նոյնպէս եւ միւս վանքերը սկսեցին պայծառանալ, եւ վանականներից ոմանք համբաւ ու հռչակ ստացան իրենց իմաստութեամբ եւ բարեպաշտական կենցաղավարութեամբ: Այս տեսակ վանքերից մէկն էր նաեւ Նարեկայ վանքը: Հռչակաւոր էր Նարեկայ առաջնորդ Անանիա վարդապետի եղբօր աղջկայ ամուսին Խոսրով Անձեւացին, որ իւր կնոջ մահից յետոյ կրօնաւորուելով՝ նշանակուեց Անձեւացեաց եպիսկոպոս, եւ որովհետեւ ի մանկութեան վարժուած էր հելլե-

նական դպրութեամբ եւ Ս. Գրոց գիտութեամբ՝ գրեց շատ գրքեր ու ճառեր, որոնց մէջ նշանաւոր են Ս. Պատարագի խորհրդոյ մեկնութիւնն ու ժամագրքի բացատրութիւնը: Խոսարով Անձեւացու որդին էր իմաստութեամբ եւ սրբութեամբ համբաւաւոր Գրիգոր Նարեկացին:

Անանիա Կաթողիկոս 5 տարի Աղթամարում, 17 տարի Վարագում ու Անիում, որով ընդամենն 22 տարի Կաթողիկոսական իշխանութիւն վարելուց յետոյ 965 թ. վախճանուեց եւ թաղուեց Արգինա գիւղաքաղաքում: Անանիային նոյն թուին յաջորդեց նոյնինքն Անանիայից ձեռնադրուած Սիւնեաց Արքեպիսկոպոս Վահան, որ Անիում ընտրութեամբ Անւոյ Բ. ժողովի, որին ներկայ էր Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոս, Ս. Օծումն ընդունեց եւ Արգինայում հաստատեց Հայրապետական Աթոռ:

Վահան ստանձնելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ առանց ազգի հաճութեան, յունաց հետ սիրոյ յարաբերութիւն սկսեց եւ անխտրութիւն ցոյց տալու համար յունական պատկերներ սկսեց դնել եկեղեցում: Ազգը տեսնելով Կաթողիկոսի այս տեսակ ինքնահաճ եւ ինքնակամ գործողութիւնները ի կործանումն ազգային եկեղեցու ինքնօրինութեան՝ յուզուեց, ուստի եւ 970 թ. Աշոտ Գ.-ի հաճութեամբ Անւոյ Գ. ժողովը գումարուեց Վահանի գործերը քննելու համար: Վահան, երբ տեսաւ, թէ պէտք է պարտաւորուի, փախաւ Վասպուրական՝ տեղւոյն թագաւոր Ապուսազին ապաւինելով, իսկ ժողովը ի տեղի Վահանի Կաթողիկոս ընտրեց Սեւանի վանահայր եւ Մաշտոցի ու Յովհաննէս Պատմաբանի ազգական Ստեփաննոս Գ.-ին: Ստեփաննոս տեսնելով, որ գրագրութեամբ անհնարին է սանձել Վահանի կամակորութիւնը, հետն առնելով բազմաթիւ կրօնաւորներ՝ անձամբ գնաց Վասպուրական նրան յանդիմանելու, բայց Վասպուրականի Ապուսազ իշխան Վահանի թելադրութեամբ կալանաւորեց Ստեփանոսին եւ ուղարկեց Աղթամար կղզին, որտեղ թողնելով նրա հետը եղած կրօնաւորներին, փոխադրեց Կոտորոց բերդը, ուր երկամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց 971 թ.:

Ստեփաննոսի մահից յետոյ Աշոտի հրամանով 972 թ. Անիում ժողով կազմուեց եւ Անանիա Կաթողիկոսի քեռորդի ու Արշարունեաց եպիսկոպոս Խաչիկ ընտրուեց Կաթողիկոս:

Խաչիկ Արգինայում յատուկ Կաթողիկոսարան եւ Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով մի հոյակապ եկեղեցի շինեց, շինեց եւ

այլ երկու եկեղեցիք ու գրատուն եւ ասորւոց ու յունաց հայաբնակ քաղաքներում հայ եպիսկոպոսական աթոռներ հաստատեց:

Մինչ խաչիկ իւր հօտը ըստ հոգեւորին մխիթարելու եւ եկեղեցին օտար միջամտութիւնից զերծ պահելու համար հոգեւոր տեսուչներ էր կարգում հարկաւոր տեղերը, իսկ Աշոտ Գ. Ողորմածին յաջորդելով նրա անդրանիկ Սմբատ Բ. ահեղ պարիսպներով շրջապատում էր Անին ու Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով կառուցանում Անւոյ Ս. Կաթողիկէն, գահընկէց Վահան պատիւներ ստանալու համար աշխատում էր յունաց հետ յարաբերութիւնը հաստատ պահել եւ ի կրօնական միութիւն հաստատել: Վահանին աջակցում էր Թոռնեցի Սմբատ իշխանը, որ ուղարկուած էր Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրի մօտ իբրեւ բարեկամական յարաբերութեանց միջնորդ: Սմբատ Թոռնեցին Յունաստանից վերադառնալուց յետոյ շինեց Բագնայր կամ Բգների¹ հոյակապ վանքը միանձանց համար:

Կրօնական ատելութիւնը յոյները այն աստիճան հասցրին, որ Սեբաստիոյ մետրապօլիտը հայերին որպէս եւտիքական ամբաստանելուց յետոյ՝ արգելեց ժամ հարկանելն ու ժամերգութիւնը, եւ հայ նշանաւոր հոգեւորականներին էլ՝ երկաթի կապանքներով ուղարկեց Կ. Պոլիս, եւ այսպէս նուաճած կարծելով Սեբաստիոյ հայերին՝ այս մետրապօլիտը ուրիշ մետրապօլիտների էլ գրեց, որ իւր օրինակին հետեւեն: Ինքն եւ իրեն հետեւող Մելիտինոյ մետրապօլիտը առանձին առանձին անարգ թղթեր գրեցին խաչիկ Կաթողիկոսին, որոնց վերջինին պատասխանեց խաչիկ Երասխաձորոյ Սամուէլ վարդապետի ձեռքով՝ կշտամբելով յունաց անտեղի եւ հակաքրիստոնէական վարմունքը:

Խաչիկ Կաթողիկոս իբրեւ անձնագիր հովիւ իւր հօտը արտաքին յուղկահարութիւնից պատսպարելու ամեն ջանքը չխնայելուց զատ՝ շինութեան եւ բարեկարգութեան եւս հետամուտ եղաւ աջակցութեամբ Գագիկ Ա. Բագրատունու, որ իւր իշխանութեան գաւառները ապահովելուց յետոյ՝ զանազան եկեղեցիներ եւս շինեց: Գագիկ Երասխաձորում շինեց մի հոյակապ եկեղեցի Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէի նմանութեամբ եւ այստեղ ժամերգութեանց ժամանակ ինքն շատ անգամ անձամբ երգակցում էր եկե-

¹ Բագնայրը Արցոյ Առիջ կամ Ալաջա լեռան արեւելեան լանջքի վրայ է եւ այժմ Ղուզիջայ է կոչվում:

ղեցու պաշտօնէից, իսկ իւր կինն Կատրանիտէ թագուհին աւարտեց Անւոյ Ս. Կաթողիկէի շինութիւնը 993 թ.՝ Խաչիկի մահից մի տարի յետոյ, եւ այնուհետեւ Արգինայից Անի փոխադրուեց Հայրապետական Աթոռը: Խաչիկ 19 տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւն՝ 992 թ. վախճանուեց եւ թաղուեց Արգինայի իւր շինած եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը:

Խաչիկ Կաթողիկոսի օրով սկսեց փայլել Անձեւացեաց Խոսրով եպիսկոպոսի որդի Գրիգոր Նարեկացի, որ իւր մանկութիւնից դաստիարակուելով իւր մօր հօրեղբայր Նարեկայ առաջնորդ Անանիա վարդապետի մօտ՝ հռչակուեց իմաստութեամբ եւ սուրբ վարքով:

Գրիգոր Նարեկացի 1002 թ. աւարտեց իւր «Նարեկ» կոչեցեալ աղօթագիրքը, գրեց շատ ճառեր, մեղեդիներ եւ այլ կրօնական գրքեր, «Երգ երգոց»-ի ու Յովբայ գրքի մեկնութիւնները եւ Ապարանից վանքի խաչի ճառը: Այս խաչը, որի մէջ զետեղուած էր Կենաց փայտի մասնից՝ Վասիլ կայսրը ուղարկեց Մոկաց Ապարանից վանքը 951թ.: Գրիգոր Նարեկացի իւր արդիւնաւոր կեանքը կնքեց Նարեկայ վանքում 1003 թ. եւ թաղուեց Նարեկայ Սանդխտի վանքի մօտ:

Խաչիկի մահից յետոյ Գագիկ Ա. թագաւորի հաճութեամբ Անիում ժողով կազմուեց եւ Սեւանի Սարգիս վանահայրը Կաթողիկոս ընտրուեց: Սարգիս Ա. սկզբում Սեւանի վանական էր, յետոյ կարգուեց Գեղարքունեաց Շողազայ վանքի վանահայր եւ ապա նշանակուեց Սեւանի առաջնորդ: Սա իւր քաղցր եւ մարդասէր բարքով, ճգնազգեաց եւ աստուածասէր վարքով, եւ անպաճոյճ կեանք վարելով ամենին սիրելի եւ պատկառելի էր դարձած եւ սրա առաջարկութեամբ Ստեփաննոս Տարօնեցի Ասողիկ գրեց իւր գիրքը: Սարգիս Անւոյ Ս. Կաթողիկէի մօտ շինեց Հռիփսիմեանց վանքը եւ այնտեղ ամփոփեց Ս. Հռիփսիմէի մասունքից մի մասը:

Սարգսի Հայրապետութեան ժամանակ սկսել էր մեծ ճարակ գտնել թոնդրակեցւոց աղանդը: Այս աղանդի կենտրոնն էր Ապահունեաց Թոնդրակ աւանը: Աղանդաւորները չէին ընդունում հանդերձեալ կեանքը, Աստուծոյ նախախնամութիւնը, Ս. Հոգւոյ շնորհը եւ եկեղեցւոյ խորհուրդները: Ըստ ժամանակակից պատմագրաց՝ կրօնական բարեպաշտութեան պատրուակաւ ժողովում էին հեշտասիրութեան համար, եւ ժողովատեղին կոչվում էր

Շնափանք: Թոնդրակեցի աղանդաւորները թուլայեցի էլ էին կոչ-վում՝ Մանանդեաց թուլայ գիւղում եւս բնակուելուն համար:

Դեռ Անանիա Կաթողիկոսի հրամանով Նարեկայ վանքի առաջնորդ Անանիա 945 թ. ընդդէմ այս աղանդաւորների մի գիրք էր գրել: Հարքայ Յակովբոս եպիսկոպոսն եւս այս աղանդին յարելով իւր կեղծաւորութեամբ սկսեց մարդիկ որսալ՝ մանաւանդ իշխաններից: Սարգիս այս հար աղանդի առաջքը առնելու համար Հարք գաւառում 1002 թ. կրկին ժողովներ գումարեց, բայց ոչինչ յաջող հետեւանք չունեցաւ, որովհետեւ Յակովբոս իւր կողմն ունելով իշխաններին՝ հերքեց իւր վրայ եղած կասկածները, բայց յետոյ, երբ Սարգիս նրա աշակերտ Եսայի Կարնեցու միջոցաւ ապացուցեց նրա աղանդաւորութիւնը՝ կանչեց իւր մօտ, կարգալոյծ արեց եւ աղուեսադրօշմ կնքելով երեսին՝ փողոցները շրջեցնել տուեց՝ աղաղակել տալով առաջեւից. «Ով որ թոնդրակեցւոց աղանդին կհետեւի՝ այս դատն ու իրաւունքը չկրի»:

Սարգիս 27 տարի Հայրապետական իշխանութիւն վարելուց յետոյ ծերութեան պատճառով 1019 թ. Խաչիկ Կաթողիկոսի եղբայր Պետրոս Առաջինին Անիում Կաթողիկոս օծեց, եւ այնուհետեւ սակաւ ժամանակ եւս ապրելով՝ վախճանուեց ու թաղուեց Հոռոմոսի վանքում:

ԳԼ. Թ.

Պետրոս Ա.: Գագիկ Ծահմնադրի մահը եւ գերեզման խոռվութիւնները: Սկիւթացոց արշաւանքն ի Հայաստան եւ Սեմեքերիմ Արծրունու հետ Պետրոսի եւս Սեբաստիա տեղափոխուիլը: Պետրոս Կաթողիկոսի միջնորդութիւնն առ Կայսր Հայաստանին հովանաւորելու համար Յովհաննէս-Սմբատի մահից յետոյ Ա-նին յունաց մնալու պայմանաւ: Պետրոս Կաթողիկոսի վրայ եղած յոճամոլութեան կասկածը եւ նրա խոյս տալն ի Վասպուրական առ յոյնս: Վերադարձ յԱ-նի եւ ի դիպահոջ լինելն: Դիտակորոսի ընտրութիւնը, նրա անկարգութիւնները եւ Անույ Գ. ժողովը: Պետրոսի մորից վերահաստատումն: Դվնայ Ապուսվար ոստիկանի հալածանքը ընդդէմ քրիստոնէութեան եւ ընդդիմամարտ առաջ-նորդութեամբ Դաւիթ Ամհողիցի: Յովհաննէս-Սմբատի մահը եւ յունաց պա-հանքը Անույ մասին: Վեստ Սարգսի եւ Պետրոս Կաթողիկոսի ջանադրութիւնը յօգուտ յունաց եւ Վահրամ Պահլաւունու դիմադրութիւնը: Բագրատունի հարս-տութեան կործանումն: Պետրոս Կաթողիկոսի մահը եւ մատենագիրք:

Պետրոս Ա. Կաթողիկոս շատ դժբախտ ժամանակի մէջ սկսեց վարել Հայրապետական իշխանութիւն, որովհետեւ ներքին եւ արտաքին խռովութիւնները անպակաս էին: Գագիկ Շահնշահի վախճանմամբ նրա Յովհաննէս-Սմբատ եւ Աշոտ որ-դիքը սկսեցին միմեանց դէմ պատերազմել՝ հակառակ միմեանց թագաւորելու համար: Պետրոս ձեռնտուութեամբ հայ նախարար-ներին թէեւ հաշտեցրեց այս երկու եղբայրներին, բայց հաշտու-թիւնը երկար չտեւեց, որովհետեւ Աշոտ թագաւորելու բուռն տենչանք ունենալով՝ հիւանդ ձեւացաւ, ի տես հրաւիրեց իւր թագաւորացեալ Յովհաննէս-Սմբատ եղբօրը, եւ թակարդի մէջ կալանաւորելով՝ յանձնեց իւր սիրելի Ապիրատ իշխանին՝ սպա-նելու համար, բայց Ապիրատ ազատեց Յովհաննէս-Սմբատ թա-գաւորին՝ ասելով. «Անողորմ բռնաւորից աւելի լաւ է Հայոցս թագաւոր ունենալ իմաստուն մարդուն»: Աշոտ չհանդուրժելով իւր այս խարդաւանքի անյաջող ելքին եւ նրա հետեւանք անար-գանացը՝ դիմեց կայսրին, եւ նրանից զօրք ստանալով՝ նուաճեց իւր այս նախարարներին, որոնք իւր ապիրատութիւնները տեսնե-լով՝ հեռացել էին:

Այս իսկ ժամանակները (1021 թ.) սկիւթացիք յարձակուեցին Հայաստանի վրայ եւ հասան մինչեւ Վասպուրական աշխարհը: Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորը իւր իշխանութեան քայքայեալ դրութիւնը աչքի առաջ ունենալով, եւ նկատելով, որ չի կարող

դիմադրել ներքին եւ արտաքին պատերազմներին՝ թղթով խոստացաւ յունաց կայսրին Վասպուրական աշխարհը նրան յանձնել, եթէ տրուի իրեն Սեբաստիա քաղաքը իւր շրջակայքով: Այս թուղթը Սենեքերիմ մեծամեծ ընծաների հետ ուղարկեց Կ. Պոլիս իւր Դաւիթ որդու եւ Ռշտունեաց Եղիշէ եպիսկոպոսի ձեռքով: Կայսրը ընդունեց Սենեքերիմի առաջարկութիւնը, եւ Սենեքերիմ իւր աւագանիով հանդերձ փոխադրուեց Սեբաստիա: Նրան հետեւեց բազմաթիւ ժողովուրդ, որոնք Եփրատի ափերին Ակն ու Արաբկիր քաղաքները շինեցին: Հետեւեցին եւ շատ վանականներ եւ յատկապէս Նարեկայ վանքի վանականները, որոնք իրենց հետ վերցրած Ս. Գրիգոր Նարեկացու մարմինը՝ զետեղեցին Սեբաստիայում նրա անուամբ շինած Նարեկայ վանքի մէջ: Սենեքերիմ, որ հետը տարել էր Վարագայ Ս. Խաչը՝ այնտեղ մի վանք շինեց զետեղելու համար: Պետրոս Կաթողիկոս եւս գնաց Սեբաստիա եւ մի քանի տարի այնտեղ մնաց: Իսկ սկիւթացիք, որ ասպատակում էին Վասպուրականում՝ իրենց արշաւանքը զանազան կողմեր ուղղեցին, եւ իրենց գլխաւոր Տուղրիլ բէկի առաջնորդութեամբ հասան Նախիջեւան: Այնտեղից ասպատակ սփռելով մինչեւ Նիզ գաւառը՝ գերեցին բնակիչներին, աւերեցին եկեղեցիքն ու վանորայքը եւ ստիպեցին գերեալներին ուրանալ քրիստոնէական հաւատը: Այս որ լսեց Վասակ Պաշլաւունի սպարապետը, որ այդ ժամանակ Բջնիումն էր, հրաւէր կարգաց իւր իշխանութեան տակ եղած իշխաններին եւ զօրականներին: Նրանց հետ համախումբ խոստովանելուց ու հաղորդուելուց յետոյ՝ նախքան յարձակուելը թշնամեաց վրայ, իւր զօրքերին խրախուսելու համար ասաց. «Աստուծոյ վրայ դնենք մեր յոյսը եւ նրանով առաքինանանք պատերազմի մէջ, որովհետեւ նրա անուամբն է առաջիկայ պատերազմը Քրիստոսի եկեղեցու պայծառութեան համար, եւ եթէ Յիսուս Քրիստոս կամենում է, որ այս սուրբ խոստովանութեան համար մեր անձը դնենք՝ չվախենանք ուրեմն մեր հաւատոյ թշնամիների հետ պատերազմելուց»:

Այս պատերազմի մէջ, երբ յաղթութիւնն ի գլուխ հանած Վասակ Պաշլաւունի յանձնգլխ փառաբանում էր Աստուծոյ, թշնամիներից մէկը գաղտ մտած՝ քարով խփեց նրա գլխին, որով եւ վախճանուեց հաւատոյ նահատակ Վասակ: Իսկ Տուղրիլ Հայաստանից անցնելով Պարսկաստան՝ տիրեց ամբողջ երկրին եւ ամի-

րապետի հաճութեամբ վերականգնեց 400 տարուց հետէ ընդհատեալ պարսից թագաւորութիւնը:

Պետրոս Կաթողիկոս, որ Սեբաստիայումն էր՝ յունաց Վասիլ կայսրը խաղտեաց աշխարհը հասնելիս, գնաց նրա մօտ ըստ խնդրոյ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի եւ ներկայացնելով Յովհաննէս-Սմբատի թուղթը, որով խոստանում էր նա իւր մահից յետոյ Անին յունաց թողնել՝ խնդրեց, որ կայսրը հովանաւորէ Բագրատունեաց թագաւորութեանը: Կայսրը սիրով ընդունեց Կաթողիկոսի պատգամաւորութիւնը եւ ուրախութեամբ խոստացաւ կատարել ինչ որ խնդրում էր, մեծամեծ պատիւներ տուեց եւ առաջարկեց Զրօրհնեաց տօնին գետի վրայ Զրօրհնեաց հանդէսը կատարել, եւ Պետրոս Կաթողիկոս այս պատգամաւորութիւնից յետոյ վերադարձաւ Սեբաստիա եւ այնտեղ Սենեքերիմ թագաւորի մօտ բնակութիւն հաստատեց մինչեւ նրա մահը: Սենեքերիմի մահից յետոյ նրա կտակի համեմատ մարմինը Վասպուրական, իսկ Վարազայ Ս. խաչը՝ 1027 թ. Վարազ փոխադրուեց:

Պետրոս Կաթողիկոս Սենեքերիմի մահից յետոյ, երբ եկաւ Անի, թէ թագաւորը եւ թէ իշխանք կասկածում էին նրանից եւ դժգոհ էին նրա երկար ժամանակ Սեբաստիայում մնալուն համար: Պետրոս Ա. իմանալով այս՝ լռելեայն հեռացաւ եւ գնաց Վասպուրական, որ յունաց ձեռքն էր եւ բնակուեց Զորոյ վանքում:

Թագաւորը եւ իշխանները, որ կասկածում էին նոր Կաթողիկոս ընտրել՝ հրաւիրեցին Պետրոսին Հայրապետական իշխանութիւն վարելու պատրուակաւ, եւ երբ նա Անի հասաւ, 1034 թ. կալանաւորեալ ուղարկեցին Բջնւոյ աւանը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի Վահրամ հօրեղբօր մօտ, եւ Սանահնայ վանահայր Դիոսկորոսին կաթողիկոս նշանակեցին: Դիոսկորոս անպիտան եւ վատթար մարդկան եպիսկոպոս ձեռնադրելով, յայտնի յանցանքի պատճառով պատժուած եպիսկոպոսներին նորից պաշտօն տալով, արժանաւորներին իշխանութիւնից ձգելով եւ նրանց ինչքը յափշտակելով՝ բոլորին էլ առելի դարձաւ, իսկ հայ հոգեւորականութիւնը այս անարժան գործերի համար բանադրեց նրան եւ նրա պաշտպաններին: Թագաւորը եւ աւագանին կասկածելով, թէ միգուցէ այս բանը վատ հետեւանք ունենայ՝ նորից խնդրեցին Պետրոսին գալ եւ իւր իշխանութիւնը վարել, եւ երբ նա հրաժարուեց՝ հրաւիրակաւ խնդրեցին Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոս, որ եկաւ Անի

եւ իւր գահերեցութեամբ Անույ Դ. ժողով գումարեց 1036 թ., 4000-ի մօտ մարդկանց ներկայութեամբ Դիոսկորոսին գահընկէց արեց, ուղարկեց Սանահին աքսոր, նրա ձեռնադրածներին ապաշխարանքի ենթարկեց, եւ Պետրոսին նորից Կաթողիկոս հրատարակեց:

Նոյն 1036 թ. Դվնայ Ապուսվար պարսիկ ոստիկանը՝ օգնութեամբ պարսից Տուղրիլ Թագաւորի, սկսեց ասպատակել՝ այրում էր եկեղեցիքը, ջարդում էր խաչերը, ստիպում էր ուրանալ քրիստոնէութիւնը եւ ոմանց բռնի թլփատում էր: Գուգարաց Դաւիթ Անհողին կոչեցեալ Թագաւորը տեսնելով, որ Ապուսվար իւր երկրումն եւս պատրաստվում է նոյն չարիքը գործել՝ Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոսին հրաւէր ուղարկեց, որ եպիսկոպոսներով իւր բանակը հասնի Քրիստոսի եկեղեցու պաշտպանութեան համար դիմագրաւելու: Նոյնպիսի հրաւէրներ ուղարկեց նաեւ հայոց եպիսկոպոսներին ու վանորայքը, հրաւէր կարգաց բոլոր աշխարհին՝ ասելով. «Կամ բոլորս միասին Քրիստոսի համար մեռնենք կամ յաղթելով եւ դուրս քշելով թշնամուն՝ ազատենք եկեղեցին: Ուրեմն, ով որ մարտիրոսական մահուան է ցանկանում՝ թող մեզ մօտ գայ»:

Շուտով խմբուեցին Դաւթի մօտ եպիսկոպոսներ, քահանաներ, կրօնաւորներ՝ խաչ աւետարանով, եւ աշխարհական մարդիկ՝ ոմանք զինուորեալ եւ ոմանք անզէն: Երբոր սկսեց պատերազմը՝ հոգեւորական դասը միաբերան գոչեց. «Արի՛, Տէր, օգնեա՛ մեզ եւ փրկեա՛ զմեզ վասն անուանդ Քում Սրբոյ»:

Քրիստոնեայք քաջալերուած եւ սպառազինուած Ս. Հաւատոյ պաշտպանութեան սիրով՝ աներկմիտ յոյսով յարձակուեցին Ապուսվարի վրայ, ահագին կոտորածներ արին, յաղթեցին եւ բազմաթիւ աւարներով վերադարձան ու փառաւորեցին Աստուծոյ անունը:

Այս խռովութիւնները նոր էին դադարել՝ յոյները Յովհաննէս-Սմբատի մահից յետոյ նրա ձեռագրին համեմատ սկսեցին պահանջել Անի քաղաքը, իսկ Յովհաննէս-Սմբատի եղբօր որդի Գագիկ, որ նոր էր Թագաւորել՝ ընդգրկմանում էր ասելով. «Անի Բագրատունեաց հայրենի ժառանգութիւնը լինելով՝ Յովհաննէս-Սմբատ ինքն մենակ իրաւունք չունէր ձեռագրով յունաց տալու»: Սարգիս-Վեստ Սիւնեաց իշխանը, որ կամենում էր Թագաւորել՝ զրգուում էր յոյներին պահանջել անպատճառ Անին,

եւ ճարպկութեամբ այս կասկածը իրենից հեռացնելով՝ յունաց կամակատար ներկայացրեց Գրիգոր Մագիստրոսին, որին Գագիկ սկսեց հալածել: Գրիգոր Մագիստրոս թողեց Արարատեան աշխարհը եւ գնաց Տարօն, բայց այնտեղ եւս չկարողանալով ազատուել Գագիկի հալածանքից՝ հեռացաւ Կ. Պոլիս, ուր դաստիարակուել էր:

Գրիգոր Մագիստրոս այնտեղ հանդիպելով Մանուէլէ անունով մի մահմեդական հմուտ գիտնականի՝ նրա հետ կրօնական վէճի բռնուեց, եւ տեսնելով, որ իւր հակառակորդը Ս. Գրոց ոտանաւոր գրուած չլինելը մի խոշոր պակասութիւն էր համարում, որպէսզի ցոյց տայ, թէ ոտանաւորը իբրեւ մարդկային արուեստ մի առանձին արժանիք չէ կարող տալ Ս. Աւետարանին՝ երեք օրուայ մէջ Ս. Գրոց պատմութիւնները ոտանաւորի դարձրեց, որով Մանուէլէ սքանչացած՝ քրիստոնեայ դարձաւ:

Վեստ-Սարգիս Պետրոս Կաթողիկոսի եւ Գագիկի մէջ եւս քսութեամբ գծութիւն ձգելուց յետոյ՝ խորհուրդ տուեց յունաց Մոնամախոս կայսրին Անին գրաւելու համար սիրոյ պատրուակով Գագիկին իւր մօտ հրաւիրել եւ յարգելանս պահելով տիրել ոչ միայն Անիին, այլեւ վերջացնելով Բագրատունեաց թագաւորութիւնը՝ տիրել ամբողջ Հայաստանին: Կայսրը այնպէս էլ արեց: Գագիկին սիրոյ նամակ գրեց եւ իւր մօտ հրաւիրեց Անւոյ գրաւման մասին թուղթը յետ տալու եւ բարեկամութեան դաշն կապելու պատրուակով, բայց Վահրամ Պահլաւունի զօրաւորը, որ գիտէր յունաց նենգութիւնը՝ խորհուրդ չէր տալիս Գագիկին գնալ: Երբ կայսրը երկրորդեց իւր հրաւերը՝ Վեստ-Սարգիսի զրդմամբ նախարարները առարկելով, թէ կրկնակի հրաւեր մերժելը գուցէ առիթ տայ կայսրի զայրոյթին եւ պատերազմական յարձակմանց՝ խորհուրդ տուին Գագիկին անպատճառ գնալ, եւ իրենք խոստացան եւ Պետրոս Կաթողիկոսի ներկայութեամբ երդուեցին ցյետին շունչ պաշտպանել Անին: Գագիկ ճարահատեալ՝ երգման թուղթը եւ Անւոյ պահպանութիւնը յանձնելով Կաթողիկոսին՝ գնաց Կ. Պոլիս եւ այլեւս չվերադարձաւ: Վեստ-Սարգիս Պետրոս Կաթողիկոսի հետ նախարարներից ոմանց հաճութեամբ հպատակութեան թուղթ ուղարկեց կայսրին, ուղարկեց նաեւ Անւոյ ու արքունեաց բանալիները: Կայսրը տիրելով Անիին՝ ուրիշ դաւաճանների հետ միասին մեծամեծ պարգեւներով վարձատրեց Պետրոս Կաթողիկոսին եւ Գրիգոր Մագիստրոսին, որ համախոհ

դաւաճանող նախարարներին՝ Արարատեան նահանգում եղած իւր կալուածները տուեց յունաց եւ ի փոխարէն՝ ստացաւ Միջագետքի դքսութիւնը: Յոյները Անիին տիրելուց յետոյ՝ Դուին քաղաքին եւս կամեցան տիրել, բայց տեղւոյն ոստիկան Ապուսվար իւր վրայ յարձակուած յոյներին յաղթելուց յետոյ՝ զայրացած սկսեց հալածել քրիստոնեաներին եւ յատկապէս հայերին եւ ստիպեց ուրանալ իրենց հաւատը: Վահրամ Պահլաւունին իբրեւ հայր քրիստոնէից եւ պաշտպան եկեղեցւոյ՝ յարձակուեց Ապուսվարի վրայ, հալածեց նրան մինչեւ Դուին քաղաքը, եւ մենակ շատ յառաջ գնացած ու թշնամեաց մէջ մտած լինելով՝ կալանաւորուեց: 80-ամեայ հասակում 1047 թ. նահատակուեց քրիստոնէական հաւատոյ համար եւ թաղուեց Սանահնոյ վանքում:

Յոյները Անւոյ թագաւորութիւնը վերջացնելուց յետոյ ձեռք զարկին Կաթողիկոսութիւն եւս վերջացնել, եւ որ Պետրոս Կաթողիկոսին մինչեւ Անին գրաւելը շողոքորթում էին, այնուհետեւ պատճառելով, թէ նա աշխատում է հայերին ապստամբեցնել՝ աքսորեցին Կարնոյ Արծն քաղաքը, եւ սրանով էլ չբաւականանալով՝ նոյնինքն Յայտնութեան տօնի օրը կալանաւորեցին Պետրոս Կաթողիկոսին եւ տարան Խաղտոյ-Առիճ բերդը, իսկ Խաչիկ եպիսկոպոսին, որին Պետրոս դեռ Անիից չհեռացած Կաթողիկոսութեան տեղակալ էր կարգել՝ ուղարկեցին Սեւաքար: Մի քանի ամսից կայսրի հրամանով Պետրոս Կաթողիկոսը Կ. Պոլիս տարուեց, իսկ Խաչիկ ուղարկուեց նորից Անի: Կայսրը Պետրոսին երեք տարի պահեց Կ. Պոլսում, զանազան սնտոխ պատիւներ տուեց՝ շլացնել աշխատելով, մինչեւ հուսկ ուրեմն Կ. Պոլսում եղած հայ մեծամեծների եւ Գաղիկ թագաւորի միջնորդութեանը զիջանելով՝ թոյլ տուեց հեռանալ Կ. Պոլսից, եւ Պետրոս Կաթողիկոսը եկաւ Սեբաստիա, ուր հինգ տարուց յետոյ 1058 թ. վախճանուեց եւ թաղուեց տեղւոյն Ս. Նշանի վանքում, Հայոց Աշխարհի աղէտներին եւ աւերածութեանց ականատես լինելով եւ 40 տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւն:

Պետրոս Ա. հակամիտութեամբ դէպի յոյները կասկածելի դառնալով հայ իշխանների եւ ժողովրդի առաջ՝ յոյներից էլ բաւական տառապանք կրեց ի խրատ եւ ի զգուշութիւն այն բոլոր մարդոց, որոնք իրենց ազգային շահերը զոհում են իրենց սնտոխ փառասիրութեան: Որովհետեւ, դաւաճանութիւնը որչափ եւ հաճելի լինի, դաւաճանը միշտ ատելի է ու ատելի:

Պետրոս Ա. բացի զանազան ճառերից՝ գրեց Մարտիրոսաց Հանգստեան եւ Մանկունք կոչեցեալ շարականները: Պետրոս Կաթողիկոսի ժամանակով որպէս մատենագիր յայտնի էր Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունի, որ աշխարհական բարձր պաշտօններ եւ տիտղոսներ ունենալով հանդերձ, գրոց՝ մանաւանդ Ս. Գրոց, բաւական հմտութիւն ունէր, եւ ըստ խնդրոյ Մանուէլ մահմեդականի՝ ոտանաւոր համառօտեց Աստուածաշնչի պատմութիւնը, գրեց զանազան թղթեր, որոնց մէջ նշանաւոր են ասորւոց կաթողիկոսի գրածները թոնդրակէցի աղանդաւորների պատճառով: Այս աղանդաւորների դէմ զինուած էր Գրիգոր Մագիստրոս ոչ միայն գրով, այլեւ իւր իշխանական ոյժովը: Որպէս մատենագիր նշանաւոր է նաեւ Անանիա Սանահնեցի, որ Պօղոսի 14 թղթոց մեկնութիւնը, եւ Հայաստանեայց Եկեղեցու ուղղափառութիւնը պաշտպանելու համար «Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաթնակաց» ճառը գրեց: Նշանաւոր էր նաեւ Արիստակէս Լաստիվերտցի, որ ողբալից եւ սրտաշարժ կերպով ճառագրեց իւր ժամանակի արհաւիրքները:

ԳԼ. Ժ.

Խաչիկ Բ. Կաթողիկոս: Կայսեր պահանջը Պետրոս Կաթողիկոսի կայից մասին: Խաչիկի դիմադրությունն ու ի դիպահոջ լինելը: Կաթողիկոսարանի հարկի տակ ընկնելը եւ յոյն կաթողիկոս ու իշխան կարգելու ջանքը: Կրօնի միությանն խնդիրը եւ Գագիկ թագաւորի նախանձախնդրությունը: Կրօնական հալածանք: Խաչիկի դարձն Թաւրւոր եւ մահը: Յումաց ջանքը կործանել նաեւ Կաթողիկոսությունը: Մամնդաւի Ա. ժողով եւ Գրիգոր Բ.-ի ընտրությունը: Գրիգորի աստանդական շրջելը: Գէորգ Լոռեցու Կաթողիկոսությունը: Սեաւ Լեւոն Ա. ժողովը եւ Գէորգի գահընկէց լինելը: Փիլարտոս հայ-հոռոմ բռնաւոր եւ Գեւորգարձի քեռորդի Սարգիս վարդապետի կաթողիկոսացումն Հոնիում: Գրիգոր Բ. Անիում եւ Բարսեղի Տեղակալությունը: Գրիգոր Բ.-ի Սեաւ Լեւոն, Կ. Պոլիս, Հոռոմ, Երուսաղէմ եւ Եգիպտոս գնալը եւ Եգիպտոսահայոց առաջնորդ կարգելը: Բարսեղ, Թէոդորոս եւ Պօղոս Կաթողիկոսունք: Բարսեղի գործերը: Գրիգոր Բ.-ի մահը եւ Բարսեղի ու Գող Վասիլ կոչեցեալ իշխանի խնամակալությունը Գրիգոր Բ.-ի Գրիգոր եւ Ներսէս քեռորդեաց վրայ: Բարսեղի մահը եւ Գրիգոր Գ.-ի ընտրությունը: Գրիգոր Բ.-ի երկասիրությունները:

Պետրոս Ա.-ին 1058 թ. յաջորդեց Անիում իւր քեռորդին եւ տեղակալն Խաչիկ Բ.: Տուկիծ կայսրը յաջորդելով իւր հօրը՝ սկսեց հայերին շատ նեղել, գրաւեց վախճանած Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսի գիւղերն ու ագարակները եւ Խաչիկից պահանջում էր Հանգուցեալ Հայրապետի գոյքը, որ կարծում էր շատ մեծ լինելը՝ համարելով, թէ Բագրատունի հարստութեան գանձերը Գագիկի Կ. Պոլիս տարագրելուց յետոյ Կաթողիկոսարանին յանձնուած կլինի: Տուկիծ այս անտեղի պահանջի համար Կ. Պոլիս տարաւ Խաչիկ Բ. Կաթողիկոսին, եւ երբ տեսաւ, թէ Խաչիկ բացէիբաց հրաժարվում է իւր պահանջը կատարելուց՝ ապացուցանելով, որ այդպիսի գանձ իրեն յանձնուած չէ եղել՝ կայսրը բարկացած Կաթողիկոսարանը իւրաքանչիւր տարի վճարելու որոշեալ քանակութեամբ հարկի տակ դրեց, եւ սպառնացաւ յոյն կաթողիկոս եւ իշխան կարգել: Կիւրապաղատութեան եւ կաթողիկոսութեան յոյն թեկնածուներից մէկը նոյն օրը ծանր հիւանդացաւ, իսկ միւսը՝ մեռաւ: Այսպիսով, Աստուած իւր եկեղեցին այս տեսակ ապօրէն բռնաբարութիւնից ազատեց:

Յունաց կայսրութիւնն անիրաւութեամբ գրաւած Հայաստան Աշխարհը փոխանակ պաշտպանելու եւ օրինաւոր հարկ ստանալու՝ սկիւթացուց եւ պարսից ասպատակաւորների կոխան էր թողել, եւ ապօրինաբար հարկի տակ էր դնում այն Կաթողիկոսարանը, որ ազատ էր մահմեդական ու կռապաշտ բարբարոսների ժամանակ: Սրանով չբաւականացաւ այդ կայսրութեան գահակալ Տուկիծ, այլ սկսեց հայերին յոյն դարձնելու համար ջանահնար լինել: Ուս-

տի, կրօնական խնդիրների խորհրդածութեան համար փոխանակ հոգեւորական ներկայացուցիչներին դիմելու՝ ձեռք առաւ Փոքր Հայոց իշխաններին, կանչեց իւր մօտ Սենեքերիմ Թագաւորի Ատովմ եւ Ապուսահլ որդիներին, որոնք իմանալով կայսրի նպատակը՝ հետներն առան գիտնական կարծեցեալ ոմն Յակովբ վարդապետի:

Յակովբ մարդահաճութեան համար ընդունեց կայսրի առաջարկութիւնը եւ ի դիմաց բոլոր Հայոց ստորագրութիւն տուեց յունադաւան լինելու: Այս ստորագրութեան վրայ հիմնուած, երբ կայսրը առաջարկեց արքայազն Ատովմ եւ Ապուսահլ իշխաններին նորից յունական ծէսով մկրտուել՝ նրանք հրաժարուեցին: Այս կրօնական տագնապը շարունակվում էր, երբ հայ իշխանների հրաւիրմամբ Գագիկ բացակայութիւնից դառնալով Կ. Պոլիս՝ ներկայացաւ կայսրին, եւ ապացուցանելով Յակովբ վարդապետի ինքնին, առանց ազգի հաճութեան տուած թղթի ապօրինութիւնը՝ առաւ եւ պատուեց, խոստացաւ եւ գրեց մի դաւանաբանական թուղթ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցու ուղղափառութեան համար եւ կայսրի հաճութեամբ Ս. Սոփիայի եկեղեցում ժողովուած յոյն կղերի առաջ կարդաց եւ իմաստութեամբ ու հմտութեամբ պաշտպանեց իւր ստանձնած գործը, մանաւանդ ըստ ծիսական մասին, որ եկեղեցու ազգայնութեան առհաւատչեան է, ապացուցեց յունաց պահանջի անտեղութիւնը, յունաց, որ հայ հոգին տիրանալուց յետոյ՝ կամենում էին հայ հոգուն եւս տիրանալ:

Կրօնական վէճերը արքունիքից եւ կենտրոնից փոխանցուեցին գաւառները, եւ ատելութիւնը հայի ու յոյնի մէջ այն աստիճան սաստկացաւ, որ սկսեցին միմեանց գանահարել, հարստահարել եւ տանջել: Ատելութեան իբրեւ օրինակ իմիջիայլոց համարելու է այս երկու դէպքը¹:

Անեցի ոմն Գէորգ՝ չիմանալով յունաց բարքը, ազատ շրջում էր Անտիոք քաղաքում: Յոյները իմանալով, որ նա հայ է՝ բռնեցին, մօրուքը կտրեցին եւ արտաքսեցին, իսկ Գէորգ վարձեց հինգ հարիւր թուրք եւ ի վրէժ իրեն հասցրած անարգանացը՝ Անտիոք գաւառում շատ աւաններ աւերակ դարձրեց, տասն եւ երկու գիւղեր այրեց եւ վաթսուո՛ւն յոյներ կալանաւորելով Անտիոքի դռան մօտ սպանեց՝ ասելով. «Ես եմ Անեցի Գէորգը, որի մօրուքը կտրեցիք՝ առէք ձեր աշխատանքի վարձը»:

¹ Համչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Բ., եր. 971-972:

Մի անգամ էլ եօթանասուն հոգի հայեր քարաւանով հասած Անտիոք քաղաքը, որովհետեւ բարեկենդանի օրեր էին, սկսեցին հրապարակում բացօդեազ ուրախութիւն անել: Յոյները երբ տեսան այս՝ դիմեցին նրանց վրայ, սկսեցին արհամարհել, անարգել, եւ յոխորտալով աքացել: Հայերը համբերութիւնից դուրս եկած՝ յարձակուեցին նրանց վրայ, եւ բրերով մեծամեծ հարուածներ տալուց յետոյ մի քանիսին եւս սպանելով՝ հալածեցին մինչեւ տեղւոյն Ս. Պետրոսի եկեղեցին՝ քահանայք խաչ աւետարան ի ձեռին հագիւ կարողացան մեղմել հայերի արդարացի զայրոյթը:

Այս կրօնական պայքարից յետոյ Գազիկի եւ Ատովմ Արծրունու խնդրանաց գիջանելով՝ երեքամեայ արգելանքից յետոյ կայսրը խաչիկ Բ. Կաթողիկոսին թոյլ տուեց ոչ թէ Անի, այլ Փոքր Հայոց Ջահան գաւառի Թաւրուր աւանը վերադառնալ, ուր եւ խաչիկ լսելով Հայաստան երկրի աւերը, Անույ կոտորածը, եւ յոյներից կրած տառապանքը՝ անհնարին տրտմութիւնից հիւանդացաւ եւ վախճանուեց 1065 թ. վեցամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ, որի մեծ մասը վտարանդութեան մէջ անցկացրեց մեծամեծ նեղութիւններով:

Խաչիկ Բ. Կաթողիկոսի մահից յետոյ մի տարի Հայրապետական Աթոռը թափուր մնաց: Կաթողիկոսի ընտրութիւնը յետաձգում էին: Յոյները, որպէսզի անառաջնորդ հայերին շուտով կարողանան յունադաւան դարձնել, հուսկ ուրեմն Աբասեան Գազիկ թագաւորի դստեր՝ Մարիամ թագուհու, թախանձանքին գիջանելով՝ կայսրուհին նոր Հայրապետի ընտրութեան հրաման առաւ կայսրից: Այս թոյլտուութիւնից յետոյ Աբասեան Գազիկ, որ Կարսից վտարանդի՝ Ծամնդաւումն էր կենում, բազմաթիւ եպիսկոպոսների եւ վարդապետների ներկայութեամբ 1065 թ. գումարեց Ծամնդաւի Ա. Ժողովը, ուր Կաթողիկոս ընտրուեց Գրիգոր Մագիստրոսի Վահրամ որդին, որ դքսութեան տիտղոսով իւր հօրը յաջորդելուց ու ամուսնանալուց յետոյ՝ կամովին անապատ էր քաշուել եւ կրօնական կեանք էր վարում: Վահրամ 1066 թ. Ապրիլ ամսումը Ծամնդաւի մէջ Կաթողիկոսական Ս. Օծումն ընդունեց եւ Գրիգոր Բ. կոչուեց:

Գրիգոր Բ. վարժ յունական դպրութեան եւ հմուտ արտաքին ու Ս. Գրոց, յունարէնից եւ ասորերէնից թարգմանեց տօնելի սրբերի վկայաբանութիւնը, եւ կոչուեց Վկայասէր: Գրիգոր Վկայասէր, երբ զբաղուած էր գրոց թարգմանութեամբ, վանորէից շինութեամբ ու բարեկարգութեամբ եւ իւր հօտի հոգեւոր պիտոյից

Հոգացողութեամբ, տեսնելով դարձեալ աւեր եւ կոտորած յունաց եւ պարսից կողմից՝ ի սիրտ եւ հոգի վշտացած իւր ատենադպիր Գէորգ Լոռեցուն՝ ըստ ցանկութեան հայ իշխանաց, Թաւրուրում օծեց Կաթողիկոս եւ ինքն առանձնացաւ Սեաւ Լեռան մենաստանը: Գէորգ Լոռեցի տեսնելով, որ ժողովուրդը դիմում է առանձնացեալ Վկայասէրին՝ իբրեւ մեծ Հայրապետի, մեծամեծ շփոթութիւններ յարուցանելով մինչ կամենում էր ժողովով կարգընկէց անել նրան՝ իշխաններն ու մեծամեծները շփոթութեանց առաջքը առնելու համար Վկայասէրի գահերեցութեամբ 1072 թ. Սեաւ Լեռան Ա. ժողովը գումարելով՝ գահընկէց արին իրեն Գէորգին եւ ուղարկեցին Տարսոն, ուր եւ վախճանուեց, իսկ Վկայասէրն Գրիգոր բնակուեց Մուրտառասուն կոչուած տեղը:

Վկայասէրը ոմն Փիլարտոս հայ-հոռոմ բռնաւորից Տարօնոյ իշխան Թոռնիկ Մամիկոնեանի մօտ հրաւիրակ ուղարկեց, բայց երբ այս պատգամաւորութիւնը անյաջող անցաւ՝ Փիլարտոս յարձակուեց Թոռնիկի վրայ, եւ սաստիկ ջարդ կրելով՝ յետ դարձաւ Թաւրուր, կանչեց իւր մօտ Վկայասէրին, որ մերժեց հրաւերը եւ առ երկիւղին ուղարկելով Հայրապետական գաւազանն ու քօղը՝ առաջարկեց Պետրոս Գետադարձի քեռորդի Սարգիս վարդապետին կաթողիկոսացնել, եւ Փիլարտոս Զահան գաւառի Հոնի քաղաքում ժողով կազմելով՝ Սարգիսին 1073 թ. Կաթողիկոս օծել տուեց Հոնիում:

Վկայասէր կասկածելով Փիլարտոսից՝ եկաւ Անի, ուր մի քանի ամիս կենալուց յետոյ իւր քեռորդի Բարսեղ եպիսկոպոսին տեղակալ կարգեց, զնաց Սեաւ Լեռոյ, այցելեց Կ. Պոլիս, Հռոմ եւ Երուսաղէմ, ուր Փրկչի անօրինական տեղերին երկրպագելուց յետոյ՝ զնաց Եգիպտոս, մի տարի կացաւ այնտեղ, Մեմփիս քաղաքի հայոց վրայ իւր քեռորդի Գրիգորիսին եպիսկոպոս ձեռնադրեց, յետոյ տեղւոյն թագաւորից մեծամեծ պատիւներ ստացաւ եւ վերադարձաւ ու առանձնացաւ Սեաւ Լեռան Արեգի վանքում՝ խստակրօն կենօք Ս. Գրոց ընթերցման եւ թարգմանութեանց պարապելով:

Այս ժամանակները վախճանուեց Հոնիում Սարգիս Կաթողիկոսը եւ յաջորդեց Թէոդորոս կամ Թորոս՝ քաղցրաձայն ալէլուիա երգելուն համար «Ալախօսիկ» կոչեցեալը: Սրա օրով յունական ատելութիւնը սկսեց նորից սաստկանալ մինչեւ այն աստիճան, որ Գրիգոր Վկայասէրի եղբայր Վասակին սպանեցին Անտիօքում՝ նախանձելով, որ նա հայ լինելով՝ այնպիսի մեծ պատուի է հասել: Մի յոյն արեղայի նենգութեան զոհ զնաց նաեւ Շիրակա-

ցի Վեստ-Խաչատուր իշխանը, որին յոյն աբեղան խեղդեց նրա քնած ժամանակ բարձր բերանին դնելով:

Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հարստութեան անկումից յետոյ Փոքր Հայք եւ յատկապէս Կիլիկիայի կողմերը՝ Հայ իշխանների եւ մեծամեծների ապաստանարանը դարձան: Այն տեղերն էին ապաստանել Արծրունեաց արքայազն իշխանները, Խաչիկ Վասպուրականի թոռն՝ Ապլիսարիպ իշխանը, որ Տարսուսի եւ Մամեստիոյ տէր կարգուելով կայսրից՝ նորոգեց Լամբրոսն, ուր տեղի բնակութեան կալաւ Արցախու մի մասի իշխան Օշին՝ իւր երկրից վտարանդի Կ. Պոլիս գնալուց եւ այնտեղից Կիլիկիա վերադառնալուց յետոյ: Փոքր Հայքում վտարանդի շրջում էր Գագիկ վատաբախտ վերջին թագաւորն Բագրատունեաց, որ լսելով, թէ Կեսարիայի մետրապօլիտը առ կրօնական ատելութեան որ առ Հայս՝ իւր շան անունը արմէն էր դրել, Կեսարիայում պատահելիս՝ զնաց նրա մօտ, ստուգելուց յետոյ՝ մետրապօլիտին հարաչար եւ անարգական մահուամբ սպանեց եւ ինքն սպանուեց յոյներից:

Յունական ատելութիւնը եւս առաւել ճարակ էր գտնում մանաւանդ նրանով, որ օրինաւոր Կաթողիկոսն Գրիգոր Վկայասէր փոխանակ իւր հօտը կառավարելու՝ կրօնաւորական կեանք էր վարում: Իւր հաւանութեամբ կարգուած կաթողիկոսները, որպիսիք էին՝ Սարգիս եւ Թէոդորոս կամ Թորոս, հակաթոռ եւ ապօրինի նկատուելով՝ չունէին հարկաւոր ազդեցութիւնը եկեղեցու բարոյական շինութեան համար: Անեցիք պահանջում էին Վկայասէրից կամ գալ Անի եւ վարել Կաթողիկոսական իշխանութիւնը կամ թոյլ տալ իւր տեղակալ Բարսեղին, որ օծուի կաթողիկոս, եւ առ այս ստանալով Վկայասէրի հաճութիւնը՝ Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսի ներկայութեամբ օծեցին Բարսեղին: Փիլարտոս տեսնելով, որ Թէոդորոս չէ կամենում Հայրապետական Աթոռը Բլուրից Մարաշ փոխադրել՝ ինքնակամ ոմն Պօղոս վարդապետին կաթողիկոս օծել տուեց: Այսպիսով, մի Հայրապետական Աթոռ անուամբ Հայրապետ են կոչվում միեւնոյն ժամանակ Գրիգոր Վկայասէր, Թէոդորոս եւ Պօղոս՝ Կիլիկիայում եւ նրա շրջակայքում, իսկ Բարսեղ՝ Անիում: Այս կաթողիկոս կոչուածների մէջ որովհետեւ Գրիգոր Վկայասէր կամովին հրաժարուած էր՝ օրինական կաթողիկոս Անույ Բարսեղը կարող էր համարուել, եւ տեսնելով հայ ժողովրդի տառապանքը պարսիկների երեսից՝ բազմաթիւ եպիսկոպոսներով զնաց պարսից Մելիք-Շահ թագաւորի մօտ, եւ առանձին հրովարտակ ստացաւ ժողովրդի անդորրու-

թեան ու հարկաց թեթեւութեան համար: Մելիք-Շահ Բարսեղ Կաթողիկոսին պատուեց՝ իրաւունք տալով ձողաբարձ խաչադաշով շրջել եւ ազատօրէն իւր եկեղեցւոյ գործերը տնօրինել:

Բարսեղ վերադառնալով Անի՝ անցնում է դէպի Փոքր Հայք, իշխանութիւնից ձգում է Թէոդորոս եւ Պօղոս Կաթողիկոսներին: Իւր այցելութեան ժամանակ հրապուրուելով մի երիտասարդ Ստեփաննոս անուն աբեղայի քարոզութեամբ, որի վրայ շատ գանգատներ կային, փոխանակ նրա վրայ եղած ամբաստանութեան միտ դարձնելով պատժելու՝ վարձատրութեամբ պարգեւում է իւր ձեռքի գաւազանն ու մատանին՝ կարգելով Շուղր անապատի վանահայր: Իւր այցելութիւնները շարունակելով՝ Բարսեղ վերադառնում է Անի:

Վախճանում են Թէոդորոս եւ Պօղոս ապօրինի Կաթողիկոսներ, իսկ Գրիգոր Վկայասէր նորից Երուսաղէմ գնալուց յետոյ՝ Քեսուն գաւառի Կարմիր վանքումն է բնակութիւն հաստատում, եւ իւր ծերութեան վերջին օրերին լսելով, որ Բարսեղ Կաթողիկոս այցելութեամբ նորից հասել է Միջագետք՝ նրան եւ Գող Վասիլ իշխանին կանչում է իւր մօտ եւ նրանց խնամքին է յանձնում Ապիրատ իշխանի Գրիգոր եւ Ներսէս որդիքը, որ իւր քեռորդիքն էին՝ խնդրելով կրթել բարեպաշտութեամբ եւ իմաստութեամբ: Բարսեղ Կաթողիկոս եւ Գող Վասիլ այս մանուկներին (որոնց ընկերանում են Սարգիս Շնորհալի եւ Իգնատիոս Մեկնիչ Ղուկասի Ս. Աւետարանի) յանձնում են Ստեփաննոս վարդապետին:

Գրիգոր Վկայասէրի բացի Սրբոց Վկայաբանութիւնից գրաւոր նշանաւոր երկասիրութիւններն են «Պատմութիւն Վարուց Ոսկեբերան»-ի, թարգմանութիւն Պրոկղի ներբողի առ Յովհան Ոսկեբերան, եւլն.:

Բարսեղ Կաթողիկոս Քեսունից երբ կամենում էր Երուսաղէմ գնալ բազմաթիւ ուղեկիցներով՝ Վարդահեր աւանում ժամերգութիւն կատարելիս տանիքը փռւլ եկաւ, եւ իրեն սաստիկ վտանգուած տեսնելով՝ պատուիրեց շուտով Սեաւ Լեառը հասցնել, եւ դեռ չվախճանուած՝ Հայրապետական քօղը եւ գաւազանը յանձնելով Գրիգոր Վկայասէրի քեռորդի եւ իւր խնամոց յանձնուած Գրիգորին՝ պատուիրեց նրան իւր տեղ Կաթողիկոս օծել, եւ այսպէս երեսնամեայ Կաթողիկոսութիւնից յետոյ վախճանուեց:

ԳԼ. ԺԱ.

Բագրատունեաց անկումն եւ Հայրապետների ջանքը: Գրիգոր Գ. Պահլաւունի եւ ներքին երկպառակութիւն: Սեաւ Լեւոն Բ. ժողով եւ Դաւիթ Աղթամարացոյ հակաթոռ եւ հետեւեալ հրատարակուելը: Հայրապետական Աթոռը Ծով Դղեակում եւ Ներսէս Օմորհալի: Խաչակրաց արշաւանքը եւ պապերի նպատակը: Ասորեստանեաց մոլորամտութիւնը եւ Գրիգոր Պահլաւունոյ ջանքը յուղղութիւն բերել նրանց: Հայրապետական Աթոռը Հռոմկլայում: Գրիգոր Պահլաւունոյ յարաբերութիւնը յունաց հետ եւ միութեան խնդրի յուզուիլը: Գրիգոր Պահլաւունոյ մահը: Հռոմկլայի Ա. ժողովը եւ Ներսէս Օմորհալոյ ընտրութիւնը: Եկեղեցական մատենագիրներ: Ա. Համառօտութիւն թղթոյն առ ասորեստանեաց:

Բագրատունեաց վերջին Գագիկի 1045 թ. Կ. Պոլիս տարուելով կործանուեց Բագրատունեաց հարստութիւնը, եւ Հայրապետական Աթոռը, որ անբաժան էր արքունական գահոյքից՝ ենթարկուեց աստանդակութեան: Միմեանց յաջորդող Հայրապետները ժողովրդի անդորրութեան, աշխարհի շինութեան եւ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար տառապում էին՝ մաքառելով մոլեռանդ եւ կրօնամոլ յոյների ու մահմեդականների դէմ բանիւ եւ գործով: Հայրապետների ջանքն էր զիջուցանել թշնամեաց անողոք ցասումը դէպի ժողովուրդը, եւ նրան կապել եկեղեցու հետ:

Գրիգոր Գ. Պահլաւունի քսանամեայ հասակում Կաթողիկոս օծուելուց՝ յետոյ պարտաւորուեց արտաքին թշնամեաց եւ ներքին խռովութեան առաջքը առնել, որ պատճառել էր իւր պատանեկան հասակում Կաթողիկոս ընտրուելը, Աղթամարայ Դաւիթ արքեպիսկոպոսի իւր կուսակիցների ձեռնտուութեամբ վտարանջելով Զորոյ վանքում կաթողիկոս օծուելը ու Աղթամարում իւր աթոռը հաստատելը, որ մինչեւ ցարդ գոյութիւն ունի:

Գրիգոր Գ. այս չարեաց առաջքը առնելու համար 1114 թ. Սեաւ Լեւոն Բ. ժողովը գումարեց, ուր ներկայ էին մօտ 2000 անձինք: Ժողովը ընդունելով Գրիգոր Գ. Պահլաւունու օրինաւոր յաջորդ Հայրապետական Աթոռոյ՝ հակաթոռ հրատարակեց Դաւթին եւ նզովեց նրան ու նրա համախոհներին, որոնք ըմբոստացել էին օրինաւոր Հայրապետի դէմ: Ըստ հաւանական կարծեաց՝ այս ժողովում սահմանուեց Կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ կարեւոր նշանակութիւն տալ Բջնոյ, Հաղբատի, Թադէի Ս. Առաքելոյն վանից եւ Տաթեւի Արքեպիսկոպոսներին: Ժողովը իւր որո-

շուրջ շրջաբերականով հասցրեց ի լուր Արեւելեան Հայոց եպիսկոպոսներին^[15] եւ իշխաններին, որոնք համակերպելով ժողովի վճռին՝ մերժեցին Դաւթի կաթողիկոսութիւնը:

Գրիգոր Գ., որ մտադիր էր Հայրապետական Աթոռը Հայաստանի կենտրոնը փոխադրել՝ տեսնելով պատերազմական արհաւիրքները, սրածուծութիւնները եւ ժողովրդի այլեւայլ կողմ ցրուելը, Սեաւ Լեռան Կարմիր վանքից, եւ այն եւս միայն կարճ ժամանակով, 1125 թ. փոխադրեց Խարբերդի մօտ Ծովք կոչեցեալ իւր հայրենի գղեակը, իւր եղբայր Ներսէսին եպիսկոպոս ձեռնադրեց եւ Հայաստանեայց այցելու կարգեց, եւ սկսեց վարել իւր Հայրապետական իշխանութիւնը գործակցութեամբ Ներսէսի, որ իւր ընտիր բարեմասնութեամբ, հոգեբուղիս վարդապետութեամբ եւ հոգիաշունչ գրուածքներով Ծմորհալի մականունն ստացաւ:

Մինչ Գրիգոր Գ. եւ իւր եղբայրն Ներսէս Ծնորհալի եկեղեցու պաշտօնութեան եւ ժողովրդի բարոյական եւ կրօնական կրթութեան համար էին հոգում, սկսուեց արեւմտեաց այն արշաւանքը, որ յայտնի է «Խաչակրաց արշաւանք» անուամբ, եւ այսպէս էր կոչվում, որովհետեւ զինուորները՝ իրենց հագուստի վրայ կարմիր խաչ էին կրում: Այս արշաւանքների նպատակն էր Երուսաղէմ մահմեդականների ձեռքից ու բռնութիւններից ազատել:

Խաչակրաց արշաւանք յարդարողը Հռոմայ պապերն էին, որոնց նպատակն էր Ս. Երուսաղէմն ազատելու պատրուակաւ իրենց գերիշխանութիւնը արեւելեան քրիստոնէից վրայ եւս տարածել: Յունական կայսրութիւնը նկատելով, որ խաչակրաց արշաւանքը իւր համար վտանգաւոր կարող է լինել երբեւէ, որ միայն ոչ ինչ նպաստ չէր ընձեռում, այլ ամեն ջանք գործ դրեց խափանել արշաւանքը: Իսկ հայք, որ Փոքր Ասիայում եւ Կիլիկիայում նշանաւոր տեղ էին բռնում, եւ հիմն էին Ռուբինեան իշխանութեան, յունաց բոլորովին հակառակ վարուեցին եւ ոչինչ չխնայեցին՝ զինուորներ եւ ուղեցոյցներ տուին, հոգացին ճանապարհորդութեան եւ ուտեստի պիտոյքը եւ իշխանք խաչակիր ասպետների ու իշխանների հետ խնամութիւն սկսելով՝ մի տեսակ ընտանութիւն հաստատեցին, որ յետոյ վնասաբեր հետեւանք ունեցաւ հայոց համար, վասնզի հայք՝ զգուած յունաց եւ մահմեդականաց մոլեռանդութիւնից ու հարստահարութիւնից, օգնում էին խաչակրաց, որ նրանցով թուլանային ու կործանուէին իրենց տիրող եւ ատելի դարձած պետութիւնները:

Հռոմայ հայրապետներն արեւելեան քրիստոնէից եւս իւրանց իշխանութեան տակ առնելու եւ կաթողիկոսութեան մէջ ձուլելու ջանքեր էին անում՝ տքնելով ջնջել մեր ազգային եկեղեցւոյ ազգային յատկութիւնները:

Պապերի հետ յարաբերութիւնը սկսուեց Անտիոքայ լատին եպիսկոպոսի գործերի պատճառով կարգուած ժողովից, ուր Գրիգոր Գ. Պահլաւունին եւ Ներսէս Շնորհալին եւս հրաւիրուեցին: Ժողովից յետոյ Գրիգոր Գ. Հռոմայ պապի դեսպանի հետ գնաց Երուսաղէմ յերկրպագութիւն տնօրինական տեղեաց, իսկ Ներսէս Շնորհալի վերադարձաւ Ծովք՝ Կաթողիկոսարանի գործերին վերահասութեան: Պապի դեսպանը պատշաճ առիթ համարելով Հայ Հայրապետի ներկայութիւնը՝ Երուսաղէմի Ս. Սիօն եկեղեցում 1114 թ. ժողով կազմեց, ուր իմիջիայլոց խօսուեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութեան, եկեղեցական արարողութեան եւ ազգային ծէսերի մասին: Գրիգոր Գ. իմաստութեամբ եւ հմտութեամբ յարմար պատասխանները տալով՝ ըստ երեւոյթին ցրեց լատին եւ յոյն կղերի տարակուսութիւնները Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան մասին: Բայց ինչպէս երեւում է լատին եւ յոյն կղերը նրա համար համակիր երեւացին, որ առաւել եւս մտերմութիւն հաստատեն, որպէսզի աւելի եւս ղեւրութեամբ կարողանան թակարդել՝ սիրոյ եւ միաբանութեան պատրուակն հրապոյր դնելով: Ուստի, Երուսաղէմի ժողովից յետոյ պապի դեսպանը Գրիգոր Գ.-ի բարեմասնութիւնները յայտնեց պապին, որ հայրապետական քօղ եւ գաւազան ուղարկեց նրան գործածութեան համար:

Գրիգոր Գ. Երուսաղէմից երբ վերադարձաւ՝ Թլկուրան աւանի Առիւծ կոչեցեալ իշխանի գրութեամբ իմացաւ, որ ինչ ինչ մոլորութիւններ սկսել էին երեւան գալ Միջագետքի Ամայք եւ Շպղթան գաւառի հայ եւ ասորի ժողովրդեան մէջ: Մոլորամիտներից ոմանք կարծում էին Յիսուսի համար, թէ Աստուածութիւնն չարչարուեց եւ մեռաւ, ոմանք էլ թէ՛ միայն մարմինը մեռաւ, այլք՝ թէ խաչին պէտք չէ երկրպագել, որովհետեւ նիւթ է, ոմանք մատաղը ընդունում էին, իսկ ոմանք՝ ոչ, դրախտը իմանալի եւ օրինակի համար ասուած էին ընդունում եւ ոչ թէ ճշմարիտ էութիւն, եւ այս մոլորութիւնը մինչեւ թոնդրակեցւոց աղանդի հերետիկոսութեանն էր հասել: Բացի այս մոլորութիւններից՝ ասորի եւ հայ ժողովրդեան մէջ ահագին խռովութիւն կար իւրաքանչիւր

ազգի ծխական արարողութեան համար: Ասորիք պախարակում էին հայերին ասելով, որ հայերը հրէաբար են բաղարջ հացով պատերազմում: Հայերը մեղադրում էին ասորիներին ասելով, թէ ասորիք խմորուն եւ ձիթազանգ հացով են պատարագում:

Այս մոլութեանց եւ խռովութեանց առաջքը առնելու համար Գրիգոր Գ. իւր եղբայր Ներսէս Շնորհալու ձեռքով գրեց նոյն թլկուրանի իշխանին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը՝ ի գիտութիւն բոլոր ժողովրդոց: Այս գրութիւնը հարկաւոր ազգեցութիւն գործեց եւ շատերը իմանալով իրենց մոլորութիւնը՝ դարձան յուղղութիւն:

Միայն կրօնական վէճերի տապնապը չէր, որ հայ ժողովրդի վիճակը դառնացնում էր եւ միտքը պղտորում դէպի մայր եկեղեցին: Հայրապետարանը անելանելի դրութեան մէջ էր մանաւանդ նրանով, որ բռնաւորների աւերածութիւններն ու սրածութիւնները հայ ժողովրդեան եւ հայ եկեղեցուն կորուստ էին սպառնում: Ուստի, Գրիգոր Գ., որպէսզի Աթոռն էլ զոհ չգնայ բռնաւորների կատաղութեանը, 1147 թ. փոխադրեց Հռոմկլայ կոչեցեալ դղեակը, որ լատիներին իշխանութեան տակ էր, Եփրատ գետի ափին, այնտեղ՝ ուր Մարգման գետը կիսաշրջան կազմելով խառնվում է Եփրատին: Գրիգոր Գ. Հայրապետական Աթոռը փոխադրելուց յետոյ լատին իշխաններից գնեց Հռոմկլան եւ Հայրապետանոցի սեփականութիւն դարձնելով՝ մի հոյակապ գմբեթարդ եկեղեցի էլ շինեց այնտեղ: Գրիգոր Գ. խաչակրաց արշաւանքի առիթով արեւելք եկած կաթոլիկ իշխանների եւ հոգեւորականների հետ ծանօթ լինելով՝ նրանց միջոցաւ բարեկամական յարաբերութեան մէջ էր Հռոմայ պապի հետ: Նա բարեկամական յարաբերութիւն սկսեց նաեւ յունաց հետ եւ այս յարաբերութեան միջնորդ էր Լամբրոնի Օշին իշխանը, որ Գրիգորի եղբոր դստեր այրն էր:

Այս բարեկամական յարաբերութիւնը կրօնական բանակցութեան պատճառ դարձաւ հետեւեալ դէպքով: Լամբրոնի Օշին իշխանի եւ Ռուբինեան Թորոս իշխանապետի մէջ խռովութիւն կար: Օշին օթանդակում էր յունաց իշխանութեան զօրանալուն, եւ ձեռնտու էր նրանց ընդդէմ Թորոսի, ով յունական նենգութիւններից ի սիրտ եւ ի հոգի վշտացած՝ ձգտում էր անկախութեան, եւ սաստիկ նեղն էր ձգել Օշինին: Գրիգոր Գ. Պաշտօնի այս խռովութեանց առաջքը առնելու համար Շնորհալուն

հաշտարար միջնորդ ուղարկեց երկու իշխանների մէջ: Ներսէս ստանձնեալ գործը ըստ երեւոյթին յաջողութեամբ վերջացնելուց յետոյ՝ վերադարձին Մամեստիա քաղաքում հանդիպեց յունաց Կիր Մանուէլ կայսրի փեսայ Ալէքս Կոմնինոս դքսին: Խօսակցութիւնը շուտով կրօնականի փոխուեց եւ Ներսէս իւր խօսակցի միտքը դէպի Հայաստանեայց Եկեղեցու ուղղափառութիւնը շինելու համար թղթով ներկայացրեց նրան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը:

Այս թուղթը Ալէքս Կոմնինոս անձամբ ներկայացրեց կայսրին, որ խնդամտաբար ընդունելով՝ միութեան համար սկսեց բանակցութիւն Հայ Հայրապետանոցի հետ եւ իւր Սմբատ անուամբ պալատական սպասաւորին թղթով յանուն Գրիգոր Գ. ի ուղարկեց Հռոմկլայ: Այս թղթով կայսրը առաջարկում էր Կաթողիկոսին Սմբատի հետ Կ. Պոլիս ուղարկել Ներսէսին՝ հարկաւոր բանակցութեան համար, բայց մինչ կայսրի թուղթը եւ հրաւիրակը կհասնէին Հռոմկլայ՝ վախճանուեց Գրիգոր Գ., յաջորդ թողնելով իւր կրտսեր եղբայր եւ գործակից Ներսէսին, ուստի եւ, Սմբատ՝ կայսրի թուղթը յանձնեց Ներսէս Շնորհալուն, որ զբաղուած լինելով Հայրապետական գործերով՝ չկարողացաւ գնալ Կ. Պոլիս:

Ներսէսի ընտրութիւնը եղաւ հետեւեալ կերպով: Գրիգոր Գ. 1165 թ. Հռոմկլայի Ա. ժողովը գումարեց, ուր յայտնեց անկարողութիւնը վարել Հայրապետական իշխանութիւնը ծերութեան եւ տկարութեան պատճառով՝ առաջարկեց ընտրել նոր Հայրապետ: Ժողովն առանց ուշադիր լինելու Շնորհալու հրաժարումներին՝ նրան ընտրեց Կաթողիկոս, որին Գրիգոր Գ. հանդիսաւոր կերպով օծելուց յետոյ, իբրեւ Հայրապետի երկրպագելով՝ առաջարկեց նրան Հայրապետական քօղն ու գաւազանը եւ առանձնացաւ, ուր մի քանի ամսից յետոյ վախճանուեց նոյն թուին եւ թաղուեց Հռոմկլայում իւր առաջուց պատրաստած շիրիմի մէջ:

Գրիգոր Գ. Կաթողիկոսի օրով բացի իւր եղբայր Ներսէս Շնորհալուց հռչակաւոր էին իբրեւ եկեղեցական մատենագիրներ իւր աշակերտակից եւ Կարմիր վանքի վանահայր հռչակաւոր Ստեփաննոս վանահօր մօտ ուսեալ Սարգիս Շնորհալին եւ Իգնատիոս վարդապետը: Սարգիս Շնորհալին Կաթողիկեայց թղթոց մեկնութիւնը գրեց ընտիր եւ իմաստալից ոճով, իսկ Իգնատիոս՝ նոյն Գրիգոր Գ. ի առաջարկութեամբ՝ Ղուկասու Ս. Աւետարանի մեկ-

նութիւնը գրեց դարձեալ ընտիր եւ իմաստալից ոճով: Նշանաւոր էին դարձեալ Սամուէլ Անեցի, որ պատմական մի համառօտ ժամանակագրութիւն պատրաստեց, Մատթէոս Ուռհայեցի, որ «Խաչակրաց արշաւանքը» վիպագրեց, եւ այլք:

Գրիգոր Գ. Պահլավունի բացի հայ գրականութեան սատարելուց խրախուսելով գիտակ անձնաց եւ պատշաճապէս նրանց ընդունակութիւնը ի գործ դնելով՝ գրեց Աւետեաց տօնի «Խորհուրդն անճառ» եւ Երկրորդ Ծաղկազարդի «Մեծահրաշ այս խորհուրդ» շարականները ու ի պատիւ Ս. Լուսաւորչի՝ «Ի յելսն արեւու արեւ» մեղեդին:

Ա.

Միջագետաց Ամայք եւ Եպիթան գաւառի մոլորելոց համար Ենորհալու ձեռքով Գրիգոր Գ. Պահլավունու գրած թղթի համառօտութիւնը¹

Ա. Ասելն Յիսուսի համար «Երեկ»՝ ցոյց է տալիս նրա գոյակցութիւնը Հօր Աստուծոյ հետ՝ յառաջ քան զյալիտեանս, «Այսօր»՝ Նրա Փրկական տնօրէնութիւնները լետ մարդեղութեան, «Նոյն եւ յալիտեանս»՝ բանին եւ մարմնոյ անվախճան յալիտեանական լինելը: Յիսուս Քրիստոսի արտասուիլն, քաղցնուլը, ելն., մարդկութեան կրից արտայայտութիւնքն են, իսկ մեռեալներին տիրաբար յարուցանելն ու ասելը. «Ես եւ Հայրն իմ՝ մի ենք»՝ աստուածային զօրութեան ապացոյցն են: Յիսուս իր անձին մէջ միացած ունելով աստուածային եւ մարդկային բնութիւնքը, մարդկութեամբն մեռաւ եւ աստուածութեամբն՝ անմահ մնաց: Եւ Յիսուսի մի անձին մէջ բնութեանց միաւորութեան համար նոյն անձին է ընծայվում մահն ու անմահ մնալը. «Եթէ ոչ բնութիւն անմահին Աստուծոյ չարչարեցաւ եւ մեռաւ ... այլ մի եւ նոյն Աստուած եւ մարդ՝ մեռաւ ըստ մարդկութեանն, եւ անմահ մնաց ըստ Աստուածութեան... եւ վասն այսորիկ Աստուած խաչեալ ասի եւ չարչարանք Աստուծոյ եւ արիւն եւ մահ»²:

Բ. Զատկի տօնին կամ անջեցելոց յիշատակի համար մատաղը չար պէտք չէ համարել, որովհետեւ հրէականին հետեւողաբար չէ Զատկի կամ անջեցելոց յիշատակի մատաղը: Հրէականին հետեւողութեամբ կատարելը եւ նրա արեամբ թողութիւն յուսալը ոչ միայն խոտելի է, այլեւ վնասակար, որովհետեւ

¹ Ներսէս Ենորհալի, Թուղթ Ընդհանրական: Ս. Էջմիածին, 1865, եր. 333-400: (Թուղթ Գրիգորիս Կաթողիկոսի ի Միջագետս Ասորոց):

² Նոյն, եր. 333-350:

այնպես վարուողը յայտնում է, թե դեռ Քրիստոսի արեամբ մեղքից չէ ազատում, այլ դարձեալ ստուերական օրէնքին է ծառայում: Բայց մատաղը պէտք է կատարել ոչ թէ իբրեւ զոհ, այլ իբրեւ աղքատներին ողորմութիւն: Մատաղը սահմանել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ հրամայելով ժողովրդին իւր ունեցածներին տասանորդ տալ եկեղեցւոյ պաշտօնէից, եւ անբան կոքերին մատուցած զոհերի փոխանակ մատաղ անել՝ նախապէս օրհնած աղ ուտեցնելով կենդանուն: Մատաղից յատկացեալ տեղերը, որոնք են երին եւ մորթին՝ եկեղեցական պաշտօնէից մասնաւորելուց յետոյ, մնացեալը իբրեւ ողորմութիւն՝ բաժանել աղքատներին: Նզովեալ լինի՝ ով որ այս մտքով չի անիլ մատաղը, այլ հրէաբար կամ հեթանոսաբար կանի: Իսկ մատաղի աղը պէտք է օրհնել, որովհետեւ Պօղոս Առաքեալը հրամայում է ոչ միայն Աստուծոյ նուիրեալները, այլեւ հասարակաց կերակուրն ու ըմպելին եւս պէտք է աղօթքով եւ Աստուծոյ խօսքով սրբել եւ ապա ուտել: Գայթակղեալ են ասորիք, որոնք ամենայն պիղծ բան օրհնութեամբ սրբուած համարելով՝ ուտում են, բայց հայոց պանրից զգուշանում են, թէ մի գուցէ Զատկի գառան խախացով (պանրի մայեալ) մակարդած լինի: Մատաղները երեք տեսակ են՝ Ա. Զատկի (ախար), Բ. Տեսնական՝ իբրեւ ճշման գոհութեան երախտեացն Աստուծոյ, եւ Գ. Ննջելոց յիշատակի համար՝ իբրեւ տուրք ողորմութեան¹:

Գ. Ոմանք կարծում են, թէ Աստուծոյ դրախտն, որոյ մասին Մովսէսը գրեց՝ չկայ, չկան կենաց եւ գիտութեան ծառեր, եւ ոչ միւթեղէն պտուղ, որ Ադամ կերած լինի, այլ միայն օրինակի համար են գրուած: Ադամայ դրախտը էր միջական էութիւն: Նրանք, որոնք կասեն, թէ դրախտ չկայ, եւ Ադամ յառաջագոյն այն տեղ չէ եղել, նրա մէջ մտնելուն արժանի չլինեն, այլ նրանց դէմ, յիմար կոյսերի նման, դրախտի դուռը փակուի²:

Դ. Ոմանք թոնդրակեցւոց հետեւելով ասում են՝ մարդկանցից շինուածը չէ եկեղեցի, այլ՝ միայն մարդիկ են: Չեն ընդունում Մաշտոցի գիրքը եւ խաչ ու եկեղեցի օրհնելը: Դրախտը եկեղեցու ստուերատիպն էր, ինչպէս մարդը ճաշակելով Յիսուսի մարմին եւ արիւն՝ համարվում է ընդունարան Յիսուսի, նույնպէս եւ միջական շէնքը ընդունելով իւր մէջ հաւատացելոց բազմութիւն կոչվում է ըստ եբրայեցւոց՝ Եկեղեցի, իսկ ըստ հայոցս՝ Ժողովարան, եւ որովհետեւ Յիսուս Քրիստոս եկեղեցումն է պատարագվում, ուստի եւ եկեղեցին կոչվում է *Տուն Աստուծոյ*: Եթէ Մովսէսի խորանը եւ Սողոմոնի տաճարը, որ եկեղեցու ստուերն եւ օրինակն էին՝ Աստուծոյ փառաց ընդունարան դարձան, ո՞րչափ եւս առաւել եկեղեցին:

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 350-366:

² Նոյն, եր. 366-373:

Խաչը ընդունելով որպես աթոռ, որից անբաժան է Յիսուսի խաչելութեան տիպը՝ պէտք է երկրպագութիւն եւ պաշտօն մատուցանենք եւ այն՝ ոչ թէ միութեան աթոռին, խաչեցեալ Յիսուսին, եւ այս՝ խրատուած Ս. Առաքեալներից, ինչպէս որ մարմնաւոր աչքով սրա միւթը եւ ձեւը անվրէպ տեսնում ենք, նոյնպէս էլ հոգւոյ աչքով ու հաւատով սրա մէջ միացած Աստուծոյ աներեւոյթ զօրութիւնն ենք տեսնում:

Հնումն, Առաքեալները եւ նրանց յաջորդները խաչը կազմում էին քառաթեւ միութիւն, եւ ձեռները դնելով նրա վրայ աղօթում էին, որով զգալի միւթը իմանալի զօրութիւն էր ընդունում, եւ ապա կանգնեցնելով արեւելեան կողմը՝ հրամայում էին հաւատացեալներին երկրպագութիւն մատուցանել: Յետոյ եկողները անկարող լինելով բերանացի խաչ օրհնել՝ սահմանեցին խաչ օրհնելու կանոնը, եւ խաչը պէտք է լուսնաւ ջրով եւ գինով եւ ապա դրոշմել Ս. Միւռոնով, որ ի ձեւ զգայականի՝ Ս. Հոգւոյ զօրութիւնը ըստ իմանալոյն հանգչի նրա վրայ: Այսպէս պէտք է կատարել նաեւ եկեղեցւոյ նաւակատիքը օրհնութեամբ եւ օծանելով¹:

Ե. Ծիսարանը, որ կարգաւորուած լինելով Մաշտոցից՝ մաշտոց է կոչվում, պէտք է ընդունել: Մերժել այնպիսիներին, որոնք կասկած կյայտնեն եկեղեցւոյ շնորհաց համար²:

Զ. Նզովեալ լինեն նրանք, որոնք կասեն, թէ Յիսուս նախքան ծնանելը մարմին ունէր, եւ նրանք, որոնք կասեն, թէ Յիսուսի մարմնատութիւնը կատարուեց միայն թանձրանալով՝ ըստ օրինակի ցրտից սառած ջրի³:

Է. Մոլորվում են, որ ասում են Աստուած աչք, ականջ, ձեռք, ելմ., ունի: Ամեն բան, որ մարմին է՝ զգալի է, իսկ այն, որ անմարմին է՝ իմանալի է, եւ որովհետեւ Աստուած անմարմին է, ուրեմն եւ իմանալի է, ուրեմն եւ չունի ձեռք, աչք, ելմ.: Իսկ Աստուծոյ աչք, ձեռք վերագրելը միայն նրա աներեւոյթ զօրութիւնը յայտնելու համար է⁴:

Բ.

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կարգը⁵, որ գրեց Ներսէս Շնորհալի առ Ալէքս Կոմնիենոս դուքս՝ փեսայ Կիո-Մանուէլ կայսրի

Ա. Յիսուսի ծնունդը տօնվում է Յունուարի 6-ին, որովհետեւ Ապրիլի 7-ին

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 373-380:

² Նոյն, եր. 380-381:

³ Նոյն, եր. 381-392:

⁴ Նոյն, եր. 392-400:

⁵ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 117-144:

տօնվում է Աւետեաց տօնը, որ եթէ Մարտի 25-ին տօնվում էր, այն ժամանակ Եղիաբեթի յղութիւնը Թշրինի 10-ին կամ Սեպտեմբերի 27-ին, այսինքն պաշտամանց օրերի սկզբին կընկնէր: Մինչդեռ, պաշտաման օրերից յետոյ պէտք է Զաքարիան գնար տուն եւ այն եւս ոչ թէ Երուսաղէմ, այլ լեռնակողմները, իսկ պաշտամանց օրերի լրանալը գալիս է Թշրինի 22-ին կամ Հոկտեմբերի 9-ին: Մկրտութեան տօնն եւս մոյն Յունուարի 6-ին է տօնվում, որովհետեւ ըստ Ս. Աւետարանի՝ Յիսուս 30 տարեկան էր, որ մկրտուեց, ըստ հաւանական կարծեաց՝ իր ծննդեան օրը: Եւ այսպէս է տօնում Հայաստանեայց Եկեղեցին, որովհետեւ սկզբում բոլոր եկեղեցիքը այդպէս էին տօնում: Յետոյ ոմանք, որովհետեւ Ծննդեան օրը Մկրտութիւնն եւս տօնելով չէին կարողանում Բեթղէմ եւ Յորդանան միանգամայն գնալ, ուստի եւ բաժանեցին այդ երկու տօները, որ հետզհետէ սովորական դարձաւ¹:

Բ. Մի բնութիւն ենք ընդունում Քրիստոսի մէջ ոչ ըստ Եւտիքէս հերետիկոսի, այլ ըստ Աթանասի եւ Կիրիլի Աղեքսանդրացոյ, իսկ մի բնութիւն ասում ենք Բանի եւ մարմնոյ անբաժանելի եւ անճառ միաւորութեան համար, եւ մզովում ենք մրանց, որոնք Նեստորին հետեւելով՝ բաժանում են Բանն ու մարմինը²:

Գ. Ընդունում ենք եւ յարգում տէրունական եւ սրբոց պատկերները, որ մկարում ենք եկեղեցում: Խաչը եթէ մետաղից է՝ բեւեռով չենք պնդում, իսկ եթէ փայտից՝ բեւեռով ամրացնում ենք³:

Դ. «Սուրբ Աստուած» սրբասացութիւնը երգում ենք ի դէմս միայն Որդոյ եւ «խաչեցար» ասելով մրա մեծագոյն երախտիքն ենք յիշում, ապա դիմելով Ս. Աստուածածնին՝ աղաչում ենք, որ մեր աղօթքը իւր Որդուն մատուցանի՝ մեզ փորձութիւնից ու վտանգներից փրկելու համար⁴:

Ե. Քառասնորդաց պահքին շաբաթ եւ կիրակէ օրերը կաթնեղէն եւ ձու չենք ուտում, եւ այդ բանը եթէ կայ՝ իբրեւ բացառութիւն կատարվում է անժուժկալ մարդկանցից⁵:

Զ. Անապակ գինիով ենք պատարագում, մախ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մախնի հայրերից ընդունելով այսպէս է ասանդէլ մեզ՝ Յիսուս Վերմատան մէջ բաժակը իբրեւ իւր արին առաջարկեց աշակերտներին առանց ջրի անում տալու, թէ գինի էր բաժակը, յայտնի է մրանով, որ իսկոյն ասաց. «Յայսմհետէ ոչ եւս արբից ի բերոյ որթոյ»: Կողահոս ջուրը ի խորհուրդ մկրտութեան, իսկ արիւ-

¹ Նոյն, եր. 126-128:

² Նոյն, եր. 129-130:

³ Նոյն, եր. 132:

⁴ Նոյն, եր. 132-133:

⁵ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 133-134:

նը ի խորհուրդ պատարագի ենք ընդունում, առ այս վկայություն ունենալով մատն Յովհանն Ոսկեբերանի մեկնությունը եւ այլ Ս. Հարց գրութեանը¹:

Է. Խաչը մի անգամ եւեթ ենք օրհնում՝ ըստ կանոնի Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ: Զրպարտություն է ասելը, թէ իւրաքանչիւր տարի կրկնում ենք²:

Ը. Զրպարտություն է ասելը, թէ հայերը կարծում են, որ Յիսուս մեզ համագոյակից թանձր եւ չարչարելի մարմին չառաւ Ս. Կոյսից, այլ անօսր, անչարչարելի եւ անեղանելի: Քրիստոսին ընդունում ենք Աստուած եւ մարդ, մարդկութեամբ մեզ համագոյակից, իսկ Աստուածութեամբ՝ Հօր եւ Ս. Հոգւոյն: Նոյն ինքն մի Աստուածութիւն անբաժանելի, ըստ Աստուածային բնութեան՝ երկնային, պարզ, անչարչարելի եւ անմահ, իսկ ըստ մարդկային բնութեան՝ երկրաւոր, թանձր, չարչարելի եւ մահկանացու: Քրիստոսի Աստուածային եւ մարդկային միացեալ բնութեան մէջ ըստ Նեստորի ոմն եւ ոմն չենք ընդունում, որովհետեւ միաւորութիւնից յետոյ վերցվում է երկրությունը³:

Թ. Յունաց կարծելը, թէ մենք Առաջաւորաց պահքը պահում ենք ի պատիւ ոմն կախարդ Սարգսի, որ ունէր էջ եւ սկունդ՝ զրպարտություն եւ եղջերուաքաղ առասպել է: Առաջաւորաց պահքը հաստատել է Ս. Լուսաւորիչ՝ առաջարկելով պատուհասեալ ճորահաւատ Տրդատ թագաւորին եւ ժողովրդեան իբրեւ ապաշխարութիւն պահել ճիւղ օր: Այս պահքը Առաջաւորաց է կոչվում, որովհետեւ Հայաստանեայց համար առաջին պահքն է եւ իւրաքանչիւր տարի պահվում է ի յիշատակ դարձի ի քրիստոնէութիւն: Այս պահքն ուրբաթ օրը տօնվում է միանուէացւոց ապաշխարութեան յիշատակը՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս միանուէացիք ապաշխարելով փրկուեցին, մոյմպէս եւ պատուհասեալ հայ թագաւորն ու ժողովուրդը ապաշխարելով՝ ստացան բժշկություն:

Իսկ պահքը Ս. Սարգսի անուամբ է կոչվում, որովհետեւ պահքն շաբաթ օրը տօնվում է Ս. Սարգիս զօրավարի տօնը, (որ Կապադովկիայից էր եւ ուրացեալ մովսէսից հալածեալ՝ գնաց Պարսկաստան, ուր շատերի քրիստոնէութեան պատճառ դառնալուց յետոյ մահատակուեց Յունուարի 30-ին եւ ըստ յարմարադատութեան տօնվում է Առաջաւորաց պահքն շաբաթ օրը)⁴:

Ծանոթութիւն: Չհամաոտեցինք Ս. Աստուածածնի յարգութեան, Ս. Միլոնի միջի եւ այլ այլ այսպիսեաց վերաբերեալ յունաց կասկածների ցրումն, որովհետեւ անտեղի էին կասկածները: Եթէ այն ժամանակ ի պատիւ Ս. Աստուածածնի միայն կիրակի եւ տէրունական օրերին էին յատկացեալ շարականներ երգում՝ այժմ ամենայն օր են երգում:

¹ Նոյն, եր. 134-136:

² Նոյն ն, եր. 136-137:

³ Նոյն, եր. 137-141:

⁴ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 141-143:

ԳԼ. ԺԲ.

Ներսէս Շնորհալի եւ Արա Ընդհանրական թղթերը: Եկեղեցական բարեկարգութիւնք: Արեւորդեաց դարձը: Միութեան խնդրի յուզումն: Կայսեր կողմից Թէորիանոսի եւ Յովհան Ութմանի Հոռմկլայ գալը: Կայսեր առաջարկութիւնը եւ յումաց պատրիարքի թուղթը: Ներսէս Շնորհալու ցանկութիւնը ժողով գումարել միութեան խնդիրը քննելու համար եւ մահը: Ներսէս Շնորհալու երկասիրութիւնները:

Ներսէս Շնորհալի կամ Կլայեցի (Հռոմկլայի Հայրապետանոցում ընդ երկար կենալուն համար) յաջորդելով իւր եղբօրը՝ առաջին գործը համարեց «Առ համօրէն հայասեռ ազինս՝» խորագրով մի շրջաբերական կոնդակ հրատարակել ծանուցանելու Գրիգոր Գ. Պահլաւունու կենդանութեամբ՝ իւր ընտրութիւնն ու օծումը եւ նրա մահը: Եւ որպէսզի հայ ժողովրդի իւրաքանչիւր դասակարգ հասկանալով կատարի իւր կոչման յատկացեալ պարտաւորութիւնքը յօգուտ իւր ազգի, եկեղեցու եւ մարդկութեան՝ առանձին առանձին կոնդակ ուղղեց դէպի վանքերի խարազնազգեաց կրօնաւորները², դէպի վանական միաբանութեանց առաջնորդները (վանահայր³), դէպի վիճակաց եպիսկոպոս առաջնորդները⁴, դէպի քահանայից դասը⁵, դէպի աշխարհիկ իշխանները⁶, դէպի զինուորները⁷, դէպի քաղաքացիքը⁸, դէպի երկրագործները⁹, եւ դէպի կանանց դասը¹⁰:

Ներսէս Շնորհալին բարբարոսների հարստահարութիւնից եւ հայոցս տգիտութիւնից առաջացած եկեղեցական կարգաց խանգարմունքները կանոնաւորեց Մաքենեաց ուխտից, Թեղինեաց անապատից եւ այլ նշանաւոր մարդկանցից ստանալով ժամակարգութեան հին օրինակներ: Նա եկեղեցական ծէսերը եւ ձեռն-

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 1-23:

² Նոյն, եր. 23-46:

³ Նոյն, եր. 46-52:

⁴ Նոյն, եր. 52-69:

⁵ Նոյն, եր. 69-92:

⁶ Նոյն, եր. 92-103:

⁷ Նոյն, եր. 104-106:

⁸ Նոյն, եր. 106-108:

⁹ Նոյն, եր. 108-110:

¹⁰ Նոյն, եր. 110-112:

նադրութեան կարգաւորութիւնը վայելչացրեց ինչ ինչ պատշաճաւոր յաւելուածներով:

Շնորհալին ինչպէս փոյթեռանդն էր Հայրապետութեան վերաբերեալ ընդհանրական գործերում, նոյնպէս եւ շուտափոյթ կատարում էր իրեն եղած բոլոր առաջարկութիւնները ի շինութիւն գայթակղեալ մտաց, ի հոգեկան եւ ի բարոյական շինութիւն ցանկացողաց:

Նա Սամոստիոյ Թորոս քորեպիսկոպոսի գրութեամբ իմանալով տեղւոյն արեւորդեաց ոմանց ցանկութիւնը դառնալ դէպի Հայաստանէայց Եկեղեցին՝ շուտով համառօտեց¹ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը եւ ուղարկելով Թորոս քորեպիսկոպոսին՝ պատուիրեց հրահանգել ցանկացողներին եւ մկրտել, եւ այսպէս անհետ եղաւ արեւորդեաց աղանդը՝ նրանց հետզհետէ Հայաստանէայց Եկեղեցւոյ գիրկը մտնելովը:

Ներսէս Շնորհալի կից իւր Հայրապետական ներքին գործերին եռանդով սկսեց Գրիգոր Գ. Պաշլաւունու օրով սկսուած յունաց հետ միութեան համար բանակցութիւնը յառաջ վարել: Որովհետեւ, ինքն Հայրապետական ներքին գործերով զբաղեալ էր՝ չկարողացաւ գնալ Կ. Պոլիս, այլ թղթով ծանուցանելով կայսրին Գրիգոր Գ. Պաշլաւունու մահը եւ իւր ընտրութիւնը, եւ առաջի դնելով իւր Կ. Պոլիս գնալու անհնարաւորութիւնը՝ առաջարկեց կայսրին.

Ա. Որ ինքն կայսրը գայ եւ ժողովրդեան սիրտը խաղաղութեամբ ու գթով սիրաշահելով՝ միութեան խնդիրը յառաջ տանի,

Բ. Որ նա կայսրական հրովարտակով դադարեցնէ յունաց հաւածանքն ու ատելութիւնը դէպի Հայ Եկեղեցին, ինչպէս ինքն շրջաբերական գրերով պատուիրել է հայոց՝ քրիստոնէական եղբայրսիրութեամբ վարուել յունաց հետ,

Գ. Որ եթէ յաջողի կայսրին գալ արեւելք եւ դէմ յանդիման խօսել եկեղեցու միութեան համար՝ խօսակցութիւնը պէտք է կատարուի որպէս հաւասար մարդոց մէջ, իրար հետ վստահութեամբ եւ համարձակութեամբ, եւ ոչ թէ կայսրի կողմից՝ տիրաբար, իսկ հայոց կողմից՝ ծառայաբար:

Խօսակցութիւնը պէտք է լինի խաղաղասէր ոգով եւ առանց բանակռուի, միմեանց ուսուցանելու եւ միմեանց ուսանելու

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 308-318:

մտքով, դատաւոր ունենալով Ս. Աւետարանը եւ Ս. Հարց գրուածները: Ընդամին, Շնորհալին ուրախութիւն էր յայտնում այն բարեգուշակ դէպքի համար, որ Քրիստոսի եկեղեցու միութեան պատճառով բոլոր եկեղեցիքն են աշխատում, ինչպէս Հռոմայ պապը՝ յատուկ պատուիրակ ուղարկելով Կ. Պոլիս, իսկ ասորւոց պատրիարքը՝ Հայ Հայրապետանոցին:

Այս առաջարկութիւնը եւ սրան կցած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնը¹ Շնորհալին ուղարկեց կայսրին, որ պատճառ բերելով, թէ տէրութեան գործերով զբաղուած է, իւր կողմից ուղարկեց մի գիտնական աստուածաբան անձն թէորիանոս անուամբ եւ Փիլիպպոսիոսի Հայոց վանքի հայազգի Յովհան Ութման կոչեցեալ վանահօրն, այսպիսի յանձնարարականով. «Որոնք (թէորիանոս եւ Ութման) ինչ որ այս բանի պատճառով (միութեան համար) պատմեն ձեզ, համարէք թէ մեր թագաւորութեան կողմից են խօսում»:

Ներսէս Շնորհալի թէորիանոսի եւ Յովհաննէս վարդապետի հետ հաւատոյ դաւանութեան մասին ընդ երկար խօսելուց եւ ըստ իւր կարծեաց յերկուց կողմանց ինչ ինչ թիւրիմացութիւններին հասու լինելուց յետոյ դարձեալ համառօտելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը² յանձնեց նրանց, որ կայսրին ներկայացնեն: Կայսրը ի պատասխանի առանձին թղթով առաջարկում է³ Շնորհալուն.

Ա. Նզովել Եւտիքեսին եւ այլ հերետիկոսներին, որոնք Քրիստոսի մէջ մի բնութիւն են խոստովանում:

Բ. Ընդունել Քրիստոսի մէջ մի անձնաւորութիւն՝ միացած երկու (աստուածային եւ մարդկային) կատարեալ բնութիւններին: Չհամարել Աստուծոյ որդին ուրիշ, եւ Ս. Աստուածածնի որդին ուրիշ, այլ՝ նոյնը որդի Աստուծոյ եւ որդի մարդոյ, որի մէջ մարդկային կամքը միշտ աստուածայնոյն է հետեւում:

Գ. «Սուրբ Աստուած» սրբասացութիւնը առանց «խաչեցար»-ի եւ առանց «եւ»-ի ասել:

Դ. Աւետեաց տօնը Մարտի 25-ին, Ծննդեանը՝ Դեկտեմբերի 25-ին, Թլփատութիւնը՝ Յունուարի 1-ին, Մկրտութիւնը՝ Յունուարի 6-ին, Տեառնըդառաջը՝ Փետրուարի 2-ին տօնել, եւ այսպէս

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 148-196:

² Նոյն, եր. 198-212:

³ Նոյն, եր. 214-215:

յունաց հետ տօնել բոլոր Տէրունական, Ս. Աստուածածնի եւ այլ Սրբոց տօները:

Ե. Ս. Միւռոնը ձիթենեւոյ իւղից անել:

Զ. Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը խմորուն հացով եւ գինով ու ջրով կատարել:

Է. Ս. Պատարագի եւ միւս խորհրդոց կատարման ժամանակ բոլոր ժողովուրդները, բացի ապաշխարութեան համար օրէնքով արգելեալներէ, եկեղեցու ներսը թողնել:

Ը. Ընդունել չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ Տիեզերական կոչուած ժողովները:

Թ. Կաթողիկոսի առաջարկութիւնը թողուլ միայն ի կամս կայսրի:

Շնորհալին կայսրի այս առաջարկութեանց հետ ստացած լինելով նաեւ Կ. Պոլսոյ Միքայէլ յոյն պատրիարքի թուղթը՝ երկուսին եւս պատասխանեց առանձին առանձին թղթով՝ յայտնելով, թէ եղած առաջարկութիւնները քննելու համար ժողով է գումարելու, եթե առաջարկութիւնները ընդունելի լինեն ժողովից՝ ինքն եւս կընդունի ոչ թէ մոլորութիւնից դէպի ճշմարտութիւն դառնալու, այլ աստուածային սիրոյ հաղորդութեան համար:

Շնորհալին յունաց առաջարկութիւնները քննելու համար ի ժողով հրաւիրեց² Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բոլոր հոգեւոր ներկայացուցիչներին սկսեալ Աղուանից աշխարհից, բայց դեռ ժողովը չգումարուած՝ 1173 թ. Օգոստոսի 13-ին վախճանուեց³ ու թաղուեց Հռոմկլայի մէջ Գրիգոր Պահլաւունու մօտ, որով եւ Հայացաւ ժողովը եւ այն՝ թերեւս այցելութեամբ ողորմածն Աստուծոյ:

Ներսէս՝ շնորհալի հանդիսացաւ ոչ միայն Հայրապետական ներքին գործոց կառավարութեամբ, այլեւ իւր հոգեպարար եւ շնորհագեղ երկասիրութիւններով⁴, որոնք գրուած են արձակ եւ չափաբերական: Շնորհալու արձակ գրուածոց մէջ նշանաւորն է Թուղթ Ընդհանրական, որ երեք մասն է բաժանվում. Ա. Հովուական հրահանգներ՝ առ ամենայն դասս հայասեռ ազգիս, Բ. Թղթակցութիւնք յունաց արքունեաց եւ պատրիարքարանի հետ

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 219-229:

² Նոյն, եր. 290-292:

³ Նոյն, եր. 227:

⁴ Մուրատեան Մեքիսեղեկ, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եր. 502-514:

միութեան խնդրոյ առիթով, **Գ. Մասնաւոր անձինքներին գրած թղթեր**, նրանց հարցասիրութեան բաւականութիւն տալու համար: Միւս արձակ երկասիրութիւնները ճառեր եւ մեկնութիւններ են, որոնցից Մատթէոսի Աւետարանի մեկնութիւնը, որ վերահաս մահուան պատճառով կիսատ էր մնացած՝ ամբողջացրել է Երզնկացին: Շնորհալու երկասիրութեանց մէջ առանձին տեղ է բռնում «Հաւատով խոստովանիմ» աղօթքը, որ 24 տուն է ըստ օրական ժամուկ:

Շնորհալու հափաբերական երկասիրութիւնները երկու տեսակ են.

1. Հին հայկական տաղաչափութեամբ, որպիսի են՝ Շարականի մէջ ԳԿ. Աւագ օրհնութիւնը, Եօթանասնից, Նինուէացւոց, եւ Մեծի Պահոց կիւրակէ աւուրց շարականները, այլեւ Ծաղկաղարդի հարցը, Հոգւոյ գալստեան չորս պատկերը, Վարդափառի երկու պատկերը, Վերափոխման երկու պատկերը, Յովհանի եւ Մարգարէից ԴԶ. հարցերը, Հրեշտակապետաց, Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց շարականները, Յիշեսցուքը, Զարթիքը եւ Ի քէն հայցեմքը:

2. Արաբական տաղաչափութեամբ՝ Այսօր անճառը, Նորոգողը, Աստուած անեղը, ճաշու ողորմեայից երգերը, Նայեաց սիրովը, Առաւօտ լուսոյ, Աշխարհ ամենայնը եւ Յիսուս Որդին:

Շնորհալին բացի այս հոգեւոր երգերից, որոնք գեղուն են Ս. Գրոց իմաստներով, աստուածաբանական հմտութեամբ եւ քրիստոնէական ամբիժ հաւատով՝ գրել է արաբական տաղաչափութեամբ Վիպասանութիւն, որով համառօտել է հայոց պատմութիւնը եւ Ողբ Եղեսիոյ: Շնորհալին ունի դարձեալ շատ երգեր ու գրուածներ, որոնք այստեղ չեն յիշվում:

ԳԼ. ԺԳ.

Գրիգոր Դ. Տղայի ընտրությունը: Ծարունակություն միութեան խնդրի: Հոռմկլայի Բ. ժողովի վճիռը եւ արեւելեան հայոց դժգոհությունը: Միութեան նպատակ լատիմների, յոնների եւ հայերի կարծիքով: Յունաց ատելությունը, Գրիգոր Տղայի խնդիրը պապի միջոցաւ երոպական պետութիւններից, որ նրանք հայերին պաշտպանէին: Պապի ընծայք եւ սոսաքարկությունները: Գրիգոր Տղայի մահը եւ նրա երկասիրությունները: Ներսէս Լամբրոնացի: Հոռմկլայի Բ. ժողովի սահմանք:

Գրիգոր Տղայ մականուանեալը, որ Շնորհալու Վասիլ եղբօր որդին էր, գնացած լինելով ուրիշ տեղ, երբ լսեց Շնորհալու ծանր հիւանդութիւնը՝ շտապեց շուտով հասնել, բայց ճանապարհին պատահելով Իկոնիոյ սուլթանին՝ նրանից մեծ պատուով ընդունուեց, որով եւ ուշացաւ հագիւ, կարողացաւ Շնորհալու յուղարկաւորութեան հանդէսին հասնել: Այս տխուր հանդէսից յետոյ ներկայ եղող բազմութիւնը միաձայն աղաղակելով խնդրեցին Գրիգոր Տղային կաթողիկոսացնել, եւ եպիսկոպոսաց ժողովը ինկատի ունենալով ժողովրդեան ցանկութիւնը՝ օծեց նրան կաթողիկոս եւ յոյն օրը որոշեց Շնորհալու տօնը կատարել իւրաքանչիւր տարի:

Գրիգոր Դ. Տղայի Կաթողիկոսութեան լուրը Կ. Պոլիս հասնելուց յետոյ Կիւ-Մանուէլ կայսրը Շնորհալու մահուան պատճառով մխիթարութեան թուղթ գրեց Հռոմկլայ, նորընտիր Հայրապետին եւ յանձնեց Թէորիանոսին, որ ճանապարհին արգելքների հանդիպելով՝ ուրիշի ձեռքով ուղարկեց:

Գրիգոր Տղայ ինկատի ունենալով, որ Շնորհալուն արած յունաց ինն առաջարկութիւնների պատճառով շատերը՝ մանաւանդ Մեծ Հայոց հոգեւորականք, դժգոհ էին, ուստի, եւ կայսրին ի պատասխանի գրած թղթով խնդրեց առաջարկութեանց վրայ չպնդել, մանաւանդ որ նրանք դաւանութեան չէին վերաբերում: Այս թուղթը Գրիգոր Տղայ ուղարկեց մի յոյն Կոստանդին անուամբ վարդապետի ձեռքով՝ խնդրելով յոյնինքն վարդապետին Երապոլսոյ եւ շրջակայից յոյների վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրել տալ: Գրիգորի թուղթը հասաւ կայսրին, երբ նա պատրաստովում էր Իկոնիոյ սուլթանի հետ պատերազմել: Ուստի, պատուիրեց թղթաբերին սպասել Կ. Պոլսում, մինչեւ որ ինքն անյաջող պա-

տերազմից վերադառնալով՝ Գրիգոր Տղայի առաջարկութեան համեմատ նրան Արքեպիսկոպոս ձեռնադրել տուեց, եւ չպնդելով ինն առաջարկութեանց վրայ՝ միայն յոյն եկեղեցւոյ դաւանութիւնը համառօտելով՝ ուղարկեց Գրիգոր Տղային, առաջարկելով եպիսկոպոսներով հանդերձ անձամբ գնալ Կ. Պոլիս եւ բերան առ բերան խօսել¹: Կ. Պոլսոյ յոյն Միքայէլ պատրիարքն եւս իւր, Անտիոքայ յոյն պատրիարքի եւ 17 մետրապօլիտների ստորագրութեամբ ուղարկեց յոյն եկեղեցւոյ դաւանութիւնը²:

Գրիգոր Տղայ կայսրի եւ պատրիարքի թղթերը ստանալուց յետոյ ժողովով պատասխան տալու համար հրաւէր ուղարկեց դէպի Մեծ Հայք, Արեւելք, Երուսաղէմ եւ դէպի Սեաւ Լեառն՝ գալ, ժողովել Հռոմկլայ: Ժողովը կայացաւ 1179 թ. Զատիկի տօնին, ուր Ներսէս Լամբրօնացի ի նպաստ միութեան մի ընդարձակ եւ պերճախօս ատենաբանութիւն արեց սիրոյ եւ միաբանութեան համար: Այս ատենաբանութիւնից յետոյ քննութեան առնուեցին կայսրի եւ պատրիարքի թղթերը³ եւ որոշուեց միութիւն հաստատել:

Ժողովի վճիռը՝ ստորագրուած միայն 33 եպիսկոպոսներից, (որոնց երկրորդն էր Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսը եւ վեցերորդն Ներսէս Լամբրօնացին), Գրիգոր Տղայ ուղարկեց Կ. Պոլիս թղթատարներով, որոնք Կեսարիայում արգելքի հանդիպելով՝ յետ դարձան: Գրիգոր Տղայ նորից պատրաստվում էր ժողովի որոշումը ուղարկել Կ. Պոլիս՝ լսուեց կայսրի եւ պատրիարքի մահը, ուստի եւ յետաձգեց⁴:

Որչափ եւ Կիւս-Մանուէլ կայսրի եւ Միքայէլ պատրիարքի մահուամբ միութեան գործը խափանուեց, սակայն Հռոմկլայի Բ. Ժողովի որոշումը եւ Ներսէս Լամբրօնացու ատենաբանութիւնը մեծ դժգոհութեան առիթ էր տուել ազգին: Զորագետեցիք, սիւնեցիք, շիրակացիք եւ գրեթէ բոլոր արեւելեան հայերը անբաւական էին, եւ Գրիգոր Տղային չէին կամենում այլեւս կաթողիկոս ճանաչել, այլ Բարսեղ Անեցուն կամենում էին օծել եւ նրան հնազանդել:

Գրիգոր Տղայ իւր դէմ կուտակուած ամբաստանութեանց համար նախատանաց թղթեր գրեց բոլոր արեւելցիներին եւ յատկապէս ձորագետցիներին, որոնք չչատանալով կաթողիկոսին եւ

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 233-242:

² Նոյն, եր. 242-248:

³ Նոյն, եր. 248-250:

⁴ Նոյն, եր. 276:

Լամբրոնացուն գրած թղթերով՝ բողոքեցին նաեւ Ռուբինեան Լեւոն իշխանին, որ նա իբրեւ հայրենի եկեղեցու նախանձախնդիր՝ պաշտպանէ եկեղեցին Գրիգոր Տղայի եւ Լամբրոնացու օտարասիրութիւնից:

Գրիգոր Տղայ եւ Լամբրոնացի իրենց արդարացնելու համար սկսեցին մեղադրել Տուտէորդեանց իբրեւ հակառակասէր եւ անխաղաղասէր անձինք, մահմեդականաց կթղայրնկեր անուանելով նրանց, իսկ եկեղեցու մէջ ներմուծութիւնները արդարացնում էին ասելով, որ ինքն Լեւոն իշխանն էլ եւրոպացիներից շատ բան ներմուծել է իւր արքունեաց մէջ:

Որչափ որ արեւելեայք կիլիկեցիներից անխաղաղասէր են կոչվում եւ զանազան նուաստացուցիչ մակդիրներով են յիշատակվում, բայց արեւելեայց ջանքը արդիւնաւորուած է նրանով, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին հաստատ պահեց իւր առանձնութիւնը եւ ազգայնութիւնը, որ սակաւիկ մի եւս՝ զոհ պէտք է գնար կիլիկեցւոց օտարասիրութեանը: Ափսոս, որ մինչեւ ցայսօր չգտնուեցին արեւելեայց ամբաստանադրերն ու բողոքները, որոնցով երկու կողմանց եւս կարելի լինէր արժանի դատաստան անել եւ պատմութեան մէջ հարկաւոր տեղը տալ իւրաքանչիւր կողմին:

Հռոմկլայի Հայրապետանոցը եւ կիլիկեցիք միութիւն ասելով հասկանում էին Քրիստոսի եկեղեցւոյ միջից թշնամութեան, հակառակութեան եւ ատելութեան ջնջումն, բայց յոյները եւ լատինները նոյնպէս չէին մտածում: Հռոմայ ջանքն էր միութեան պատրուակով իւր գերիշխանութեան տակ առնել Հայաստանեայց Եկեղեցին, իսկ յունաց ջանքն էր ջնջելով Հայ Եկեղեցւոյ անկախութիւնը՝ ժողովրդեան հետ ձուլել յոյն տարրի մէջ, իսկ այս՝ աւելի քաղաքական նպատակով, որ հայերն իբրեւ առանձին ազգ եւ եկեղեցի՝ խոչընդոտ չլինէին յունաց աշխարհակալութեան տենչանքին, այլ ընդհակառակն՝ գործիք դառնային:

Միութեան գործը առկախ մնալուց յետոյ՝ յոյները աւելի եւս կատաղութեամբ սկսեցին հալածել հայերին՝ նկատելով մանաւանդ հայոց համակրութիւնը դէպի խաչակիրները: Գրիգոր Տղայ պարտաւորուեց Փիլիպպոսիւսոյ հայ Գրիգոր եպիսկոպոսին թղթով

Պապի մօտ ուղարկել խնդրելու նրա միջնորդությունը եւրոպացւոց մօտ, որ նրանք սանձէին յունաց ատելությունը դէպի հայք¹:

Պապը փոխանակ կատարելու ինչ որ իրենից խնդրվում էր՝ ուղարկում է Գրիգոր Տղային լատին եկեղեցւոյ ծիսարանը, Եմիփորոն, Պալիում², ու իւր թագը, եւ թղթով առաջարկում է.

Ա. Հաղորդութեան բաժակի հետ ջուր խառնել,

Բ. Ծննդեան տօնը Դեկտեմբերի 25-ին կատարել,

Գ. Ս. Միւռոնը ամեն տարի Աւագ հինգշաբթի օրը օրհնել, եւ նոյնն ի կիր արկանել մկրտութեան ջրի հետ, կնքելու եւ ձեռնադրելու ժամանակ,

Դ. Եպիսկոպոսի ձեռնադրությունը կիւրակէ օր կատարել եւ գլուխ օծել, քահանայի եւ այլ ստորին պաշտօնէից ձեռնադրութիւնը շաբաթ օրը կատարել եւ քահանայի ձեռքը օծել:

Գրիգոր եպիսկոպոս ստանալով Պապից յիշատակեալ ընծայքը եւ թուղթը՝ վերադարձաւ եւ յանձնեց Կաթողիկոսին, որ Տարսոսումն էր գտնվում:

Այս ժամանակները պապը լսելով, որ Սալահադդին առել է Երուսաղէմը, նոր խաչակրություն կազմելով ուղարկեց դէպի Պաղեստին, եւ թղթով խնդրեց Գրիգոր Տղային օգնել այս արշաւանքին հարկաւոր ձեռնադրությունը անելով: Խաչակիրք, երբ հասան Սելեւկիա քաղաքի մօտ, Լեւոն իշխան եւ Գրիգոր Կաթողիկոսը ընդառաջ գնացին եւ բերին Կիլիկիա, ուր եւ սիրով հիւրնկալեցին: Այս հիւրընկալությունից բոլորովին գոհ՝ արշաւանքի առաջնորդ կայսրները խոստացան թագ տալ Լեւոնին, ուստի եւ թագադրութեան հանդէսի համար Լամբրոնացին թարգմանեց լատիներէնից թագաւորի օծման կարգը, բայց թագաւորութեան

¹ Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1786, Հտ. Գ., եր. 142:

² Պալիում եկեղեցական պատուոյ նշան էր, որ տալիս էին պապերը Արքեպիսկոպոսներին իբրեւ ամենաբարձր պատուանշան: Պալիում պատրաստելու համար երկու սպիտակ գառն հռոմում՝ Ս. Ագնէսի եկեղեցում, օրհնելուց յետոյ կուսանաց վանքերում բուծանում էին եւ կտրոց ժամանակ գեղմն խուզելով երկմատնաչափ լայնությամբ ուրարածեւ ժապաւեն էին պատրաստում եւ Ս. Պետրոս Առաքելոյ տօնի օրը նրա գերեզմանի վրայ օրհնելուց յետոյ ուղարկում էին՝ ում որ կամենում էին: Պալիումը սկզբում տրվում էր Արքեպիսկոպոսներին, յետոյ անհրաժեշտ դարձաւ մետրապօլիտների համար, որոնք պարտաւորուած էին շատ մեծագնի (420.000 գաղղ. ֆրանքով) ստանալ, եւ այս դէպքում Պալիումը ծառայում էր պապական իշխանութեան որպէս մի պարսպանիչ կապ պապի ստորադրելութեան տակ հրապուրելու: Տե՛ս Տօլլիմէր, Յանոսի յաղագս պապին եւ ժողովոյ նորա: Վաղարշապատ, 1871, եր. 160-162:

Հանդէսը չկատարուեց, որովհետեւ խաչակիրք շտապում էին դէպի Պաղեստին:

Գրիգոր Տաղայ մօտ 20 տարի Հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ 1193 թ. վախճանուեց եւ թաղուեց Հռոմկլայում իւր հօրեղբարց (Գրիգոր Պահլաւունու եւ Ներսէս Շնորհալու) մօտ:

Գրիգոր Տաղայի երկասիրութիւններն են այն թղթերը, որ նա գրել է միութեան խնդրի առիթով, եւ մի քանի յանդիմանական թղթեր դէպի ի հաղթատեցիք, Տուտէորդին եւ հիւսիսային վարդապետները: Բացի այս թղթերից՝ Գրիգոր Տաղայ գրել է նաեւ «Ողբ Երուսաղէմի»:

Ներսէս Շնորհալու Հայրապետութեան վերջին տարիներում եւ Գրիգոր Տաղայի օրով հայ եկեղեցական գործերում մեծ դեր էր խաղում Տարսօնի Արքեպիսկոպոս Ներսէս Լամբրօնացի:

Լամբրօնացու հայրն Լամբրօնի տէր Օշին իշխանն էր, որ ամուսնացած լինելով Շնորհալու Շահան եղբօր Շահանդուխտ դստեր հետ՝ ունեցաւ հինգ արու զաւակ, որոնց մէկն էր Ներսէս Լամբրօնացի, որ սկզբում Սմբատ էր կոչվում:

Ներսէս յարգանդէ մօրն ուխտուած էր հոգեւորական կոչման: Ուստի, եւ մանկութեան հասակում Սկեւռայ վանքում ոմն Յովհաննէս ճգնազգեաց վարդապետից ստացաւ կրթութիւն պատշաճ իւր կոչմանը, յետոյ ուսաւ յունարէն, լատիներէն եւ եգիպտերէն: Ներսէս 16 ամաց էր, երբ մեռաւ հայրը՝ կտակելով ի ժամանակին իւր շինած Սկեւռայ վանքին վանահայր Ներսէսին: Մինչ Ներսէս իմանալով՝ կամենում էր խոյս տալ անապատները: Նրա մայր Շահանդուխտ իւր հօրեղբայր Շնորհալու մօտ տարաւ նրան, որին Շնորհալին արեղայ ձեռնադրելուց յետոյ ուղարկեց Սեաւ Լեառն ոմն տիրացու կոչեցեալ Ստեփան վարդապետի մօտ՝ աւելի եւս կատարելագործուելու: 18 տարեկանում Լամբրօնացին հայրենի քաղաքում քարոզիչ կարգուեց: Տեսնելով, որ կամենում են իրեն եպիսկոպոս ձեռնադրել տալ Լամբրօնի վրայ՝ յանձնելով միանգամայն Սկեւռայ վանքի վանահայրութիւնը, խոյս տուեց եւ առանձնացաւ Սաղրու վանքը: Սաղրու վանքում եւս տարածուեց Լամբրօնացու հռչակը, եւ ինքն իրեն դիմողների երեսից հանգիստ չգտնելով՝ հեռացաւ այլ առանձին տեղ, եւ Շնորհալու հրամանին համեմատ միայն երբեմն երբեմն

գնում էր Հռոմկլայ, եւ այսպիսով եւս Շնորհալու մահուանը ներկայ գտնուեց:

Գրիգոր Տղայ յաջորդելով Շնորհալուն՝ 1176 թ. գրեթէ ստիպամբ 23-ամեայ Լամբրոնացուն Տարսոնի եւ Լամբրոնի ու շրջակայից Արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց: Լամբրոնացին դարձեալ առաջնորդական բազմազբաղ կեանքից խոյս տուեց դէպի Սաղրուանապատը, ուր գրեց եկեղեցւոյ կարգաւորութեանց եւ Ս. Պատարագի մեկնութիւնը: Նա սրտեռանդն փափագով կամենում էր Սեպուհ Լեառն՝ Ս. Լուսաւորչի ճգնարանը ուխտի գնալ, բայց քանիցս կէս ճանապարհից յետ դարձրին: Վերջապէս, ծպտեալ կերպարանքով գնաց Կիպրոս կղզին: Մինչ կիմանային նրա ուր լինելը՝ բաւական հմտացաւ յոյն լեզուին, եւ տեսնելով, որ անհնարին է իրեն առանձնութեան մէջ մնալ, վերադարձաւ Տարսոն եւ հովուեց ժողովուրդը, Հռոմկլայի Բ. ժողովին ներկայ գտնուեց եւ յունարէնից թարգմանեց Յովհանի Յայտնութեան մեկնութիւնը: Սկեւռայ վանքում 1181 թ. գրեց Սաղմոսի մեկնութիւնը, Սողոմոնի Առակաց, Իմաստութեան, Ժողովողի եւ 12 Փոքր-Մարգարէից գրուածոց մեկնութիւնները եւ բազմաթիւ ճառեր: Յունարէնից, լատինարէնից ու եգիպտերէնից թարգմանելով սրբոց վկայաբանութիւնը եւ կարգի դնելով Վկայասէրի ու Ներսէս Շնորհալու հօրեղբայր Եգիպտոսի եպիսկոպոս Գրիգորի թարգմանած վկայաբանութիւնները՝ կազմեց «Հարանց Վարք» գիրքը: Ի պատիւ Շնորհալույ՝ գրեց մի ներբող ոտանաւոր, եւ Այսօր յարեաւ, Նորոգեալ կղզիք, Համբարձման եւ Որդւոց ու թոռանց, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի շարականները: Ներսէս Լամբրոնացի իւր համարձակ ատենախօսութեան համար համեմատվում է Դեմոսթենէսի եւ Կիկերոնի, եւ կոչվում է արժանի յաջորդ Պողոս Առաքելոյ: Նա վախճանուեց 46 տարեկան հասակում:

Բ. ԺՈՂՈՎ ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ 1179 թ.¹

Ա. Հաւատում եւ խոստովանում եմք պաշտելի եւ երկրպագելի Ս. Երրորդութիւնը երեք անձնատրութեան բաժանուած՝ մի Աստուածութիւն, որոյ Հայր եւ Որդի եւ Ս. Հոգի անունները յատկութիւնն են հաստատում, իսկ մի Աստուածութիւնը՝ մեզ ցոյց է տալիս երեք անձնատրութեանց համագոյութիւնը, անձնատրութեամբն՝ բաժանուած եւ Աստուածութեամբն՝ միաւորեալ, ըստ Սերոբէից արքասացութեան երեք «Սուրբ» եւ մի «Տէր»:

Բ. Խոստովանում եմք երեք անձնատրութիւնից մէկը, Հօր Բանը եւ ծնունդ ծոցածին Որդին, Հօր կամքով եւ Ս. Հոգւոյ գործակցութեամբ իջած Մարիամ Ամենասուրբ Կոյսի արգանդը, ուր եւ թանձրանալով Բանը, այսինքն խառնուելով մեր զգալի մարմնոյ հետ, մեր բանական հոգւոյ միջնորդութեամբ, անճառ միաւորութեամբ եւ անշփոթ խառնմամբ անապական կոյսի արգանդից Աստուած ծնուեց, վասնորոյ մարմնացեալ Աստուծոյ ծնողին *Աստուածածին* եմք դաւանում:

Սա ինքն մարմնանալիս ոչ թէ աստուածեղէն զօրութեամբ, այլ խորհրդական իրաւամբք եւ արդարութեամբ տնօրինեց մեր փրկութիւնը: Որովհետեւ, մեր բնութիւնը, որ Աստուծոց անմեղ էր ստեղծուած, չկարողացաւ իւր բարձրութեան մէջ մնալ, այլ սատանայի պատրանքով եւ դաւաճանութեամբ խաբուած՝ ընկաւ, իսկ Աստուածային բնութեան հետ խառնուելուց յետոյ լուսաւորուեց ... եւ այսպէս մարդացեալ Աստուածը մեր մեղանշական մարմնոյ մեղքը իւր մարմնի մէջ դատապարտեց ...:

Գ. Զեր (յունաց) անան խոստովանում եմք Քրիստոսի մէջ երկու բնութեան անճառ միութիւնը ... մեր մարմնոյ բնութիւնը առաւ՝ իւր բնական շարժմամբ սրան (մարդկային բնութեան) կենդանացնելու համար եւ ով որ մարդկեղէն բնութեան յատկութիւնը Քրիստոսի մէջ զլանայ, ուրանում է եւ իրաւամբ փրկութիւնը:

Տեսնվում է մրա մէջ եւ կամք, որ մեր բանական հոգւոյ շարժումն է ...: Մարմնոյ ներգործութիւն էլ է տեսնվում, որ յայտնի լինի, թէ մեր փրկութիւնը աշխատութեամբ եւ ոչ թէ զօրութեամբ է կատարուած, որ աւելի զօրութիւն ստանալը յաղթելու թշնամուն, եւ որովհետեւ կամենում էր (Յիսուս) բնականի համեմատ վարուել, հրաժարվում էր մահից եւ ամաչում էր ընդ մեծն եւ տրտմում:

Աստուածաբար կամենում էր, եւ այս պատճառով էլ աստուածութեան կամքը մարմին էր հետեւեցնում եւ ասում. «Ոչ իմ կամս, այլ Քոյդ լիցի», յայտնի

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, եր. 250-276:

Է թէ եւ իմա՝ ըստ աստուածութեան լիցի: Արհամարհում էր ամօթը, առ ոչինչ էր համարում երկիւղը, եւ այսպէս մարմնոյ կամքը աստուածեղէն կամքին հետեւեցնելով՝ խաչի խորհուրդը լրագործեց, որով հասարակաց փրկութիւնը գործեց եւ իւր մէջ եղած մարմնի սքանչելի բարձրութիւնը ստացաւ ըստ Առաքելոյն. «Սրա համար էլ Աստուած մրան աւելի բարձրացրեց, որ Յիսուսի Քրիստոսի անունով կրկնուի ամեն ծունր: Մարդկապէս ներգործում էր, եւ ահա քաղցեց եւ վաստակեց (դադրել) եւ արտասուեց, կերաւ եւ խմեց, չարչարուեց եւ մեռաւ»: Յայտնի է, որ այս ներգործութիւնները բնականաբար Աստուծոյ չեն, այլ մրան վերագրվում են մարմնի մէջ միաւորութեան համեմատ...:

ԳԼ. ԺԴ.

Ս. Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը եւ հայ հոգեւորականութեան դիրքը մահմեդական իշխողների առաջ: Ասորոց կաթողիկոսի ընդ իրաւասութեամբ հայոց մտնելը: Յունաց եւ Հոռմայ ջանքը իւրացնել Հայ Եկեղեցին: Գրիգոր Ե. Գահավէժ: Ծոպատկի խոռվութիւնները: Ներսէս Լամբրոնացու պատգամատրութիւնն ի Կ. Պոլիս: Պապի առաջարկութիւնները եւ Լեւոն Բ.-ի թագադրութիւնը: Արեւելեաց վրդովմունքը Պապի առաջարկութեանց հաւանութեան համար: Ներսէս Լամբրոնացույ հակազգային վարմունքը: Գրիգոր Զ.-ի մահը: Հակաթոռ կաթողիկոսներ: Զաքարէ Սպասալարի ցանկութիւնը վրանով պատարագել եւ Աստուածածնի ու Խաչվերացի տօնը վրաց հետ տօնել: Լոռոյ եւ Անույ ժողովները:

Ս Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը սկսեալ Յակովբ Տեառնեղբորից շարունակվում էր: Պատրիարքը անխտիր իշխում էր տեղւոյն եւ շրջակայից բոլոր քրիստոնէից մինչեւ Քաղկեդօնի ժողովի յուզումները եւ մինչեւ որ երկաբնակութեան ու միաբնակութեան խնդիրը երկպառակելով քրիստոնէական եկեղեցու միութիւնը՝ յառաջացրեց այն հանգամանքը, որ Երուսաղէմայ յոյն եկեղեցին եւս ընդունելով Քաղկեդօնի ժողովը՝ սկսեց նեղել միւս քրիստոնէից՝ ընդ որս եւ հայերին: Ուստի, եւ հայք, յարմար առիթ ունելով Երուսաղէմի դուրս գալը յունաց կայսրութիւնից եւ ընդ իշխանութեամբ մահմեդականաց նուաճուելը՝ 637 թ. Երուսաղէմայ նուաճող Էօմէր Խաղէաբայի թոյլտուութեամբ ոմն Աբրահամ եպիսկոպոսի կարգեց Հայոց առանձին Պատրիարք՝ անկախ միւս պատրիարքներից, եւ Հայոց Պատրիարքի իրաւասութեան ենթարկուեցին Երուսաղէմի եւ շրջակայից ասորի, իսպտի եւ եթովպացի (հաբէշ) եկեղեցականք եւ եկեղեցիք: Արդէն Մուհամմէտ Ա. ամիրապետի հրովարտակով Ս. Յակովբեանց վանքը տրուած էր Հայոց, ուստի եւ հայոցս առանձին Պատրիարքական Աթոռը հաստատուեց Ս. Յակովբեանց վանքում եւ ամիրապետների հրովարտակներով հետզհետէ որոշուեցին, թէ Երուսաղէմայ Ս. Տեղեաց որը առանձնապէս պատկանում է հայերին, եւ որը հայոց ու այլ քրիստոնէից միասին¹:

¹ Տե՛ս Բառնաբաս Յովսէփեան Գանձակեցի, Յաջորդութիւն Պատրիարքացն Երուսաղէմի ի Յակովբայ Առաքելոյ Տեառնեղբօրէ մինչեւ ցմերս ժամանակ: Կ. Պոլիս, 1872, եր. 29-32:

Մահմեդականք, որպէսզի իրենց այլակրօն հպատակներին հեշտութեամբ կառավարեն, քրիստոնեաներին երկու մասն բաժանեցին, քաղկեդօնականների ներկայացուցիչ՝ յունաց պատրիարքին կարգելով, իսկ ոչ քաղկեդօնականների ներկայացուցիչ՝ Հայոց Պատրիարքին, եւ ատելութիւն ունենալով դէպի յոյները՝ իբր հակառակորդ պետութեան պատկանող ազգ, համեմատաբար աւելի դէպի հայերն էին համակրութիւն տածում: Ուստի, եւ համեմատաբար աւելի հեշտութեամբ էին վաւերացնում հայոց ունեցած արտօնութեանց եւ ստացուածոց արտօնագրերը ու հարկաւորը տնօրինում:

Որովհետեւ, մահմեդական պետութիւնը հոգեւորական կազմակերպութիւն ունէր՝ հայ եկեղեցական վարչութիւն եւս նրանց իշխանութեան տակ իւր նախկին իրաւունքն ու շուքը եթէ ոչ ըստ իսկականին, գէթ ըստ երեւոյթին վայելում էր, որով Հայրապետներն ու այլ եկեղեցականք ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի աշխատում էին ամօքել բռնակալ իշխողների սիրտը, ժողովրդի թշուառութեան ժամանակ խնամակալ հայր եւ բարերար հանդիսանալով, իսկ այս բանը ոչ սակաւ նպաստում էր ժողովրդին կապուել եկեղեցու հետ եւ իւր փրկութիւնը յուսալ եկեղեցուց՝ եկեղեցականների ձեռքով:

Որչափ որ մահմեդական իշխողք կարեւոր նշանակութիւն էին տալիս եկեղեցուն եւ Հայրապետներին՝ այնչափ եւս յունական պետութիւնը աշխատում էր նուաստացնել եւ քանդել այն բարոյական եւ նիւթական կապը, որ Հայրապետի ընտրական սկզբունքի շնորհիւ կար ազգի եւ եկեղեցու մէջ, ինչպէս տեսնուեց միութեան առիթով Կիւ-Մանուէլ կայսրի առաջարկութիւններից, որոնցով պահանջում էր նա միութեանը բացի եկեղեցու ազգայնութիւնը զոհելուց՝ Հայրապետի առաջարկութիւնն եւս թողուլ ի կամս կայսրի: Յոյները այն յաւակնութիւնն եւս էին տածում, որ չընդունելով Հայրապետի ազատ պատրիարքական իրաւունքները իւր եկեղեցու վերաբերութեամբ, իբրեւ շնորհ կամենում էին յատկացնել նրան Անտիոքայ պատրիարքի տիտղոսը: Մինչդեռ, Հայ եկեղեցին ունենալով իւր անկախ դիրքը՝ ներկայացուցիչն էր նաեւ ոչ քաղկեդօնական այլ եկեղեցեաց:

1186 թ. սկսեալ ասորւոց կաթողիկոսն եւս մտել էր Հայ եկեղեցու իրաւասութեան տակ: Իսկ այս դէպքը պատահեց ըստ այսմ: Ոմն Թէոդորոս Բարվեհեբոն՝ իբրեւ հակաթոռ ասորւոց Միքայէլ

կաթողիկոսի, կաթողիկոսացաւ Յովհաննէս անուամբ: Միքայէլ ժողովով զահընկէց արեց նրան եւ մի մենաստանում արգելեց: Թէոդորոս Բարվեհեբոն այնտեղից փախաւ Կիլիկիա, ուր եւ Լեւոնի ձեռքով հաստատուեց Կիլիկիայի ասորւոց կաթողիկոս, եւ այսպէս սովորութիւն դարձաւ, որ ասորի կաթողիկոսները իրենց հաստատութեան իրաւունքը հայերից էին ընդունում:

Հայ Հայրապետների ազդեցիկ դիրք ունենալը հասկացել էին եւ Հռոմայ քահանայապետները, որոնք խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ կարիք ունենալով օգտուել այդ ազդեցութիւնից՝ տալիս էին զանազան պարգեւներ եւ պատուոյ նշաններ, որոնց պէտք չունէին Հայ Հայրապետները: Այսպէս, իրենք կարիք ունենալով Հայ Հայրապետի օգնութեանը՝ դիմում էին նրան, եւ միեւնոյն ժամանակ տքնում էին նրա խնամոցը յանձնուած եկեղեցին անկախութիւնից զրկել ու իրենց գերիշխանութեան տակ առնել՝ յատկացնելով նրան Պապ Արեւելից տիտղոսը¹:

Կիլիկիայի Հայրապետանոցը իւր գլուխ ունենալով ընտրելագոյն Հայրապետներ անգամ՝ շիւարած յունաց առաջարկութիւններից ու սպառնալիքներից եւ Հռոմայ հրապոյրներից, դժբախտաբար միամտաբար հմայուած էր միութեան խնդրով, եւ աշխատում էր գլուխ բերել, բայց բարեբախտաբար հետեւանքը զգալով՝ բուն Հայաստանցիք սկսեցին բողոքել եւ միութեան խնդրին հակառակ զինուել: Թէպէտ Գրիգոր Տղայի եւ Լամբրոնացու գրութիւնները ընդդէմ Հայաստանցւոց առժամանակ մի թովում են ընթերցողներին, սակայն եթէ նրանց պաշտպանած միութեան խնդիրը իրագործուէր՝ առաջ կգար այն ցավալի հետեւանքը, որ Հայաստանեայց եկեղեցին կկորցնէր իւր անկախութիւնն ու ազգայնութիւնը, որ եկեղեցւոյ հիմունքն են:

Հռոմկլայի Բ. ժողովից յետոյ դեռ շարունակվում էին հակառակ միմեանց գրութիւններն ու բանակցութիւնները Հռոմկլայի Հայրապետանոցի եւ բուն Հայաստանցւոց միջեւ՝ վախճանուեց Գրիգոր Դ. Տղայ: Հայաստանցիք եւ Լեւոն Բ. իշխան կասկածելով, թէ միգուցէ կաթողիկոս ընտրուի Ներսէս Լամբրոնացի, որ ատելի էր դարձել իւր չափազանց հակամիտութեամբն դէպի

¹ Յաւայի է, որ յայտնի եւ գնահատելի պատմաբան Հ. Միքայէլ Չամչեան իւր եռահատոր պատմութեան մէջ Հայ Հայրապետանոցի եւ Հռոմայ միջեւ յարաբերութեան մի նշոյլ նկատում է թէ ոչ՝ յաւելացնում է, թէ Հայ Հայրապետը հայատակութեան (ինչո՞ւ) եւ սիրոյ թուոթ ուղարկեց պապին:

միութիւնն եւ օտարասիրութիւնն՝ յօժարեցին Գրիգոր Տղայի եղբօր կամ քրոջ որդի Գրիգորին մանուկ հասակում կարգել կաթողիկոս: Այս բանին հակառակ էր Ներսէս Լամբրօնացի, որի հակառակութիւնը աւելի եւս կասկածելի էր դարձնում նրան, թէ նա ինքն է կամենում կաթողիկոսանալ: Մանկահասակ Գրիգոր 1193 թ. օծուելով՝ Գրիգոր Ե. կոչուեց, եւ 16 ամիս հազիւ կարողացաւ վարել իւր իշխանութիւնը, որովհետեւ անարժան իւր կոչման ու աստիճանին՝ վարմունքով ատելի եղաւ բոլորին, եւ Լեւոն Բ. հոգեւորական ու աշխարհական երեւելեաց որոշմամբ արգելեց նրան Կոպիտառ բերդում, եւ մինչ բուն Հայաստանցւոց եւ այլոց, ընդ որս եւ Լամբրօնացուն հրաւէր ուղարկելուց յետոյ սպասում էր, որ գան Սիս եւ ժողովով տնօրինեն՝ ինչ որ հարկաւոր էր: Գրիգոր Ե. կամենալով փախչել, կտաւից պարան շինելով, մի ծայրը պարսպից եւ միւս ծայրը մէջքին կապելով կամացուկ վայր իջնելիս՝ պարանը կտրվում է եւ ինքն գայթ ի գլոր վայր ընկնելով վախճանում, ուստի եւ Գահավէժ կամ Քարավէժ մականունն է ստանում եւ մարմինը թաղվում է Դրազարկում:

Հրաւիրեալքն Գրիգոր Ե. Գահավէժի եղկելի մահը սգալուց յետոյ՝ հաճութեամբ Լեւոն Բ. իշխանի, 1194 թ. Շնորհալու Շահան եղբօր Ապիրատ որդուն ընտրեցին Կաթողիկոս, որ օծուելով՝ Գրիգոր Զ. կոչուեց:

Բուն Հայաստանցիք կասկածելով, որ Ներսէս Լամբրօնացու աշխատութեամբ է յաջողել Գրիգոր Զ-ի ընտրութիւնը, եւ տեսնելով, որ Գրիգոր Զ. հակամէտ է դէպի միութեան խնդիրը, Բարսեղ Անեցուն կարգեցին իրենց կաթողիկոս, որ մինչեւ իւր մահը իբրեւ հակաթող մնաց:

Այս ներքին խռովութեան ժամանակ 1197 թ. պատահեց նաեւ ծռագատիկը, որ մեծ շփոթութեան պատճառ դարձաւ: Վրացիները եւ յոյները սկսեցին նեղել իրենց իշխանութեան տակ եղած հայերին՝ ստիպելով իրենց հետ տօնել Զատիկը: Ատելութիւնը այն աստիճան սաստկացաւ, որ վրացիք մի հայ եկեղեցի քառասուն ժողովրդով այրեցին, թէեւ յետոյ պարտաւորուեցին ծանր տուգանք վճարել հայերի արդարացի զայրոյթը հանդարտեցնելու համար: Յոյները եւս չարամիտ բանականութեամբ Հայաստանեայց Եկեղեցին կաթողիկաց մօտ հերետիկոս հռչակելովն չբաւականացած՝ սկսեցին չարաչար տանջել իրենց իշխանութեան տակ եղած հայերին՝ նեղում եւ հալածում էին մայրենի

եկեղեցուց չհեռացողներին, իսկ թուլամիտ վատերին, եթէ աշխարհական էին՝ նորից մկրտում ու ձեռնադրում:

Հալածանքը այն աստիճան սաստիկ էր, որ Գրիգոր Զ. եւ Լեւոն իշխանապետ պարտաւորուեցին Ներսէս Լամբրոնացուն Կ. Պոլիս պատգամաւոր ուղարկել՝ խնդրելով վախճան տալ հալածանացը: Լամբրոնացին տեսնելով իւր պատգամաւորութեան ապարդիւն անցնելը, եւ յունական ատելութեան ու հալածանքի եւս քան զեւս սաստկանալը, ամօթահար յօգուտ միութեան այնքան ջանքերի եւ դէպի յոյներն ու լատիններն այնքան համակրութեան համար՝ վերադարձաւ ի սիրտ եւ ի հոգի վշտացած:

Յոյները Հայ Եկեղեցու սրբութիւնները ծաղրելով չբաւականացած՝ չարամիտ նենգութեամբ հռչակում էին, թէ որովհետեւ ըստ տեսլեան Սահակ Պարթեւի է վերջացած Հայոց Քահանայապետութիւնը՝ պէտք է անշուշտ նորից մկրտել եւ ձեռնադրել որոնց հարկն է: Ներսէս Լամբրոնացին՝ ըստ խնդրոյ անտիոքացի յունադաւան ոմն Ոսկան կրօնաւորի, հերքելով յունաց այսպիսի անհեթեթ բանասարկութիւնները, եւ յայտնելով, որ Սահակ Պարթեւի տեսիլքը վերաբերում է Ս. Լուսաւորչի ցեղից քահանայապետութեան վերջանալուն եւ ոչ Հայոց ազգի միջից, ապացուցանում է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը՝ չարաչար դանդաղելով յունաց վարմունքից:

Յունաց այս հալածանքի ժամանակ Հռոմայ պապն եւս առիթ ունենալով Լեւոնի խնդիրը եւ գերմանացւոց Հենրիկոս Զ. կայսրի հարկեցուցիչ պատուէրը՝ Մոգունտիոյ արքեպիսկոպոս եւ կարդինալ Կոնդրատի ձեռքով ուղարկեց արքայական թագ եւ կայսրի արձուենշան դրօշը, առաջարկելով միանգամայն՝ Ա. Բոլոր տօները լատինների հետ տօնել, Բ. ձրագալուցին պահքը չլուծանել, եւ Գ. Եկեղեցական պաշտամունքը կատարել ժողովրդի ներկայութեամբ:

Պապի դեսպանը դեռ չյանձնած թագը եւ կայսրի ուղարկած արձուենշան դրօշը՝ առաջ պնդեց յիշեալ երեք առաջարկութեանց վրայ, եւ երբ Լեւոն ի ստիպմանէ հարկին կաթողիկոսի հետ բերանացի հաւանութիւն տուեց, նա չբաւականացած՝ գոնէ 12 եպիսկոպոսների ստորագրութեամբ հաւանութեան թուղթ պահանջեց: Լեւոն Սիս հրաւիրելով Գրիգոր Զ. Ապիրատին եւ ժողով կազմելով՝ միայն պապի եւ նրա դեսպանի սիրտը շահելու համար տուեց պահանջած հաւանութեան թուղթը՝ ստորագրուած կաթո-

ղիկոսից եւ 12 եպիսկոպոսներից, որոնց մէջ էր եւ Լամբրոնացին: Այնուհետեւ, Լեւոն Բ. Տարսոն հրաւիրեց արեւելեան եւ արեւմտեան հայոց երեւելի իշխաններին եւ հոգեւորականներին եւ նրանց ու լատին եւ յոյն նշանաւոր անձանց ներկայութեամբ 1198թ., Աստուածայայտնութեան օրը, Յունուարի 6-ին Գրիգոր Զ-ի ձեռքով թագաւոր օծուեց, իսկ հանդէսը աւելի եւս չքեղ կացուցանելու համար՝ Ներսէս Լամբրոնացին ատենաբանեց: Յունաց կայսրն եւս՝ լսելով Լեւոնի թագաւոր օծուելը, թագ ուղարկեց՝ յորդորելով իւր ուղարկածը գործածել եւ ոչ լատիններինը:

Լեւոնի հանդիսաւոր օծման լուրի հետ բուն Հայաստանիցք՝ յատկապէս ձորագետացիք եւ շիրակացիք, իրենց ներկայացուցիչներից լսելով նաեւ պապի առաջարկութեան հաւանութիւնն ի կողմանէ Հայրապետանոցի, սաստիկ վրդովուեցին, մանաւանդ երբ իմացան, որ Լամբրոնացին իւր յայտնի օտարամոլութեամբ արդէն գործադրում է: Բուն Հայաստանցիք Լամբրոնացուն համարելով գլխաւոր պատճառ նորաձեւութեանց՝ բողոքեցին Լեւոնին, որ ստիպուեց պատուիրել Լամբրոնացուն ձեռք վեր առնել նորաձեւութիւնից ու օտարամոլութիւնից՝ սպառնալով հակառակ դէպքում գրկել եպիսկոպոսութեան աստիճանից: Լամբրոնացին մի պատասխանով առ Լեւոն արդարացնելով իւր վարմունքը եւ օտարասիրութիւնը՝ չարաչար յարձակվում է արեւելեան հայոց վրայ, եւ նոյնիսկ 1198 թ. մի անգամ քարոզելիս՝ հիւանդանում է եւ սակաւ ժամանակից յետոյ 45 տարեկան հասակում վախճանվում եւ թաղվում Սկեւռայ վանքում՝ իւր հայրենի Լամբրոն գղեակի մօտ:

Անհիմն չէր արեւելեայց կասկածը Լամբրոնացու վերաբերութեամբ, վասնզի Լամբրոնի իշխանները թէպէտ հայ ազգաւ, բայց թշնամութիւն էին տածում դէպի Ռուբինեան իշխանութիւնը եւ վնաս ազգի՝ միշտ ձեռնտու էին յունաց եւ յունականութեան: Այսպէս, երբ Լեւոն Բ. թագաւոր գնացել էր Կիպրոս իւր աներին տեսութեան, Լամբրոնի իշխան եւ Լամբրոնացու եղբարք Հեթում եւ Կոստանդին իրենց կողմը չահելով հայ իշխաններից ոմանց՝ ապստամբեցին նրա դէմ: Լեւոն չկամենալով զուր արիւն թափել՝ խոստացաւ իւր Ռուբէն եղբօր կրտսեր աղջիկը տալ Հեթումի Օշին որդուն կնութեան: Այսպէս, բարեկամութեան պատրուակով կալանաւորեց Հեթումին եւ Կոստանդնին, նրանց ձեռքից առաւ Լամբրոն եւ Պապեռոն գղեակները, որոնք իրենց ամրութեամբ

Լամբրոսի իշխանների ձեռքին ծառայում էին հայկական իշխանութեան քայքայմանը որպէս մի կեր-ցաւ, եւ այսպէս վերջ տուեց Լամբրոսի հակազգային իշխանութեան: Գրիգոր Զ. լսելով իւր ազգական Լամբրոսի իշխանների կալանաւորութիւնը՝ շտապեց Հռոմկլայից Սիս հասնել, եւ Լեւոն Բ. գիջանելով Հայրապետի թախանձանացը՝ արձակեց կալանաւորեալ իշխաններին Սսում բնակութեան տեղ տալով:

Գրիգոր Զ. Ապիրատ Սիս գնալու տարին 1203 թ. Սսոյ շրջակայքում Արքայկաղնի կոչուած վանքում բնակութիւն հաստատած լինելով՝ այնտեղ եւս վախճանուեց եօթամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ:

Գրիգոր Ապիրատի օրով նշանաւոր էին Գրիգոր վարդապետ Սկեւռացի, որ գրեց Գրիգոր Նարեկացու եւ Լամբրոնացու կեանքը, Տէրունական տօնից վրայ ճառեր, Յովհան Մկրտչի «Արեգականն արդարութեան» շարականը, Եսայեայ մարգարէութեան մեկնութիւնը, եւլն.: Երեւելի էր եւ Անւոյ Ս. Կաթողիկէի երէց Մխիթար Անեցի, որի երկասիրութեանց մէջ նշանաւորն է հայոց, վրաց եւ պարսից պատմութիւնը:

Հայերը նկատելով Կիլիկիայի Կաթողիկոսարանի օտարամոլ նորաձեւութեանց հետամտութիւնը, ընդ աւամբ էին նայում դէպի այն, ուստի եւ Գրիգոր Զ. Ապիրատի մահից յետոյ արեւելեայք դարձեալ Բարսեղ Անեցուն ցանկացան հպատակել, եւ մինչ կիլիկեցիք հաճութեամբ Լեւոն Բ. թագաւորի արքայական տան ընտանի Սսոյ եպիսկոպոս մեծանձնութեամբ եւ մեծահոգութեամբ հռչակեալ Յովհաննէսին էին կաթողիկոսացնում Յովհաննէս Զ. անուամբ, Փոքր Հայք եւս Պետրոս Գետադարձի ազգական Սեբաստիոյ Անանիա եպիսկոպոսին ընտրեցին կաթողիկոս, համարելով, թէ Յովհաննէս Է.-ի կաթողիկոսութիւնը ազգի ընտրութեամբ չէ, այլ թագաւորի ստիպմամբ:

Սակաւ ժամանակից յետոյ Լեւոն Բ. թագաւորի եւ Յովհաննէս Զ.-ի միջեւ գծտութիւն ընկաւ եւ Լեւոն Կաթողիկոսին զահ-ընկէց անելուց վատ հետեւանք գուշակելով՝ Սսում մի քանի եպիսկոպոսների եւ վարդապետների հաւանութեամբ Դաւիթ Գ.-ին կարգեց Կաթողիկոս: Այսպիսով, միեւնոյն ժամանակ հինգ կաթողիկոսներ եղան, մէկը՝ Սսում, մէկը՝ Աղթամարում, մէկը՝ Սեբաստիայում, մէկը՝ Անիում եւ մէկը՝ Հռոմկլայում, որոնք միմեանց հակառակ իշխանութիւն վարել տքնելով՝ ժողովրդի

անդորրութիւնը եւ եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը վրդովում էին, ըստ հոգեւորին զանազան մասն բաժանելով եւ ազգի մէջ ներքին երկպառակութեան ու ատելութեան հուր բորբոքելով, թէեւ իսկ ամօրձակալ համարվում էր Հռոմկլային:

Եկեղեցական վարչութեան այս պառակտեալ ժամանակին մի նոր խնդիր եւս յուզուեց: Բագրատունեաց հարստութեան անկումից յետոյ շատ հայերն էին գաղթել Վրաստան, ապաւինելով նրանց՝ իբրեւ քրիստոնեայ պետութեան: Վրացիք սկսեցին բռնանալ այս հայերի վրայ՝ պահանջելով եկեղեցական պաշտամունքը ըստ վրացւոց կատարել եւ վրաց եկեղեցու սովորութեան հետեւել: Այս ժամանակ Վրաստանում մեծ պաշտօններ էին վարում Զաքարէ Սպասալար եւ իւր Իւանէ Աթաբէգ եղբայրը, որոնք պարտաւորեալ վրաց պահանջմունքներին՝ գրով յանուն Լեւոն Բ. թագաւորի եւ Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսի (չիմանալով, թէ Սսում Դաւիթն է վարում կաթողիկոսութիւն) խնդրեցին թոյլ տալ բանակում վրանի մէջ շարժական սեղանով պատարագել եւ Ս. Աստուածածնի Վերափոխման ու Ս. Խաչի Վերացման տօնը վրաց հետ տօնել: Լեւոն Բ. թագաւոր հրաւիրելով շրջակայից նշանաւոր հոգեւորականներին՝ 1204 թ. նախագահութեամբ Դաւիթ Գ. Կաթողիկոսի Սսոյ Ա. ժողովը գումարեց, ուր եւ սահմանուեցին ութ կանոններ, որոնք մեծամեծ շփոթութեանց պատճառ դարձան եւ մեծ մասամբ անգործադրելի մնացին, որովհետեւ այդ ժողովը ոչ թէ սահմանուած էր եկեղեցւոյ համար, այլ Զաքարէի պահանջման օրինաւորութիւն տալու համար: Երբ Լեւոն Բ. թագաւորն ու Դաւիթ Կաթողիկոսը առանձին դեսպանութեամբ ժողովի վճիռը ուղարկում էին արեւելք, Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսն եւս Հռոմկլայից 4 քահանաների, քաղցրանուագ պաշտօնեաների ուղեկցութեամբ ընծայ ուղարկեց ոմն Մինաս եպիսկոպոսի հրեշտակութեամբ մի եկեղեցանման վրան, Ս. Պատարագի մարմարոնեայ սեղան, եւ եկեղեցական սպասներ:

Զաքարէ Լոռիում ստանալով Սսոյ Ա. ժողովի վճիռը, Յովհաննէս Կաթողիկոսի ուղարկած Ս. Պատարագի վերաբերեալ սպասները, գործադրելու համար 1205 թ. Լոռւոյ Ա. ժողովը գումարեց: Ժողովի մէջ իմիջիայլոց նշանաւոր էին մայրենի եկեղեցւոյ աւանդութեանց նախանձախնդրութեամբ՝ Զաքարէի ազգական Հաղբատայ եպիսկոպոս Գրիգոր Տուտէորդի եւ իրենց հմուտութեամբ՝ Հաղարծնոյ վանահայր Տարօնեցի Խաչատուր վարդա-

պետ ու Գետիկայ վանահայր Մխիթար Գոշ: Ժողովը անհամաձայնությունեամբ լուծուեց, իսկ Ջաքարէ մի կողմից հալածելով հակառակորդներին՝ միւս կողմից սկսեց գործադրել Սսոյ Ա. ժողովի վճիռը, եւ առաջին հանդիսաւոր պատարագին՝ Խաչատուր Տարօնեցի, որ հմուտ էր երաժշտութեան՝ երգեց ցայսօր պատարագչի զգեստաւորելուն յատկացեալ «Խորհուրդ խորին» երգը:

Ոչ Ջաքարէի իշխանական սաստն ու բռնութիւնը եւ ոչ Խաչատուր վարդապետի ու Մխիթար Գոշի միջնորդութիւնները չկարողացան ամօքել հակառակորդներին, եւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի ընծայաբեր Մինաս եպիսկոպոս, որ Ջաքարէից ուղարկուած էր Հաղբատ համոզելու, տեղւոյն վանականներից հարազար արտաքսուեց: Գրիգոր Տուտէորդի Ջաքարէի վրէժխնդրութիւնից ազատուելու համար ապաւինեց Մխիթար Գոշին, բայց հոսկ ուրեմն բանտարկուեց Կեչառուաց սահմաններում:

Ջաքարէ այս խռովութեանց եւ շփոթութեանց վախճան տալու համար 1207 թ. Անույ Դ. ժողովը գումարեց, որ դարձեալ շփոթութեամբ լուծուեց: Շփոթութեան եւ խռովութեան պատճառ էր Ջաքարէի բռնի ստիպմունքը անպատճառ ընդունել տալ Սսոյ Ա. ժողովի որոշումները, իսկ խռովութիւնը աւելի եւս սաստկացաւ, երբ Մխիթար Գօշ ծերութեան պատճառով ժողովին չգալուց եւ ժողովի Հարց որոշմանը իւր համախոհ լինելը յայտնելուց յետոյ, երբ ժողովականների ստիպողական հրաւիրմամբ պարտաւորեալ եղաւ գալ Անի ժողովներին մասնակցելու առանց Ջաքարէի հետ տեսնուելու՝ միայն ժողովականաց հետ նախապէս տեսնուելով, բայց Մխիթար Գոշ Անի հասածին պէս դեռ ձիւղ չիջած՝ Ջաքարէի նախահոգութեամբ տարուեց նրա ապարանքը, որ նա ըստ իւր կամաց Գօշին նախապատրաստէ: Ժողովականք, երբ այս իմացան, սկսեցին խռովութիւն յարուցանել, իսկ Ջաքարէ բռնի առաջացրեց իւր կամքը՝ ոմանց հալածելով, ոմանց բանտարկելով եւ ոմանց հարազար աքսորելով:

Այս խռովութիւնները եթէ մի լաւ հետեւանք ունեցան՝ այս այն էր, որ արեւելեայց եւ կիլիկեցւոց միջեւ յարաբերութիւնը սկսեց վերակենդանութիւն ստանալ: Անույ Բարսեղը, Սեբաստիոյ Անանիան եւ Սսոյ Դաւիթը վախճանած լինելով՝ օրինաւոր աթոռակալ մնացել էր Հռոմկլայի Յովհաննէս Կաթողիկոսը, որ հաշտուած լինելով Լեւոն Բ. թագաւորի հետ, արդէն 1206 թ. Սիս էր տեղափոխուել՝ իբրեւ երկրորդ աթոռ կաթողիկոսութեան:

Լեւոն Բ. Թագաւոր, որ քրիստոնէական եղբայրսիրութեամբ մուտք էր տուել կաթողիկ իշխաններին ու լատին հոգեւորականներին, նրանց ապերախտութիւնն ու աներեսութիւնը տեսնելով սաստիկ զայրացած՝ բոլորին եւս արտաքսեց Կիլիկիայից, եւ պապի բոլոր ջանքերի դէմ անողոքելի մնաց եւ բնաւ երբէք կամեցաւ ընդունել կաթողիկներին, թէպէտ եւ նրանք յետոյ զաղտնաբար մուտք գտան:

Լեւոն 34-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ 1219 թ. վախճանուեց, որին Յովհաննէս Կաթողիկոսի եւ իշխանների հաւանութեամբ յաջորդեց իւր դուստր Զապէլ Թագուհի: 1221 թ. վախճանուեց նաեւ Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոս, որ իւր մեծահոգութեան եւ արքայավայել վարմանց համար Մեծաբարոյ է վերակոչվում: Յովհաննէս Մեծաբարոյ Թաղուեց Հռոմկլայում:

ՍՍՈՅ Ա. ԺՈՂՈՎ¹

Ա. Պատարագը մատուցանել սարկաւագներով, դպիրներով եւ քահանայական զգեստներով, ինչպէս վայել է ամենայն քրիստոնէից:

Բ. Բանակի մէջ, վրանով բացօդեայ շարժական սեղանի վրայ պատարագ մատուցանելու հրաման ունենալ:

Գ. Ոչ միայն ննջեցելոց, այլեւ կենդանեաց համար պատարագ մատուցանել:

¹ Մխիթարեան Աբել, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, գլ. ԼԵ., եր. 119, իսկ ըստ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ (Պատմութիւն Հայոց, եր. 98-99).

Ա. Ս. Պատարագը մատուցանել ինչպէս օրէն է՝ դպրով եւ սարկաւագով:

Բ. Աւետման տօնը Ապրիլի 6-ին (7-ին), Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնը՝ Օգոստոսի 15-ին եւ Խաչի տօնը Սեպտեմբերի 14-ին տօնել, որ օրը եւ հանդիպի, այսպէս եւ այլ Սրբոց տօները:

Գ. Ծննդեան եւ Յարութեան ճրագալոյցը պահել մինչեւ երեկոյ եւ ձկնով ու ձիթով լուծանել:

Դ. Ընդունել Փրկչի պատկերի եւ այլ Սրբոց պատկերների նկարագրութիւնը, եւ չիտել նրանց ինչպէս հեթանոսաց պատկեր:

Ե. Կենդանեաց համար էլ պատարագ մատուցանել:

Զ. Կրօնատրները միւս չուտեն:

Է. Ձեռնադրել դպիր, յետ ոչ սակաւ ժամանակաց՝ սարկաւագ, եւ ապա կատարելահասակ լինելուց յետոյ՝ քահանայ:

Ը. Վանքերում միաբան մնալ, եւ առանձին ինչք չունենալ:

Դ. Վրաց եւ յունաց երկրումը Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնը Օգոստոսի 15-ին եւ Ս. Խաչի տօնը Սեպտեմբերի 14-ին տօնել, որ օրը եւ պատահի:

Ե. Աստուածայայտնութեան եւ Զատիկի ճրագալոյցներին պահել մինչեւ երեկոյ, եւ երեկոյեանը՝ միայն ձկնով եւ ձէթով լուծել:

Զ. Յարգել Փրկչի եւ ամեն Սրբերի պատկերները:

Է. Դպիր չձեռնադրած՝ սարկաւազ չձեռնադրել:

Ը. Կրօնաւորները առանձին ստացուածք չունենան, վանքերումը միաբան մնան եւ միս չուտեն:

ԳԼ. ԺԵ.

Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցի: Փիլիպպոս Բ. թագաւորի հակազգային վարմունքն ու մահը: Հէթումի թագաւորիւր: Պապի առաջարկութիւն, Ստյ Բ. ժողով եւ Ս. Հոգու բղխման վարդապետութիւնը: Պապերի հետ ունեցած յարաբերութեանց հետեւանքը եւ Կոստանդին Բարձրաբերդցու մահը: Յակովբ Ա. Կլայեցի եւ նրա մահը: Կոստանդին Բ. Պրօնագործ: Գծտութիւն ընդ մէջ Պրօնագործի եւ Հէթում Բ. թագաւորի: Պրօնագործի գահընկէց լինելը եւ Ստեփաննոս Դ.-ի կաթողիկոսութիւնը: Ծոպատիկ: Եգիպտացոց արշաւանքը եւ Ստեփաննոս Գ.-ի գերութիւն ու մահը: Գրիգոր Է. Անաւարզեցու կաթողիկոսութիւնն ու հակազգային գործերը: Արեւելեաց հակառակութիւնը: Փոքր Սիւնեաց ժողովը: Գրիգոր Անաւարզեցու առաջարկութիւններն ու մահը: Ստյ Ե. ժողով: Պրօնագործի վերընտրուիլը եւ մահը: Կոստանդին Գ.: Ստյ Բ. ժողովի եւ Սիւնեաց ժողովի կանոնք:

Յովհաննէս Մեծաբարդոյին ազգային ընտրութեամբ 1221 թ. յաջորդեց Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցի: Կոստանդին Կաթողիկոս եւ Հայ իշխանները երդումն առնելով Անտիոքայ լատին կոմսի Փիլիպպոս որդուց, որ նա հայադաւան եւ հայասէր լինի, Զապէլ թագուհուն ամուսնացրին նրա վրայ եւ մեծաշուք հանդէսով Հայոց թագաւոր օծեցին, բայց Փիլիպպոս հակառակ իւր երդման՝ սկսեց արհամարհել հայերին եւ Հայ Եկեղեցու արարողութիւնը, եւ, ո՛չ միայն սէր սկսեց տածել դէպի կաթողիկ եւրոպացիքը, այլեւ արքունի թագը եւ պալատի մեծադին սպասները ուղարկեց Անտիոք՝ իւր հօր տուն:¹ Այս իսկ պատճառով բոլորովին ատելի դարձաւ, եւ երբ մի անգամ կամենում էր Անտիոք գնալ՝ կալանաւորուեց ու երկամեայ իշխանութիւնից յետոյ բանտ դրուեց, ուր եւ մեռաւ: Զապէլ, ի մօրէ լատին, Փիլիպպոսի մահից յետոյ գնաց Սելեւկիա իւր ազգականների մօտ եւ կամենում էր կոյսանոց մտնել, բայց Հայ իշխանները ստիպմամբ յետ դարձրին եւ ամուսնացրին Հայկազանց եւ Արշակունեաց ցեղից սերեալ եւ Լամբրօնի ու Ռուբինեան տան հետ խնամեական կապերով միացած Կոստանդին իշխանի Հեթում որդու հետ, որին եւ 1224 թ. Կոստանդին Կաթողիկոս թագաւոր օծեց:

Մինչ Հեթում թագաւոր եւ իւր Կոստանդին հայրը իրենց աշխարհաշինութեամբ Կիլիկիան տեղի ապաստանի էին դարձրել

¹ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, եր. 141:

Ջինգիսխանի, Ջալալէդդինի, Չարմաղանի, Բաչուի եւ այլ թաթարական եւ մահմեդական բռնաւորների սրից ազատուած եւ ազատուել ցանկացող հայոց, եւ մինչ Կոստանդին Կաթողիկոս այս աշխարհաշէն կառավարութեան շնորհիւ վանքերը բարեկարգում էր յատուկ հասոյթներ նշանակելով, եկեղեցականաց բարեկարգութեան համար էր հոգում, Հռոմայ պապը՝ դրդուած Անտիոքայ լատին պատրիարքից, առանց հայ ժողովրդի դրութեան վրայ մտածելու՝ պապական իրաւասութեան եւ գերիշխանութեան խնդիրն արծարծելով, այդ խնդրով էր տքնում զբաղեցնել հայերին: Կոստանդին այս անտեղի խնդրին վերջ տուեց սիրոյ եւ յարգանաց թուղթ գրելով պապին, իսկ ինքը 1243 թ. Սսոյ Բ. ժողովը գումարեց, ուր 25 յօդուած կանոններ սահմանուեցին, ի յարգանս պապի առաջարկութեան՝ Վերջին օծման խորհուրդը իւղով կատարել որոշելով, որ անընդունելի մնաց եւ հայերն ըստ ազգային սովորութեան դարձեալ այդ խորհուրդը միայն աղօթքով կատարելով շատացան: Կոստանդին Ա. ժողովի որոշումները Վարդան Մեծ կոչեցեալ վարդապետին յանձնելով՝ շրջաբերական կոնդակով ուղարկեց արեւելք:

Լատինները չէին բաւականանում ծիսական փոփոխութիւններ պահանջելով, այլ պահանջում էին, որ հայերն ըստ լատինների՝ Ս. Հոգին Հօրից եւ Որդուց բղխած դաւանեն: Լատինների այս առաջարկը քննելու համար Կոստանդին Կաթողիկոս Հեթում թագաւորի հաճութեամբ Սսում ժողով կազմեց, եւ ինքնին չվստահանալով մի որոշում տալ՝ դիմեց արեւելեայց, որոնց կողմից գիտութեամբ եւ իմաստութեամբ հռչակեալ Վանական վարդապետը գրեց պատասխանի՝ համառօտելով Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը Ս. Հոգու բխման համար:¹ Կոստանդին Կաթողիկոս Վանականի թուղթը ստանալուց յետոյ անհասանելի խորհրդոյ քննութիւնից խոյս տալու համար՝ յարգելով քրիստոնէական եղբայրսիրութիւնը, սիրոյ թուղթ գրեց պապին՝ առանց ընդգիմաբանելու լատին եկեղեցւոյ վարդապետութեան:

Այն օրից, երբ հայ թագաւորք եւ իշխանք սկսեցին յարաբերութիւն ունենալ Անտիոքի, Սելեւկիոյ եւ այլ տեղեաց կաթողիկ դքսերի եւ իշխանների հետ նրանց աղջկանց վրայ ամուսնանալով՝ այս աղջկանց հետ պապական ազդեցութիւնը մոլտ գործեց

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, եր. 196-206:

Հայ արքունեաց մէջ, եւ այս ազդեցութեան շնորհիւ պապերը սկսեցին յարաբերութիւն՝ զանազան պահանջներ անելով, որոնք վտանգաւոր հետեւանքներ ունեցան Հայ ազգի եւ եկեղեցու համար: Վասնզի, մահմեդական իշխանութիւնները, որ չէին մոռացել խաչակրաց արշաւանքը, տեսնելով Հայ արքունեաց եւ Հայրապետանոցի յարաբերութիւնը Հռոմայ հետ՝ վրիժառութեան ոգւով զրգռուած յարձակում էին հայոց վրայ: Ամենից մեծ հարուածը տուեց Եգիպտոսի սուլթանը՝ բազմաթիւ զօրք ուղարկելով Կիլիկիա, երկիրը աւերակ դարձնելով, Հեթմոյ Թորոս որդին պատերազմում սպանելով եւ Լեւոնին գերի տանելով Եգիպտոս: Այս չարաշուք ժամանակին 47-ամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ 1267 թ. վախճանուեց Կոստանդին Ա. եւ 1268 թ. յաջորդեց Յակովբ Ա. Տարսոնացի:

Յակովբ Ա., որ Կլայեցի է կոչվում Հռոմկայում Հայրապետական իշխանութիւն վարելուն համար, ընդհանուր պարտաճանաչութեան համար՝ Շնորհալուն Ընդհանրական թղթեր ընդօրինակել տալով՝ ուղարկեց այն դասակարգերին, որոնց ուղղել էր ինքն Շնորհալին: Յակովբ Կլայեցին, որ մեծամեծ գովեստներով է յիշատակվում պատմութեան մէջ՝ վախճանուեց 1286 թ.: Լեւոն Գ. Թագաւոր կամենում էր Գրիգոր Անաւարդեցուն կաթողիկոս ընտրել տալ, բայց հայերը համաձայն չէին՝ համարելով Անաւարդեցուն յունամիտ եւ հոռոմ: Անաւարդեցու հակառակորդների շարքումն էր նաեւ Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանի որդի Ստեփաննոս վարդապետ Օրբելեան, որ գնացել էր Կիլիկիա՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրելու: Ոմանք կամենում էին սոյն այս Օրբելեանին ընտրել, բայց գովամողները արգելք եղան՝ նրա խորխտ եւ մեծամիտ լինելը պատճառ բերելով: Ուր ուրեմն, Սսում գումարուած ժողովում ընտրուեց Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոս Կոստանդին Բ. Պրօնագործ, որ 1286 թ. Աւագ Շաբաթ օրը Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ՝ հետեւեալ օրը, Զատիկի Կիւրակէին Ստեփաննոս Օրբելեանին ձեռնադրեց Սիւնեաց Արքեպիսկոպոս:

Շուտով գփտութիւն ընկաւ Կոստանդին Բ.-ի եւ Լեւոն Գ.-ին յաջորդող Հեթում Բ.-ի մէջ, որ Թագաւորելուց յետոյ մի լատին Յովհաննէս կրօնաւորի ուղարկում է պապի մօտ, նրան իւր յարգանքը եւ սէրը յայտնելու համար, իսկ կրօնաւորը պապի առաջ Հայ եկեղեցին հերետիկոս եւ Հայ Հայրապետանոցը պապական իշխանութեան դէմ ըմբոստ անուանելով՝ գովում է Հեթումին

որպէս լատինականութեան համամիտ եւ ընդունող պապի գերիշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը Հայ Եկեղեցուն վրայ:

Պապը առանձին թղթով՝ յանուն թագաւորին, գովում է նրա տաժած զգացումները դէպի պապական աթոռը, եւ յորդորում է, որ Հայ ազգին ու եկեղեցուն եւս իւր զգացման հաղորդ կացուցանէ: Հայերը լսում են այս, լսում է եւ Կոստանդին Կաթողիկոս: Սկսվում է մեծ յուզմունք եւ Հեթում Բ. Սսում ժողով կազմելով՝ 1290 թ. գահընկէց է անում Կոստանդինն ու աքսորում, եւ նրա տեղ Ստեփաննոս Դ.-ին է Կաթողիկոս ընտրել տալիս, որ Հռոմկլայում սնուած լինելուն համար՝ Կլայեցի է կոչվում: 1292 թ. պատահելով ծռազատիկը՝ Հեթումի հրաւիրանօք Ստեփաննոս Դ. Սիս է գնում եւ թագաւորի հաճութեամբ որոշում է Զատիկը յունաց հետ Ապրիլի 6-ին տօնել, սակայն այս որոշումը Կիլիկիայում միայն է գործադրվում, իսկ հայերն ըստ նախնի սովորութեան՝ մի շաբաթ յետոյ են տօնում:

Մինչ հայերը Հեթում Բ.-ի անտեղի կրօնասէր բերմամբ զբաղեալ էին Հռոմայ առաջարկութիւններով եւ ծռազատի խնդիրներով, Եգիպտոսի սուլթանի որդին Աշրաֆ ասպատակելով Կիլիկիայի ծովեզերքը՝ մեծ աւարներով դարձաւ Եգիպտոս եւ նորից Պաղեստինի վրայով մտաւ Եփրատացւոց աշխարհը, պաշարեց եւ առաւ Հռոմկլայի եօթնապարսպեան դղեակը, բազմաթիւ ժողովրդեան հետ գերեց եւ Կաթողիկոսին, աւերեց եւ աւար անելով Հայրապետանոցի եւ Հայրապետական եկեղեցու թանկագին սպասներն ու Ս. Լուսաւորչի Աջը, երբ կամենում էր գերեալ Ստեփաննոս Կաթողիկոսին հետ առած մտնել Կիլիկիա լսեց, որ թշնամիք մտել են Եգիպտոս, ուստի աւարներով եւ գերեալ Կաթողիկոսին հետն առած՝ վերադարձաւ Եգիպտոս, ուր եւ տարին չլրացած՝ մեռաւ: Չորսամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց եւ Ստեփաննոս Կաթողիկոս վտարանդութեան մէջ, իսկ Ս. Լուսաւորչի Աջը Աշրաֆի յաջորդը 1293 թ. դարձրեց Կիլիկիա:

Ստեփաննոս Դ.-ին յաջորդեց Գրիգոր Է. Անաւարդեցի կամ Անարգաբացի: Սա սկզբից արդէն յայտնի էր որպէս յունասէր ոք, եւ հռոմ մականուամբ էր կոչվում: Որովհետեւ, աւերուած էր Հռոմկլայ, Գրիգոր Է. Անաւարդեցի Հայրապետական Աթոռը փոխադրեց Սիս, եւ իւր հռոմ մականուան համեմատ ջանք էր անում յունական եւ լատինական հետեւողութեամբ ինչ ինչ ներմուծութիւններ անել եկեղեցական ժամակարգութեան եւ արարո-

դուլթեան մէջ: Գրիգոր է. ասորերէնից եւ յունարէնից ինչ ինչ յաւելումներ անելով Յայսմաւուրի մէջ՝ ընթերցուածները ամսաթուի համեմատ է կարգաւորում եւ իւր համար առանձին տօնացոյց է կազմում, բայց չէ վստահում հրատարակել: Իմիջիայլոց գրում է «Մեծացուցէ» շարականներ եւ կարգադրում է ամենայն օր երգել, մինչ առաջ՝ տէրունական օրերին էին երգում: Գրած շարականները թէեւ ընդունելի չեն լինում, բայց ամենայն օր «Մեծացուցէ» երգելու սովորութիւնը մնում է, այն եւս տէրունական տօների համար նախնեաց գրածներից:

Գրիգոր Անաւարդեցու կաթողիկոսանալու լուրը արեւելիք լսելով՝ մանաւանդ նրա եկեղեցական ժամակարգութեան եւ արարողութեան մէջ արած օտարոտի փոփոխութիւնները, սաստիկ վրդովուեցին, ուստի եւ Փոքր Սիւնիքում ժողով կազմեցին եւ համառօտելով ընդդէմ Քաղկեդօնի ժողովի եղած ժողովոց որոշումները եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը՝ ուղարկեցին կաթողիկոսին, առաջարկելով հեռու մնալ նորաձեւութիւններից: Ժողովի վերջնական որոշումը յայտնուած էր ըստ այսմ. «Հաւան ենք մեր հայրերի հետ դժոխք իջնել, եւ ոչ հռոմէների հետ երկինքը բարձրանալ»: Սիւնիքում եղած ժողովին մասնակցեցին եւ որոշման ստորագրեցին Սիւնեաց Արքեպիսկոպոս Ստեփաննոս Օրբելեան, Բջնոյ աթոռակալը, Հաղբատայ եպիսկոպոսը, Հաւուց-Թառայ եւ Գողթնեաց եպիսկոպոսները եւ ուրիշ նշանաւոր հոգեւորականներ, Տարսայիճի եւ Իւանէի որդիքը՝ Ելիկում եւ Լիպարիտ իշխանները, Պռօշ իշխանի Պապաք եւ Էաչի որդիքը ազատօք հանդերձ¹:

Գրիգոր Անաւարդեցին յայտնի դիմադրութիւն տեսնելով ազգի կողմից իւր մտադրութեանց՝ նախքան գործադրել առաջարկելը, համառօտելով իւր կատարելիք փոփոխութիւնները, առաջարկում է արեւելեայց՝ նրանց հաւանութիւնը նախապէս ստանալու, բայց արեւելեայց որոշում են եկեղեցւոյ հին արարողութեան մէջ չընդունել ոչ մի փոփոխութիւն: Գրիգոր Անաւարդեցին յամառած իւր օտարամոլութեան մէջ՝ ապաւինում է Հեթում թագաւորահօրը, եւ իւր մտադրութեան համեմատ դաւանութեան թուղթ գրելով եւ յանձնելով Լեւոն Դ. թագաւորին՝ խնդրում է ժողով գումարել եւ ժողովի որոշմամբ ընդունելի հրատարակել, բայց

¹ Օրպէլեան Ստեփաննոս, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Հտ. Բ., եր. 197-210:

իւր այս մտադրութեան կատարումն առանց տեսնելու՝ 1307 թ. վախճանում է:

Լեւոն Դ. թագաւոր 1307 թ. Սսոյ Ե. ժողովն գումարեց ոչ միայն նոր Հայրապետի ընտրութեան, այլեւ Անաւարդեցու դաւանութեան թուղթը ընդունելի որոշելու համար: Ժողովը Լեւոն թագաւորի եւ Հեթում թագաւորահօր ճնշման տակ նորից ընտրում է Կոստանդին Գ. Պրօնագործին եւ հաւանութիւն է տալիս Անաւարդեցու կամեցած ծիսափոխութեանը¹, որ նոյնինքն ժողովականները, սակաւ բացառութեամբ, իրենց վիճակները գնալուց յետոյ՝ մերժելով մերժում են: Իսկ իշխաններից ոմանք տեսնելով, որ Լեւոն թագաւոր, եւ Հեթում թագաւորահայր ջատագով են Անաւարդեցու մտադրեալ նորաձեւութեանց, թաթարաց Պիլարդու խանի ձեռքով սպանում են նրանց: Օշին յաջորդելով Լեւոնին հրաւիրեց եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին նորից Սսում ժողով գումարել նորաձեւութեան խնդիրը քննելու, ընդունելու եւ գործադրելու համար: Հրաւիրեալները հրաժարուեցին կատարել թագաւորի հրաւերը, այլ ժողովելով Սիս՝ ոչնչացրին Սսոյ Ե. ժողովի կամ Անաւարդեցու նորաձեւութեանց խնդիրը: Ժողովականներին միացան ազգի բոլոր դասակարգերը՝ մինչեւ անգամ կանայք, եւ սկսեցին աղմուկ յարուցանել: Օշին զայրացած՝ հակառակորդներից գլխաւորներին բանտարկում, աքսորում, եւ մինչեւ անգամ սպանում է, եւ նորաձեւութեան խնդիրը յառաջ տանելու համար կամենում է Ադանայում ժողով գումարել, բայց թշնամիների աւերածութիւններից ստիպեալ՝ հրաժարվում է այս մտադրութիւնից, եւ թշնամիներին դիմադրելու

¹ Ա. Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն խոստովանել:

Բ. «Սուրբ Աստուած»-ի մէջ աւելացնել Քրիստոս բառը, ըստ այսմ. «Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ Հօր, Սուրբ եւ Ամմահ Քրիստոս, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ»:

Գ. Ծննդեան տօնը յունաց եւ լատինաց պէս տօնել Դեկտեմբերի 25-ին, նոյնպէս եւ միւս տօները՝ Յայսմատորի դասատրութեան համեմատ:

Դ. Հինգ օր Քրիստոսի ծննդեան եւ հինգ օր Աստուածայայտնութեան համար պահել:

Ե. Ծննդեան եւ Յարութեան ճրագալոյցներին միայն ձկով եւ ձիթով լուծանել:

Չ. Ս. Պատարագին՝ իւրաքանչիւր աստիճանի համեմատ զգեստատրութիւն:

Է. Խորհրդոյ սեղանի վրայ գործուրա կամ մարմնակալ դնել:

Ը. Բաժակի հետ ջուր խառնել:

Թ. Եօթն տիեզերական ժողովները եւ նրանց սահմանադրութիւնները ընդունել: (Միսիթարեան Աբէլ, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, գլ. ԽԲ., եր. 133-134):

Համար փոխանակ ազգի ձեռնտուութեան ապաւինելու՝ Կապանի Յակովբե Եպիսկոպոսին ուղարկում է պապի մօտ օգնութիւն խնդրելու: Պապը օգնութեան փոխարէն մի թուղթ է ուղարկում՝ յորդորելով լատինացիներու եւ լատինացիներու հայ ազգը:

Օշինին յաջորդում է իւր որդին Լեւոն Ե.: Սրա օրով Եպիսկոպոսի սուլթանը նկատելով, որ հայերը յարաբերութիւն ունեն պապի եւ եւրոպացւոց հետ, եւ Օշինի մահուամբ երկիրը շփոթութեան մէջ է՝ զօրքեր է ուղարկում Կիլիկիա ասպատակելու: Լեւոն դիմում է պապի օգնութեան: Պապը նոր խաչակրաց արշաւանք է յորդորում կազմել, բայց չի յաջողում, եւ հենց այս ժամանակները 1322 թ. վախճանում է Կոստանդին Գ. Պրօնապօրծ, եւ Կաթողիկոս է ընտրվում Կոստանդին Դ. Լամբրօնացի, որ անձամբ դիմելով Եպիսկոպոսի սուլթանին՝ խաղաղութեան դաշն է կապում, որով աշխարհը փոքր ինչ անդորրանում է:

ՍՍՈՅ Բ. ԺՈՂՈՎ 1243 թ.¹

Գաճեղեցութեամբ Կոստանդնի Ա. Բարձրաբերդցոյ

Ա. Ձեռնադրութիւնները առանց դրամի լինեն:

Բ. Վկայեալները միայն եպիսկոպոս ընտրուեն:

Գ. Եպիսկոպոս ձեռնադրուողները գոնէ 30 տարեկան լինեն, ամուսնացեալ քահանայքը՝ 25, իսկ սարկաւազները՝ 20:

Դ. Միայն արժանաւորները քահանայ եւ սարկաւազ ձեռնադրուեն:

Ե. Բացի մահուան վտանգից՝ քահանաները եկեղեցու խորհուրդները ծոմ կատարեն:

Զ. Եկեղեցու խորհուրդները պատկառանք կատարուեն:

Է. Մկրտութեան աւագանը եկեղեցում հաստատուն լինի:

Ը. Մերձաւոր ազգականների մէջ մինչեւ եօթն ծնունդ պսակ չլինի:

Թ. Եպիսկոպոսները կամ երէցները չհամարձակեն ուրիշների թեմում առանց հրամանի պաշտօն կատարել:

Ժ. Ամենայն տեղեր ուսուցիչներ կարգուեն:

ԺԱ. Ս. Գիրքը միայն գիտուններն ու ուղղափառները գրեն:

ԺԲ. Եպիսկոպոսները տարին երկու անգամ իրենց վիճակը այցելութեան շրջեն:

ԺԳ. Խոստովանահայրերը ծեր եւ գիտուն լինեն, եւ ամենայն կիւրակէի յորդորեն ժողովրդին խոստովանելու:

ԺԴ. Ս. Հաղորդութիւնը առանց բուրվառի եւ մոմեղէնի չտարուի հիւանդների մօտ:

ԺԵ. Պօռնիկներն ու հմայողները պատժուեն:

ԺԶ. Հայհոյիչները աշխարհական պատժով պատժուեն:

ԺԷ. Պահքը առանց ձկան եւ ձէթի պահուի, բացի հիւադութեան հարկից:

ԺԸ. Քահանաները, եթե որսորդութեան կամ վաճառականութեան պարապեն՝ զրկուեն իրենց ժողովրդից:

ԺԹ. Ժողովուրդները իրենց ծխատէր ընտրեն միայն եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ:

¹ Մխիթարեան Արէլ, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, գլ. ԼԸ., եր. 122-125:

Ի. Քաճանաները առանձին խնամքով քննեն տարին մի անգամ իրենց ժողովուրդը ինչ բանում է զարգանում եւ ինչ բանում նուազում:

ԻԱ. Ժողովրդականք քաճանաներին հասոյթ տան:

ԻԲ. Քաճանաները եպիսկոպոսների պիտոյքը հոգան:

ԻԳ. Նոյնպէս եւ եպիսկոպոսները Հայրապետական Աթոռի պիտոյքը հոգան:

ԻԴ. Առաւօտեան եւ երեկոյեան «Գոհանամք զքէն» եւ «Լուր ճայնից» աղոթքները, որոնցից յետոյ «Սուրբ Աստուած»-ն ենք երգում՝ վերջանան ի դէմս Որդւոյ՝ յարելով. «Քրիստոս Աստուած մեր» բառերը, որ յայտնի լինի, թէ ի դէմս Քրիստոսի է ասվում «խաչեցար»-ը:

ԻԵ. Հիւանդների վերջին օծման խորհուրդը կատարուի քաճանայից օրհնուած իւղով, ինչպէս որ վաղ ժամանակից սահմանել է Եղիայի յաջորդ Յովհաննէս Իմաստասէր Մեծ Հայրապետը¹:

¹ Վերջին օծման խորհուրդը Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին կատարում է միայն աղօթքով:

ԱՌԱՋԻՆ ԺՈՂՈՎ Ի ՍԻՒՆԻՍ, 1294¹

Նախագահությամբ Ստեփաննոսի Օրբելեանի
(Համաոստոթիւն թղթոյ առ Գրիգոր Է. Անաւարզեցի)

Ա. Ընդունել երեք Տիեզերական ժողովները եւ նրանց սահմանադրութեան հետեւող լինել:

Բ. Ընդունել Հայոց Ազգային այն ժողովները, որոնք ընդդէմ էին Քաղկեդօնի ժողովին²:

Գ. Հեռի մնալ քաղկեդօնականներից:

Դ. Ս. Հաղորդութիւնը անապական գինով անխմոր բաղարջ հացով կատարել: Անապակ բաժակը ընդունել ի խորհուրդ կողահոս արեան, իսկ մկրտութեան լուացումը՝ ի խորհուրդ կողահոս ջրոյ:

Ե. Ս. Պատարագը ահիւ եւ զգուշութեամբ մատուցանել: Պատարագիչը մէկը լինի: Եկեղեցին մարմնաւոր սեղանի տեղ չդարձնել, այլ զգուշանալ, որ սուրբ կամ անսուրբ ընտանիք չմտնեն եկեղեցի:

Զ. Յոռնաց եկեղեցի չմտնել, եւ տէրունական տօները նրանց հետ չտօնել, եւ ճրագալոյծներին՝ բացի մսից ամենայն բան ուտել:

Է. Հիւանդաց վերջին օծումն իւղով չկատարել, որ այդ օծման վրայ վստահացած՝ մարդիկ մեղքի մէջ անզգայ չմնան:

¹ Օրբելեան Ստեփաննոս, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Հտ. Բ., եր. 197:

² Յիշատակում եմ բոլոր ժողովները յանուանէ, ընդ որս եւ Անայ ժողովը, որով Վահան կաթողիկոս համարուելով վրաց համախոհ՝ գահընկէց եղաւ, որովհետեւ նա հայոց եկեղեցիներում պատկեր ներմուծեց, որով Խաչի պայծառութիւնը վերցուած էր եւ սեղանները **իկոնաներով** էին զադարուած: Տե՛ս Օրբելեան Ստեփաննոս, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Հտ. Բ., եր. 202-203:

Իկոնա նշանակում է պատկեր: Հնումն թերեւ թիթեղի կամ տախտակի վրայ նկարուածներին էին կոչում իկոնա, որի կիրառութիւնը անսովոր էր, թէւ այժմ շատ յաճախեալ: Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու մէջ պատկերի կիրառութիւնը շատ հնուց է: Արքայր նախահաւատ թագաւորը ստանալով Քրիստոսի պատկերը կամ Դաստառակը՝ հաստատեց Եղեսիայի պարսպի կամարի վրայ: Ըստ աւանդութեան՝ Բարդուղիմէոս Առաքեալը Աստուածամօր պատկերը բերեց Հայաստան: Արդ ուրեմն, պատկերի կիրառութիւնը հայերիս համար նոր չէր, մանաւանդ տէրումական պատկերի: Եկեղեցւոյ երախտաւոր Հարց եւ անձանց, մանաւանդ Հայրապետների պատկերները նկարում էին եկեղեցու որմերի վրայ, ինչպէս ութերորդ դարում վկայում է Սողոմոն Գառնեցի ասելովն. «Երթամ զի գեղապաճոյճ դեղով նկարողաց սեւել զիս ընդ այլ Հայրապետսն տամ յորմ եկեղեցւոյ» (Յովհաննէս Կաթողիկոս): Յետոյ երբ Հայրապետների թիւը շատ բազմացաւ, եւ այս թուի մէջ եղան այնպիսիները, որոնք իրենց կոչման համապատասխան արդիւնք ցոյց չտուին՝ որոշուեց միայն կարի երախտաւորների եւ եկեղեցւոյ սուրբ համարուածների պատկերները նկարել: Իսկ Ս. Խաչը, որով մարդկանս փրկութիւնը կատարուեց՝ կարի կիրառութեամ մէջ էր: Ս. Խաչը կանգնեցնում էին մատ եկեղեցուց դուրս հարկաւոր տեղերը՝ յարեւատութիւն կենդանեաց կամ վասն յիշատակի նմշեցելոց ի բարեխօսութիւն:

ԳԼ. ԺԶ.

Ունիթոռութեան սկզբնաւորութիւնը: Կոստանդին Դ-ի մահը: Յակովբ Բ. Սսեցի: Քրիստոսի խոստումները: Ներսէս Պալիեցի եւ Սիմէոն քէլ չեպիսկոպոսներ: Լեւոն Ե.-ի ուխտագնացութիւնը: Եգիպտացոց արշաւանքը: Յակովբ Բ.-ի գահընկեցութիւնը եւ Մխիթար Քոնեցի: Կոստանդին Բ. Գոլիտոն եւ Կոստանդին Գ. լատինամիտ թագաւորներ: Ներսէս Պալիեցի 117 յօրուած զրպարտութեամբ լի գրքոյկը ընդդէմ Հայ Եկեղեցւոյ: Մխիթարի մահը: Յակովբ Բ. Սսեցի, Մեսրոպ Արտազեցի եւ Ստյ Զ. ժողով: Եգիպտացոց արշաւանքը: Լեւոն Զ.-ի գերութիւնը: Կոստանդին Դ., Պօղոս Ա., Թէոփորոս Բ. եւ Ռուբինեան հարստութեան անկումը: Յովհանն Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ Մաղաքիա վարդապետ: Կարապետ Ա., Դաւիթ Դ., Կարապետ Բ. եւ Յակովբ Գ. Կաթողիկոսութիւնը: Աղթամարայ թեմականաց շփոթութիւնը: Կոստանդին Ե. Վահկացի եւ Ֆերարայի ժողովը: Յովսէփ Գ. Սսեցի, Գրիգոր Թ. Մուսաբեկեանց եւ Վաղարշապատի Զ. ժողով: Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածին փոխադրուելը եւ Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութիւնը:

Կոստանդին Դ. Կաթողիկոսի ժամանակով քարոզողաց կարգից Բարդուղիմէոս լատին եպիսկոպոսը Ատրպատականում մեծ հռչակ էր ստացել, եւ բաւական հետեւողներ ունէր: Նչեցի Եսայի վարդապետը իւր աշակերտներից Յովհան Քոնեցուն ուղարկեց նրա մօտ, որ ստուգէ նրա որպիսի ոք լինելը եւ քարոզութեան ուղղութիւնն ունենալը: Քոնեցին Մարաղայում հանդիպեց Բարդուղիմէոսին եւ նրա բարեմասնութեան մասին Նչեցուն ծանուցանելուց յետոյ՝ մնաց նրա մօտ մի եւ կէս տարի, եւ որչափ կարելի էր սովորելով նրանից լատին լեզուն՝ ոմն քաջ լատինագէտ Յակովբ վարդապետի գործակցութեամբ լատիններէնից հայերէն ինչ ինչ թարգմանութիւններ արեց: Յովհան Քոնեցին Բարդուղիմէոսի հետ Քոնա եկաւ եւ իւր աշակերտակիցներին հրաւիրեց Քոնա՝ հաւատի մասին խորհելու: Խորհրդի հետեւանքն այն եղաւ, որ ոմանք Քոնեցուն հետ թողնելով Հայկական Եկեղեցին՝ պապականութեան քարոզիչ դարձան եւ լատին եկեղեցու ժամակարգութիւնը հայերէն թարգմանելով՝ սկսեցին ըստ այնմ վարել:

1326 թ. չորսամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց Կոստանդին Դ. Կաթողիկոս, եւ Գրիգոր Անաւարզեցու քեռորդի Յակովբ Բ. Սսեցին յաջորդեց այն ժամանակ, երբ Քոնեցին իւրայիններով առաւել քան լատինները լատինացած՝ եկամուտ անե-

լու ամեն ջանք եւ եռանդ գործ էր դնում: Ոչինչ ազդեցին Նչեցու յանդիմանութիւնները, որովհետեւ Քռնեցին իւր վարժապետից պատկառելու փոխանակ՝ Բարդուղիմէոսի մահից յետոյ, աւելի եւս բազմապատկեց իւր եռանդը՝ ի կործանումն ժողովրդի բարոյական շինութեան: Լեւոն Ե. թագաւորը քռնեցեանց եռանդը չափաւորելու համար սկսեց բռնութիւն գործ դնել կալանաւորելով ոմանց, բայց այս բանը աւելի եւս առիթ տուեց քռնեցեանց յամառելու, որոնք Լեւոնին՝ հակառակ պապի կարծեաց, պապականութեան խափանիչ ներկայացնելով՝ պապի պաշտպանութեան արժանացան, եւ միեւնոյն ժամանակ պատճառ եղան, որ պապը զլացաւ տալ Լեւոնին այն նպաստը, որ Կիլիկիայի իւր դեսպանի ձեռքով պէտք է յանձնէր Լեւոնին եկեղեցեաց եւ վանորէից շինութեան համար: Բաց յայսմանէ, պապը գրեց Յակովբ Կաթողիկոսին պաշտպանութիւն ցոյց տալ քռնեցեանց, եւ Յակովբ Կաթողիկոս, եկեղեցու խաղաղութիւնը եւ ժողովրդի անդորրութիւնը ինկատի ունենալով՝ ընդհանրական թղթերով յորդորում է հայերին չհալածել քռնեցեանց, եւ միեւնոյն ժամանակ գրում է Քռնեցուն, որ նա եւս հայ ժողովրդի առանց այն եւս տառապալից դրութիւնը աւելի եւս չդառնացնի կրօնական երկպառակութիւն սերմանելով, սակայն ոչ Քռնեցին իւր եռանդը չափաւորեց եւ ոչ ժողովուրդը՝ իւր ատելութիւնը: Քռնեցին հալածուած հայ եկեղեցականներից եւ ժողովրդից՝ գնաց պապի մօտ եւ 1333 թ. հրաման ստանալով՝ Հայաստանում հաստատեց Դոմինիկեան Ունիթոռաց (միարարաց) կարգը, որի գործունէութեան ասպարէզ դարձան Նախիջեւանի, Երնջակի եւ Մարաղայի գաւառները, Թիֆլիս եւ Սուլթանիէ քաղաքները եւ Խրիմում՝ Թէոդոսիա քաղաքը, որ գեներալացւոց իշխանութեան տակն էր:

Հայերը այս կրօնական խառնաշփոթ ժամանակին երեք մասն էին բաժանվում. Ա. Հայրենի Եկեղեցւոյ նախանձախնդիրներ, որոնք Ունիթոռներից առաջ (հերձեալ, հերետիկոս) էին կոչվում, Բ. Սոյ Ե. ժողով ընդունողներ, որոնք Սոյ միաբանք էին կոչվում, Գ. Պապականութիւն ընդունողներ, որոնք ունիթորներ^[16] էին կոչվում:

Ունիթոռութեան գլխաւոր արբանեակներ դարձան Ուրմիոյ եպիսկոպոս Ներսէս Պալիենց եւ Կարնոյ եպիսկոպոս Սիմէոն Բէկ, որոնք Հայ Եկեղեցու Ս. Խորհուրդները երկբայելի էին քարոզում, եւ իրենք նորից մկրտուելուց եւ ձեռնադրուելուց յետոյ, իրենց հետեւորդներին եթէ աշխարհական էին՝ նորից մկրտում էին, իսկ

եթէ հոգեւորական՝ մկրտում ու ձեռնադրում, եւ որովհետեւ Ս. Խորհրդի այսօրինակ կրկնուելը մեծ զայրոյթ էր պատճառում, ուստի եւ բաղնիքներում եւ այլ ծածուկ տեղերում էին կատարում Ս. Խորհրդոց այս կրկնութիւնը:

Լեւոն Ե. Թագաւոր եւ Յակովբ Բ. Կաթողիկոս ունիթորների այս գայթակղական վարմունքը լսելով՝ սկսեցին հալածել նրանց: Թէեւ Ներսէս եւ Սիմէոն եպիսկոպոսները տարուելով Կաթողիկոսի մօտ՝ կարգալոյծ եղան եւ բանտարկուեցին, բայց զղջումն կեղծելով՝ ազատուեցին, եւ Ներսէս Կանչոյ բերդում եղած ժամանակը զրպարտութեամբ խռովութեան տեղի տալուց յետոյ, մագապուրծ հազիւ կարողացաւ փախչել ազատուել՝ նորից Թաւարդներ լարելու ժողովրդի անդորրութիւնը վրդովելու համար: Յակովբ Կաթողիկոս պարտաւորուեց թղթով խնդրել պապից, որ զսպէ ունիթորներին, սակայն նրանք իրենց արդարացրին՝ ամբաստանելով հայ Թագաւորին եւ Կաթողիկոսին եւ այսպէս ապահովեցին իրենց դիրքը:

Կրօնական այս խռովութիւնները արդէն բաւական թշուառացրել էին հայ ժողովրդին եւ ահա Եգիպտոսի ամիրան հայ արքունեաց յարաբերութիւնը պապերի հետ վտանգաւոր համարելով իւր իշխանութեան՝ մտաւ Կիլիկիա քրիստոնէութիւնը սպառնալով ջնջել սպառնալով, բայց Լեւոն Ե. Թագաւոր երդմամբ խոստանալով ընդհատել պապերի հետ յարաբերութիւնը՝ իջեցրեց ամիրայի բարկութիւնը: Հայերը չկարողացան երկար հանգստութիւն վայելել, վասնզի Լեւոն հակառակ իւր երդման, որ կոնդակով լուծել էր պապը, նորից սկսեց յարաբերութիւն եւ Եգիպտոսի ամիրան առիթ բռնելով Լեւոնի դրժելը իւր երդմանը՝ բազմաթիւ զօրքով աւերակ դարձրեց երկիրը եւ 16 բերդեր կործանեց: Հայ իշխաններից ոմանք անհրաժեշտ էին համարում պապերի եւ եւրոպացւոց հետ յարաբերութիւնը, որ հերետիկոս չհամարուէին, բայց ոմանք եւս դժկամակ էին, եւ Լեւոն իւր երդմանը դրժելով երկրի աւերման պատճառ լինելուն համար չկարողանալով տանել Յակովբ Կաթողիկոսի յանդիմանութեանցը՝ գահընկէց արեց նրան եւ տեղը հաստատեց Մխիթար Քոնեցուն: Ներսէս Պալիենց պաշտպանութիւն գտնելու յոյսով, երբ դիմեց Մխիթարին եւ մերժուեց նրանից՝ զայրացած ունիթորների դրդմամբ Հայ Եկեղեցու դէմ 117 յօդուած զրպարտութեամբք յերկրեալ մի գրքոյկ ձեռին գնաց պապի մօտ եւ ներկայացրեց նրան: Պապը^[17] յատուկ գրու-

Թեամբ այս զրպարտութեամբ լի գրքոյկը ուղարկեց Թագաւորին եւ կաթողիկոսին ի քննութիւն: Կաթողիկոսը հրաւիրեց եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ եւ նրանց խորհրդով զրպարտութեանց հերքումն պատրաստելով ուղարկեց պապին մի գրութեամբ, որի մէջ Լեւոնին յաջորդող ի հօրէ լատին եւ լատինամիտ Կոստանդին Թագաւորի ճնշմամբ մի քանի շողոքորթիչ բառեր կային¹:

Թէ Կոստանդին Թագաւոր, եւ թէ նրա եղբայրն ու յաջորդն Գուհիտոն, որ ստիպում էր հայերին լատինական ծէսով վարուել՝ սպանվում են հայ զօրականներից: Նրանց յաջորդն Կոստանդին Գ. շարունակում է պապի եւ արեւմտեանց հետ բարեկամական յարաբերութիւնը, որ առիթ է տալիս Եգիպտոսի սուլթանին Կիլիկիա մտնելու՝ քրիստոնէութիւնը ջնջելու համար: Կոստանդին Գ. օգնութիւն է խնդրում պապից եւ պապական պետութիւններից՝ խոստանալով պապական իշխանութեան ենթարկել Հայ Եկեղեցին եւ լատինական ծէսերն ու արարողութիւնները ներմուծել Հայ Եկեղեցու մէջ: Պապը փոխանակ օգնելու, նուիրականեր է ուղարկում Կիլիկիա՝ հայոց դաւանութիւնը քննելու համար: Այս նուիրակաները այն աստիճան յանդգնաբար սկսում են միջամտել եկեղեցական գործերին, որ Մխիթար Կաթողիկոս ստիպվում է առաջարկել պապին, որ նա իւր նուիրականներին արգելէ Հայրապետական գործերին միջամտել եւ խանգարում պատճառել: Պապը այս գանգատը քննելու համար իւր մօտ կանչում է ազգուրաց Ներսէս Պալիենցին, արեւելքին ծանօթ անձինքներին եւ ունիթորներին, որոնք Մխիթար Կաթողիկոսի գանգատանքը զրպարտութիւն եւ Հայ Եկեղեցին հերետիկոս են ներկայացնում, եւ պապը նրանցից թելադրուած թղթով առաջարկում է Կաթողիկոսին եւ Կոստանդին Գ. Թագաւորին, որ գրով եւ երգմամբ հպատակեն պապական իշխանութեան եւ լատին եկեղեցու կարգադրութեանց:

Ներսէս Պալիենց, որ Մանազկերտի արքեպիսկոպոսի տիտղոսով արեւելք էր գալիս՝ Պապի յանձնարարականով մտաւ Կիլիկիա, հայ արքունեաց եւ Հայրապետանոցի պատասխանը լատիներէն լեզուով պապին հաղորդելու համար, բայց նա իւր չարանենգ բնաւորութեամբ, որպէս թէ Կաթողիկոսի կողմից, իւր կամեցածին պէս մի գրութիւն յերիւրելով աւելի եւս բանսարկու-

¹ Պապական այս շողոքորթիչ բառերից առած պնդում են, թէ Մխիթար ընդունել է պապի գերիշխանութիւնը:

թեան եւ չարախօսութեան պատճառ դարձաւ, մինչեւ որ երբեմն Յակովբ Բ. Սսեցի Կաթողիկոսն գնացած լինելով Գաղղիա պապի հետ դէմ առ դէմ խօսելով՝ շահում է նրա գայթակղուած միտքը: Մխիթարի մահից յետոյ 1355 թ. սոյն այս Յակովբ նորից ընտրվում է Կաթողիկոս եւ չորսամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանում է, որին 1359 թ. յաջորդում է Թադէի վանքի վանահայր Մեսրոպ Արտազեցին: Մեսրոպ Արտազեցի տեսնելով, որ ինչ ինչ օտարոտի նորաձեւութիւններ ներմուծուած են եկեղեցու մէջ, եւ օտարամոլներից ոմանք ջրախառն բաժակով են պատարագում՝ 1361 թ. Սսոյ Զ. ժողովը գումարեց, ուր եւ որոշուեց ըստ նախնեաց անապակ գինով պատարագել, որով եւ հանդարտուեց խռովութիւնը, որ աղմկում էր եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը:

Մեսրոպի Հայրապետութեան չորրորդ տարին 1362 թ. մեռաւ Կոստանդին Թագաւորը: Հայերը նկատելով, որ Լուսինեան կաթողիկ այս իշխանների հետ խնամութիւնից առաջ եկած թագաւորները անհաւատարմութեամբ էին վարվում դէպի ազգն ու եկեղեցին՝ հակամիտութիւն ունենալով դէպի եւրոպացիք եւ դէպի պապերը, չէին կամենում նրանցից թագաւոր կարգել, չէին էլ կարողանում համաձայնութիւն կայացնել՝ իրենցից մէկին թագաւոր կարգելու, ուստի երկու տարի անիշխանութեան մէջ մնաց երկիրը, հոսակ ուրեմն մեծամեծ շփոթութիւններից յետոյ 1365 թ. ձեռնտուութեամբ լատինների՝ Թագաւորեց Լեւոն Զ. Լուսինեան:

Լեւոն Զ. իւր համակրութեամբը դէպի եւրոպացիք նշաւակ է լինում Եգիպտոսի եւ Բաղդատի մահմեդական սուլթանների յարձակմունքների: Այս դառն ժամանակին Հայրապետանոցի դրութիւնն եւս յետին թշուառութեան էր մատնուած: Մեսրոպ Կաթողիկոս մի ելք գտնելու համար Սսոյ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին պապի մօտ է ուղարկում օգնութիւն խնդրելու, բայց այս յոյսով եւս 1372 թ. վախճանում է, եւ յաջորդում են հետզհետէ Կոստանդին Ե., Պօղոս Ա. եւ Թէոդորոս Բ.^[18], որոնք երկրի աւերածութեան պատճառով հանգիստ չկարողանալով գտնել՝ մի նշանաւոր գործ էլ չեն կարողանում կատարել: Լեւոն Զ. պապից եւ պապականներից ակնկալեալ օգնութիւն չկարողանալով ստանալ, եւ լատինամոլութեամբ ազգի համարումն եւս կորցրած լինելով՝ Եգիպտոս գերի է տարվում, եւ վերջապէս օգնութեան յոյսով՝ տարագրութեան մէջ 1393 թ. վախճանելով Փարիզում թաղվում է Կեղեստինեանց վանքում՝ իւր հետ թաղելով եւ Ռուբինեան

Հարստութիւնը: Թէոդորոս Կաթողիկոս եւս Մելիք-Օմար բռնաւորից կալանաւորուելով՝ 18-ամեայ իշխանութիւնից յետոյ 1395 թ. սպանվում է:

Ռուբինեան Հարստութեան անկումից յետոյ Հայաստանի վիճակը կարի ողորմելի թշուառութեան էր մատնուած: Հայաստանեայց Եկեղեցին մատնուած էր ունիթորների յուղկահարութեան, իսկ ժողովուրդը՝ Լանկթամուրի վայրագ սրածութեան, որին բազմաթիւ հաւատոյ նահատակեաց հետ զոհ գնաց եւ Աղթամարայ Զաքարիա կաթողիկոսը:

Եկեղեցին իւր հակառակորդների դէմ մաքառում էր քաջ ախոյեանների ձեռքով, որոնք էին Նչեցի Եսայի վարդապետի աշակերտ Իւանէ իշխանի որդի Յովհան Որոտնեցին, եւ սրա աշակերտներն Մաղաքիա վարդապետ, որ ունիթորներից թունաւորուելով վախճանուեց, եւ Գրիգոր Տաթեւացի: Մաղաքիա վարդապետ իշխանների ձեռքով պատուհասում էր ունիթորներին մարմնաւոր պատիժներով, իսկ Գրիգոր Տաթեւացին սկզբում Ապրակունիսի վանքում եւ յետոյ իւր ուսուցիչ Յովհան Որոտնեցու մահից յետոյ Տաթեւու վարդապետանոցում ուսուցիչ կարգուեւում՝ բանիւ եւ գրով ըմբերանում էր ունիթորներին:

Թէոդորոս Բ.-ին 1396-1409 թթ.^[19] հետզհետէ յաջորդում են Կարապետ Ա. Բոբիկ մականուանեալ, Դաւիթ Դ., Կարապետ Բ. եւ Կիլիկիոյ այլազգի իշխանի հաճութեամբ ու իւր համախոհների ձեռնտուութեամբ՝ Յակովբ Գ., որ 1410 թ. դեղակուր սպանուեց: Սրա օրով Աղթամարայ կաթողիկոսութեան թեմը թշնամացած իւր կաթողիկոսի դէմ՝ խորհրդով Տաթեւու Գրիգոր վարժապետի, որ իւր աշակերտների հետ Արճիշոյ Մեծոբայ վանքումն էր գտնվում, գահընկէց արեց իւր կաթողիկոսին եւ միացաւ Սսոյ հետ, բայց այս միաբանութիւնը երկար չտեւեց, վասնզի վասպուրականցիք նորից իրենց կաթողիկոսին հաստատեցին իւր աթոռի վրայ: Մեծամեծ շփոթութիւններից յետոյ 1411 թ. Յակովբ Գ.-ին յաջորդեց Գրիգոր Ը. Խանձողատ կոչեցեալ, որ զգալով, թէ իւր դէմ դաւաճանութիւն է նիւթվում՝ Կիլիկիայի այլազգի իշխանների ձեռքով թէեւ պատուհասակոծ արեց դաւաճաններին, բայց եւ ինքն աքսորուեց մի բերդ, եւ եօթնամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ վախճանուեց բանտում 1418 թ.:

Գրիգոր Ը. Խանձողատի մահից յետոյ Երուսաղէմի առաջնորդ Պօղոս Արարատեցին հրաւիրուած լինելով Սիս՝ տեղւոյն

չփոթ գործերը կարգադրելու եւ Հայրապետանոցի միաբաններին միմեանց հետ հաշտեցնելու, 1418 թ. ընտրուեց Կաթողիկոս Պօղոս Բ. անուամբ: Սա 12 տարի ժողովրդի անդորութեան եւ եկեղեցու պայծառութեան համար հոգալով Հայրապետական իշխանութիւն վարելուց յետոյ վախճանուեց 1430 թ., եւ յաջորդեց Կոստանդին Զ. Վահկացին, որ Հռոմայ Եւգինէոս Դ. պապից հրաւիրվում է Ֆերարայում գումարուելիք ժողովին, բայց Կոստանդին առանց արեւելեայց չվստահանալով պատասխանել պապի հրաւերին՝ հրաւերի թուղթը ուղարկում է Տիգրանակերտի հռչակեալ Մկրտիչ Նաղաշ կոչուած եպիսկոպոսին: Նաղաշ բացատրելով պապի միտքը, եւ համառօտելով Քաղկեդօնի ժողովի դէպքերը՝ գրում է, որ հայերը բացի Տիգրեւորական նախկին երեք ժողովներից՝ ոչ մի ժողով հարկ չունեն ընդունելու:

Կոստանդին Զ., երբ պատրաստվում էր Նաղաշի այս թուղթը ուղարկել պապին, ստանում է Խրիմու առաջնորդ Սարգիս վարդապետի թուղթը, որ ստիպեալ տեղւոյն պապական հիւպատոսից՝ յորդորում է կաթողիկոսին ընդունել պապի հրաւերը: Կոստանդին Կաթողիկոս նոյնինքն Սարգիս վարդապետին իւր կողմից պատուիրակ կարգելով՝ ուղարկում է Իտալիա, որ մինչեւ տեղ կհասնէր, ժողով Ֆլորենցիա^[20] փոխադրուելով՝ այնտեղ եւս վերջանում է: Ժողովի որոշումները, որ վիճելի էին յոյների եւ լատինների մէջ՝ հայերը չընդունեցին բնաւ, որովհետեւ ժողովը տրամադրում էր իմիջիայլոց Ս. Հոգին Հորից եւ Որդուց բղխեալ դաւանել, ընդունել քաւարանը, պապի գլխաւորութիւնը, եւլն.: Հայ պատուիրակի վերադարձից մի տարի առաջ 1439 թ. վախճանուեց Կոստանդին Զ. եւ յաջորդեց Յովսէփ Գ. Սսեցի, որ մի քանի ամսից յետոյ վախճանուեց:

Կիլիկիոյ վերջին կաթողիկոսները իրենց օտարամոլութեան ու իրենց կոչման անվայել գործերով մեծամեծ խռովութեանց պատճառ էին դարձել եւ կորցրել էին այն համարումը, որ պէտք է ունենար Հայ Հայրապետը ազգի մէջ: Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեան առանց ազգի հաճութեան կաթողիկոսանալով եւ ապօրինաբար հինգ եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով՝ խռովութիւնն աւելի եւս սաստկացնում է: Հայերը նկատելով, որ Կիլիկիոյ Հայրապետանոցը յետին անարգութեան է հասել, նկատելով, որ Ռուբինեան հարստութեան անկմամբ Կիլիկիան չէր այլեւս կենտրոն, այլ գաղթատեղի հայոց՝ ստիպում են Գրիգոր Մուսաբէկեանին գալ

Ս. Էջմիածին եւ այնտեղ վարել Հայրապետական իշխանութիւնը: Մուսաբէկեանց չի ընդունում ազգի հրաւերը, ուստի եւ ազգը 1441 թ. Վաղարշապատի Զ.-րդ ժողովը կազմելով, ուր ներկայ էին 700-ից աւելի անձինք, թող հաւանութեան թուղթը նրանց, որոնք չկարողացան ներկայ գտնուել՝ Հայրապետական Աթոռ փոխադրեց Վաղարշապատ, եւ Կիրակոս Վիրապեցուն ընտրեց Կաթողիկոս՝ հակաթոռ հրատարակելով Սիսը:

ՇՐՋԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԳԼ . Ա.

Ստյ վերջին կաթողիկոսները եւ Հայրապետական Աթոռի փոխադրութիւնն ի Ս. Էջմիածին: Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութիւնը, կաթողիկոսութիւնն ու հրաժարուիլը: Գրիգոր Զալալբէկեանի կաթողիկոսանալը եւ ստեցոց ջանքը նորից Ստյ կաթողիկոսութիւնը ընդհանրական դարձնել: Գրիգոր Զալալբէկեանի ջանքը Ս. Էջմիածնի հարստութեան եւ նորոգութեան համար: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը: Արիստակէսի աթոռակալ դառնալը եւ Գրիգոր Զալալբէկեանի վրայ բռնանալը: Ոմն Սարգսի կաթողիկոսութեան թեկնածութիւնը եւ Ս. Լուսաւորչի Աջը Դավրէժ տանելը: Աղթամարայ Զաքարիա կաթողիկոսի Ս. Լուսաւորչի Աջը առած Ս. Էջմիածին գալը: Դարա-Ղօյունլու եւ Աղ-Ղօյունլու ցեղապետութիւնները: Զաքարիա Կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնից Աղթամար գնալը Ս. Լուսաւորչի Աջը հետն ունենալով: Արիստակէսի կաթողիկոսանալը եւ մահը: Սարգիս Բ. եւ Ս. Լուսաւորչի Աջի փոխադրութիւնն ի Ս. Էջմիածին: Արիստակէս Գ., Թադէոս Ա., Եղիշէ Բ., Զաքարիա Գ., Սարգիս Գ., Գրիգոր ԺԱ., Ստեփաննոս Ե. եւ նրա Երրոպա գնալը: Միքայէլ Սեբաստացի եւ հայկական տպագրութեան գիտը: Միքայէլի գործերը եւ մահը: Գրիգոր ԺԲ., Ստեփաննոս Զ., Թադէոս Բ., Առաքել Վաղարշապատցի եւ Դաւիթ Ե.:

Արշակունեաց հարստութեան անկումից յետոյ Արարատեան նահանգը եւ Վաղարշապատ, ուր էին արքունիքը եւ Հայրապետարանը, վերջին աստիճանի թշուառութեան մեջ ընկան պարսից եւ յունաց նենգութեանց ու աւերածութեանց երեսից: Հայրապետական Աթոռը Մարզպանաց օրով փոխադրուեց Դուին, Բագրատունեաց օրով Դուինից փոխադրուեց սկզբում՝ Արգինա, Շիրակաւան, եւ վերջապէս՝ հաստատուեց Անիում: Բագրատունեաց անկումից յետոյ Հայրապետական Աթոռը աստանդական մնաց Ծովք եւ Հռոմկլայ դղեակներում, իսկ երբ զօրացան Ռուբինեանք՝ հաստատուեց Սիս մայրաքաղաքում:

Ռուբինեան հարստութեան անկումից յետոյ, երբ երկիրը կոխան էր մնացել եւ ժողովուրդը ի հոգիս ապաստան գաղթում էր այլեւ այլ տեղեր՝ Սիս փոխադրուած Հայրապետական Աթոռը կորցրեց իւր բարեզարդութիւնը եւ նշաւակ մնաց մի քանի օտարամոլ, փառասէր եւ ազահ հոգեւորականների ձեռքին, որոնք այդ Աթոռը գրաւելու համար ժողովրդի անդորրութիւնը եւ նրանից Աստուծոյ տաճարի անունով ստացած նուէրները զոհում էին

իշխող մեծամեծների կամքին: Այսպէս, Սսոյ Կոստանդին Ե. վերջին կաթողիկոսին առանց ազգի հաւանութեան 1435 թ. յաջորդեց Յովսէփ Գ., որի անունը մինչեւ անգամ կաթողիկոսաց ցանկի մէջ չմտաւ, եւ Յովսէփի կարճ ժամանակեայ կաթողիկոսութեան օրով եղած դէպքերը յիշվում էին «Ի Հայրապետութեան Լուսաւորչի» կամ «Ի Հայրապետութեան Մեծի Աթոռոյն Սսոյ», որովհետեւ Յովսէփ նախ, որ ապօրինաբար էր գրաւել Հայրապետական Աթոռը, եւ երկրորդ, որ Հայրապետարանի նուիրական սրբութիւնն եղող Ս. Լուսաւորչի Աջը Սսից անյայտացած էր եւ հոսկ ուրեմն յայտնուեց Ս. Էջմիածնում¹:

Յովսէփին՝ դարձեալ առանց արեւելեան հայոց (հայաստանացւոց) հաճութեան եւ հաւանութեան, 1439 թ. յաջորդեց Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանց, որ իւր կաթողիկոսութեան հենց առաջին օրը առանց օրինական կարգի հինգ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց: Կիլիկիայի եպիսկոպոսները տեսնելով այս զեղծումները եւ Հայրապետական Աթոռի մինչեւ անօրինակ անկարգութեան հասնելը՝ յայտնեցին արեւելեան հայոց եպիսկոպոսներին եւ որոշեցին Հայրապետական Աթոռը Ս. Էջմիածին փոխադրելով՝ նոյնինքն Գրիգոր Մուսաբէկեանցին հրաւիրել Ս. Էջմիածին, իսկ եթէ նա չի կամենալ՝ նոր կաթողիկոս ընտրել: Երբ Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանց յանձն չառաւ Հայրապետական Աթոռով փոխադրուել Ս. Էջմիածին՝ 1441 թ. Վաղարշապատում եօթն հարիւրից աւելի հոգեւորականների եւ աշխարհականների մասնակցութեամբ ժողով կազմուեց հաճութեամբ Աղբակի՝ Ս. Թադէոս Առաքելոյ, Սիւնեաց՝ Ստաթէի, Գուգարաց՝ Հաղբատի, եւ Բջնոյ Արքեպիսկոպոսների՝ ընտրուեց Կաթողիկոս Քաջբերունեաց գաւառի Խառաբաստ գիւղացի Խոր Վիրապի վանական Վիրապեցի կոչեցեալ Կիրակոս, որ նոյն օրը Եպիսկոպոս եւ Կաթողիկոս օծուեց: Այս ընտրութեանը հաւանութիւն տուին եւ նրանք, որոնք զանազան պատճառներով չէին կարողացել անձամբ մասնակցել ժողովին: Աղթամարաց Դաւիթ կաթողիկոսն եւս իւր եպիսկոպոսներով հաւանութիւն եւ հպատակութեան խոստումն տուեց:

Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսանալուց յետոյ իւր խաղաղասէր բնաւորութեամբ հետամուտ եղաւ սէր եւ միաբանութիւն հաստատել բոլոր ազգի մէջ, խաղաղութեան եւ սիրոյ կոնդակ

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884, գ. I., էր. 320-324:

գրելով բոլոր վիճակաւորներին՝ ընդ որս եւ Սսոյ ու Աղթամարայ կաթողիկոսաց: Ներումն շնորհեց Սսի կաթողիկոսներից բանադրուածներին, եւ գործակցութեամբ Մեծոփեցի Թօմա վարդապետի՝ սկսեց զբաղուել Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Հռիփսիմէի վանքերի վերանորոգութեամբ: Ս. Էջմիածնի Հայրապետանոցը կարգաւորեց եւ աշխատեց ազգի միջից զանազան զեղումները բառնալ:

Մինչ Կիրակոս այս գործերովն էր զբաղուած՝ ոմն Մարկոս եպիսկոպոս վերադառնալով Վրաստանից՝ իւր ըմբոստութեանը կամակից գտնելով մի քանի խռովարար հոգեւորականներ, սկսեց Կաթողիկոսին հակառակել՝ ապօրինի համարելով նրա ընտրութիւնը՝ առարկելով, թէ նա առաջ Աղթամարայ բանադրեալ կաթողիկոսի կուսակից էր, եւ թէ պէտք էր, որ նա եպիսկոպոսութիւնը կաթողիկոսից ստանար եւ ապա կաթողիկոս ձեռնադրուէր: Մարկոս եւ իւր կուսակիցները, որք են Յովհաննավանքի Գաբրիէլ, Երեւանայ Համազասպ, Հաւուց-Թառայ Զաքարիա, Մակուայ Զալալբէկեան Գրիգոր եպիսկոպոսները եւ այլ հոգեւորականներ՝ մօտ երեսուն անձինք, պատրաստուեցին գահընկէց անել Կիրակոսին՝ անուանելով նրան կախարդ եւ հերձուածող:

Կիրակոս թաք կացաւ, բայց եւ շուտով գտնուեց: Մարկոս եպիսկոպոս եւ իւր համախոհները Կիրակոսին տանելով Երեւանայ իշխողի մօտ՝ համարձակուեցին ասել, որ Կիրակոսն մկրտուած անգամ չէ, եւ թէ եթէ հարկ կայ նրան կաթողիկոս լինել՝ պահանջում էին, որ մկրտուի ու նորից ձեռնադրուի: Երեւանայ իշխողը տեսնելով Կիրակոսի հակառակորդների յայտնի անարգարութիւնը՝ մեղապարտ եւ զրպարտիչ համարեց նրանց, բայց վերջը կաշառուելով՝ Կիրակոսին գահընկէց արեց եւ թոյլ տուեց նոր կաթողիկոս ընտրել: Այսպէս, Կիրակոս երկամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ հրաժարուեց կաթողիկոսութիւնից եւ սկսեց առանձնանական կեանք վարել: Իսկ նրա տեղը առանց ազգի հաճութեան 1443 թ. Կաթողիկոս կարգուեց Մակուեցի Զալալբէկեան Գրիգոր Եպիսկոպոսը՝ Գրիգոր Ժ. անուամբ:

Այս խռովութիւնները տեսնելով՝ աղթամարցիք յետ կացան հպատակութեան համար տուած խոստումից, պատճառելով, թէ երբ մի քանի էջմիածնեցիք համարձակվում են ամբողջ ազգից ընտրուած կաթողիկոսին գահընկէց անել, ուրեմն իրենք էլ պարտաւորական հարկ չեն համարում՝ առանց ազգային հաճութեան էջմիածնեցւոց միայն մի քանիսի կամքով օծուած կաթողիկոսին

Հպատակել եւ Ընդհանրական Հայրապետ ճանաչել: Եւ մինչ յոյս կար, թէ սսեցիք եւս պէտք է ընդունէին Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի Ընդհանրականութիւնը Մակուեցի Գրիգոր Ժ.-ի կաթողիկոսանալով՝ այդ յոյսն եւս ի դերեւ ելաւ, որովհետեւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանցին Սիս քաղաքում յաջորդեց 1447 թ. Կիլիկիայի իշխանի հաճութեամբ ոմն Կարապետ եպիսկոպոս, եւ 1449թ.՝ Սարաճորցի Ստեփաննոս եպիսկոպոսը^[21], որ շատ աշխատեց Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսութիւնը խափանել եւ դարձեալ Սսի կաթողիկոսութիւնը ընդհանրական դարձնել:

Մինչ Սսի միմեանց յաջորդող կաթողիկոսները աշխատում էին Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական դարձած Կաթողիկոսութիւնը խափանել առանց իրենց աթոռները եւ կաթողիկոսական գործերը կարգաւորելով՝ Գրիգոր Ժ. Ջալալբէկեան Մակուեցի սկսեց շարունակել Կիրակոս Վիրապեցու սկսած թէ բարեկարգութեան եւ թէ շինութեանց վերաբերեալ գործերը՝ ազգի առատաձեռն նուիրաբերութեամբ, եւ Ս. Էջմիածինը նորոգեց ու հարստացրեց զանազան կալուածքներ ձեռք բերելով¹:

Գրիգոր Ժ.-ի օրով 1453 թ. Մայիսի 29-ին տաճկաց Մէհմէտ Ծաթիհ սուլթանը առաւ յունաց Կ. Պոլիս մայրաքաղաքը եւ կոչեց Իստամպուլ՝ այնտեղ փոխադրելով մի քանի տուն հայերի հետ Բուրսայի իւր վաղածանօթ Յովակիմ եպիսկոպոսին, որին 1461 թ. Պատրիկ տիտղոսով Անատօլիայի եւ Յունաստանի հայոց գլուխ կարգեց, որով եւ 1461 թ. սկսուեց Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը:

Կ. Պոլսոյ նուաճմամբ մահմեդականութիւնը բոլորովին տէր դարձաւ արեւելեայց եւ սկսեց բռնանալ քրիստոնեայ ազգաց վրայ: Մակուեցի Գրիգոր Ժ.՝ նեղուելով այլազգեաց խիստ հարկապահանջութիւնից, 1455 թ. աթոռակալ եւ Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոս նշանակեց ոմն Արիստակէս վարդապետի: Արիստակէս աթոռակալը՝ ուր ուրեմն բոլորովին բռնանալով Գրիգոր Ժ.-ի վրայ, 1460 թ. գրաւեց Հայրապետական իշխանութիւնը: Մահմեդականութեան երկու ցեղեր, որք են՝ զարա-ղօյունլու եւ աղ-ղօյունլու, մշտնջենաւոր ատելութիւն ունենալով իրար վրայ՝ ասպատակում էին միմեանց երկրները աւերելով եւ քանդելով,

¹ Միմէօն Երեւանցի, Ջամբո: Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւր շրջակայից Վանօրէիցն: Վաղարշապատ, 1873, գլ. Գ. եւ ԺԳ.:

իսկ այս միմեանց հակառակորդ ցեղերի վրիժառուլթեան զոհ մեծագոյն մասամբ հայերն էին լինում, որոնք երկու հակառակորդ ցեղերին եւս հպատակ լինելու դժբախտութիւնն ունէին:

Սեւ ոչխարի պատկերով դրօշակ գործածելուն համար զարա-ղօյունելու կոչուած ցեղապետութեան ենթարկվում էին Ատրպատական, Կորճէք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Արարատ, Սիւնիք եւ Արցախ հայաբնակ նահանգները: Այս ցեղապետութեան իշխանապետը կրում էր փաթիշահ տիտղոսը, նստում էր Դավրէժում եւ իւր երկրները կառավարում էր իւր նշանակած ամիրաների ու բէգերի ձեռքով:

Սպիտակ ոչխարի պատկերով դրօշակ օգտագործելուն համար աղ-ղօյունելու կոչուած ցեղապետութեան ենթարկվում էին Միջագետք եւ Հայոց Աղձնիք ու Տուրուբերան հայաշատ նահանգները: Կառավարիչ նշանակուած էին Խլաթ, Սասուն եւ այլ քաղաքներում: Իշխանապետը կրում էր սուլթան տիտղոսը եւ նստում էր Բաղէշում:

Երբ զարա-ղօյունելու Զահան շահը կամենում էր ասպատակել աղ-ղօյունելուների երկրները Զաքարիա Կաթողիկոս միջնորդ հանդիսանալով այս երկու հակառակորդ ցեղերի մէջ՝ խաղաղութիւն հաստատեց, որով երկիրը ազատուեց աւերածութիւնից, իսկ հայերը՝ սրածուլթեան զոհ լինելուց: Զաքարիա Կաթողիկոսը Ս. Էջմիածին վերադառնալուց յետոյ տեսնելով, որ Զահան շահը երկիրը անտերունջ թողած բուն Պարսկաստանի վրայ է արշաւում, իսկ նրա Հասան-Ալի որդին դրդուած Մակուեցի Գրիգոր Ժ.-ից եւ նրա աթոռակալ Արիստակէսից՝ կամենում է ձերբակալել իրեն, 1462 թ. առաւ Ս. Լուսաւորչի Աջը եւ ծպտեալ՝ գաղտախոյս տուեց այցելելով Բագուան, Բայազէտ, եւ վերջապէս Տէր Յուսկան որդւոյ Ս. Ստեփաննոսի Արգելան կոչեցեալ վանքում յայտնեց իւր ով լինելը, ցոյց տուեց Ս. Աջը, եւ հետը Ս. Էջմիածնից տարած խաչվառն ու այլ զարդերը, շքեղ ընդունելութիւն գտնելով ամենայն տեղ՝ մտաւ Աղթամար կղզին եւ տեղւոյն Ս. Խաչ եկեղեցում զետեղեց տարած սրբութիւնները:

Նոյն 1462 թ. վախճանուեց Մակուեցի Գրիգոր Ժ.: Աթոռակալ Արիստակէս կաթողիկոսացաւ Արիստակէս Բ. անուամբ եւ աթոռակալ ու Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոս կարգեց կաթողիկոսութեան թեկնածու, Ս. Լուսաւորչի Աջը Դավրէժ տանող Սարգիս վարդապետին: Արիստակէս Բ.-ին նրա չորսամեայ Հայրապետա-

կան իշխանութիւնից յետոյ 1466 թ. յաջորդեց իւր աթոռակալ Սարգիսը Սարգիս Բ. անուամբ, որ իրեն աթոռակալ եւ Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոս նշանակեց ոմն Յովհաննէս վարդապետի^[22]:

Ս. Լուսաւորչի Աջը նորից Ս. Էջմիածին փոխադրելու համար Սարգիս Բ.-ի յանձնարարութեամբ Նախիջեւանի Շահբունուց ձոր գաւառի Օծոպայ Ս. Աստուածածնի վանահայր Վրթանէս եպիսկոպոս, որ մի ճարպիկ մարդ էր, ծալտեալ աղօթող կրօնաւորի կերպարանքով՝ մտաւ Աղթամար եւ սկսեց ստորին ծառայութիւններ կատարել: Վերջապէս, նա նշանակուեց լուսարար եւ Աղթամար մտնելու եօթներորդ տարին դիպող ժամ գտնելով՝ 1477 թ. Ս. Լուսաւորչի Աջը գաղտուկ յանձնեց Աղթամար ուխտի գնացած ջուղայեցիներին, որոնց հետեւեց եւ ինքն երկու օրից յետոյ:

Ջուղայում Վրթանէս եպիսկոպոս յայտնեց գործի եղելութիւնը: Էջմիածնեցիք Ս. Լուսաւորչի Աջը Ջուղայից փառաւոր հանդէսով փոխադրեցին Ս. Էջմիածին, եւ ի տրիտուր այս աշխատութեան՝ Սարգիս Կաթողիկոս Վրթանէս եպիսկոպոսին կարգեց աթոռակալ եւ Ս. Էջմիածնի փակակալ¹:

Սարգիս Կաթողիկոս 24 տարի Կաթողիկոսական իշխանութիւն վարելուց յետոյ վախճանուեց 1490թ.: Սարգսի օրով Սսի կաթողիկոսն էր Յովհաննէս Թլկուրանցի, որ Ծննդոց գրքի մեկնութիւնը գրեց: Սարգսին 1490 թ. մինչեւ 1541 թ. առանց նշանաւոր մի գործ կատարելու մէկը միւսին յաջորդեցին աթոռակալութիւնից կաթողիկոս դառնալով Արիստակէս Գ.՝ 8 տարի, Թադէոս Ա.՝ 5 տարի, Եղիշէ Բ.՝ 12 տարի, Զաքարիա Գ.՝ 5 տարի, Սարգիս Գ.՝ 16 տարի, Գրիգոր ԺԱ.՝ 5 տարի եւ Ստեփաննոս Ե.² Սալմաստեցի, որ

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, գլ. Լ., եր. 329-333:

² Հ. Միքայէլ Չամչեան լատին Գուպտեր Արիտինոս պատմագրից առնելով գրում է, որ Սալմաստեցի Ստեփաննոս Ե. չկարողանալով տանել հարստահարութեանց եւ նեղութիւններին 1547 թ. Միքայէլ Սեբաստացուն իւր տեղ Կաթողիկոս է կարգել եւ Երոպայում ճանապարհորդելիս՝ Հռոմ ուխտի գնալով հպատակութիւն է ցոյց տուել պապին եւ խոստացել է ջրախառն բաժակով պատարագելու սովորութիւնը մտցնել Հայ Եկեղեցու մէջ (Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Գ., Գիրք Զ., գլ. ԺԱ., եր. 518): Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան իւր «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ» գրքի մէջ թէի գրում է, որ Ստեփաննոս Սալմաստեցի Հռոմ գնացել է, բայց հպատակութիւն ցոյց տալու եւ բաժակի հետ ջուր խառնելու մասին ոչինչ չէ գրում (եր. 213): Առաքել պատմագիր (Պատմութիւն, եր. 337) եւ Սիմէոն Կաթողիկոս (Զամբռ, եր. 20) ոչինչ չեն գրում Սալմաստեցու Ս. Էջմիածնից բացակայութեան համար: Առ զահն Հռոմայ հպատակութեան եւ Հայ Եկեղեցու մէջ ջրախառն պատարագելու խոստման մասին ոչինչ չէ գրում նաեւ Հ. Իգնատիոս Փափագեան (Պատմութիւն Եկեղեցական, եր. 775):

1541 թ. կաթողիկոսանալուց յետոյ 1547 թ. Միքայէլ Սեբաստացուն իւր տեղը կաթողիկոսացնելով՝ գնաց Եւրոպա եւ Ռուսաստանի վրայով վերադարձաւ Ս. Էջմիածին, եւ 10 տարի Կաթողիկոսական իշխանութիւն վարելուց յետոյ՝ վախճանուեց^[23]:

Միքայէլ Սեբաստացի, որ 1547 թ. Ստեփանոս Ե.-ի Եւրոպայում ճանապարհորդած ժամանակ փոխանորդաբար վարում էր Կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ Ստեփաննոսի մահից յետոյ (1551 թ.) աթոռակալութեամբ ոմն Բարսեղ եպիսկոպոսի¹ սկսեց վարել Հայրապետական իշխանութիւնը: Միքայէլ նեղուելով օտարազգի իշխողներից եւ հարստահարողներից 1562 թ. առ ժամանակ մի հեռացաւ իւր հայրենիքը Սեբաստիա, ուր ծանօթացաւ Եւդոկիացի (Թոխատցի) Աբգար Դպիրի հետ, որին յորդորեց հոգալ հայ տպագրութեան մասին: Աբգար Դպիր յանձնարարականով յանուն Հռոմայ Պիոս Դ. պապի, իւր որդու եւ Աղէքսանդր անուամբ մի հայ քահանայի հետ նոյն 1562 թ. գնաց Իտալիա² եւ Վենետիկում, որ այդ ժամանակ հայ վաճառականների մի կենտրոն էր, 1565 թ. առաջին անգամ տպագրութեամբ հրատարակեց «Սաղմոս»-ը, եւ այս այն ժամանակ, երբ որ Եւրոպայում հռոմէականք դեռ բոլորովին չէին հաշտուել տպագրական գիւտի հետ եւ դիւակաւ հնարք էին համարում, մանաւանդ արգելք էին դնում Ս. Գրքի տարածման՝ Հայ Հայրապետը ի հեռուստ, առանց տես-

¹ Առաքել պատմագիր Բարսեղին կաթողիկոսաց կարգումն է դնում (Պատմութիւն, գլ. ԼԱ. եր. 338): Նոյնպէս եւ Սիմէոն Կաթողիկոս (Ջամբո, եր. 20): Թերեւս այս բանից առնելով Սեբեդեոսի վարդապետ Մուրատեանն եւս իւր «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ դնում է ի շարս Կաթողիկոսաց Բարսեղ Բ. անուամբ: Հ. Իգնատիոս Փափագեան իւր «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ արձակից, արձակալ Միքայէլի անուանելով է անցնում (եր. 776-777): Շահխաթունեանն եւս Բարսեղին ի կարգս կաթողիկոսաց չէ դնում (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 213): Մենք եւս Միքայէլի արձակալ Բարսեղին ի շարս կաթողիկոսաց չենք դնում՝ Ա. Որ Միքայէլ 1563 թ. վերադառնալով Ս. Էջմիածին՝ դարձեալ ինքն վարեց Կաթողիկոսութիւն, Բ. Որ Բարսեղ Կաթողիկոսական օծումն չէր ստացած, այլ ի բացակայութեան Կաթողիկոսին հսկում էր միայն Մայր Աթոռոյ տնտեսական գործոց վրայ, Գ. Որ Բարսեղ ամօք յառաջ վախճանելով, քան զՄիքայէլ՝ չընտրուեց Կաթողիկոս, Դ. Որ ըստ սովորութեան՝ արձակալ կոչվում էին առհասարակ ի բացակայութեան Կաթողիկոսի Մայր Աթոռոյ տնտեսական մասին հսկողները:

² Հ. Միքայէլ Չամչեան առնելով լատին աղբիւրներից դնում է Միքայէլ Սեբաստացու թուղթը առ Պիոս Դ. պապ, որի մէջ դուրս է բերուած Միքայէլ Կաթողիկոս իբրեւ ամենաջերմ հռոմէական: Դնում է եւ դաւանութեան մի թուղթ, որ որպէս թէ Աբգար Դպիր գրել է պապի հարկեցուցիչ հրամանով: Առանց թղթերի օրինակները մէջ բերելու՝ երկրորդում է Հ. Միքայէլ Չամչեանի խօսքերը Հ. Իգնատիոս Փափագեան (Պատմութիւն Եկեղեցական, եր. 776): Առաքել պատմագիր (Պատմութիւն, եր. 338), նոյնպէս եւ Սիմէոն Երեսանցի (Ջամբո, եր. 20) ոչինչ չեն գրում այս մասին:

ներու գիւտի արդիւնաւորութիւնը, ջատագով է հանդիսանում նրան՝ իբրեւ Ս. Գրքի տարածման սքանչելի գործուոյ, եւ պատճառ է դառնում նրա սկզբնաւորութեանը:

Աբգարը երկար ժամանակ չկարողացաւ մնալ Վենետիկում: 1567 թ. Կ. Պոլսոյ Ս. Նիկողայոս եկեղեցու մօտ հաստատելով իւր տպարանը՝ ընկերակցութեամբ Վիրապեցի Առաքել վարդապետի, հրատարակեց «Այբբենարան» տղայոց:

Միքայէլ Սեբաստացի հաստատուն հրովարտակով առաջին առաւ Աղթամարայ եւ Աղուանից կաթողիկոսների ոտնձգութեանց, որոնցից առաջինը կամենում էր գրաւել Խոյայ, Սալմաստայ, Վանայ, Տիգրանակերտի, Արճէշի, Խլաթայ, Մշոյ եւ Բաղէշի վիճակները, իսկ երկրորդը՝ Նախիջեւանի, Գեղարքունեոյ, Ղափանի, Ախստեւոյ եւ Լոռեոյ վիճակները: Միքայէլ Ս. էջմիածնին սեփականեց նաեւ Գանձակայ, Բարդայի եւ Զակամների վիճակները¹:

Միքայէլ Սեբաստացուն, որ առաջին առիթն եղաւ սկզբնաւորութեան հայոց տպագրութեան եւ վախճանուեց 1569թ., յաջորդեցին հետզհետէ Գրիգոր ԺԲ.՝ 4 տարի, Ստեփանոս Զ. Առնջեցի՝ 2 տարի, Թադէոս Բ.՝ 9 տարի եւ Առաքել Վաղարշապատցի, որ հակառակ իւր կամաց Կաթողիկոս ընտրուեց եւ երկամեայ իշխանութիւնից յետոյ չկարողանալով տանել բռնաւորների հարստահարութեանց՝ 1586 թ. իւր տեղը Դաւիթ Ե.-ին Կաթողիկոս օծեց եւ ինքն առանձնացաւ^[24]:

¹ Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբո, եր. 20:

ԳԼ. Բ.

Դաւիթ Դ., Մելքիսէթ Գառնեցի և Ա. Էջմիածնի թշուառութիւնները: Մելքիսէթի Կ. Պոլիս գնալը և ձեռնունայն վերադարձը: Գրիգոր Կեսարացի եւ Սսոյ անճախանձելի դրոյթիւնը: Տիգրանակերտի Սրապիոն վարդապետի գալը հրաւիրանօք Դաւիթ եւ Մելքիսէթ Կաթողիկոսի եւ Ա. Էջմիածնում Կաթողիկոս օծուիլը: Մելքիսէթի Սպահան գնալը: Ծառ Աբասի արշաւանքը: Կաթողիկոսների գեղութիւնը եւ հալոց մեծ գաղթականութիւնը: Մելքիսէթի անփոյթ կեանքը: Ունիթոռների անարգել գործունէութիւնը: Էջմիածնեցոց ու հայ ազգի գայթակղութիւնն եւ Մելքիսէթի պատուհասակոծ լինելով՝ Ա. Էջմիածնի նուիրական սրբութեանց հետ Ասպահան տարուիլը: Ծառ Աբասի կրկին արշաւանքը: Մելքիսէթի անհեռատեսութեամբ տարեկան երեք հարիւր թումանի հարկը: Մելքիսէթի անարժան գործերը: Սահակի Կաթողիկոսանալն եւ Մելքիսէթի Լեհաստան գնալն ու այնտեղ վախճանուիլը: Սահակի ընդունելութիւն չգտնելը պարսկահալոց մէջ, Տաճկաստան գնալը: Մովսէս Գ.-ի Կաթողիկոս ընտրուիլը եւ Սահակի ձգտիլը տաճկահալոց Կաթողիկոս լինել: Սահակի զոյնում եւ մահը Ա. Էջմիածնում:

Դաւիթ Դ. ստիպեալ հարստահարութիւններից եւ երեւանայ իշխողի բռնադատութիւնից՝ Մելքիսէթ Գառնեցու փառասիրութեանն յազուրդ տալու, ընդ նմին եւ, յուսալով, թէ երկուքը միասին աշխատելով՝ կկարողանան բարեփոխել Ա. Էջմիածնի անելանելի դրութիւնը՝ Մելքիսէթին 1593 թ. Կաթողիկոս օծեց: Մելքիսէթի կաթողիկոսացմամբ աւելի դիւրութիւն գտնելու փոխանակ՝ աւելի եւս ծանր պարտքերի ենթարկուեց Ա. Էջմիածնը, եւ Դաւիթ ու Մելքիսէթ միջոց չունենալով գոհացնել հարկապահանջներին ու պարտատէրերին՝ փախստեայ եւ թաքստեայ գիւղերումն էին անցնում իրենց օրերը: Վերջապէս, Մելքիսէթ 1598 թ. գնում է Կ. Պոլիս տեղւոյն ազգայիններից օգնութիւն խնդրելու, իսկ Կ. Պոլսոյ ազգայինք կաթողիկոսաց երկուութիւնը բառնալու համար գահընկէց անելով իրենց Տիրատուր Պատրիարքին՝ Մելքիսէթին Պատրիարք են կարգում, որ հազիւ մի տարի վարելով պատրիարքական իշխանութիւն՝ գահընկէց է լինում, եւ վերադառնում է Ա. Էջմիածին առանց մի դարման մատուցանելու Ա. Էջմիածնի անտանելի կացութեան^[25]:

Մելքիսէթի տեղ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կարգուեց Ա. Էջմիածնի նուիրակ Գրիգոր վարդապետ Կեսարացի, որ ելուզակներից Սսոյ կաթողիկոսարանը կողոպտելուն համար վշտից 1601 թ. վախճանուած Ազարիա Զուղայեցուց յետոյ՝ Սսոյ երկպառակեալ կաթողիկոսութիւնը միացնելու համար շատ աշխատեց, որովհե-

տեւ Սսոյ աթոռի անուամբ կաթողիկոսացել էին առանց ընդհանուր հաճութեան ոմն Պետրոս վարդապետ Կարկառեացի՝ Բերիայում (Հալէպ), եւ Ազարիայի աշակերտ ոմն Յովհաննէս վարդապետ Անթապցի՝ Սսում: Գրիգոր Կեսարացի խաղաղութիւն հաստատելու համար որոշեց, որ երկու կաթողիկոսներն եւս ցմահ վարեն իրենց իշխանութիւնը, բայց մէկի մահից յետոյ՝ միւսը լինի կաթողիկոս Սսոյ աթոռի^[26]:

Ս. Էջմիածնի դրութիւնը օր աւուր անտանելի էր դառնում, որից ազատուելու համար Դաւիթ եւ Մելքիսէթ Տիգրանակերտի առաջնորդ Ուրհայեցի Սրապիոն վարդապետին հրաւիրում են գալ Ս. Էջմիածնի պարտքը վճարել եւ կաթողիկոսանալ: Սրապիոն վարդապետը, որ իւր բարեբարոյ վարքով եւ հմտութեամբ մեծ համբաւ էր վայելում հայոց եւ օտարազգեաց մէջ ու բազմաթիւ երեւելի աշակերտներ ունէր, որոնցից մէկն էր Գրիգոր Կեսարացի, լսելով կաթողիկոսների հրաւերը եւ իւր տեղը կարգելով իւր աշակերտներից մեծահոգի կոչեցեալ Բարսեղ վարդապետին՝ թողեց Տիգրանակերտը, եւ ամենայն տեղ Աստուծոյ բանը քարոզելով՝ հասաւ մինչեւ Զուղայ, ուր գնացին նաեւ Դաւիթ Ե. եւ Մելքիսէթ Կաթողիկոսները իրենց համախոհներով: Խորհրդի ժամանակ Կաթողիկոսների համախոհները առիթ բռնելով Սրապիոնի նկատողութիւնները Կաթողիկոսների հակազգային ընթացքի համար՝ ժխտը հանեցին, որով եւ լուծուեց ժողովը: Կաթողիկոսները իրենց համախոհներով Տաթեւի վանքը գնացին, իսկ Սրապիոն ջուղայեցւոց ստիպմամբ ու աջակցութեամբ Ս. Էջմիածին եկաւ, եւ եկեղեցական ու աշխարհական անձանց ի մի գումարեալ ժողովով Կաթողիկոս ընտրուեց ու 1603 թ. օծուեց Գրիգոր ԺԳ. անուամբ¹:

Երբ Դաւիթ եւ Մելքիսէթ տեսան, որ թէեւ Սրապիոն կաթողիկոսացաւ, բայց պարտատեարք պահանջը դարձեալ իրենցից են անում, մի ելք գտնելու համար Մելքիսէթ երկու եպիսկոպոսներով գնաց Ասպահան, որ թէ տեղւոյն հայերից դրամական նպաստ խնդրէ, եւ թէ Հայրապետական Աթոռոյ թշուառութիւնը շահ Աբասին յայտնելով՝ նրանից օգնութիւն հայցէ: Մելքիսէթ բացի մեծամեծ խոստումներից ոչինչ չստացաւ շահ Աբասից, որ մտադիր լինելով արշաւանք սկսել օսմանցւոց դէմ՝ Մելքիսէթ Կաթողիկոսին մեծ պատուով ընդունեց, եւ ցլացումն սիրաշահելով՝ տեղե-

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, գլ. Բ.:

կացաւ նրանից ինչ որ կարեւոր էր համարում իւր պատերազմական արշաւանաց յաջողութեան համար: Մելքիսէթից ստացած հարուստ տեղեկութեամբ շահ Աբաս բազմաթիւ զօրքով 1601 թ. եկաւ Հայաստան, նուաճեց Դավրէժ քաղաքը, որ օսմանցւոց ձեռքն էր, եւ խաղաց դէպի Նախիջեւան: Օսմանցիք տեսնելով, որ պէտք է չկարողանան դիմագրաւել շահ Աբասին՝ մտածեցին կողոպտել եւ աւար հարկանել իրենց ձեռքը եղած երկրները եւ այնպէս տեղի տալ: Երեւանում եղող Ս. Էջմիածնի պարտատէր օսմանցիք տեսնելով շահ Աբասի մօտալուտ գալուստը եւ գիտնալով, որ պէտք է չկարողանան շահի գալուց յետոյ Ս. Էջմիածնից պահանջել իրենց հասանելիքը՝ սկսեցին նեղել Սրապիոն Կաթողիկոսին, որ թէեւ պնդում էր, թէ ինքն չէ վեր առել պարտքերը, սակայն իբրեւ Կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի՝ վճարեց ում որքան եւ կարողացաւ եւ այսպէս ազատուեց պարտատէրերից:

Շահ Աբաս օգնութեամբ տեղացւոց, որք զգուած օսմանցւոց վատթար վարչութիւնից՝ հասաւ Զուղայ: Զուղայեցւոց ընդունելութիւնը եւ բնակչաց փարթամութիւնը հիացրեց շահ Աբասին եւ նա մտքումը դրեց Պարսկաստանում վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու եւ երկիրը շէնացնելու համար հայերին գաղթեցնել Պարսկաստան:

Երեւանի մօտերքին Սրապիոն Կաթողիկոս դիմաւորեց շահ Աբասին, բայց պատշաճաւոր ընդունելութիւն չգտնելով՝ գնաց Զուղայ: Շահ Աբաս երեւանին տիրելուց յետոյ Դաւիթ եւ Մելքիսէթ Կաթողիկոսներից ստացաւ այն բոլոր պարտքերը, որ Ս. Էջմիածինը պարտ էր օսմանցւոց: Սրապիոն Կաթողիկոսն եւս դառն տանջանքներից յետոյ պարտաւորուեց վճարել պարսից՝ ինչ որ պահանջում էին եւ յետոյ վտանգեալ առողջութեամբ հազիւ խոյս տուեց Վանի վրայով դէպի Տիգրանակերտ, ուր եւ երեքամեայ Հայրապետական իշխանութիւնից յետոյ 1606 թ. վախճանուեց:

Շահ Աբաս երեւանը Ամիրգունէ խանին յանձնելով յառաջ խաղաց դէպի Կարս, բայց լսելով, թէ օսմանցւոց Սինան փաշան ծանր զօրքով իւր վրայ է գալիս՝ յետ դարձաւ, եւ որպէսզի իւր մտադրութիւնը գաղթականութեան մասին կատարէ եւ միայն աւերակներ թողնի օսմանցոց համար՝ յատուկ վերակացուների ձեռքով Լոռայ, Շիրակայ, Նախիջեւանայ եւ Վաղարշակերտի բոլոր ժողովրդին համախմբել տուեց Արարատեան դաշտը (1605 թ.), որոնց եւ այնուհետեւ անասելի անգլթութեամբ Զուղայի մօտից

իւր բարբարոս պաշտօնէից ու զօրաց ձեռքով անցրեց Երասխ գետը, սկզբում՝ լաստերով եւ ապա ջրամոյն առնելով գաղթեալները, որ ջրահեղձ եղան եւ ձմեռը Ղազուխնոյ մօտ անցնելուց յետոյ գարունքը բացուելուն պէս՝ տարուեցին Ասպազան, ուր իրենց համար նշանակուած տեղերում բնակութիւն հաստատեցին՝ ջուղայեցիք եւ քաղաքացիք՝ Ասպազանի մօտ Նոր-Ջուղայ անուամբ արուարձանում, իսկ գիւղացիք՝ Ասպազանի շրջակայքում: Գերեալների թիւը բացի մեռածներից եւ Երասխը անցնելիս խեղդուածներից՝ 12.000 տուն էր: Նրանք, որոնք շահ Աբասի գերեվարութեան ժամանակ խոյս էին տուել անմատոյց տեղեր՝ արհաւիրքը անցնելուց յետոյ երկիրը ամայի եւ անմարդաբնակ տեսնելով՝ ցրուեցին զանազան տեղեր եւ յատկապէս՝ Խրիմ, Ռումելիա, Լեհաստան, Կ. Պոլիս, Մոլդաւիա, եւլն.: Պարսկաստան գերեալների հետ էին Դաւիթ եւ Մելքիսէթ Կաթողիկոսները: Դաւիթ գնաց մինչեւ Ասպազան, իսկ Մելքիսէթ ճանապարհի կեսին գաղտ խոյս տուեց դէպի Հայաստան, եւ Երեւանայ Ս. Կաթողիկէ եկեղեցում բնակութիւն հաստատելով՝ իւրայինների հետ ապրում էր Ս. Էջմիածնի արդիւնքով՝ առանց Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեան եւ շինութեան վրայ փոյթ ունենալու:

Էջմիածնեցիք Մելքիսէթի այս անփոյթ ընթացքը տեսնելով՝ գրգռուեցին: Գրգռուեցին մանաւանդ, երբ ունիթորները, որոնց կենտրոնն էր Երնջակ գաւառի Ապարաններ գիւղը, Մելքիսէթի միտքը հաճելով, եւ նրա թուլութիւնից օգուտ քաղելով՝ աւելի վստահաբար էին գործում: Մինչեւ անգամ նրանցից երկուսը բոյն էին դրել Ս. Էջմիածնում, որոնք դիպող ժամ գտնելով՝ բաց են անում Ս. Հռիփսիմէ Կոյսի գերեզմանը եւ կամենում են ամբողջ նշխարները գողանալ: Թէեւ Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսներից երկուսը պատահաբար վրայ հասնելով՝ արգելում են, բայց Մելքիսէթի հաճութեամբ պատրիները նշխարների մի փոքր մասը դարձեալ վեր են առնում եւ կէսը Նախիջեւան գաւառում թողնելով՝ մնացեալը տանում են Ասպազան: Այս բանը տեղւոյն հայերը եւ Դաւիթ Կաթողիկոս իմանում են ու յայտնում շահ Աբասին, որ Թավրիզումն էր: Շահ Աբասի խնդրակները գողացող պատրիներին գտնում են Նախիջեւանի Երնջակ գաւառի Ապարաններ գիւղում, որ ունիթորների կենտրոնավայրն էր, եւ սաստիկ պա-

տուհասակոծ են անում¹:

Ս. Էջմիածնի միաբանքը երբ տեսան, թէ Մելքիսէթ անլուր իրենց թախանձանքին՝ շարունակում է իւր անփոյթ կեանքը, բողոքեցին Երեւանայ իշխող Ամիրգունէ խանին, որ կալանաւորեց Կաթողիկոսին եւ 60 թուման տուգանք առաւ, բայց երբ տեսաւ, թէ Կաթողիկոսը անբաւական հեռացաւ Վրաստան՝ հրաւիրեց նորից Երեւան, եւ սիրտը շահելու համար պատուհասակոծ արեց նրա դէմ բողոքաւորներին, որոնցից մէկը Մարտիրոս եպիսկոպոս, որ դատապարտուած էր տարաշխարհիկ լինելու՝ գնաց Ասպահան Դաւիթ Կաթողիկոսի մօտ եւ պատմեց այն ամեն չարիքը, որ գործում էր Մելքիսէթ: Դաւիթ Կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի աղէտալի դրութեանը վախճան տալու՝ ստիպեալ ջողայեցիներից եկաւ Ս. Էջմիածին: Բայց Մելքիսէթ ոչ միայն չլսեց Դաւիթին, այլեւ իւրայինների հետ սկսեց անարգել նրան: Դաւիթ վշտացած՝ գնաց Գօրի, ուր էր շահ Աբասն եւ չարաչար գանգատեց Մելքիսէթի մասին, որի վրայ շահ Աբաս արդէն բարկացած էր մեծ գերեվաւորութեան ժամանակ՝ նրա գաղտ յետ դառնալուն համար:

Շահ Աբաս, որի ջանքն էր Պարսկաստան գաղթած հայերի սիրտ պաղեցնել բուն հայրենիքից եւ մտքումը դրել էր հայրենեաց նուիրական սրբութիւնները Հայրապետական Աթոռի հետ Ասպահան փոխադրել, յարմար առիթ գտնելով Դաւիթի գանգատը՝ սպառնալով Մելքիսէթին սպանել, նրան դառն տանջանքով պատուհասակոծ անելուց յետոյ Ս. Լուսաւորչի Աջի հետ իւր մօտ բերել տուեց, եւ որպէս թէ գիշանելով Ամիրգունէ խանի միջնորդութեան՝ յետ դարձրեց Ս. Էջմիածին, պատուիրելով Երեւանայ իշխողին, որ նրա հետ Ս. Լուսաւորչի Աջը, Ս. Էջմիածնի քարերից նշանաւորները եւ այլ սուրբ սպասներ ուղարկէ Ասպահան: Կատարուեց շահի պատուէրը, եւ ի ներկայութեան Դաւիթ Կաթողիկոսի, որ յետ էր դարձել Ս. Էջմիածին շահ Աբասի հրամանով կաթողիկոսութիւնը աներկիւղ վարելու՝ Ասպահան տարուեցին Ս. Լուսաւորչի Աջը, մի ոսկետուփ Ս. Աւետարան, մի արծաթեայ խաչ, բեմի վէմ քարը սիւնով, Ս. Իջման տեղի քարը, մի մի քար սեղանի հիւսիսային եւ հարաւային աստիճաններից, չորս քարեր՝ տաճարի չորս անկիւններից, երկու քարէ մեծ աշտանակներ եւ

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, գլ. ԺԶ., նր. 134-145:

սեղանի սալայատակից երեք քարեր՝ ընդամենը 15 քար¹: Այս քարերը Զուղայում գրուեցին Խօջենց եկեղեցում:

Մելքիսէթ Ասպահանում էր վարում Կաթողիկոսութիւն, իսկ Դաւիթ՝ Ս. Էջմիածնում: Երեւանայ Ամիրգունէ խանը, որ աւելի բարեկամ էր Մելքիսէթին՝ շուտով սկսեց վատանալ Դաւիթի հետ, եւ կամենում էր Մելքիսէթին Ս. Էջմիածին բերել տալ: Հենց այս ժամանակներին նորից պատերազմ ծագեց օսմանցւոց եւ պարսից մէջ, եւ Դաւիթ Կաթողիկոս տեսնելով, որ օսմանցւոց բանակը մօտեցել է՝ թողեց Ս. Էջմիածինը ամայի, եւ միաբանների հետ խոյս տուեց անմատչելի տեղեր: Օսմանցւոց դիմագրաւելու համար շահ Աբաս նորից եկաւ Հայաստան եւ տեղի կալաւ Վայոց Ձոր գաւառում: Դաւիթ կաթողիկոս զնաց շահ Աբասի մօտ եւ պատմեց իւր նեղութիւնը Երեւանայ իշխող Ամիրգունէ խանի երեսից: Շահը իմանալով, որ Ամիրգունէ խանը Մելքիսէթի պատճառով է Դաւիթի հետ վատ վարուել՝ Մելքիսէթին կապանօք բերել տուեց եւ իւր մօտ ի դիպահոջ պահում էր: Դաւիթ տեսնելով, որ իրենց վախճան չկայ՝ շահից թոյլատուութիւն ստացաւ եւ զնաց Ասպահան, ի սնունդ՝ շահի կողմից պարգեւ ստանալով մի գիւղ Ասպահանի կողմերում:

Շահ Աբաս Նախիջեւանում ձմեռելուց յետոյ Ագուլիս գնալիս տեսնելով, որ ընդառաջ եկած եկեղեցական թափօրին մասնակցող մանուկների գլուխները ածելուած են, եւ այս՝ իւր պատճառով եղած համարելով՝ նրանց ուսուցիչ Անդրէաս քահանային շատ տանջանքներ տալուց յետոյ ստիպեց հաւատն ուրանալ, երբ քահանան յանձն չառաւ՝ նահատակել տուեց:

Շահ Աբաս Տաթեւի Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետներին եւս իբրեւ ուսուցիչ Անդրէաս քահանայի՝ երեք հարիւր թուման տուգանքի ենթարկեց, սակայն նրանք, որովհետեւ մեծ համարում ունէին հայ ժողովրդեան առաջ, շուտով աւելի քան սահմանեալ տուգանքը ժողովեցին եւ բազմաթիւ գերիներ ազատելուց յետոյ՝ իրենց փրկանքն եւս վճարեցին: Շահ Աբաս Մելքիսէթին եւս երեք հարիւր թուման տուգանքի ենթարկեց, եւ երբ Մելքիսէթ ի տեղի երեք հարիւր թումանին, որ դժուարանում էր հայթայթել, խոստացաւ Ս. Էջմիածնից միշտ տարեկան մի հարիւր թուման վճարել արքունի գանձարանին՝ ուրախացաւ, եւ հրովարտակով

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, գլ. ԺԷ., եր. 149-162:

յետ դարձրեց Ս. Էջմիածին՝ վարել Կաթողիկոսական իշխանութիւնը:

Հարիւր թումանի տարեկան տուրքը ծանրացաւ Մելքիսէթի վրայ, եւ նա պարտաւորուեց կերակրել յիշեալ տուրքը պահանջելու համար նշանակուած չորս պաշտօնեաներին եւ նրանց ծառաներին: Մելքիսէթ տեսնելով, որ հնար չկայ ազատուելու՝ 1614 թ. Աւագ Երկուշաբթի օրը Երեւանայ Ս. Անանիա Առաքելոյ եկեղեցում Մովսէս վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրեց եւ նրա անուամբ հրատարակեց Միւռնոթհնէք լինել: Որովհետեւ, Մովսէս վարդապետ մեծ համարում էր ստացած՝ բազմաթիւ մարդիկ ներկայ գտնուեցին Միւռնոթհնէքին, որ կատարուեց Աւագ Հինգշաբթի օրը: Նուէրը բաւական չեղաւ պարտքը վճարելու: Մելքիսէթ Մովսէսի անուամբ հարիւր թումանի կեղծ պարտամուրհակ պատրաստել տուեց եւ սկսեց պահանջել, բայց Ամիրգունէ խանը վերահասու լինելով իսկութեանը՝ պատուեց մուրհակը, եւ Մելքիսէթին իւր համախոհներով դուրս արեց իւր մօտից:

Մելքիսէթ սահմանեալ պարտքը վճարելու համար աւելի եւս անարժան գործերի ձեռնամուխ եղաւ, սկսեց անարժաններին քահանայ, եպիսկոպոս ձեռնադրել, վիճակաց եւ վանօրէից առաջնորդներին փոփոխել, հարկահանների ձեռքով անտեղի եւ անարժան հասոյթներ ստանալ, իւր եղբորորդի Սահակ վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրեց եւ ուղարկեց Նախիջեւանի եւ Դաւրէթի կողմերը նուիրակութեան համար:

Հուսկ յետոյ, Մելքիսէթ նեղն ընկած՝ կաթողիկոսութիւնն առաջարկեց Մովսէս վարդապետին, եւ երբ նա յանձն չառաւ՝ իւր եղբորորդի Սահակ եպիսկոպոսին տանելով Ս. Էջմիածին՝ Կաթողիկոս օծեց, եւ ներկայացնելով Երեւանայ Ամիրգունէ խանին՝ խնդրեց նրան ճանաչել Կաթողիկոս եւ հաստատութեան հրավարտակ բերել տալ: Ամիրգունէ խանը նոյնինքն Սահակին յանձնելով առաջարկութեան թուղթը՝ ուղարկեց Ասպահան, որին ընկերացան եւ Մելքիսէթի հետ շրջող հարկապահանջները: Իսկ Մելքիսէթ սուրբ անօթներն վաճառելով եւ Ս. Արիստակէս Հայրապետի ու Աղջոց վանքի Ս. Ստեփաննոսի Աջերը այլազգեաց մօտ գրաւ դնելով՝ վճարեց հին պարտքերը, նոր պարտապաններից եւս ազատուելու համար 1624 թ. Ս. Էջմիածնից գաղտ դուրս եկաւ եւ Կաղզուանի ու Կարինի վրայով գնաց Կ. Պոլիս, ուր ընդունելութիւն չգտնելով՝ գնաց Լեհաստան: Լեպպոլիս կամ

Իլվով^[27] քաղաքում, ուր բազմաթիվ հայեր կային, հակառակ նրանց կամաց՝ Նիկողայոս Թորոսովիչին գաղտ ձեռնադրեց Իլվովի եպիսկոպոս, գնաց Կամենից եւ այնտեղ վախճանուեց ու թաղուեց 1628 թ.՝ Նիկողայոս Թորոսովիչի ձեռնադրութեամբ Լեհաստանի հայոց կորստեան վիճը պատրաստելուց յետոյ:

Սահակ Դ. Վահրապատում ներկայացաւ շահ Աբասին եւ խոստացաւ վճարել տարեկան հարիւր թուման պարտքը, որ Մելքիսէթ բարդել էր Ս. Էջմիածնայ վրայ: Որովհետեւ, շահ Աբաս շուտով Բաղդատի վրայ պէտք է արշաւէր՝ Սահակ եւս հետեւեց նրան, եւ Բաղդատում ստանալով Կաթողիկոսութեան հրովարտակը՝ վերադարձաւ Ասպահան՝ հարկապահանջներին գոհացնելու համար տեղւոյն հայերից դրամ ժողովելու: Հայերը ոչ միայն ոչինչ էտուին, այլեւ չընդունեցին Սահակի կաթողիկոսութիւնը, եւ Դաւթին, որ դեռ կենդանի էր՝ ուղարկեցին Բաղդատ, որ նա կաթողիկոսութեան իրաւունք ստանայ: Դաւթի Բաղդատ հասնելուց յետոյ տեսնելով, թէ իւր խնդիրը լսելի պէտք է չլինի՝ ձեւացրեց, թէ իրեն շնորհուած գիւղի արդիւնքը անարգել ստանալու համար է դիմել շահ Աբասին, իսկ Սահակ Դ. Կաթողիկոս յայտնելով շահին, թէ ջուղայեցի հայերը չեն ընդունում իւր կաթողիկոսութիւնը՝ երկրորդ անգամ հրաման ստացաւ համարձակութեամբ վարել իւր կաթողիկոսութիւնը, բայց այս անգամ եւս ընդունելութեան չարժանանալով ու տեսնելով, թէ կաթողիկոսութեան համար նշանակուած հարկը ծանրանում է իւր վրայ՝ ծածուկ փախաւ Վան, ուր երբ լսեց, թէ հաճութեամբ ազգին Մովսէս վարդապետը ընտրուել է Կաթողիկոս՝ ջանահնար եղաւ, որ ինքն եւս օսմանեան հայոց վրայ վարէ կաթողիկոսութիւն: Հայերը շատ աշխատեցին յետս կասեցնել նրան այս երկպառակիչ խորհրդից՝ խոստանալով տալ տարեկան երեք հարիւր դահեկան եւ Քուռուբաշի վանքը ի բնակութիւն, սակայն Սահակ Դ. անլուր ժողովրդեան ձայնին՝ առ ոչինչ համարելով Մովսէս Կաթողիկոսի սիրայորդոր թղթերն ու նրա նուիրակ եւ յաջորդ Փիլիպպոս վարդապետի ջանքը, Սոյ Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբօրորդի իւր կուսակից Պողոս վարդապետին ուղարկեց Կ. Պոլիս եւ տեղւոյն Զաքարիա Պատրիարքի ձեռքով, որ Մովսէսի հակառակորդն էր, սուլթանից ստացաւ հրովարտակ Մշոյ Ս. Կարապետի վանքում կաթողիկոսութիւն վարելու տաճկահայոց վրայ:

Սահակ այս հրովարտական ստանալուց յետոյ գնաց Տիգրանակերտ, ուր էր եպարքոսը, իւր ստացած հրովարտակը նրան եւս վաւերացնել տալու՝ խոստանալով 1000 դահեկան ի շահ արքունի գանձուն: Մովսէսի կուսակիցներն եւս, որոնց գլխաւորներն էին եպարքոսի հանդերձապետ Երեմիա, Մաքսուտ եւ Ռուհիջան, աղերսագիր մատուցին՝ խնդրելով, որ հայ ազգը 1000 դահեկան չվճարէ Սահակին՝ հաստատելով նրա հրովարտակը:

Եպարքոսը մանաւանդ զայրացած, որ Սահակ առանց իւր գիտութեան ուղղակի սուլթանից է հրովարտակ ստացել, հրամայեց գանակոծ անել նրան ու Պօղոս վարդապետին, եւ տանջանօք ստիպել նրանց ուրանալ քրիստոնէութիւնը: Մովսիսեանք կասկածելով, որ միգուցէ Սահակ եւ Պօղոս ընդունեն մահմեդականութիւն՝ դիմեցին եպարքոսին եւ ազատեցին նրանց: Սահակ մի քանի օր եւս Տիգրանակերտում մնալուց յետոյ եկաւ Ս. Էջմիածին եւ առանձնացած բոլորովին՝ զղջմամբ եւ ապաշխարութեամբ անցրեց իւր կեանքը, մինչեւ որ Մովսէսի յաջորդ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի օրով 1639 թ. ծանր հիւանդութեամբ տառապեալ գնաց տաճարը եւ Իջման Ս. Տեղի առաջ ի գուճս անկեալ աղօթեց, խոստովանուեց ու հաղորդուեց եւ նոյն գիշերը վախճանուեց:

ԳԼ. Գ.

Մովսէս Գ.-ի այցելութիւնն յԵրուսաղէմ եւ այլ տեղերը վաճական կարգերը ուսումնասիրելու համար, վերադարձն՝ ի Կ. Պոլիս, մեծ վարդապետութեան աստիճան ստանալը, քարոզութիւնն ի Կ. Պոլիս եւ ի գաւառս եւ Մեծ Անապատին միաբանակցութիւնը: Մովսէսի քարոզութիւնը եւ մոլի հոգեւորականաց ու աշխարհականաց թշնամութիւնը մրա դէմ եւ Մելքիսէթ Կաթողիկոսից հալածուիլը: Մովսէսի Երեւանում բնակիլը, մեղրամոմը սպիտակացնելու արհեստովն շահ Աբասին հաճոյանալը: Ս. Էջմիածնի լուսաւորութիւն ստանալը եւ շինութեանց ձեռնարկելը: Մովսէսի պարսից արքունիք գնալը, տարեկան 300 թումանի հարկը բառնալը, Կաթողիկոս ընտրուիլը եւ մահը: Փիլիպպոս Կաթողիկոս եւ մրա գործերը: Ս. Լուսաւորչի Աջի Ս. Էջմիածին փոխադրուիլը: Ս. Հոփսիսիմեանց եւ Ս. Գալիանեանց վանքերի մորոգութիւնը եւ Քասախ գետի ու Զանգուի ջուրը աւելցնելն՝ ի շահ Ս. Էջմիածնի: Փիլիպպոսի Երուսաղէմ եւ Կ. Պոլիս գնալը: Լեհաստանի Նիկոլ եպիսկոպոսի զոյջումն եւ Փիլիպպոսի վերադարձն ու մահը: Երուսաղէմայ Ա. ժողով:

Մովսէս Գ.¹ Սիւնեաց Բաղաց գաւառի խոտանան գիւղից էր: Ի մանկութեան Սրապիոն Կաթողիկոսին աշակերտելով՝ նրա հրամանով յանձնուեց Կեսարացի Գրիգոր վարդապետի խնամոց, եւ ուխտի աղագաւ Երուսաղէմ գնացած լինելով՝ տեղւոյն Սարգիս Պարոն-Տէր կոչեցեալ եւ Կիրակոս վարդապետներին, որոնք կամենում էին առանձին անապատ հաստատել՝ խորհուրդ տուեց Սիւնեաց երկրում, բուն Հայաստանի մէջ հաստատել՝ խոստանալով հայրենիք վերադառնալուց յետոյ միաբանակցել նրանց, իսկ ինքն Ս. Յարութեան տաճարում բաւական ժամանակ լուսարարութիւն անելով՝ տեղւոյն ժամկարգութեան հմտանալուց յետոյ, շրջելով ասորւոց եւ եգիպտացւոց վանքերը, ուսումնասիրեց նրանց վանական կանոնները, եւ վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ հայազգեաց խնդրանօք տեղւոյն պատրիարք եւ իւր խնամակալ Կեսարացի Գրիգոր վարդապետից ծայրագոյն վարդապետի աստիճան եւ քարոզելու գաւազան ստացաւ ու սկսեց քարոզել Կ. Պոլսոյ հայ եկեղեցիներում: Մի քանի տարուց յետոյ Մովսէս նոյն Գրիգոր Կեսարացու յանձնարարութեամբ գնաց գաւառները քարոզելու, եւ այսպէս հասնելով Տիգրանակերտ՝ համբուրեց իւր ուսուցիչ Սրապիոն Կաթողիկոսի գերեզմանը եւ Վանի ու Դավրէթի վրայով եկաւ Տաթեւ, ուր պատշաճաւոր ընդունելութիւն գտնելով՝ գնաց Սարգիս Պարոն-Տէրի հաստատած

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, գլ. ԻԳ.:

Մեծ կոչեցեալ Անապատը՝ իւր խոստման համեմատ ի միաբանակցութիւն:

Մովսէս բնակութիւն հաստատելով Մեծ Անապատում՝ յաճախ շրջում էր գաւառները, եւ քարոզում էր Աստուծոյ բանը: Նա յանդիմանելով հոգեւորականաց եւ ժողովրդոց հակառակ իրենց կոչման եւ քրիստոնէական կրօնին վարքն ու բարքը՝ յորդորում էր քրիստոնէաբար կեանք վարել եւ իրենց կոչման պարտականութիւնը ճանաչել, եւ այս իսկ պատճառով ատելի էր դարձած մեծամեծներին:

Մովսէսի այս վարմունքը տեղի տուեց անբաւականութեան, որովհետեւ հոգեւորականք՝ թողնելով իրենց իսկական պարտականութիւնը, հարկահանի, գիւղաւազի (մելիք), մատնիչի եւ հարստահարողի պաշտօն էին կատարում աշխատելով յօրանալ աշխարհային շքով ու ահացուցիչ խստութեամբ: Այս տխուր վարմանց նախագաղափարն էին Մելքիսէթ Կաթողիկոս, որ արգելեց Մովսէսին այլեւս չքարոզել, թէեւ դարձեալ թոյլ տուեց, եւ նրա եղբօր որդի Սահակ, որ նուիրակութեամբ գնացած լինելով Դավրէժոյ կողմերը՝ արգելեց Մովսէսի ընկեր Պօղոս վարդապետին քարոզել: Եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց այսօրինակ անկմամբ եկեղեցիք եւ վանօրայք համարեայ անմարդաբնակ եւ կիսաւեր դրութեան մէջ էին¹:

Մովսէս հալածուած Մելքիսէթից, երբ Երեւանից անցնելով կամենում էր գնալ Կարին, իւր հեզահամբոյր բնաւորութեամբ շատ հաճելի եղաւ Երեւանայ Ամիրգունէ խանին եւ նրա հարկեցուցիչ պատուէրին հնազանդելով՝ տեղի կալաւ տեղւոյն Ս. Կաթողիկէ եկեղեցում եւ վերջապէս հաստատուեց տեղւոյն Ս. Անանիա Առաքելոյ մենաստանում: Այս իսկ ժամանակ Մելքիսէթ նեղուած հարկապահանջներից նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց՝ յանուն նրա Միւռոնօրհնէք հրատարակելով:

Ամիրգունէ խանը, որ շատ անգամ այցելել էր Մովսէս վարդապետին՝ մի անգամ եւս Պարսկաստանից նոր եկած մի այլ խա-

¹ «Իսկ եկեղեցիք եւ վանօրայք, ամենեքեան անշուք եւ անպատիւք բնաւին կողոպտեալք ի զարդուց եւ ի սպասուց, մինչ զի եւ սուրբ սեղանն եւս ամենեւին մերկ եւ քաց: Բազմաժամանակեայ փակեալ դրամքք, խաւար եւ անլոյս, լռեալ ի պաշտամանց եւ ի պատարագաց, աւերեալ եւ խախտեալ շինուածք նրանց, տանիք եւ որմունք, իբրեւ զանտէր եւ այրի գրկեալ ի փեսայէն եւ օտարացեալ յորդոց նստեալ թախծեալ ոգով եւ անմխիթար լայր ընդ երեսս մարդոյ»: Տէն Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, եր. 222:

նի հետ այցելեց նրան: Խաները այս անգամ նուէր ստացան Մովսէսի սպիտակացրած մեղրամոմերից եօթն եօթն հատ: Հիանալով մոմերի գեղեցկութեան վրայ՝ ընծայ ուղարկեցին Բաղդատ շահ Աբասին, որ շատ հաւանելով իւր մօտ կանչեց Մովսէս վարդապետին եւ պատուէր տուեց գնալ Ասպահան, այնտեղ արքունի ծառաներից երկուսին ուսուցանել իւր արհեստը: Մովսէս ութ ամսում թագաւորի պատուէրը կատարելուց յետոյ իւր աշակերտների հետ գնաց Վահրապատ, ուր վերադարձել էր շահ Աբաս, եւ հայազգի Խօջա Նազարի միջոցաւ ներկայացնելով շահին իւր աշակերտները, նրա պատուէրին համեմատ Զրօրհնեաց հանդէսը ի ներկայութեան նրա փառաւոր հանդէսով կատարելուց յետոյ՝ հրովարտակով Ս. Էջմիածնի լուսաւորութեան իրաւունքը ստացաւ եւ 1727 թ. հասաւ Ս. Էջմիածին, ու անմիջապէս Վարդապառի պահոց երկուշաբթի օրը ձեռք զարկեց Ս. Էջմիածնի նորոգութեան, որ Կաթողիկոսների Երեւանում բնակելուն կամ աստանդական շրջելուն համար բոլորովին ամայացած էր¹:

¹ «Որպէս ասէ մարգարէն Դաւիթ, թէ արարին գերուսաղէմ որպէս հիւղս մրգապահաց, եւ Եսայի մարգարէն ասէ վասն սիովնի իբրեւ զհովանի ի մէջ սեխենեաց, ըստ այսմ սարասի գոգցես եւ զաստուածաբնակ Սուրբ Աթոռս: Ոչ գիրք, զի ոչ էր անգ ժամ ասել եւ կամ ընթերցումն, ոչ զգեստ եւ շուրջառ, զի ոչ էր ժամակարգութիւն եւ պատարագ, մինչ զի Քրիստոսի Իջման Տեղն եւ Սուրբ Սեղանն ոչ ունէին ծածկոց, ոչ կանթեղք, զի ոչ գոյր լոյս, այլ հանապազ ի խաւարի, բայց այլազգի մահմեդական ոմն վառէր զճրագ ծիթոյ եւ դմէր ի վրայ բեմին եւ այն եւս երբեմն երբեմն, վասն անցաւոր ճանապարհորդաց, զի տեսնելով զայն՝ ողորմութիւն արասցեն նմա, ոչ խնկարկութիւն, զի ոչ գոյր բուրվառ եւ խունկ, եւ սալարկ յատակ եկեղեցւոյն քանդքանդեալ եղեալ որչ զեռնոց եւ սողնոց, եւ մեծամեծ լուսամուտքն զորս ունի ամենն ի բաց կայր առանց վանդակի, ուստի մտեալ ի ներքս թռչունք լնուին զեկեղեցի ծռտովք եւ ծղովք եւ այլ զռնիւովք, զոր յամենայն ատուր հարկիւ սրբեաք, եւ ընդ այգն ընդ առաւօտն ի լուսանալն ձայնք թռչնոց խափանէր զձայն ժամասելոյն: Իսկ յարտաքուստ կուսէ գլուխ Կաթողիկէին եւ տանիքն ամենայն եւ երեսք որմոցն՝ քանդքանդեալք եւ քարինքն թափեալք, եւ որմոց յատակաց վեմքն փշրեալ եւ ծակոտեալ: Եւ ի վաղեմի ժամանակաց, որ շուրջ զեկեղեցական շինութիւն եղեալ էր, եւ դարձեալ աւերեալ եւ ի վրայ միմեանց փլուզեալ էր, այնքան բարձրացեալ էր հողն եւ մոխիրն, որ յամենայն կողմանց շուրջ զեկեղեցական եօթն կանգուն բարձրացեալ էր աղիւսն եւ հողն՝ եկեալ եւ ծածկեալ էր զհիմունն եւ զաստիճանն եկեղեցւոյն, որք կան յարտաքուստ կողմանէ: Իսկ զարդք եւ սպասք եւ անօթք եկեղեցւոյն եւ կամ տան՝ բնաւ ոչ գոյր, զոր ինչ լեալ էր ի հին ժամանակաց, Կաթողիկոսքն զամենայնի վաճառելով եւ գրաւ դնելով՝ վատնեալ էին, եւ արդ՝ եւս գրաւ եղեալ անօթք գոյին առ մահմեդական իշխանս: Ջայս ազատեաց Մովսէս վարդապետն, որ էր Աջն Արիստակէսի Հայրապետին՝ որդւոյն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, այլ եւ քաջ Աղջոց վանաց Սրբոյն Ստեփաննոսի, ընդ որոնց եւ խաչ եւ սկիւի եւ բուրվառ եւ շուրջառ եւ այլ եւս ինչք:

Եւ ասացեալ բանքս, որք ի մէնջ ցուցանեն զտեղին անբնակ գոլ ի մարդկանէ եւ ասեմ զիսկն, ոչ էր ամենեւին անբնակ, այլ դու համարեալ իբրեւ զանբնակս, վասնզի Կաթողիկոսութիւնն՝ անդ յէջմիածին ոչ բնակէին, այլ յԵրեւան քաղաք ի Կաթողիկէ եկեղեցւոյն, եւ կամ ի շրջագայութիւնս աշխարհաց, բայց սեւագլուխ ոմանք

Մովսէս դեռ լուսաւորութեան ժամանակ նախ շուրջանակի պարսպեց վանքը: Հիւսիսային եւ արեւելեան կողմերը միաբանից համար սենեակներ շինեց, արեւմտեան կողմը՝ Կաթողիկոսարան եւ հիւրանոց, իսկ հարաւային կողմը՝ սեղանատուն, փուռն, ցորենի ու այլ մթերից շտեմարան եւ տնտեսատուն, յետոյ նորոգեց Մայր Տաճարի քանդուած եւ քայքայուած տեղերը: Յովհաննա-վանքում դպրանոց բաց արեց՝ ուսուցիչ կարգելով Վժանեցի Մելքիսէթ վարդապետին, որ հմուտ էր փիլիսոփայական եւ տոմարական գիտութեանց: Իւր աշակերտներին շինութեան եւ բարեկարգութեան պատուէր տալով՝ զանազան կողմեր քարոզութեան ուղարկեց: Շուտով վանքերը սկսեցին բարեկարգուել՝ եկեղեցական բարեկարգութիւնը եւ ժամանակագրութեան վայելչութիւնը բոլորի համար եւս առաջին հոգս դարձաւ:

Մովսէսի մեծագործութեան համբաւը տարածուեց ամենայն տեղ, եւ բոլոր հայերը կամենում էին, որ նա կաթողիկոսանայ, իսկ նա, թէեւ առարկելով, թէ անկարող է՝ հրաժարուով էր, բայց երբ մեռաւ շահ Աբաս՝ գնաց Ասպահան եւ հաճելով նրա յաջորդ շահ Սեֆիի կամքը, հրովարտակով վերցրեց Ս. Էջմիածնի վրայից Մելքիսէթի բարդած 300 թումանի տարեկան հարկը եւ Խոջա Նազարի ձեռքով ստացաւ շահ Սեֆիից Կաթողիկոսութեան հրովարտակ, որով այնուհետեւ անհնարին եղաւ այլեւս ընդդիմանալ եւ հրաժարուել: Մովսէս խոնարհելով ամենայն կողմից տեղացող թախանձագին խնդրանաց՝ 1629 թ. Յունուարի 13-ին Կաթողիկոսական Ս. Օծումն ընդունեց Մովսէս Գ. անուամբ:

Մովսէս Գ. Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ աւելի եւս շինութեամբ եւ բարեկարգութեամբ զբաղուել սկսեց: Օսմանցւոց եւ պարսից մէջ պատերազմ յուզուած լինելով՝ շատ գերիներ ազատեց, Ս. Էջմիածինը հարստացրեց եւ պայծառացրեց, եկեղեցական

սինքնոր եւ գռեհիկը, որպէս զգեղական հողագործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յԷջմիածին: Եւ յորժամ Մովսէս վարդապետն սկիզբն արար նորոգութեան, տարակուսէին վասն հողոյն եւ մոխրոյն, որ բլրացեալ կայր շուրջանակի, թէ զի՞արդ լինի պեղել, բայց որովհետեւ կամքն աստուածային քաղցրացեալ էր եւ ձեռնարկութիւն գործոյն նորին հաճութեամբն էր, դիւրեաւ հնարիւ եղել բարձումն հողոյն, վասնզի ամին ջուր ի գետոյն յորդ եւ վարար եւ կապեցին ի կողմն ինչ հողոյն, եւ բազում մշակս արկին ի գործս, եւ սկսան մշակքն փորել զհողն եւ տրոր տալ ջրոյն, եւ այնպէս առնելով՝ ջուր առեալ զհողն տանէր եւ քարն մնայր, որ ի սակաւ ատրս փութանակի յամենայնի կողմանց բարձաւ հողն, եւ բացաւ վայրն ամենայն, եւ եղել հարթայատակ գետին եւ մնացեալ քարինքն շարեցան ի յորմս տանցն, լեալ ձեռնտու գործոյն»: Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, եր. 232-234:

ժամակարգութիւնը ընդարձակեց՝ բուն օրհնութեանց վրայ քաղուածներ եւս աւելացնելով, որովհետեւ առաջ օրհնութիւնները առանց քաղուածքի էին ասում¹: Երեք եւ կէս տարի միայն վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը՝ Երեւանում վախճանուեց 1632 թ. Մայիսի 14-ին եւ թաղուեց տեղւոյն Կոզեռ կոչեցեալ գերեզմանոցում²:

Մովսէս վախճանուելիս իրեն յաջորդ առաջարկել էր իւր աշակերտ Աղբակայ Էրնկան գիւղացի Փիլիպպոս վարդապետին³, որ ի մանկական տիոց սիրահար լինելով կրօնաւորութեան՝ 14 տարեկան հասակում կամեցել էր մտնել ի միաբանակցութիւն Տաթեւի Մեծ Անապատին, բայց իւր անհափաճաս լինելուն համար մերժուել էր:

Մեծ Անապատի հիմնադիր եւ վանահայր Սարգիս վարդապետ Պարոն-Տէր տեսնելով Փիլիպպոսի սրտեռանդն փափազը դէպի կրօնաւորութիւն՝ յանձնեց նրան Մովսէս Կաթողիկոսին, երբ նա դեռ վարդապետ քարոզութեամբ շրջում էր: Փիլիպպոս Մովսէսի մօտ ուսանելով հափաճաս լինելուց յետոյ՝ նրանից արեւոյ ձեռնադրուեց, ստացաւ վարդապետական գավազան քարոզութեան եւ 1629 թ. ձեռնադրուեց եպիսկոպոս:

Փիլիպպոս հաճութեամբ ազգին 1633 թ. Յունուարի 13-ին օծուեց Կաթողիկոս: 1635-1636 թթ. եղած տաճկաց եւ պարսից

¹ Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 218:

² Հ. Միքայէլ Չամչեան անյայտ աղբիրներից առնելով գրում է, որ Մովսէս ընտանութիւն է ունեցել ունիթորների հետ, եւ հպատակութեանն թողթ է գրել առ պապն Հռոմայ: Դնում է եւ Գրիգոր Կեսարացու թուղթը առ Մովսէս Կաթողիկոս, որով որպէս թէ Կեսարացին ցաւ է յայտնում, որ Մովսէս ընտանութեամբ է վարվում քաղկեդօնականաց հետ (Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Գ., եր. 610-612): Առաքել պատմագիր (Պատմութիւն, գլ. ԻԴ.), Սիմէոն Կաթողիկոս (Ջամբռ, գլ. Դ.) ոչինչ չեն գրում այս մասին եւ ընդհակառակն՝ երանելի են կոչում Մովսէսին: Մինչդեռ, եթէ փոքր ինչ կասկած ունենային Մովսէսի մասին՝ իրենց յայտնի ատելութեամբ առ պապականս յայտնի է, թէ ինչ ոճով պէտք է խօսէին: Ոչինչ չէ գրում նաեւ Շահխաթունեան (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 217-218): Հ. Միքայէլ Չամչեանի հետեւող է նաեւ Հ. Իգնատիոս Փափագեան (Եկեղեցական պատմութիւն, եր. 872): Հ. Միքայէլ Չամչեան Հայ Հայրապետներին պապականութեան հակամէտ ցոյց տալու համար միշտ շեղուելով բուն ազգային պատմական աղբիրներից՝ իւր պատքը զովացնում է լատին աղբիրներով կամ անորոշ «Յիշատ.: Թուղթ: Պատմ.» բառերով, որոնց հաւատարմութիւնը իհարկէ կասկածելի է: Ոչ լատին եւ ոչ յիշեալ անորոշ աղբիրները եւ ոչ լոկ իսկ այս կամ այն Կաթողիկոսի համակրութիւնը կարող են ապացոյց լինել համակրութեան առ պապական արժան, քանի որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ամբողջութիւնը գոհելով ամենայն բան՝ ցայսօր մնացել է ինքնուրոյն, ազատ եւ անկախ եկեղեցի:

³ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, գլ. ԻԵ.:

պատերազմների ժամանակ Ս. Էջմիածնի փայտածածկ շինութիւնները բոլորովին աւերուած լինելով՝ նորից մեծ մասամբ քար ու կրով շինեց, որ պատերազմական արհաւիրաց ժամանակ դիմանան: Նորից շինեց Տաճարի արեւելեան կողմի սինեակները, նորոգեց եկեղեցւոյ տանիքը, սալարկել տուեց եկեղեցւոյ շուրջը եւ սենեակների առաջը, Երեւանայ Ս. Անանիա Առաքելոյ անապատը, որ փայտաշէն լինելուն համար աւերուել էր՝ նորից քար ու կրով շինեց: 1637 թ. գնաց Ասպահան, տեղւոյն հայերի նուէրներն ստանալուց եւ Ս. Էջմիածին ուղարկելուց յետոյ՝ Ասպահան գաղթած երեւանցւոց օգնությամբ արքունի հրովարտակով Ս. Էջմիածին բերեց Ս. Լուսաւորչի Աջը, որ շահ Աբաս այլ նուիրական սրբութեանց հետ Մելքիսէթ Կաթողիկոսի ձեռքով ուղարկել էր Ասպահան:

Փիլիպպոս Յովհաննավանքում եղած դպրանոցը փոխադրեց Ս. Էջմիածին եւ ավելի բարեկարգեց: Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գայիանէի վանքերը, որ կիսաւէր էին, որովհետեւ տանիքները փուլ եկած՝ միայն որմերն ու սիւներն էին մնացել, նոր նորոգեց, ջրի սղութիւն տեսնելով Արագածից դէպի Շիրակայ կողմն հոսող մի վտակի (Գեօգալ-դարա ~ գեղեցիկ հովիտ) առաջն կտրեց ու նոր հուն բանալով՝ խառնեց Քասախ գետին, որով եւ շահ Փոքր Աբասից արտօնութիւն ստացաւ գետի ջրի կէսը վեր առնել Շահարի կոչեցեալ ջրանցքով: Նոյնպէս եւ Հրազդան գետի ջուրն աւելացրեց Սեւանայ ծովից նոր ջրանցք բանալով¹:

Փիլիպպոս պոլսեցւոց թախանձանաց գիշանելով՝ պատրաստուեց գնալ Կ. Պոլիս, տեղւոյն խառնակ գործերը կարգաւորելու, որովհետեւ փառասէր անձինք՝ մինչեւ անգամ աշխարհականներ, Պատրիարքական Աթոռն էին բարձրացել մեծամեծ գումարներ վատնելով, որով թէ իրենք եւ թէ եկեղեցիները ծանր պարտքի էին ենթարկուել: Կիրակոս Պատրիարք Արեւելցին եւ նրա փոխանորդ Յովհաննէս Ուռհայեցին այնքան սերտ յարաբերութիւն էին սկսել լատինների հետ, որ մինչեւ անգամ ոմն Կղեմէս Գալանոս լատին կրօնաւոր իրեն բժիշկ կեղծելով եւ Ղալաթիայում բնակութիւն հաստատելով՝ ոչ միայն մոռտք էր գտել հայ ոմանց տներում, այլեւ հայ հոգեւորականի սքեմ հագնելով՝ պատրիարքարանում սկսել էր ուսուցանել հայ մանուկներին: Ս. Էջմիածնի

¹ Միմեօն Երեւանցի, Ջամբո, եր. 23 եւ 191:

նուիրակ Դաւիթ վարդապետը Պատրիարք դառնալով՝ դատի ենթարկեց Կղեմէս Գալանոսին, որ հազիւ կարողացաւ ազատուել եւ Եւրոպա փախչել գաղղիացւոց դեսպանի ձեռքով: Բացի այս, Սսոյ կաթողիկոսները սկսել էին գրաւել Ս. Էջմիածնի թեմերը՝ իրենց ձեռնադրած եպիսկոպոսներին այդ վիճակները ուղարկելով:

Փիլիպպոս այս ամեն չարեաց առաջքը առնելու համար 1651 թ. մեծաշուք յուղարկաւորութեամբ եւ բազմաթիւ ուղեկիցներով գնաց Երուսաղէմ, ուր եկած էր նաեւ Սսոյ Ներսէս կաթողիկոսը: Չորս ամիս կացաւ Երուսաղէմում, Ս. Յակովբայ տաճարի բեմը բարձրացրեց եւ դասի հետ մարմարեայ գեղեցիկ յօրինուածովք սալարկեց, ժողով կազմեց բարեկարգութեան եւ 13 կանոններ սահմանեց, որոշելով նաեւ, որ իւրաքանչիւր կաթողիկոս իւր վիճակի համար միայն եպիսկոպոս ձեռնադրէ: Ժողովոյ որոշումները հաստատելուց եւ Սսոյ կաթողիկոսին, Երուսաղէմայ Աստուածատուր Պատրիարքին ու այլ ժողովականաց ստորագրել տալուց յետոյ՝ ծովային ճանապարհով նաւեց դէպի Կ. Պոլիս:

Փիլիպպոս Կ. Պոլսում պատրիարքական աղմուկներին վախճան տալու համար Եղիազար Անթապցու տեղ՝ Մուղղեցի Յովհաննէս վարդապետին պատրիարք կարգել տուեց, ժողովարարութեամբ վճարեց եկեղեցիների վրայ ծանրացած պարտքը եւ հաշտեցրեց բնիկներին նորեկների հետ, որոնց մեջ անհաշտ ատելութիւն կար, որովհետեւ բնիկները միշտ բռնանում էին նորեկների վրայ, եւ բոլոր ազգային գործերը միայն իրենք էին կամենում կառավարել եւ ուղղութիւն տալ: Ընդունելով Լեհաստանի Նիկոլ եպիսկոպոսի զղջումը՝ նրան արձակման, իսկ Լեհաստանի հայոց՝ օրհնութեան թուղթ տուեց, որովհետեւ Մովսէս Կաթողիկոսը բանադրել էր Նիկոլ եպիսկոպոսին՝ նրա հակազգային գործոց եւ խառնակերաց, մոլի ու գայթակղեցուցիչ վարուց համար, եւ այսպէս ժողովրդեան անհուն համակրութիւնը եւ առատ նուէրը հետն ունենալով՝ 1653 թ. հասաւ Ս. Էջմիածին, 1654 թ. ձեռք զարկեց տաճարի արեւմտեան դռան կից կառուցանել զանգակատուն, բայց չաւարտած՝ 1655 թ. Մարտի 25-ին 22 տարի Հայրապետական իշխանութիւն վարելուց յետոյ՝ վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Հռիփսիմէի վանքում:

Ա. ԺՈՂՈՎ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՅ 1651 թ.¹

Ա. Ս. Էջմիածնայ եւ Սսոյ Աթոռոց Կաթողիկոսների մէջ սէր եւ միաբանութիւն լինի եւ իւրաքանչիւր կաթողիկոս իւր վիճակի նուիրեալը ձեռնադրի եւ ոչ ուրիշները: Եւ եթէ պատահի ուրիշի վիճակից ձեռնադրել մէկին՝ իւր վիճակի մէջ տեղաւորի նրան, եւ ձեռնադրուածը եթէ այն վիճակից փոխուի այլ կաթողիկոսի վիճակ՝ անընդունակ լինի:

Բ. Նուիրեալն եւս իրենը թողած՝ իրաւունք չունի ուրիշ կաթողիկոսի մօտ գնալ, այլ իւր կաթողիկոսի մօտ պէտք է մնայ:

Գ. Առանց ժողովրդոց խնդրանքի եւ վկայական թղթերի չձեռնադրուի ոք եպիսկոպոս:

Դ. Ինչ պատճառ եւս լինի՝ մի եպիսկոպոս ուրիշի վիճակ ամենեւին չյափշտակի:

Ե. Մի վիճակի երկու եպիսկոպոս, երկու առաջնորդ չլինի՝ եթէ շատ կարեւոր պատճառ չկայ:

Զ. Եպիսկոպոսը չհամարձակուի ուրիշի վիճակից ձեռնադրութիւն անել, իսկ եթէ համարձակուի՝ ինքն էլ, ձեռնադրուածն էլ լուծուեն:

Է. Եպիսկոպոսը առանց իւր կաթողիկոսի հրամանին եթէ կաշառքով կամ այլազգեաց բռնութեամբ համարձակուի իշխել ուրիշի վիճակի՝ կարգաւոյժ լինի:

Ը. Մի վարդապետ (ծայրագոյն) չհամարձակուի անխտրաբար վարդապետութիւն տալ ուրիշի, եթէ նուիրեալը ամենքի վկայութիւնով ուսմամբ, առաքինութեամբ, հասակով եւ աստուածային երկիւղով կատարեալ չլինի, որովհետեւ այս պատճառով շատ անկարգութիւններ եւ գայթակղութիւններ մտան եկեղեցու մէջ: Եթէ առ ոչինչ համարեն այս պատուէրը՝ իշխանութեան տուողը իշխանութիւնից զրկուի, իսկ առնողը՝ անընդունակ լինի²:

Թ. Քահանայն եւ այլ ժառանգաւորը իւր եպիսկոպոսից ընդունի ձեռնադրութիւն՝ իւր ժողովրդի հաւանութեամբ: Եթէ այսպէս չլինի՝ կարգաւոյժ լինի:

Ժ. Եպիսկոպոսներին եւ քահանաներին սահմանեալ իրաւունքն ու հասոյթը եպիսկոպոսներն ու քահանայքը ստանան Հայրապետական կանոնների համեմատ եւ միմեանց չզրկեն, որի համար շատ տրտումը ենք լսում միշտ:

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, եր. 255-256:

² Ը. յօդուածը, ի դէմս սոսկ վարդապետի՝ անգործադրելի է, վասնզի ձեռնադրութիւն եւ աստիճան տալը եպիսկոպոսաց միայն վերապահեալ է, իսկ պատմութեան մէջ յիշուած վարդապետները եպիսկոպոս են եղել եւ մեծ վարդապետ կոչվել են ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան ունենալուն եւ իրենց աստուածաբանական հմտութեան ու ճարտար քարոզիչ լինելու համար:

ԺԱ. Քահանայք իրար չգրկեն միմեանց ծուխ եւ հատոյթ յափշտակելով կեղծաւոր բարեձեւութեամբ կամ ալլազգեաց բռնութեամբ, ալլ ամեն մէկը իւր բաժնովը բաւականանայ: Եթէ այսպէս չլինի՝ հարձակոտողը կարգալուծ լինի:

ԺԲ. Երբ որ պատրաստվում եմ մի աղջկա մշան դնել մի երիտասարդի համար, այդ բանը կանայք կամ ժողովուրդը կամ քահանայք առանց մանրակրկիտ քննութեան կամ առաջնորդի գիտութեան չհամարձակուեն անելու, ալլ քահանայք շատ անգամ քարոզեն եկեղեցում եւ յայտնեն բոլորին, որ եթէ մէկը տեղեակ է մրանց ազգացեղութեանը, ազդարարութիւնը լսելով՝ գայ յայտնի, եւ այսպէս շատ քննութիւններից լետոյ, եթէ մրանց (ամուսնացեալների) մէջ ազգացեղութիւն չլինի՝ քահանայքը բոլոր քահանաների եւ ժողովրդոց առաջը մշանը օրհնեն եւ հաստատուի գործը:

ԺԳ. Այրի քահանայքը, եթէ պարկեշտ եւ ծեր լինեն եւ կամ սնուցելու մանուկներ ունենան՝ եկեղեցում կենան: Եթէ այսպէս չլինի՝ գնան վանքերն ու անապատները, եւ եթէ չգնան՝ ժառանգութիւնից եւ կարգից զրկուեն:

ԳԼ. Դ.

Յակովբ Դ. Զուղայեցի եւ Գրա ջանքը իւր տպագրութեան ծաղկեցնելու մասին: Յակովբ Կաթողիկոսի ղեկավարութիւնը ջրի համար: Եղիազար Այնթապցու արկածները: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի շփոթութիւնները: Թըլթըլեանք: Յակովբ Դ.-ի Երուսաղէմ եւ Կ. Պոլիս գնալը: Եղիազար Այնթապցու կաթողիկոսանալը եւ խոտովութիւնները: Յակովբ Կաթողիկոսի երթն ի Կ. Պոլիս եւ լերուսաղէմ: Եղիազարի կաթողիկոսութիւնը լերուսաղէմ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքական խոտովութիւնները եւ Յակովբ Կաթողիկոսի մորից Կ. Պոլիս գնալն եւ այնտեղ վախճանուիլը: Նիկոլ եպիսկոպոս եւ Լեւոստանի հայոց կորուստը:

Փիլիպպոսին յաջորդեց Յակովբ Դ. Զուղայեցի, որ աշակերտելով Նոր Զուղայոլ առաջնորդ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն՝ նրանից արեղայ ձեռնադրուեց: 1646 թ. եկաւ Ս. Էջմիածին, մեծամեծ ծառայութիւններ կատարեց եւ Փիլիպպոս Կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուեց, կարգուեց Մաղարթայ Ս. Ստեփաննոսի վանաց առաջնորդ եւ ի հիմանէ վերաշինեց նոյն վանքը, որ առաջ փոքր մենաստան էր:

Յակովբ Դ. յաջորդելով Փիլիպպոս Կաթողիկոսին՝ 1655 թ. Ապրիլի 8-ին Ծաղկազարդի օրը Ս. Օծունմն ընդունեց: Նա հայկական տպագրութիւնը ծաղկեցնելու համար Փիլիպպոսի նօտար Ծարեցի Մատթէոս սարկաւազին Եւրոպա ուղարկեց: Մատթէոս Ծարեցի Ամստերդամ քաղաքում իւր հաստատած տպարանը պարտքերի հետ իւր կենաց վերջին օրերում յանձնեց Ուշուոյ Ս. Սարգսի վանահայր Երեւանցի Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիսին, որ Հոլանդիայում վաճառականութիւն էր անում: Աւետիս տպարանը յանուն Ս. Էջմիածնի վերակոչելով՝ Յակովբ Դ. Կաթողիկոսի հաճութեամբ յանձնարարականով իւր եղբայր Ոսկան վարդապետ Երեւանցուն կանչեց Ամստերդամ, որ սկսեց յառաջ վարել տպագրութեան գործը, հրատարակելով կրօնական եւ պատմական գրքեր՝ ընդ որս եւ Աստվածաշունչ Ս. Գիրքը:

Յակովբ Դ. Զուղայեցի՝ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի սկսած զանգակատան շինութիւնը մեծ դժուարութեամբ աւարտելուց յետոյ, 1658 թ. անձամբ գնաց Ասպահան, կաթողիկոսութեան հաստատութեան հրովարտակը ստանալով վերադարձաւ Ս. Էջմիածին եւ սկսեց շինութեան ու բարեկարգութեան հոգ տանել: Ստորերկրեայ ջրանցքը շինեց (քանքան) Քասախ գետից մինչեւ վանքը, գետի սուզմունքից մաքուր եւ վճիտ ջուր բերելով, արտորէից ոռոգման համար շինեց երեք հատ լճեր, մէկը՝ վանքի հիւսիսա-

յին կողմը երեք վերստ^[28] հեռաւորութեամբ (Քարաքթի գետ), մէկը՝ Ս. Հռիփսիմէից դէպ հիւսիս-արեւելք փոքր ինչ հեռաւորութեամբ, իսկ երրորդը՝ Մանկասար կոչուած այգիների մօտ: Շինեց ուրիշ լճեր եւ քանքաններ եւս, ուր որ յարմար դատեց¹:

Մինչ Յակովբ Դ. Զուղայեցի այս շինութեանց հոգսերով էր զբաղուած՝ ոմն Ոնոփրիոս անուն վարդապետ իւր մի քանի համախոհների հետ սկսեց ըմբոստանալ Կաթողիկոսի դէմ, եւ բանակցել Երուսաղէմայ Պատրիարքական փոխանորդ Եղիազար Այնթապցու հետ՝ համոզելով, որ դայ Ս. Էջմիածին եւ խոստանալով, որ կկաթողիկոսացնէ նրան:

Եղիազար Այնթապցի, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնից ընկել էր Փիլիպպոս Կաթողիկոսի ձեռքով, մնալով Կ. Պոլսում՝ Փիլիպպոսի մահուանից յետոյ միացաւ Յովհաննէս Մուղնեցու հակառակորդների հետ եւ Մարտիրոս վարդապետ Կաֆայեցու գործակցութեամբ Մուղնեցուն պատրիարքութիւնից հանեց, բայց ինքն եւս չկարողացաւ պատրիարք դառնալ, որովհետեւ պատրիարքութեան թեկնածուները շատ էին, որոնց մէկն էր ոմն Թոմա վարդապետ Բերիացի՝ համախոհ Կղեմէս Գալանոսի:

Այս խառնաշփոթ ժամանակին Երուսաղէմայ Աստուածատուր Պատրիարքն եւս Կ. Պոլիս եկաւ բողոքելու յունաց դէմ, որոնք հայոց իրաւասութեան ենթարկեալ Հայր Աբրահամի վանքը զրաւել էին: Աստուածատուր Պատրիարքը տեսնելով, թէ հայոց մեծամեծները զբաղուած են իրենց պատրիարքարանի աղմուկներով՝ դիմեց Եղիազար Այնթապցուն, եւ նրա ձեռքով ոչ միայն Հայր Աբրահամի, այլեւ Ս. Ծննդեան տաճարի մի դռան իրաւունք եւս ստացաւ, ուստի եւ Եղիազարին իւր փոխանորդ նշանակելով՝ ուղարկեց Երուսաղէմ:

Եղիազար Երուսաղէմում մի մի թակոյկ ոսկի եւ արծաթ գտնելով՝ մինչ պատրաստվում էր շինութիւնների ձեռք զարկել եւ ահա յոյները առիթ ունենալով եպարքոսի փոխուելը՝ նորից յետ ստացան Հայր Աբրահամի վանքը եւ ծանր ամբարտաւանութիւններ արին Եղիազարի վրայ, որ Սինայ փախչելով՝ ազատուեց մահից: Աստուածատուր Պատրիարքը ոչինչ չկարողանալով անել՝ լքեալ սրտով վերադարձաւ Երուսաղէմ, իսկ յոյները հրովարտակ հանեցին Ս. Յակովբայ վանքին եւս տիրելու եւ Եղիազարին գլխատել տալու:

¹ Միմեօն Երեւանցի, Ջամբո, եր. 197-200:

Եղիազար Այնթապցի այս հրամանի Երուսաղէմ հասնելը լսելով՝ թանկագին ընծաներով կարողացաւ առժամանակ մի հրամանի կատարումն յետ ձգել, այլեւ յաջողեց Դամասկոսի կուսակալին մի թուղթ գրել տալ դէպի եպարքոսը, թէ յունաց գանգատները հայոց մասին զրպարտութիւն են, թէ որովհետեւ ամեն ազգ Երուսաղէմում իւր առանձին տեղն ունի, այսպէս եւս Ս. Յակովբայ վանքը հայոցը լինելով՝ անհնարին է յունաց յանձնել: Կուսակալը այս թուղթը ի հաշիւ Եղիազարի թանկագին ընծաներով յատուկ պաշտօնէի ձեռքով ուղարկեց եպարքոսին: Եղիազար եւս առանձին մարդիկ ուղարկեց Կ Պոլիս՝ յայտնելու գործի եղելութիւնը: Աստուածատուր Պատրիարքն եւս գնաց Կ. Պոլիս: Դամասկոսի կուսակալը շահի ակնկալութեամբ իւր մօտ էր պահում Եղիազարին՝ խոստանալով Ս. Յակովբայը դարձեալ հայոց յանձնել, բայց Եղիազար տեսնելով, որ խոստման վախճան չկայ, գաղտ խոյս տուեց գնալ Կ. Պոլիս, եւ դեռ չհասած՝ Թրլթրլեանց մատնութեամբ բռնուեց, տարուեց եպարքոսի մօտ եւ չարաչար տանջանքից յետոյ երկաթի կապանքներով երեսուն եւ չորս օր բանտարկուեց: Վերջապէս, ազատուելով բանտարկութիւնից եւ դիպող առիթ ունելով եպարքոսի խնջոյքը իւր որդու Կարնոյ կուսակալ նշանակուելուն համար՝ դիմեց եպարքոսին եւ արքունի հրովարտակով 1659թ. յունաց ձեռքից ազատեց Ս. Յակովբայ վանքը:

Յովհաննէս Մուղնեցու անկումից յետոյ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը թափուր էր մնացած, եւ այսպէս մնալուն պատճառն էին տեղակալ կոչուող աշխարհական անձինք: Տաճկաց կառաւարութիւնը այս դրութեան վախճան տալու համար առաջարկեց հայոց անպատճառ պատրիարք ընտրել, եւ մինչ հայերը երկարաձգում էին գործը, Թոմա վարդապետ Բերիացին ի տեղի 140.000 փողի 400.000 խոստանալով ի նպաստ արքունի գանձուն՝ ստացաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան իրաւունքը, իւր իրաւասութեան տակ ունենալով նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, եւ որովհետեւ ինքը Ագրիանուպոլսում եպարքոսի մօտ էր, Կ. Պոլսում իւր փոխանորդ կարգեց Նիկողայոս Թուլկարանցուն, իսկ նրան գործակից՝ Բերիացի Դաւիթ վարդապետին ու վանեցի Թրլթրլ կոչուած Աստուածատուր քահանային:

Այս լուրը առնելուն պէս՝ տեղակալ կոչուող աշխարհականք որոշեցին ամենեւին չընդունել Թոմային եւ նրա համախոհներին: Մինչ այս մինչ այն՝ Թոմա վարդապետ պատրիարքական չքով

Հասաւ Կ. Պոլիս: Տեղակալները տեսնելով, որ ոչինչ չկարողացան անել, սկսեցին ժողովրդին գրգռել Թոմայի դէմ ասելով, որ նա պատրիարքարանի հարկը ծանրացրեց, ինքնակամ եկեղեցու իրաւունքը յափշտակեց եւ Երուսաղէմի Աթոռը նուաստացրեց:

Ժողովուրդը գրգռուած այս շշուկներով՝ դիմեց եպարքոսի փոխանորդին բաւականութիւն խնդրելու՝ գահընկեց անելով Թոմային: Բողոքը աւելի եւս զորաւոր կացուցանելու համար յայտնեցին, որ Թոմա հարազատ հայ չէ, այլ կաթոլիկ, եւ թէ նա Եւրոպայից եկած է իբրեւ լրտես: Թոմա վարդապետ պարտաւորուեց եւ մնաց մահապարտների բանտում 29 օր, որին հակառակորդը բանտում սուրճի հետ թոյն տուին եւ սպանեցին 1658 թ.:

Թոմայի կուսակցութիւնը իւր պարագլուխ Թըլթըլ Աստուածատուր քահանայի անուամբ Թըլթըլեանք կոչուած եւ նրա հակառակորդները երկար ժամանակ միմեանց դէմ զինուած՝ մեծամեծ չարիքը հասցրին միմեանց եւ եկեղեցուն, ծանր տուգանքների ենթարկելով միմեանց եւ եկեղեցուն:

Այս խռովութեանց ժամանակ Եղիազարի ջանքով պատրիարք նշանակուեց նրա եւ Աստուածատուր Պատրիարքի աշակերտ Մարտիրոս Կաֆայեցի, որ եկեղեցիների վրայ հազարական դահեկան տուրք նշանակեց՝ տուգանքներից եւ այլ ծախսերից առաջացած պարտքը վճարելու համար: Այս բանն եւս մեծ խռովութեանց տեղի տուեց եւ Մարտիրոս Կաֆայեցի Թոմայի մահուան տուգանքը վճարելու հրովարտակը եկեղեցում կարգաւ չթողելուն համար մի քանի գլխաւորների հետ մահապարտների բանտը դրուեց եւ թէեւ շուտով միջնորդների ու ծանր ընծաների շնորհիւ ազատուեց, բայց դարձեալ քառասնօրեայ արգելանքի ենթարկուեց պատրիարքութեան հարկը ի տեղի 140.000 փողի՝ Թոմայի խոստացած 400.000 փողը վճարելուն համար: Ձեռնտուութեամբ տիվրիկցւոց, որ շատ փարթամացած էին Կ. Պոլսում՝ տեղւոյն առաջնորդ Ղազար վարդապետ պատրիարք դարձաւ, իսկ Մարտիրոս Կաֆայեցի գոլով Ս. Էջմիածին՝ Յակովբ Կաթողիկոսից ձեռնադրուեց Խրիմի եպիսկոպոս: Ղազարի ձեռքից էլ պատրիարքութիւնը ձեռնտուութեամբ Թըլթըլեանց խլեց Ս. Էջմիածնի նուիրակ ոմն Յովհաննէս Թութունջի մականուանեալ, որ ժողովրդեան անունով մի հանրագրութիւն պատրաստել տուեց, որով յայտնում էր, որպէս թէ պոլսեցիք կամենալով Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ մնալ՝ տիվրիկցի Ղազարին գահընկեց են արել

եւ տեղը Ս. Էջմիածնի նուիրակութեան արդիւնքով կարգել են Ս. Էջմիածնի հարազատին ու խոստանում են նրա պատրիարքութեան հասոյթից Ս. Էջմիածնի նուիրակութեան ծախսեալ դրամները հետզհետէ Ս. Էջմիածին ուղարկել:

Թղթատարները Կ. Պոլսից հազիւ էին հեռացել՝ տիվրիկցի Ղազարի կուսակրաց մատնութեամբ բռնուեցին եւ ծանր տուգանքներով հազիւ ազատուեցին, իսկ Յակովբ Զուղայեցի լսելով Յովհաննէս վարդապետի արարքը՝ զայրացաւ եւ գրեց պոլսեցւոց, թէ Ղազարի յայտնի ատելութիւնը դէպի Ս. Էջմիածին՝ իրեն ատելի էր կացուցանում ժողովրդեան մօտ եւ Ս. Էջմիածնին սիրելի, իսկ Յովհաննէս իւր կեղծաւորութեան շնորհիւ թէ իրեն եւ թէ Ս. Էջմիածինը ատելի պէտք է դարձնէ ժողովրդեան: Կաթողիկոսի այս թղթովն Յովհաննէս աւելի եւս ատելի դարձաւ ժողովրդեան եւ գահընկեց եղաւ, բայց եւ շուտով դարձեալ պատրիարքութեան իրաւունք ստացաւ Եղիազար Այնթապցու եւ Թրլթրլեանց ձեռնտուութեամբ, որոնք յաջողել էին իրենց կողմը յանկուցանել հակառակ Ս. Էջմիածնի ցանկութեան՝ Ս. Էջմիածնի նուիրակներին:

Ճարտար, հնարագէտ եւ գործունեայ Եղիազարը, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնից արձակուելուց յետոյ Երուսաղէմի Պատրիարքի փոխանորդ կարգուելով՝ Երուսաղէմում հայոց վերաբերեալ տնօրինական տեղեաց իրաւունքը պահպանելու համար մեծամեծ նեղութիւններ կրել էր՝ 1663 թ. առիթ ունենալով Սսոյ խաչատուր կաթողիկոսի Երուսաղէմում լինելը, եւ Ս. Էջմիածնի միաբան ոմն Ռնոփրիոս վարդապետի ու նրա համախոհների դրդումը՝ կամեցաւ գոնէ տաճկահայոց վրայ կաթողիկոս լինել: Ուստի, խաչատուր կաթողիկոսի հետ դաշն կապեց, որ նա Կիլիկիայի կաթողիկոս մնայ, իսկ ինքն՝ մնացեալ օսմանեան հայոց: Այս դաշինքից յետոյ, մինչ խաչատուր կաթողիկոս Կիլիկիա վերադառնալիս ոմն Անդրէաս ասորու ասորւոց հակաթող կաթողիկոս էր օծում Բերիայում, Դաւիթ վարդապետ Բերիացի գրգռուած ասորւոց միւս կաթողիկոսից՝ գնաց Կ. Պոլիս, եւ զանազան մեղադրութիւններ բարդելով խաչատուրի վրայ՝ Սսոյ կաթողիկոսութեան իրաւունք ստացաւ, եւ Սիւս հասնելով՝ կաթողիկոս օծուեց:

Խաչատուր կաթողիկոս Սսոյ եւ Եղիազար փութացին Կ. Պոլիս: Առաջինը՝ իւր ձեռքից յափշտակուած կաթողիկոսութեան համար բողոքելու, իսկ երկրորդը՝ օսմանեան հայոց վրայ կաթողիկոսութեան հրովարտակ ստանալու, որ եւ ստացաւ եպարքոսի

մօտ մեծ ազդեցութեան տէր Ապրօ Ձէլէպիի խորհրդով եւ լռելայն վերադարձաւ Բերիա, ուր հրաւիրեց նաեւ Խաչատուր կաթողիկոսին՝ կաթողիկոսական օծումն ընդունելու համար: Պոլսեցիք երբ իմացան այս՝ ապշեցին, եւ Երեմիա Ձէլէպիին, որ բանագէտ ու գրագէտ մարդ էր՝ ուղարկեցին Եղիազարի մօտ համոզելու, որ նա հեռի մնայ ազգը երկպառակող իւր խորհրդից: Սակայն, ոչինչ արդիւնք չունեցաւ Երեմիա Ձէլէպիի պատգամաւորութիւնը, եւ Խաչատուր կաթողիկոս Բերիա հասնելուն պէս տեսնելով Եղիազարի հրովարտակը՝ նրան 1664 թ. կաթողիկոս օծեց: Եղիազար կաթողիկոսութեան հետ ստացել էր եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան իրաւունքը, բայց երբ հասաւ Երուսաղէմ՝ Աստուածատուր պատրիարքից տեղւոյն կուսակալի ձեռքով մերժուեց, ուստի եւ սկսեց դեգերել Եգիպտոսում, Դամասկոսում եւ այլ տեղեր: Կ. Պոլսոյ ժողովուրդը սկսեց երկպառակուել՝ մի մասը, մանաւանդ պարսից երկրից գաղթածները, որ արեւելցի էին կոչվում՝ Ս. Էջմիածնի կողմն էին, իսկ անատօլիացիք եւ Կ. Պոլսոյ բնիկները՝ մեծ մասամբ Եղիազարի կողմն էին:

Յակովբ Դ. Կաթողիկոս Զուղայեցի այս շփոթութիւնը եւ խռովութիւնը հանդարտեցնելու համար ամենայն տեղ սիրոյ եւ խաղաղութեան գրեթե ուղարկեց եւ յատկապէս Երուսաղէմ ու Սիս: Յատուկ պատգամաւոր ուղարկեց նաեւ Եղիազարի մօտ համոզելու, որ խռովութեան պատճառ չգառնայ:

Ս. Էջմիածնի ի սրտէ համախոհների թելադրութեամբ եւ հարուստ ընծաներով հրապուրած Դամասկոսի եւ այլ տեղեաց կուսակալները խնդրակներ կարգեցին Եղիազարին կալանաւորելու, բայց նա ծպտեալ տաճիկ վաճառականի տարագով, ինչպէս շատ անգամ արել էր, մեծամեծ դժուարութեամբ հասաւ Կ. Պոլիս, ապա Ազրիանուպոլիս, ուր էր եպարքոսը, եւ թէեւ չյաջողեց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ձեռք բերել, բայց Ապրօ Ձէլէպիի օգնութեամբ հաստատուեց իւր կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ:

Այս խռովութեանց վերջ տալու համար Յակովբ Կաթողիկոս Զուղայեցի գնաց Զմիւռնիա, եւ Կ. Պոլիս գնալու տեղ՝ Երուսաղէմ գնաց Աստուածատուր Պատրիարքի ու նրա փոխանորդ Մարտիրոս Կաֆայեցու հետ նախապէս խորհելու համար:

Մինչ Յակովբ Երուսաղէմում էր, Եղիազար կաթողիկոսական հրովարտակի հետ ստանալով նաեւ Երուսաղէմայ խնամակալութեան իրաւունքը, երբ վերադառնում էր Երուսաղէմ, Թըլթը-

լեանք յայտնեցին կառավարութեան, թէ ծանր ամբաստանութիւն ունեն Նղիազարի վրայ, եւ զինուորներ ժիջոցաւ Նղիազարին Բուրսայից յետ դարձրին Կ. Պոլիս, ուր Նղիազար յարգելի եւ համակրելի դարձաւ իւր պերճախօս քարոզութեամբն եւ վայելուչ վարմունքով:

Նղիազարի յաջողութեան լուրը Երուսաղէմ հասնելուց յետոյ Նղիազարի մասին Աստուածատուր Պատրիարքից եւ տեղւոյն դատաւորից ամբաստանութեան թուղթ առնելով՝ Մարտիրոս Կաֆայեցի հասաւ Կ. Պոլիս, եւ սկսեց Թըլթըլեանց ու արեւելցի կոչուածների ետ միասին Նղիազարի դէմ գործել, բայց Նղիազարը եպարքոսի խորհրդակից Ապրօ Չէլէպիի հրահանգութեամբ եւ Մարտիրոս Կաֆայեցու անխորհուրդ ու յողդողդ վարմանց շնորհիւ 1666 թ. ստացաւ նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը: Կ. Պոլսից շրջաբերական թղթեր ուղարկեց ամենայն տեղ եւ Երուսաղէմ՝ պատուիրելով երուսաղէմացւոց, որ եթէ Յակովբ Կաթողիկոս ուխտի համար եկած է՝ սիրաշահելով ճանապարհ դնեն, իսկ եթէ ոչ՝ իսկոյն արտաքսեն: Յակովբ իմանալով այս՝ ինքնին դուրս եկաւ Ս. Յակովբեանց վանքից եւ գնաց յունաց վանքը, եւ վերջապէս վեր առած պարտուց պարտատէրների հետ եկաւ Կ. Պոլիս: Նղիազար նախքան Երուսաղէմ վերադառնալը՝ Կ. Պոլսում մեծ հանդէսով եօթն եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, եւ ճանապարհ դուրս գալուց յետոյ միայն լսեց Յակովբի Կ. Պոլիս գալը: Յակովբ Իսկիւտարում բնակութիւն հաստատեց եւ նրա գալստեան լուրն առնելով ոչ միայն Թըլթըլեանք եւ արեւելցիք, որ Ս. Էջմիածնի նախանձախնդրի դէրն էին ստանձնել, յայցելութիւն շտապեցին, այլեւ քաղաքի հայազգի մեծամեծները եւ նոյնինքն Նղիազարի պաշտպան Ապրօ Չէլէպին:

Յակովբ Դ. իւր քաղցր բնավորութեամբ եւ առաքինի վարքով գրաւեց նաեւ Նղիազարեանների սիրտը, գնաց Ադրիանուպոլիս, Նղիազարին պատրիարքութիւնից արքունի հրովարտակով հանելուց յետոյ՝ Մարտիրոս Կաֆայեցուն Երուսաղէմի Պատրիարք, իսկ Սարգիս Թէքիրդացուն՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կարգեց եւ օսմանեան հայոց վրայ եւս կաթողիկոսութեան հրովարտակ ստանալով՝ 1667 թ. վերադարձաւ Ս. Էջմիածին:

Նղիազար հաճելով Երուսաղէմայ եւ Դամասկոսի կուսակալների սիրտը՝ դարձեալ սկսեց վարել կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան իրաւունք, իսկ Մարտիրոս Կաֆայեցի մնալով Կ.

Պոլսում՝ միշտ խռովութեանց պարագլխի դերը սկսեց խաղալ, որովհետեւ Սարգսի մահից յետոյ, երբ կամենում էր պատրիարք դառնալ՝ ժողովուրդը չընդունեց նրան, այլ ընտրեց Ս. Էջմիածնի միաբան Մեղրեցի Ստեփան վարդապետին, որ զգօնամիտ մարդ լինելով՝ մինչեւ իւր մահը 4 տարի խաղաղութեամբ վարեց իւր իշխանութիւնը: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը շնորհիւ Թըլթըլեանց եւ Մարտիրոս Կաֆայեցու՝ կարճ ժամանակով խաղալիք մնաց Յովհաննես Ամասիացու, Անդրէաս եւ Կրպէ (Կարապետ) կոչեցեալ տգէտ քահանաների ձեռքը: Մինչեւ անգամ օսմանեան բանակի հացագործ Էքմէքչի Սարգիս ոմն ստանալով պատրիարքութեան իրաւունք՝ քահանայ ձեռնադրուեց եւ սկսեց վարել իւր իշխանութիւնը:

Յակովբ Դ. Ջուղայեցի այս չարեաց առաջըր առնելու համար 1679 թ. չնայելով իւր ծերութեան՝ նորից հասաւ Կ. Պոլիս, եւ խաղաղութեան հնար գտնելու համար հրաւիրեց նաեւ Եղիազարին, եւ խորհրդով Երեմիա Չէլէպիի՝ Մարտիրոս Կաֆայեցուն ուղարկեց Երուսաղէմ Եղիազարի հետ հաշտուելու:

Պենտեկոստէի տօնից յետոյ, երբ Եղիազար պատրաստվում էր Կ Պոլիս գնալ, Յակովբ Դ. Ջուղայեցի հիւանդացաւ եւ 82 տարեկան հասակում 1680 թ. Օգոստոսի 2-ին վախճանուեց ու մեծ պատուով թաղուեց Բէյօղլուի հասարակաց գերեզմանոցում¹:

Յակովբ Դ. Կաթողիկոսի օրով՝ այս ընդհանուր խառնաշփոթութեան ժամանակ, Լեհաստանի հայերի մէջ եւս մեծ խռովութիւն կար տեղւոյն Նիկոլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսի պատճառով², որ Մելքիսէթից՝ հակառակ ժողովրդեան ցանկութեան, 1628 թ. ապօրինաբար եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ իւր ապօրէն գործերով ժողովրդին միշտ ատելի մնաց, վասնզի թէ իւր իշխանութիւնը բռնի հաստատել տալու եւ թէ իւր սեղեխներին բաւականացնելու համար վատնում էր եկեղեցու գոյքը, որ մեծ գայթակղութիւն էր պատճառում ժողովրդեան:

¹ Հ. Միքայէլ Չամչեանն ասում է, որ Յակովբ Կաթողիկոս պապին հպատակութեան ու մահուան անկողնում ուղիղ հաւատոյ (կաթողիկոսեան) դաւանութեան թուղք է գրել (Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Գ., եր. 719): Սիմէոն Կաթողիկոս (Ջամբո, եր. 23-25) եւ Շահ-խաթունեան (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 219-221) ոչինչ չեն գրում: Հ. Միքայէլ Չամչեանի աղբիւրներն են անյայտ «Յիշատ.: Պատմ.»: Ձո՛ւր ջանք:

² Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, գլ. ԻԸ.: Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցոյն Հռովմայ: Ս. Պետերբուրգ, 1884:

Նիկոլ եկեղեցական կանոններից շեղուելու համար յանդիմանութիւն ստացած լինելով Ս. Էջմիածնի նուիրակ Գրիգոր Կեսարացունց, նրա դէմ վրէժխնդրութեան համար նախ եկեղեցու դռները փակեց եւ ապա քաղաքական իշխանութեան ձեռքով յետ դարձրեց նրան որպէս օսմանեան տէրութեան լրտես: Այս բանը նոյնպէս մեծ զայրոյթ պատճառեց ժողովրդեան մէջ: Մովսէս Կաթողիկոս ժողովրդին եւ Նիկոլին հաշտեցնելու համար Կեսարացի խաչատուր վարդապետին ուղարկեց իւրով նուիրակ: Նիկոլ սկզբում կամեցաւ նուիրակին իւր կողմը գրաւել, բայց երբ տեսաւ, թէ ոչ միայն իւր այս մտադրութիւնը չկատարուեց, այլեւ դատաստանի է հրաւիրում, ապաւինեց կաթողիկ բոկոտն Կարմեւեանց վանքը եւ ընդունելով կաթողիկութիւն՝ մնաց Հռոմայ գերիշխանութեան տակ: Ժողովուրդը իմանալով այս՝ փակեց եկեղեցու դռները, եւ ուխտեց բնաւ չընդունել ուրացեալ Նիկոլին, բայց Նիկոլ չըջապատուած լատին կրօնաւորներով, կաթողիկ ժողովրդով եւ զինուորականներով՝ խորտակեց եկեղեցեաց դռները եւ տիրացաւ նրանց:

Ժողովուրդը այս բռնութիւնը տեսնելով՝ դիմեց կառավարութեան, եւ թէեւ յարքունուստ հրաման ստացաւ եկեղեցիներին տիրանալ, բայց տեսնելով, թէ ոչ միայն Նիկոլին, այլեւ ամբողջ կաթողիկութիւնը իւր դէմ ունի, ինքն եւս պարտաւորուեց ի վերին երեսս կաթողիկութիւն կեղծել՝ ներկայացնելով պապի գերիշխանութիւնը հաստատող հայերէն մի հին գրուածք: Կառավարութիւնը պահանջեց, որ այդ թուղթը վաւերացուած լինի Կաթողիկոսից, եւ երբ հայքը լսելով Փիլիպպոս Կաթողիկոսի Կ. Պոլսում լինելը՝ շտապում էին գալ նրա մօտ վաւերացնելու յիշեալ թուղթը, Նիկոլ շտապեց, եւ զղջմամբ 1652 թ. Կաթողիկոսից ներման եւ օրհնութեան թուղթ ստացաւ, վերադարձաւ իւրով եւ զղջացած՝ սկսեց հովուել ժողովուրդը Հայաստանեայց Եկեղեցւոց հոգւոյն համեմատ: Ժողովուրդը տեսնելով այս՝ շատ ուրախացաւ եւ ի սրտէ հաշտուեց Նիկոլի հետ, որ սահմանեց ամեն տարի տօնել այս հաշտութիւնն ու միութիւնը:

Նիկոլ երկար ժամանակ չկարողացաւ ժողովրդեան սիրտը գրաւած պահել իւր զեղծ վարք ու բարքով եւ եկեղեցական իրեղէնները վատնելու տրամադիր մոլութեամբ, ուստի եւ ժողովուրդը առիթ ունենալով պապի նուիրակի իւրով գալը՝ չարաչար գանգատեց Նիկոլի վրայ: Նուիրակը յուսադրելով ժողովրդեան,

Թէ շուտով չարեաց պատճառն եղող Նիկոլին մէջտեղից կբառնայ, Կ. Պոլսում յօգուտ պապականութեան իւր սխրագործութեամբ յայտնի Կղեմէս Գալանոսին Հռոմից բերել տալով՝ Իլվովի հայոց ուսուցիչ եւ քարոզիչ կարգեց: Ժողովուրդը, որ ի վերին երեսս միայն կաթողիկոսին էր կեղծել՝ Կղեմէս Գալանոսի եւ Նիկոլի անխոնջ ջանքին երկար ժամանակ դիմադրեց եւ 1666 թ. առաջին անգամ Կամենից քաղաքում մատուցուած լատինական ծէսով պատարագով գրգռուած՝ դադարեց եկեղեցի գնալուց: Աստուածային Ս. Խորհրդին հաղորդուելու եւ ըստ Հայաստանեայց արարողութեան ժամկարգութիւն լսելու համար ժողովուրդը գնում էր մերձակայ քաղաքները, մինչեւ որ լատին կրօնաւորները քաղաքական իշխանութեան ձեռքով այդ եւս արգելեցին: Լատին կրօնաւորները արգելեցին Ոսկան վարդապետի տպած գրքերի վաճառումն եւս¹, շատ աշխատեցին այդ տպարանը Իլվով փոխադրելով իւրացնել², բայց տեսնելով, թէ բոլոր ջանքը իզուր անցաւ՝ տպարանի Մարսէլ փոխադրուած ժամանակ աշխատեցին խափանել³, առարկելով, թէ Ոսկան մոլորեցուցիչ եւ պապի դէմ գրքեր է հրատարակում: Իսկ Ոսկանի Մարսէլում վախճանից յետոյ այդ տպարանը Հռոմայ Հաւատոյ ծաւալման ժողովը յանձնեց մի կաթողիկ հայ քահանայի⁴:

Այս հալածանաց գոյժը հասաւ Ս. Էջմիածին եւ Յակովբ Դ. Զուղայեցի Թոխատեցի Պօղոս եպիսկոպոսին ուղարկեց Իլվով նուիրակ, մի հնարք հնարելու, որ ոչինչ չկարողանալով անել՝ լատիններին ձեռքով արտաքսուեց:

Հայերը ընդ երկար մաքառելուց յետոյ վերջապէս ձուլուեցին կաթողիկոսեան մէջ, իսկ Նիկոլ 53 տարի վէմ գլորման եւ քար գայթակղութեան մնալով՝ 1681 թ. մեռաւ արհամարհուած եւ ատուած ամենքից եւ նոյնինքն լատիններից, որոնք շողոքորթում էին նրան՝ քանի որ միութեան խնդիրը վերջացած չէր, իսկ վերջանալուց յետոյ՝ սկսել էին ատել:

¹ Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, եր. 215-216:

² Նոյն, եր. 45-46:

³ Նոյն, եր. 232:

⁴ Նոյն, եր. 151:

ԳԼ. Ե.

Եղիազարի ընտրությունը, Ս. Էջմիածին ժամանելը եւ շինարարությունը: Մարտիրոս Կաֆայեցու Երուսաղէմեայ պատրիարքությունն եւ մահը: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեկնածուներ եւ խոովությունները: Նահապետ Եղեսիացի եւ անոր շինարարությունն: Նահապետի անկումն: Ստեփաննոս Զուղայեցի: Նահապետի վերստին կաթողիկոսությունն: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեկնածուները եւ կաթողիկոսութեան խոովությունները: Աւետիք Պատրիարք, հալածանք ընդդէմ կաթողիկոսութեան: Մխիթար Սեբաստացի եւ Մխիթարեան ու լիբանանեան հայ կաթողիկ միաբանութեանց հաստատուիլը: Աւետիք Պատրիարքի կրկին անկումները, աքսորանքը, գաղղիացոց դեսպանի ձեռքով գողացուիլն ու հաւատաքննութեան տանջանքներին երկար տոկալով թուլանալն եւ վախճանուիլը: Նահապետ Կաթողիկոսի վախճանը:

Յակովբ Դ. Զուղայեցու մահից յետոյ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը երկու տարի թափուր մնաց, որովհետեւ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան եւ ազգի մի մասը կամենում էին Եղիազարին Ս. Էջմիածին հրաւիրելով՝ վերջ տալ նրա առանձին կաթողիկոսութեան, իսկ այլք պնդում էին ուրիշին կաթողիկոս ընտրել՝ կարծելով, թէ Եղիազարի Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոս ընտրուելը հաճելի չի լինի պարսից իշխանութեան:

Հոսկի ուրեմն, ազգային համաձայնութիւն կայացնելուց եւ Երեւանայ խանի հաճութիւնը առնելուց յետոյ Գողթան գաւառի եպիսկոպոս ոմն Պետրոս վարդապետ Երուսաղէմ հրաւիրակ ուղարկուեց: Եղիազար հրավերքը ընդունելով՝ 1681 թ. ընդ ծով յուզի ընկաւ մեծ շքով գալ Ս. Էջմիածին: Ժամանելով Կ. Պոլիս՝ Եղիազար տեղւոյն Կրպօ բաբուն (Կարապետ) կոչեցեալ Պատրիարքին եպիսկոպոս ձեռնադրեց եւ Օգոստոսի 22-ին հասնելով Ս. Էջմիածին՝ սկսեց վարել Ընդհանրական Հայրապետական իշխանութիւնը¹:

Եղիազարը իւր ճարտարաբան, յաջողակ եւ ահարկու բնաւորութեամբ ակնածելի լինելով թէ հայերի եւ թէ այլազգեաց մօտ, յաջողեց Ս. Էջմիածինը պարտքից ազատել՝ պատուելով պարտամուրհակները: Շատ եկեղեցիներ շինեց եւ վանքեր նորոգեց: Նորոգութիւններ արեց Ս. Հռիփսիմէի վանքում, Ս. Գայիանէի վանքի առաջը գաւիթ, արեւմտեան կողմը՝ միաբանից բնակարաններ շինեց եւ շուրջանակի պարսպեց: Ս. Էջմիածնի տաճարի մէջ Ս. Իջման Տեղի վրայ քառասիւն գմբէթ եւ Ս. Պատարագի սեղան

¹ Զաքարեայ Սարկիսազ, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, Հտ. Բ., եր. 106: Միմեօն Երեսանցի, Ջամբո, եր. 25-26:

կանգնեցրեց, եւ որպէսզի այդ սեղանի առաջ կատարուած ժամերգութիւնը ժողովրդեան ներս խոլթելով չխանգարուի՝ 2 կանգուն^[29] բարձրութեամբ քարէ հաստատուն պատուար շինեց, որ ձգուելով Ս. Իջման Տեղի առաջի սիւներից դէպի հիւսիս եւ հարաւ՝ յետին դասը ժողովրդանոցից անջրպետում են: Տաճարի հիւսիսային եւ հարաւային կիսաբոլորակները բարձրացնելով՝ սեղաններ հաստատեց, հարաւայինը երեք աստիճաններով՝ նուիրեալ յանուն Ս. Յովհաննու Կարապետի, ուր դրում է ապակեզարդ գմբէթաւոր գզրոցի մէջ Ս. Միլոոնի կաթսան, իսկ հիւսիսայինը՝ եօթն աստիճաններով՝ յանուն Ս. Ստեփաննոս Նախասարկաւազի, ուր բեմի վրայ բազմած Հայրապետը կատարում է եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կոչումը¹: Հիւսիսային, հարաւային եւ արեւմտեան կիսաբոլորակների վրայ մի մի փոքր, բայց գեղեցիկ գմբէթներ եւս շինեց:

Մինչ եղիազար Ս. Էջմիածնում այս բարեկարգութիւններով էր զբաղուած՝ Մարտիրոս Կաֆայեցի հոսակ ուրեմն 1683 թ. ստացաւ Երուսաղէմայ Պատրիարքութիւնը, բայց գնալով Երուսաղէմ՝ սակաւ ժամանակից յետոյ տեղւոյն յոյն պատրիարքի հետ գժտուեց եւ նրա հետ միասին գնաց Ադրիանուպոլիս եպարքոսի ատեանը, ուր պարտաւորուեց, իսկ յոյն պատրիարքը միայն գիշանելով իւր վաղածանօթ Երեմիա Չլէպիի թախանձանացը՝ յետ կացաւ վրէժխնդրութիւնից: Մարտիրոս Կաֆայեցի Երուսաղէմ վերադառնալիս՝ Եգիպտոսում վախճանուեց նոյն 1683 թ.:

Կաֆայեցու մահուամբ թէ Երուսաղէմայ եւ թէ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը խաղալիք եւ յափշտակութեան առարկայ մնացին շահասէր եւ փառամոլ անձանց ձեռքին, մինչեւ աշխարհական անձինք անգամ յաւակնութիւն ունեցան երկու աթոռոց եւս պատրիարքական իշխանութիւնը գրաւել: 1683 թ. սկսեալ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան իշխանութիւնը յափշտակուեց Կրպօ

¹ Հաւանական է, որ այդ սեղանների աստիճանները խորհրդով շինուած լինեն: Եպիսկոպոսացուք եւ վկայք հարաւային երեք աստիճանեայ սեղանի առաջից կոչվում են դէպի եօթն աստիճանեայ բեմը, ուր Հայրապետն է աթոռի վրայ բազմած արծուէնկար օթոց ընդ ոտիք, ի նշան՝ թէ նուիրեալ պետք է Տիեզերական նախկին երեք ժողովոց վարդապետութեան հետեւող եւ դաւանող լինի, որ եկեղեցւոց եօթն կարգերը անցնելով՝ թեակոխ դէպի եպիսկոպոսական աստիճան, արծուոյ մման բարձրաթոյն լինելու եւ ի բարձանց սրատես աչօք դիտելով իւր հօտը, ըստ ատեալաբանական վարդապետութեան եւ ըստ սահմանաց Տիեզերական երեք ժողովոց յանձանձելու համար:

րաբուհուհ, եւ հետզհետէ գրավեցին Ս. Էջմիածնի նուիրակ ոմն Ղափանցի Եփրեմ վարդապետ, դարձեալ Կրպօ րաբուն (Կարապետ), ոմն Թորոս երեց, Խաչատուր Ճլեցի, եւ աշխարհականներ՝ տեղակալ անուամբ, Սադայ օղլուն եւ ոմն Շահին: 1692 թ. Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կարգուեց Սարի կոչեցեալ Մատթէոս Կեսարացի, որ երկամեայ պատրիարքութիւնից յետոյ ի կենդանութեան Սսոյ Աստուածատուր կաթողիկոսի՝ Սսոյ կաթողիկոսութիւնը գրաւեց, որով դարձեալ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան ասպարէզը մնաց Ղափանցի Եփրեմ վարդապետին:

Կարծես բաւական չէին այս խռովութիւնները, կաթողիկոսութիւնը մոռտ գործելով հայ ընտանիքի մէջ՝ կաթողիկ կղերի ձեռքով ալէկոծում էր հայ ժողովրդեան: Հայերը նախանձախնդիր ազգային մայր եկեղեցու ամբողջութեան՝ յախուռն եռանդեամբ հալածում էին կասկածեալներին եւ բռնի ստիպում էին միանալ եկեղեցու ամբողջութեան: Հերձեալներից ոմանք յամառութեամբ դիմադրում էին՝ հալածանք եւ մահ անգամ յանձն առնելով: Եղիազար Կաթողիկոս Երեմիա Զէլէպիի գրութեամբ¹ եւ այլ հաւաստի աղբիւրներից իմանալով Կ. Պոլսոյ հայոց այս աղէտալի դրութիւնը, մինչ պատրաստվում էր խելահաս ու խոհական մարդիկ ուղարկել Կ. Պոլիս, 1691 թ. Օգոստոսի 8-ին վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Գայիանէի վանքի իւր շինած գաւթի աջ կողմը:

Եղիազարին 1691 թ. յաջորդեց իւր աշակերտ Նահապետ Եղեսիացին, որ Եղիազարի պէս ահարկու եւ ակնածելի էր բոլորին:² Նահապետ ի հիմանէ շինեց Վաղարշապատի Ս. Շողակաթի վանքը, Հրազդան գետից ստորերկրեայ ջրանցքով (դալմա) ջուր հանեց դէպի Էջմիածնի արտորայքը, շինեց Օշականաց կամուրջը եւ Երեւանայ Զորագետի անապատը՝ նրա շրջապատը ընդարձակե-

¹ «Ոչ գոյ ի ժամանակս իշխան մարգարէ եւ հոգեւոր Տէրդ հեռի է ի մէնջ, եւ ոչ որ ծանուցանէ ըստ Աստուծոյ գեղեալ անկարգութիւնս, որ ի վերոյ ասացաւ վասն եպիսկոպոսութեան եւ վասն Երուսաղէմի վիճակին մերոյ: Ապա ո՞ր դիցուք աստանօր եկեալ հասեալ հեռ եւ նախանձ եւ վրդովումն նոր ի մէջ հայոց, յորմէ եւ զայթակրութիւն բազմաց, կաթողիկ եւ հերձուածող, ֆռնկ եւ հայ շշմջելով՝ հանդերձ այլովք աղջատանօք, եւ կատարածն ով գիտէ ուր նկատելոց է եւ դադարելոց, որոյ եղեւ առիթ Սարգիս ոմն Թոխատեցի: Մեր գմեր ցաւն ունէաք, եւ արդ զսկիզբն երկանցն կասկածեալ՝ շուարեալ մնամք, մին օհնէ՝ միւսն անիծանէ եւ երրորդն, որ չար եւս է ի հաւատոց զմեզ հանէ»: Թուղթ Երեմիայ Չէլէպոյ գրեալ առ Եղիազար Կաթողիկոս ի 1690 թիւ: Տես՝ Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Գ., եր. 722:

² Զաքարեայ Սարկաւագ, Պատմագրութիւն, Հտ. Բ., եր. 106 եւ 136: Միմէօն Երեւանցի, Ձամբո, եր. 26-27:

լով, շատ վանքերի եւ եկեղեցիների շինութեանց եւ վերանորոգութեանց պատճառ դարձաւ:

Այսպիսի մեծագործութիւններով Նահապետ թէեւ մեծ հռչակ եւս ստացած լինէր, բայց իւր խստասրտութեամբն հոգեւորականների մէջ շատ հակառակորդներ ունեցաւ, որոնք Նախիջեւանայ եւ Գողթնեաց եպիսկոպոսների հետ միանալով՝ Կարբեցի Բատրաղեն մականուանեալ Մատթէոս անուն վարդապետի ձեռքով մի ամբաստանագիր ուղարկեցին Նոր Զուղայի առաջնորդ Ստեփաննոս վարդապետին՝ ամբաստանելով, թէ Նահապետ խանգարել է եկեղեցու օրէնքներն ու կարգերը, եւ առանց կանոնի ու գրոց վկայութեան՝ անում է ինչ որ կամենում է: Խնդրում էին նոյն Ստեփաննոս վարդապետին ասելով. «Դու եկ եւ մեզ կաթողիկոս եղիր, եւ մենք քո հրամաններին կհնազանդենք՝ թերեւս ուղղուեն մեր կարգը ու կրօնքը»:

Ստեփաննոս Զուղայեցի այս թուղթը ընդունեց եւ թղթատար Մատթէոս վարդապետի բանասարկութեանց անսալով՝ մեծ ծախսերով ստացաւ Կաթողիկոսութեան հրովարտակ, եւ մինչեւ իւր Ս. Էջմիածին ժամանելը՝ իւր աշակերտ Զուղայեցի Աղէքսանդր վարդապետին Տեղապահութեան իրաւամբ ուղարկեց Ս. Էջմիածին՝ պատուիրելով Տաթեւ ուղարկել Նահապետ Կաթողիկոսին: Բայց Նահապետ Կաթողիկոսը փոխանակ Տաթեւ գնալու՝ խոյս տուէց դէպի Դավրէժ եւ ապաւինելով շահ Օջաղին, որ ըստ պարսից սովորութեան անձեռնմխելի էր, իւր բարեկամների եւ յատկապէս հաւատուրաց եւ շահի սիրելի Զուղայեցի Աւետիս անուն մի մարդի միջնորդութեամբ նորից Կաթողիկոսութեան հրովարտակ ստացաւ, եւ եկաւ Ս. Էջմիածին եւ Երեւանայ խանի ձեռքով Ստեփաննոսին՝ նրա տասն ամսեայ իշխանութիւնից յետոյ բանտարկել տուեց: Բանտի անձկութեան եւ տառապանքներին չկարողանալով տանել՝ վախճանուեց Ստեփաննոս Զուղայեցի 1698 թ. եւ իւր կտակին համեմատ թաղուեց Խոր Վիրապի վանքում¹:

¹ Հ. Միքայէլ Չամչեան (Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Գ., գլ. Խ.) առնելով անորոշ «Յիշատ.: Թուղթք: Պատմ.:» աղբիւրներից՝ երկարօրէն գրում է, որ իբր թէ Նահապետ Կաթողիկոս սիրով հիւրընկալելով Յիսուսեան կարգի կրօնաւորներից ոմանց, եւ նրանցից տեղեկանալով, թէ իւր սերն ու հպատակութիւնը դէպի պապը կասկածելի է դարձել, շատ ցաւում է, ուստի եւ սիրոյ ու հպատակութեան թուղթ գրելով պապին՝ խնդրում է խնամք եւ սեր ցոյց տայ այնտեղ պատահած հայերին՝ ինչպէս ինքն ցոյց է տալիս իւր մօտ պատահած լատիներին: Ըստ Հ. Միքայէլ Չամչեանի որպէս թէ այս թուղթը հռոմ հասնելուց յետոյ խռովասէր ոմն գալով Ս. Էջմիածին դրդում է միաբան-

ներին գահընկեց անել Նահապետին՝ ասելով, թե Նահապետ կամենում է ազգը լատինացնել, եւ որպէս թէ այդ խռովասէր ոմնը դրդած լինի ի տեղի Նահապետ Կաթողիկոսի՝ Ստեփաննոս Ջուղայեցուն կաթողիկոս կարգել, իսկ Ստեփաննոս իւր բանտարկութեան ժամանակ Կ. Պոլսոյ Եփրեմ Պատրիարքին գրած լինի, թէ Նահապետ լատինամոլ է: Հ. Միքայէլ Չամչեան յայտնի նպատակով միշտ տքնում է Հայ Հայրապետներին լատինամոլ եւ լատինամիտ ներկայացնել, իսկութիւնը նրա գործ չէ:

Զաքարիա Մարկաւազ, որ ժամանակակից էր Նահապետ Կաթողիկոսի՝ նրա անկման պատճառը նրա խստասրտութեամբ վարուիլն է համարում, ուստի եւ գրում է Եղիազարի ու Նահապետի մասին. «Այս երկու կաթողիկոսաց ի ժամանակի շինեցաւ եւ նորոգեցաւ բազում վանորայս եւ եկեղեցիս: Սրանք առնուեն հրաման յիշխանէն վասն շինութեան եկեղեցեաց: Բայց եւ զկարգ եւ զկանոն առաջին կաթողիկոսացն քայքայեցաւ ի Սուրբ Աթոռոյն եւ յամենայն վանորէից, վասն թոյլ տալոյ նրանց, զի ամենայն առաջնորդք ըստ կամաց իրեանց առնէին, եւ կաթողիկոսաց ոչինչ լինէր փոյթ, զի ինքեանք գոր ինչ յիրեանց աշխարհին (ի Տաճկաստան) վարեալ էին գնոյն եւ աստ առնէին: Այլ եւ գոր ինչ պակասութիւն տեսանէին արեղայից եւ իրիցանց, բերեալ գործէին զգլխսն եւ զմարմնսն, եւ բրածեն առնէին մահու չափ: Եւ այսպէս կային ի ժամանակս կենաց իւրեանց» (Պատմագրութիւն, Հտ. Բ., եր. 107 եւ 136-138): Գրելով այս ամենեւին չէ յիշում, թէ Ստեփաննոս թուրք գրած լինի ուր եւ իցէ: Ժամանակակից Աւետիք Պատրիարքը եզուիտների հսկողութեամբ գրած իւր ինքնագիր կենսագրութեան մէջ Նահապետի շինարարութիւնը յիշելով՝ յաւելցնում է միայն. «Բայց կարդալոյ եւ յորինաց թոյլ էր»: Եթէ մի թեթեւ կասկած լինէր Նահապետի լատինամոլութեան՝ յայտնի է, թէ եզուիտները որպիսի դրուստներ գրել կենը: շնչէին իրենց ճիրաններում նշուակ եղած Աւետիք Պատրիարքին (Ինքնագիր կենսագրութիւն Աւետիք Պատրիարքի, հրատարակութիւն հանգուցեալ Ե. Դիւլօրէի, տեւ՝ «Արարատ», 1874, եր. 113-115): Սիմէոն Կաթողիկոս առանց մի պատճառ յիշելու՝ ասում է. «Ապա Ռ-ճԽԴ. թուոջն ի չորրորդում ամի կաթողիկոսութեան նորին (Նահապետի)՝ Ջուղայի առաջնորդ Ստեփաննոս վարդապետն թագաւորական գրով եղեալ ի Ջուղայէ՝ զայ յԷջմիածին եւ նստի կաթողիկոս, եւ զՆահապետն ընկենու (Զամբռ, եր. 27): Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան թերեւս Հ. Միքայէլ Չամչեանից առնելով գրում է, որ Նահապետ գահընկեց լինելուց յետոյ արքայութեւ Սեւան, եւ թէւ պապի հետ յարաբերութիւն ունենալու մասին ոչինչ չէ գրում պատմութեան մասումը (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 223-224), բայց հետեւելով Հ. Միքայէլ Չամչեանին՝ Ս. Էջմիածնի տաճարի յետին դասու կաթողիկոսարանը համարում է Հռոմայ Իննովկենտիոս պապի ուղարկած ընծայ արքողը (Հտ. Ա., եր. 43): Զարմանք, որ հանգուցեալ բազմարդին Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան ձեռքին ունենալով Զաքարիա ականատես պատմչի պատմութիւնը, Ղազար Ջահկեցու «Դրախտ ցանկալի» գիրքը (Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի: Կ. Պոլիս, 1735, եր. 606) եւ Սիմէոն Կաթողիկոսի «Զամբռ»-ը՝ միայն Հ. Միքայէլ Չամչեանին է հետեւել: Ըստ իս, պապի՝ Նահապետ Կաթողիկոսին արքող ուղարկելը, եւ ոմանց այդ արքողը՝ յետին դասու քանդակեալ ընտիր դրուագներով կաթողիկոսարան համարելը, միայն արդիւնք է ենթադրութեան՝ հիմնուած Հ. Միքայէլ Չամչեանի անորոշ աղբիւրներից քաղած պատմութեան: Թող որ ականատես պատմիչ Զաքարիան եւ ժամանակակից Աւետիք Պատրիարքն ու Ղազար Ջահկեցին ոչինչ չեն գրում այս մասին, նոյնիմբն Կաթողիկոսարանի արեւելեան ճաշակով շինուածքը, եւ ծածկոյթի Ս. Էջմիածնի գմբէթներին յար եւ նման վերջաւորուիլը յայտնի ապացոյց են հայ սրտաբուխ եւ ջերմեռանդն զգացման դէպի Ս. Էջմիածին: Այդպիսի զգացման ապացոյց է Վեհարանի Ծաղկեալ Դահլիճում եղած փայտեայ գեղեցիկ դրուագներով քանդակագործ արքողը, որի յենարանի բոլորակի մէջ գրուած է. «Բարձր առնէ Տէր գեղջիւր օծելոյ իւրոյ: Յիշատակ ի տիկին Ովսանն Յարութիւն Կիրակոսէ առ Աթոռն Սրբոյ Էջմիածնի, ի Մարգարա, 1837»):

Այս Կաթողիկոսարանի հիւսիսային կողին յարտաքուստ կուսէ կենտրոնից դէպի ձախ գուգահեռաբար հազիւ ընթեռնելի կայ «Պետրոս եպիսկոպոս» անունը: Առա-

Մինչ Նահապետ Կաթողիկոս 1697 թ. վերստին Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսութեան իրաւունքն ստացած շինութեամբ էր զբաղվում՝ Տաճկաստանի հայերը խռովութեամբ եւ չփոթութեամբ ալեկոծվում էին Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքական իշխանութեան հետամուտ փառասէր եւ խռովայոյզ անձանց ձեռքով: 1698 թ.-ից մինչեւ 1700 թ. երկու տարուայ ընթացքում պատրիարքութիւնը յափշտակուելով Եփրեմ վարդապետից, գրաւեցին Մելքիսէթ Սուպհի եւ Մխիթար Կորդուակցի կամ Քիւրդաստանցի, դարձեալ Մելքիսէթ Սուպհի՝ Աղբիւնուպոլսոյ առաջնորդ կարգելով Ղափանցի Եփրեմ վարդապետին, որ առաւել քան չափն նախանձաշուքութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ հալածանք սկսեց նրանց դէմ, որոնց մասին կասկած կար, թէ լատինամիտ են:

Եփրեմ ժողովուրդը Մելքիսէթի դէմ գրգռելով եւ նրան ֆռանգացեալ ամբաստանելով՝ եպարքոսի հրամանով պատրիարքութիւնից ձգել եւ ի ծառայութիւն թիոյ դատապարտել տուեց, գրաւեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, Կ. Պոլսում փոխանորդ կարգեց, եւ ինքն մնաց Աղբիւնուպոլսում: Ժողովուրդը մելքիսէթեան եւ եփրեմեան բաժանուելով՝ սկսեց յուզուել եւ միմեանցից վրէժ առնելու համար միմեանց մատնել որպէս լատինամիտ եւ երոպացւոց լրտես: Կղեմէս Գալանոսի եւ նրա հետեւորդ լատին քարոզիչների սերմանած որոմների շնորհիւ երկպառակութիւն, խռովութիւն, աքսոր եւ ընտանեկան անհամաձայնութիւններ ալեկոծում էին ժողովրդեան:

Յին դասի Կաթողիկոսարանը չի կարող Հռոմայ քահանայապետինը լինել, թէւ ծածկոյթը եւ վրայի փոքրիկ արձանները հայկական չլինեն, որովհետեւ յիշատակարանից յայտնի է, որ այդ Կաթողիկոսարանը 1170 թ. Հայոց (1721թ.) պատրաստել եւ ընծայել են Ակնեցի Մահտեսի Սինասի որդի Սեդրոսը եւ Կարմրկապցի Նազարի որդի Առաքելը, Մարտիրոսը եւ Յարութիւնը, հոգաբարձութեամբ Յովհաննէս եւ Պետրոս վարդապետաց, որոնց յիշատակը օրհնութեամբ լինի:

Յետին դասու Կաթողիկոսարանը կամ այն է, որ դարձեալ սոյն Պետրոս վարդապետի ջանքով է շինուած կամ շինել տուել ու նուիրել է Մայր Աթոռին Վեհաբանի Ծաղկեալ Դահլճի ճակատին դրուած արձող նուիրողի պէս մի հնդկահայ: Վասնզի երկուսի եւս թէ փայտը եւ թէ նկարները նման են միմեանց: Այս Կաթողիկոսարանը միջի կողմը ունի յիշատակարանի համար տեղ՝ առանց որեւէ գրուածքի:

Հ. Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանի խմբագրած «Մանանայ» պատուական գործին կից մի սկզբից եւ վերջից թերատ ժամանակագրութեան մէջ թէւ յիշուած է, թէ Հռոմայ պապը Նահապետ Կաթողիկոսին «ընծայ առաքեաց զարմանալի արձող մի, եւ պատուական խալիչայ մի, եւ ազնիւ զաւագան, որք էին յոյժ մեծագին եւ անտես մարդկան» (Մանանայ, Կ. Պօլիս, 1876, եր. 350), սակայն այդ ժամանակագրութիւնն եւս գրուած լինելով Դուկաս Կաթողիկոսի ժամանակով, թերեւս եւ յետոյ, ըստ իս՝ Հ. Միքայէլ Չամչեանի արձագանք պէտք է համարել:

Այս խառնաշփոթ ժամանակին Մխիթար Սեբաստացին եւս, որ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու սենեակներից մէկում բնակութիւն էր հաստատել, որպէս լատինամիտ հալածանքի ենթարկուեց: Հալածանքի ենթարկուեցին նաեւ պրօպագանդայի դպրատան աշակերտեալ Կարնեցի խաչատուր վարդապետը եւ ասորւոց Պետրոս կաթողիկոսը, որ իբրեւ ջատագով լատինամիտների՝ աքսորուեց Ադանայի բերդը, ուր եւ վախճանուեց:

Այս խռովութեան ժամանակ Երզնկայի եպիսկոպոս Աւետիք վարդապետը չէյխ-իւլ-իսլամից, որ Երզնկացի լինելով իւր վաղածանօթն էր, Կարնոյ կուսակալի ձեռքով գիր ստացաւ շտապել Կ. Պոլիս՝ ըստ հայ ժողովրդեան ցանկութեան պատրիարքական իշխանութիւնը ստանձնելու:

Աւետիք վարդապետը այս հրաւերքի համար Նահապետ Կաթողիկոսի հաճութիւնը խնդրեց, իսկ Նահապետ Կաթողիկոս նրան պատրիարքութեան կոնդակ տալուց յետոյ՝ մի մի օրհնութեան կոնդակ եւս տուեց Աղբիւնուպոլսոյ եւ Կ. Պոլսոյ քահանայից եւ ժողովրդեան անունով:

Աւետիք 1701 թ. հասնելով Կ. Պոլիս, եւ այնտեղից եւս Աղբիւնուպոլիս՝ ստանձնեց պատրիարքական իշխանութիւնը եւ սկսեց տիրաբար վարուել, պաշտպան ունենալով Երզնկացի եւ իւր վաղածանօթ չէյխ-իւլ-իսլամին: Պատրիարքութեան թեկնածու Ղափանցի Եփրեմ վարդապետին Ս. Էջմիածին աքսորել տուեց, ժողովրդեան համակրութիւնը վաստակելու համար լատինամիտ կարծեցեալ քահանաներին եւ ժողովրդոց աքսորանքից ու պատժապարտութիւնից ազատել տուեց, սէր եւ խաղաղութիւն քարոզելով եւ սիրոյ ու խաղաղութեան շրջաբերականներ ուղարկելով ամենայն տեղ՝ բաւական կուսակիցներ եւ համակրողներ վաստակեց, շատերին, որոնք իրենց օրինաւոր կնոջ կենդանութեամբ երկրորդ կին եւս էին առել՝ ստիպմամբ երկրորդ կին արձակել տուեց, եւ ապա ընդունեց ի հաղորդակցութիւն եկեղեցւոյ:

Աւետիք Պատրիարք մինչ իւր այս վարմամբ ընդհանուր համակրութիւն էր վայելում, Երուսաղէմից 12 վարդապետներ գալով՝ բողոք բարձին առ եպարքոսն, թէ տեղւոյն Մինաս Պատրիարքը եկեղեցական իրեղէնները եւ սուրբ սպասները ոմանց պոլսեցւոց միջնորդութեամբ եւ անգղիացւոց դեսպանի ձեռքով անգղիացի վաճառականի մօտ գրաւ է դրել եւ վանքը 100.000 դուրուշ պարտքի ենթարկելով՝ ստիպում է միաբաններին իրենց

Հաշուում ապրել: Եպարքոսը գործի քննութիւնը յանձնեց Աւետիք Պատրիարքին: Քննութեան ժամանակ Մինասի անպայման պաշտօնանկութիւնը պահանջուելով՝ ոմանք Կայծակ կոչեցեալ Գալուստ վարդապետին կամեցան Երուսաղէմայ պատրիարք կարգել, ոմանք երբեմն Սսոյ կաթողիկոս Սարի Մատթէոսին, որին Պետրոս Բերիացի Սսոյ կաթողիկոսութիւնը յափշտակելով՝ հեռացրել էր Սսից: Դեռ երկու կուսակիցները վիճում էին՝ արքունի հրամանով Երուսաղէմայ պատրիարքութիւնն եւս 1701 թ. Աւետիքին յանձնուեց:

Աւետիք Երուսաղէմայ փոխանորդութիւնը սկզբում յանձնեց մի աշխարհականի, բայց յետոյ Յովհաննէս վարդապետ Ամասիացուն կարգելով Երուսաղէմայ փոխանորդ, իսկ Յովհաննէս վարդապետ Զմիւռնացուն՝ Կ. Պոլսոյ, ինքն մնաց Ադրիանուպոլսում եւ սկսեց հալածանք լատինամիտների դէմ: Իւր փոխանորդը նոյն հալածանքը Կ. Պոլսում սկսեց աւելի չափազանցութեամբ:

Մխիթար Սեբաստացին այս հալածանքից ազատուելու համար եղուիտ կրօնաւորաց վանքում ապաստան գտաւ եւ խոյս տալով Մոռա թերակղզին՝ այնտեղ պապի գերիշխանութեան տակ մի վանք շինեց եւ 1712 թ. յանուն Ս. Անտօն Աբբայի Բենեդիկտեան կարգի կանոնադրութեամբ Մխիթարեան միաբանութիւնը հաստատեց: Մոռան Վենետիկի հասարակապետութիւնից դուրս գալով օսմանեան իշխանութեան ենթարկուելուց յետոյ՝ Մխիթար 1715 թ. իւր աշակերտներով փոխադրուեց Վենետիկ, եւ 1717 թ. Վենետիկի հասարակապետութիւնից Ս. Ղազար կղզին ստանալով՝ այնտեղ հաստատեց իւր միաբանութիւնը, նպատակ դնելով ծաղկեցնել հայ դպրութիւնը եւ լռելեայն պապականութեան քարոզ դառնալ: Այս միաբանութիւնը ցայսօր գոյութիւն ունի բարգաւաճեալ մտաւոր եւ նիւթական հարստութեամբ:

Մինչ հայ պատրիարքները զբաղուած էին հալածելով լատինամիտներին, նրանցից ոմանք լռիկ գործ էին կատարում: Ինչպէս Մխիթար Սեբաստացին հաստատեց Մխիթարեան միաբանութիւնը, այնպէս եւս Բերիացի Յակովբ քահանայ Յովսէփեան եւ Աբրահամ Աթար վաճառականները 1705 թ. առանձնանալով Լիբանան՝ պապի յանձնարարականով տեղւոյն Մառոն պատրիարքի եւ իշխանի հաճութեամբ մի տուն եւ մի փոքր արտ ստացան, եւ Մառոն կրօնաւորաց կարգին համեմատ վանք հաստատեցին: Այս վանքը հետզհետէ ընդարձակուելով՝ 1740 թ. դարձաւ լիբա-

նանեան կաթոլիկ հայոց կաթողիկոսական աթոռ եւ առաջին կաթողիկոսն եղաւ Բերիոյ եպիսկոպոս Աբրահամ, որ ազատուելով հայ պատրիարքների հալածանքից՝ Բերիոյ հայ կաթոլիկ ժողովրդից 1740 թ. կաթողիկոս ընտրուեց, եւ անձամբ գնալով Հռոմ՝ Լիբանանի հայ կաթոլիկ միաբանութեան կաթողիկոսութիւնը ստացաւ: Այս կաթողիկոսութեան իրաւունքը 1868 թ. Կ. Պոլսոյ կաթոլիկ հայոց պատրիարք Անտոն Հասուն^[30] միացրեց, ու ինքն դարձաւ կաթողիկոս Լիբանանի եւ պատրիարք կաթոլիկ հայոց Տաճկաստանի:

Աւետիք եւ իւր փոխանորդ Զմիւռնիացի Յովհաննէս վարդապետը իրենց հակառակորդների եւ յատկապէս լատինամիտների պաշտպան գաղղիացւոց դեսպանի ազդեցութեամբ 1703 թ. պաշտօնանկ եղան: Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կարգուեց Գալուստ վարդապետ Կայծակ կոչեցեալ, որ Երուսաղէմայ փոխանորդ կարգեց Սսոյ երբեմն կաթողիկոս Պիժակ կոչեցեալ Գրիգորին:

Աւետիք թէեւ պաշտօնանկ լինելով 51 օր Կ. Պոլսոյ Եղեղի-Գուլէ ամրոցում բանտարկուեց եւ աքսորուեց Ավրատ կոչեցեալ կղզին, բայց իւր անխոնջ բարեկամների շնորհիւ ազատուեց եւ 1704 թ. նորից ստանձնեց պատրիարքութիւնը, որ գրաւել էր պոլսեցի ոմն Ներսէս վարդապետ՝ իւր համախոհների գլուխն անցնելով եւ Գալուստին պաշտօնանկ անելուց յետոյ՝ անձին համար միայն հոգալով:

Սակայն Աւետիք այս անգամ եւս երկար եւ խաղաղ չկարողացաւ վարել պատրիարքական իշխանութիւնը: Իւր հակառակորդների յամառութեամբ, իւր պաշտպան երզնկացի շէյխ-իւլ-խլամի անկմամբ եւ գաղղիացւոց դեսպանի խարդաւանքով փոխանակ Կիպրոս ուղեւորելու՝ կաշառուած նաւապետը նաւեց դէպ Գաղղիա: Նաւը Սիկիլիոյ Մեսենա նաւահանգիստը հասաւ թէ ոչ՝ Գաղղիոյ փոխհիւպատոսը Աւետիք Պատրիարքին Հաւատաքննութեան (ինկվիզիցիայի) բանտում պահեց, մինչեւ Փարիզից կարգադրութիւն լինելը, այնուհետեւ Աւետիք փոխադրուեց Մարսիլիա, ուր թիարանի տեսուչը նրա մօտ գտնուած բոլոր թղթերը առնելով՝ բանտարկեց նրան:

Հայերը իզուր խնդրակներ կարգեցին Միջերկրական ծովի նաւահանգիստներում Աւետիք Պատրիարքի հետքը գտնելու, որովհետեւ Աւետիք ոչ եւս Աւետիք, այլ Երկաթէ դիմակով մարդ անուամբ՝ փոխադրուել էր Գաղղիոյ միւս ծայրը՝ Ս. Միքայէլի

(Սէն Միշէլ) վանքը, որ Բենեդիկտեան կրօնաւորների սեփականութիւն լինելով հանդերձ՝ այն ժամանակ պետական բանտի տեղ էր ծառայում: Աւետիք երեք տարի այս վանքում փակուելուց յետոյ, Փարիզ՝ Բաստիլլի բերդը փոխադրուեց, եւ հինգ տարի յամառութեամբ հաւատաքնութեան բոլոր մեքենայութեանց դիմադրելուց յետոյ՝ 1710 թ. Սեպտեմբեր ամսին իւր մայրենի հաւատը ուրանալով՝ շղթաներից ազատուեց, եւ տարին չլրացած՝ 1711 թ. Յուլիս 11-ին վախճանուեց¹:

Աւետիք Պատրիարքի աքսորման տարին՝ 1705 թ. Յունիսի 13-ին, վախճանուեց Նահապետ Կաթողիկոս եւ թաղուեց իւր շինած Ս. Շողակաթի վանքի գաւթում հիւսիսային կողմը: Նահապետին Ս. Էջմիածնում 1706 թ. Դեկտեմբերին յաջորդեց Աղէքսանդր Ա. Զուղայեցի, իսկ Աւետիքից յետոյ 1705-1707 թթ. Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմայ պատրիարքական աթոռները գրաւեցին Մատթէոս Սարի՝ ազդեցութեամբ գաղղիացւոց դեսպանի՝ 2 ամիս, Մարտիրոս վարդապետ Քիւլհանչի՝ չորս ամիս, Միքայէլ երէց՝ 8 ամիս, եւ Սահակ վարդապետ Ապուհեխցի՝ 8 ամիս^[31]:

¹ Տե՛ս Կենսագրութիւն Աւետիք Պատրիարքի Հայոց: Փարիզի արտաքին գործոց դիւաններէն հանուած: Յառաջաբան՝ Էտ. Տիլօրիէի, «Արարատ», 1874, էջ 71-75, 112-116, 150-156, 192-195:

ԳԼ. Զ.

Աղէքսանդր Զուղայեցի եւ Գրա մահը: Յովհաննէս Զմիռնացի եւ Սահակ Ապու-
չեխցի Պատրիարք Կ. Պոլսոյ: Յովհաննէս Գանձակեցի եւ Բալասանք ընդդէմ Կաթողի-
կութեան: Աստուածատուր Կաթողիկոս Համադանցի: Լեկզեաց եւ տաճկաց ասպատա-
կութիւնները: Աստուածատուր Կաթողիկոսի մահը: Կարապետ Ուլնեցի եւ ժողով Կ.
Պոլսոյ: Աբրահամ Բ. Մշեցի:

Աղէքսանդր Ա. Զուղայեցի՝ հմուտ վանական կարգերին,
տեղեակ՝ Աստուածաշունչ Ս. Գրոց, եւ այլ շինարար՝
սկսեց սիրով եւ խաղաղութեամբ յանձանձել Ս. Էջմիածնի միա-
բանութեանը: Ս. Էջմիածնի մէջ պէսպէս նորոգութիւններ արեց,
ձմռան սեղանատունը շինեց եւ Ս. Էջմիածինը հարստացրեց զա-
նազան կահ կարասիներով, սուրբ անօթներով ու սպասներով եւ
պէսպէս կալուածներով, եկեղեցիքը պայծառացրեց կարգ ու կա-
նոններով եւ ողջամիտ վարդապետութեան դպրոցներով: Միշտ
ընդդէմ պապականութեան մնաց, թէ ի վարդապետութեան եւ թէ
ի կաթողիկոսութեան¹: Եւ այսպիսի արդիւնաւորութեամբ 8 տարի
վարելով Հայրապետական իշխանութիւն՝ 1714 թ. Նոյեմբերի 22-
ին վախճանուեց եւ թաղուեց Մայր Տաճարի արեւմտեան դռան
աջ կողմը՝ Զանգակատան տակ, եւ յաջորդեց Աստուածատուր
Համադանցին:

Մինչ Աղէքսանդր Ա. Զուղայեցի Ս. Էջմիածնի շինութեան եւ
վանորէից բարեկարգութեան համար էր հոգում՝ Կ. Պոլսում աւե-
տիքեանների ջանքով Յովհաննէս վարդապետ Զմիւռնացի 1707 թ.
դրաւեց պատրիարքական իշխանութիւնը, եւ սկսեց Աւետիքից
աւելի եւս խստութեամբ ու եռանդով հալածել լատինամիտներին:
Այս հալածանքի ժամանակ 20 անձինք բանտարկուեցին: Բան-
տարկեալներից ինն անձինք, Մատթէոս Սարի ու Կոմիտաս քա-
հանայ Քէոմիւրճեան մահուան դատապարտուեցին, եւ մահմե-
դականութիւն ընդունելով մահից ազատուեցին, բացի Կոմիտաս

¹ Դազար Զահկեցի (Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, եր. 606),
որ Նահապետ Կաթողիկոսի մահից 33 տարի յետոյ կաթողիկոսացաւ, իւր ի վարդա-
պետութեան գրեալ «Դրախտ ցանկալի» գրքի մէջ Հայ Հայրապետներին դէպի Հռո-
մայ պապը, իւր ժամանակակից Նահապետ Կաթողիկոսից մինչեւ Աբրահամ Մշեցի՝
Հ. Միքայէլ Չամչեանի ենթադրածին բոլորովին հակառակ զգացմամբ է ներկայաց-
նում:

քաճանայից, որ գլխատուեց, եւ որի մարմինը յոյները թաղեցին, իսկ գաղղիացւոց ղեսպանը յոյներից ծանր ընծաներով յետ ստանալով թէ գլուխը եւ թէ մարմինը՝ ուղարկեց Գաղղիա:

Յովհաննէս Զմիւռնիացի մի տարի հազիւ կարողացաւ վարել պատրիարքական իշխանութիւնը, 1708 թ. պաշտօնանկ եղաւ եւ յաջորդեց դարձեալ Սահակ վարդապետ Ապուլէիսցին, որ չորս տարի խաղաղութեամբ վարեց իւր իշխանութիւնը, բայց տեսնելով, որ լատինամիտները յայտնապէս սկսել են լատինների եկեղեցիքը յաճախել, նորոգեց հալածանքը, մինչեւ որ ինքն եւս 1714 թ. ամբաստանուելով, թէ ի ծածուկ ֆռանկութիւն է անում, ոչ միայն պաշտօնանկ եղաւ, այլեւ աքսորուեց:

Հասարակ ժողովրդեան ցանկութեամբ 1714 թ. Պատրիարք կարգուեց Գանձակեցի Յովհաննէս վարդապետը, որ դարձեալ սկսեց շարունակել իւր նախորդների հալածանքը լատինամիտների դէմ՝ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ լատին եպիսկոպոսին առաջարկեց չվրդովել Հայ Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը՝ դէպի ինքն եւ դէպի լատին եկեղեցին հրապուրելով հայ քաճանաներին եւ ժողովրդեան, իսկ լատին եպիսկոպոսը բացասական պատասխան տուեց: Մինչեւ անգամ լատին եպիսկոպոսը թոյլ տուեց, որ լատինամիտները առաջնորդութեամբ Մէրտինի կամ Մամտոյ Մելքոն եպիսկոպոսի խորհուրդ կազմել իւր մօտ, իսկ լատինամիտների այս ժողովը նախագահութեամբ լատին եպիսկոպոսի որոշեց:

Ա. Որ լատինամիտները օսմանեան կառավարութեան մօտ առանձին կրօնական համայնք ճանաչուեն Հայոց Պատրիարքարանից անկախ՝ առանձին պատրիարքով,

Բ. Որ կամ հայ եկեղեցիներից մէկը ստանան եկեղեցական պաշտամունք կատարելու ըստ լատին վարդապետութեան կամ նոր եկեղեցի շինեն,

Գ. Որ սահմանեն առանձին գանձանակ, գոյացած դրամներով եպարքոսի կամքը շահելու յիշեալ արտօնութիւնները ձեռք բերելու համար:

Յովհաննէս Գանձակեցի իրազգաց լինելով այս խորհրդին՝ յայտնեց Եպարքոսին, եւ նրա հրամանով՝ լատինամիտների խորհրդի գլխաւոր Սարգիս Եւդոկիացի, Յովհաննէս եւ Երեմիա եպիսկոպոսներին լռելեայն կալանաւորեց: Հայ Պատրիարքարանից անկախ կրօնապետ կամ պատրիարք լինելու յոյս տածելով՝ Մամտոյ կամ Մերտինի Մելքոն եպիսկոպոսը, որ առանձին համայնք ճա-

նաչուելու համար գլխավոր դրդիչն էր, երբ լսեց այս՝ ժողովելով իւր համամիտ լատինամոլներին, հաստատ որոշում դրդեց, որ գնան եպարքոսի ատեանը ու բողոքեն հայ պատրիարքի վրայ, թէ նա իրենց երեք կարգաւորներին բանտարկել է, եւ խնդրեն, որ պատրիարքը պաշտօնանկ լինի, կամ այլ ոք իրենց պատրիարք նշանակուի, սակայն երբ պէտք է եպարքոսի մօտ գնային՝ Մելքոն եպիսկոպոս վատաբար թաք կացաւ լատին եպիսկոպոսի մօտ, եպարքոսը իւր մօտ խմբուած ժողովրդին ասաց, որ կալանաւորեալները Երուսաղէմի ինչ եւ իցէ գործի համար են կալանաւորուած եւ կարճակուեն, երբ նրանց ընկեր Մելքոն եպիսկոպոսը, Յովսէփ վարդապետը եւ Աստուածատուր քահանան եւս կներկայանան:

Ժողովուրդը երկու օր որոնելուց յետոյ, մեծապէս գայթակղուած Մելքոն եպիսկոպոսի ու նրա ընկերների վրայ՝ դիմեց լատին եպիսկոպոսին եւ նրանից խստիւ պահանջեց Մելքոն եպիսկոպոսին ու նրա ընկերներին: Լատին եպիսկոպոսը պարտաւորեալ ժողովրդի զայրոյթից՝ կատարեց ժողովրդի ցանկութիւնը, իսկ ժողովուրդը հանեց նրանց եպարքոսի ատեանը, որ իւր խոստման համեմատ հրամայեց առաջուց բանտարկեալ Սարգիս Եւդոկիացի, Երեմիա եւ Յովհան եպիսկոպոսին բերել յատեան: Սարգիս եւ Երեմիա առ ահի բանտից դեռ դուրս չեկած՝ մահմեդականութիւն ընդունեցին, իսկ Յովհան ներկայանալով ատենին Մելքոնի եւ իւր միւս ընկերների հետ՝ որպէս գաղտնի խորհրդի պարագլուխ, եւ ժողովրդին իւր մայրենի եկեղեցուց ու ազգային պատրիարքարանից ապստամբեցնող՝ դատապարտուեց ի ծառայութիւն թիոյ ցմահ:

Յովհաննէս Գանձակեցի գաւառաց լատինամիտներին եւս հալածելու համար հրովարտակ ստանալով՝ գաւառներում եւս հալածանք սկսեց, որով կասկածաւոր բազմաթիւ մարդիկ, աշխարհականք եւ հոգեւորականք աքսորման եւ այլ չարչարանքի ենթարկուեցին:

Աստուածատուր Կաթողիկոս Համադանցի այր հոգեւրնկալ եւ հեզաբարոյ՝ 1715 թ. Մայիսի 7-ին յաջորդելով Աղէքսանդրին, Ս. Էջմիածնի տաճարը ներքուստ սպիտակեցրեց եւ ոսկեզօծ նկարազարդեց, Ս. Իջման տեղի մարմարոնեայ գեղեցիկ եւ նկարէն գմբէթը շինեց չորս սեան վրայ, մարմարեայ քարով պատեց աւագ

¹ Ղազար Ձահկեցի, Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, եր. 606: Միմեօն Երեսնցի, Ձամբո, եր. 27:

սեղանի բեմի ճակատը, եկեղեցու սալալատակը եւ չորս սիւները նորոգեց, եւ այլեւայլ շինութիւններ արեց:

Աստուածատուր Համադանցի մինչ զբաղուած էր Ս. Էջմիածնի մէջ շինութիւններ անելով, պոլսեցիները տեսնելով, որ Երուսաղէմայ փոխանորդ կարգուած աշխարհական Պապա կոչեցեալ տեղակալների ձեռքով Երուսաղէմի ազգային սեփականութիւնները ձեռքից գնում են՝ Ս. Կարապետի միաբան Յովհաննէս վարդապետ Բաղիշեցուն կարգում են Երուսաղէմայ փոխանորդ, բայց կարճ ժամանակից յետոյ նորից աշխարհական փոխանորդ կարգուածները տիրապետելով Երուսաղէմայ պատրիարքական գործերին՝ շուտով ազգային սեփականութիւնները գրաւ դնելով՝ կորստեան վտանգին են հասցնում: Միաբանք տեսնելով այս՝ երաշխաւոր տալով Յովհաննէս Բաղիշեցուն՝ աղաչում են պարտաւերջներին ժամանակ տալ:

Յովհաննէս Բաղիշեցի Կոլոտ մականուանեալ դիմում է Կ. Պոլիս՝ իրաց դարման մատուցանելու: Յովհաննէս Պատրիարք Գանձակեցի կամովին հրաժարվում է պատրիարքութիւնից եւ ազգային հաճութեամբ Յովհաննէս Կոլոտ ընտրվում է Կ. Պոլսոյ Պատրիարք, որպէսզի նա ըստ իւր նկատողութեան Երուսաղէմում եւս պատրիարք կարգելով մէկին՝ յաջողի Երուսաղէմայ պարտքը վճարել եւ ազգային սեփականութիւնները ազատել կորուստից: Յովհաննէս Կոլոտ 1715 թ. յանձն է առնում այս առաջարկութիւնը, ժողով է կազմում եւ Երուսաղէմայ Պատրիարք ընտրել տալով իւր ընկեր ու Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայր Գրիգոր վարդապետին՝ գնում է Ազրիանուպոլիս եւ եպարքոսից ստանում է իւր Կ. Պոլսոյ եւ Գրիգորի՝ Երուսաղէմայ պատրիարքութեան հրովարտակները: Եւ որովհետեւ կասկածում էր, թէ Գրիգոր իւր յատուկ համեստութեամբ չի յանձն առնել Երուսաղէմայ Պատրիարքութիւնը, աղաչանաց թուղթ է գրում Աստուածատուր Կաթողիկոսին, որ նա եւս ստիպէ Գրիգոր վարդապետին յանձն առնուլ Երուսաղէմայ Պատրիարքութիւնը: Աստուածատուր Կաթողիկոս սիրով եւ ուրախութեամբ ընդունելով իրեն եղած առաջարկութիւնը՝ հարկեցուցիչ հրամանով պատուիրում է Գրիգոր վարդապետին գնալ Կ. Պոլիս եւ ստանձնել Երուսաղէմայ պատրիարքութիւնը:

Գրիգոր հնազանդելով ազգի ձայնին եւ Հայրապետի պատուէրին՝ գնում է Կ. Պոլիս, եւ, մինչեւ որ ինքն Յովհաննէս Կոլոտի հետ հարկաւոր կարգադրութիւնները կանէր՝ փոխանորդ

կարգելով Հաննէ կամ Յովհաննէս վարդապետին ուղարկում է Երուսաղէմ, եւ այնուհետեւ շղթայի պարանոցի սկսում է Երուսաղէմայ պարտքի համար հանգանակութիւն անել: Հանգանակեալ դրամներով ոչ միայն Երուսաղէմի՝ Պապա կոչեցեալ աշխարհական փոխանորդների պարտքն է վճարում, եւ զրաւ դրած սուրբ անօթները ազատում, այլեւ զանազան շինութիւններ է աւելում եւ ընդարձակ կալուածներ ձեռք բերում Բերիայից սկսեալ մինչեւ Եգիպտոս: Երախտագէտ երուսաղէմացիք Գրիգոր Շղթայակրին Ս. Պատարագին «Առաքելոց»-ի մէջ յիշատակում են ցայսօր¹:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Յովնտ համանման իւր շղթայակիր ընկերին վերաշինեց Կ. Պոլսոյ արուարձան Օրթագիւղի, Ղալաթիոյ, Պալատի եւ Սամաթիայի եկեղեցիքը, Իսկիւտարում մի դպրոց բաց արեց եւ կարգաւորեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը:

Յովհաննէս Կոլոտ շատ աշխատեց սիրով եւ խաղաղութեամբ երկպառակութեան որոմը միջից բառնալ՝ յորդորելով լատինամիտներին հհեռանալ մայր եկեղեցուց եւ տեղի չտալ շփոթութեան, խնդրեց լատին եպիսկոպոսից, որ նա պառակտումն չձգէ հայ ժողովրդի մէջ՝ թուլամիտներին դէպի լատին եկեղեցին հրապուրելով, բայց տեսնելով, որ իւր խաղաղասիրական ընթացքը ոչինչ չէ օգնում գործի՝ սկսեց իւր նախորդների ձեռով հալածանք ընդդէմ լատինամիտների բոլոր օսմանեան պետութեան մէջ:

Մինչ Տաճկաստանի հայերը ալեկոծվում էին կրօնական վէճերով, Պարսկաստանի հայքն եւս տուայտում էին հարստահարութեանց եւ գերութեանց մէջ, որովհետեւ աղուանները ապստամբելով Պարսկաստանից եւ յաղթանակելով՝ պարսից գահազուրկ արքայորդի շահ Թամազ հասնելով Նախիջեւան եւ իւր մօտ կանչելով Աստուածատուր Կաթողիկոսին՝ զօրաժողով էր լինում: Օսմանցիք եւս դիպող առիթ համարելով Պարսկաստանի խռովութիւնները՝ յարձակուեցին Հայաստանի եւ Վրաստանի վրայ, եւ տիրեցին Երեւան, Խոյ, Սալմաստ, Դավրէժ, Թիֆլիս եւ Գանձակ քաղաքներին, մեծամեծ նեղութիւններ եւ տառապանք պատճառելով ժողովրդեան, որ մեծ մասամբ հայեր էին: Աստուածատուր Կաթողիկոս հայ ժողովրդեան սփոփելու եւ դիւրութիւն ինչ մատուցանելու համար աստանդում էր Վրաստան, Նախիջե-

¹ Բառնարաս Գանձակեցի, Յաջորդութիւն Պատրիարքացն Երուսաղէմի, եր. 60-61: Յառաջ Ս. Էջմիածնում եւս «Առաքելոց»-ին յիշվում էր Փիլիպպոս Կաթողիկոսի անունը, որ դադարեց Հանգուցեալ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի օրով:

լան եւ Ս. Էջմիածին երթեկելով: Թափառման ժամանակ Աստուածատուր Կաթողիկոս 1725 թ. Հոկտեմբերի 10-ին Օշականում լինելիս՝ լուսնի խաւարումը լայնադիր պատուհանից նկատելու ժամանակ՝ վայր ընկաւ եւ չորս ժամից յետոյ վախճանուեց, որի մարմինը բերուելով Ս. Էջմիածին՝ թաղուեց Ս. Հռիփսիմէի վանքում:

Աստուածատուր Կաթողիկոսի մահուան լուրն առնելով Յովհաննէս Կոլոտ, որովհետեւ Ս. Էջմիածինն եւս տաճկաց իշխանութեան տակ էր ընկել, ինքնին առանց Էջմիածնեցւոց հարցնելու՝ ժողով կազմեց Կ. Պոլսում եւ Գաղատիոյ Արքեպիսկոպոս Կարապետ վարդապետ Ուլնեցուն Կաթողիկոս ընտրեց: Կարապետ Ուլնեցի մեծ պատուով Կ. Պոլիս հրաւիրուեց եւ յարքունուստ հրովարտակ ստանալուց յետոյ¹, 1726 թ. Փետրուարի 27-ին մեծի պահոց երկրորդ կիւրակէին Կաթողիկոսական Ս. Օծումն ընդունեց եւ մի քանի օրից յետոյ տեղւոյն պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտին եպիսկոպոս ձեռնադրեց:

Կարապետ Բ. Կաթողիկոս Կ. Պոլսում ժողով գումարեց եւ Երուսաղէմայ պատրիարքութեան համար նզովքով սոյն երեք կանոնները սահմանեց՝ որք են.

Ա. Եթէ մէկը Երուսաղէմում սնուած եւ վարժուած չլինի, իրաւունք չունի Երուսաղէմայ Պատրիարք լինել:

Բ. Ոչ մի առաջնորդ (պատրիարք) աշխարհական վերակացու չնշանակուի Երուսաղէմայ վրայ:

Գ. Երուսաղէմայ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը մի մարդու չտրուի կամ պատրիարքութեան հետ ուրիշ առաջնորդութիւն:

Կարապետ Կաթողիկոսը 1727 թ. դուրս եկաւ Կ. Պոլսից եւ այցելելով Բրուսա, Անկիւրիա ու Եւդոկիա քաղաքները՝ 1728 թ. սկզբներին ժամանեց Ս. Էջմիածին եւ մի քանի հարկաւոր շինութիւններ արեց:

Կարապետ Բ. Աւագ Սեղանի ճակատին գեղեցիկ գոյներով նկարել տուեց 12 առաքելոց պատկերները, եւ լինելով յարգելի

¹ Այս հրովարտակը ստացուեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի ձեռքով, որով եւ սովորութիւն մնաց, որ կաթողիկոսները պատրիարքի միջոցաւ պէտք է սկսէին օսմանեան արքունեաց հետ յարաբերութիւն, իսկ պատրիարքները իրենց այս արտօմութիւնը շատ անգամ ի չարն էին գործ դնում՝ չնեղկայացնելով Կաթողիկոսի առաջարկութիւնը ուր հարկն է կամ եղած չնչին ծախսի տեղ՝ նշանաւոր գումար պահանջելով: Միմէօն Երուսացի, Ջամբո, եր. 29 եւ գլ. ԻԲ., եր. 234-249:

յաչս տաճիկ տիրապետողաց՝ Երեւանում Մելիք Յակովբջանին ազատեց կախաղանից: Կարապետ երեք եւ կէս տարի վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւն՝ 1729 թ. Հոկտեմբերի 2-ին վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Հռիփսիմէի գաւթի ձախ կողմը:

Կարապետ Բ. Ուլնեցուն յաջորդ ընտրուեց Աբրահամ Բ. Խոջաբեցի, որ Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայր լինելուն համար Մշեցի եւս է կոչվում: Աբրահամ Բ. այր առաքինի եւ ճգնազգեսաց՝ շինեց երկու սեղան Ս. Էջմիածին արեւելեան որմին կից, Աւագ Սեղանի աջ կողմը յանուն Որդւոյ Որոտման եւ ձախ կողմը՝ յանուն Ս. Լուսաւորչի, որոնց բեմերի ճակատները զարդարեց մարգարէից պատկերներով: Ս. Էջմիածնի տաճարի սիւների ու որմերի պատկերները նկարել տուեց, խարտեալ քարով փռնատուն եւ այլ պիտանի շինութիւններ արեց եւ վախճանուեց 1734 թ. Նոյեմբերի 11-ին, երբ Տաճկաստանում հալածանքը սաստկացած լինելով ընդդէմ լատինամիտների՝ գաղղիացւոց եւ գերմանացւոց դեսպանները միջամտեցին եւ պարտաւորեցրին եպարքոսին դադարեցնել հալածանքը, սպառնալով՝ հակառակ դէպքում խզել բարեկամական յարաբերութիւնը:

ԳԼ. Է.

Աբրահամ Գ. Կրետացի: Թահմազ-Ղուլի խան եւ Աբրահամի մահը: Հալաճանք ընդդէմ լատինամիտների, յունաց ջանքը իւրացնել Երուսաղէմայ Ս. Յակովբեանց վանքը: Ղազար Զահկեցու Կաթողիկոս ընտրուելը եւ առժամանակ Կարինում մնալուց յետոյ Ս. Էջմիածին գալը: Ղազարի կրկնակի անկումը: Պետրոս Քիւթուրի Կաթողիկոսութիւնն, անկումն եւ մահը: Յովհաննէս Կոլոտի ջանքը ազգի խաղաղութեան համար եւ մահը: Յակովբ Նալեան, Պրոխորոն եւ Մինաս Ակնեցի՝ Պատրիարքունք Կ. Պոլսոյ Հայոց:

Աբրահամ Բ.-ին յաջորդեց Թրակիոյ (Թէքիրդաղ) առաջնորդ Աբրահամ Կրետացի, որ ի կենդանութեան Աբրահամ Բ.-ի ուխտ եկած լինելով Ս. Էջմիածին՝ շատ հաճելի եղաւ Աբրահամ Կաթողիկոսին եւ մնաց Ս. Էջմիածնում: Աբրահամ Բ.-ից յետոյ Ս. Էջմիածնի միաբանք Աբրահամ Կրետացուն ընտրեցին եւ օծեցին Կաթողիկոս 1734 թ. Նոյեմբերի 22-ին, եւ որովհետեւ Ս. Էջմիածինը նորից պարսից իշխանութեան տակ էր ընկել, ուստի պարսից արքունիքից Կաթողիկոսական հրովարտակ ստանալուց յետոյ՝ Կ. Պոլսոյ ազգայնոց ծանուցին եւ տաճկաց արքունիքից եւս հրովարտակ ստացան:

Աբրահամ Գ. երկու տարի հինգ ամիս միայն կարողացաւ վարել Կաթողիկոսական իշխանութիւնը, իսկ այս կարճ ժամանակին թէեւ չկարողացաւ Ս. Էջմիածնում շինութիւն ինչ անել, բայց բռնաւոր Թահմազ-Ղուլի խանի իբրեւ սիրելի, միշտ նրա մօտ գտնուելով՝ մեծամեծ բարիքներ արեց քրիստոնէից եւ շատ գերիներ ու շատ մահապարտներ ազատեց: Աբրահամ Գ. ի կողմանէ հայոց՝ ներկայ գտնուեց Մուղանի դաշտում Թահմազ-Ղուլի խանի կամ Նադիր շահի գահակալութեանը, մանրամասն նկարագրեց թէ այդ եւ թէ պարսկական այլ արարողութիւնները:¹ Աբրահամ Կաթողիկոս 1737 թ. Ապրիլի 18-ին վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Շողակաթի գաւթում ձախ կողմը:

Մինչ Աբրահամ Գ. Կրետացի Նադիր շահի բանակում տուայտում էր՝ Տաճկաստանում նորից սկսուեց հալածանքը, եւ գաղղիացւոց ու գերմանացւոց դեսպանները լատին եպիսկոպոսի հետ միացած՝ սկսեցին առանձին եկեղեցի ունենալու համար դրամ հան-

¹ Աբրահամ Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր շահին պարսից: Վաղարշապատ, 1870:

գանակել լատինամիտներից՝ ընդդիմացողներին զրկելով եկեղեցւոյ հաղորդակցութիւնից: Այս բանը Յովհաննէս Պատրիարքը յայտնեց եպարքոսին եւ նրա հրամանով շարունակեց հալածանքը:

Բացի ներքին այս խռովութիւնից՝ հայերը պարտաւորուեցին զինուել յունաց դէմ եւս, որոնք կամենում էին Երուսաղէմայ Ս. Յակովբեանց վանքը յափշտակել: Հայերը պարտաւորուեցին դիմել նոյն գաղղիացւոց դեսպանի օգնութեանը եւ յաջողեցին նրա ձեռքով վերապահել Ս. Յակովբեանց վանքի վրայ իրաւասութիւնը: Գաղղիացւոց դեսպանի նախաձեռնութեամբ առժամանակ մի հանդարտեց հալածանքը եւ վէճը կաթողիկոսութեան մասին: Մինչեւ անգամ Յովհաննէս Կոլոտ զիջաւ գաղղիացւոց դեսպանի առաջարկութեանը «Ով հրաշալի նախահարք» շարականի Քաղկեդօնի մասին եղած կտոր չերգել:

Աբրահամ Կրետացու մահից յետոյ Ս. Էջմիածնի միաբանք ժողով գումարեցին եւ Երուսաղէմայ Պատրիարք Գրիգոր Շղթայակրին ընտրեցին Կաթողիկոս, բայց ոմանք եւս Ս. Էջմիածնի նուիրակ եւ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Ղազար Զահկեցուն կամենալով կաթողիկոսացնել՝ Գրիգորի ընտրութեան թուղթը Կ. Պոլիս ուղարկելիս՝ Ղազարի համախոհների թուղթն եւս ուղարկեցին, որի մէջ Ղազարի անունը ոսկեգօծ տառերով էր գրուած:

Յովհաննէս Պատրիարք Կոլոտն ընդունելով Ս. Էջմիածնի թղթերը՝ ժողով գումարեց Կ. Պոլսում: Գրիգոր Պատրիարքի ընտրութիւնը այս ժողովին եւս հաճելի եղաւ, բայց ինքն Գրիգոր Պատրիարք, որ Կ. Պոլսումն էր Երուսաղէմայ գործերի համար՝ նկատելով, որ Ս. Էջմիածնի միաբաններից ոմանք Ղազարին են կամենում՝ երկպառակութեան տեղի չտալու համար՝ հրաժարուեց, եւ Ղազար հռչակուեց Կաթողիկոս:

Ղազար Զահկեցի իւր ընտրութեան լուր առնելով՝ ընդ ցամաք յուղի ընկաւ մեծաշուք փառքով գնալ Ս. Էջմիածին: Կարնոյ կուսակալը տեսնելով Ղազարի մեծաշուք ուղեւորութիւնը եւ իմանալով, որ կաթողիկոսութեան հրովարտակ չէ ստացել յարքունուստ՝ արգելք եղաւ նրա ուղեւորութեանը եւ ամբաստանեց դէպի արքունիք, ուստի Ղազար մնաց Կարնում՝ յուսալով նաեւ ստանալ Յովհաննէս Պատրիարքի ձեռքով հրովարտակ:

Այս ժամանակ Ղազար թանկագին ընծաներով շահելով կուսակալի կամքը՝ ազատորէն եկեղեցի էր գնում, քարոզում էր

ժողովրդեան եւ պատուհասում լատինամիտներին: Տեղւոյն առաջնորդ Ահաբին կոչեցեալ Սահակ վարդապետը ներկայութեամբ Ղազարի իւր այնտեղ մնալը աւելորդ համարելով՝ գնաց Բասենի կողմերը Երուսաղէմայ համար նուիրակութեան: Յանակնկալս Կարնոյ կուսակալը մեռաւ: Դրդմամբ լատինամիտների՝ տեղւոյն թուրք մեծամեծները ատեան կազմեցին եւ ըստ երդման, որով մահ էին սահմանել լատինականութեան համար վէճ յարուցանողին՝ վճռեցին Ղազարին սպանել, բայց Ղազար հաւատացնելով, թէ լատինամիտների հալածանք յարուցանողը տեղւոյն առաջնորդ Սահակ վարդապետն է եղել, ինքն մեծամեծ ընծաներով ազատուեց եւ շտապաւ հասաւ Ս. Էջմիածին 1737 թ., ուր եւ Կաթողիկոսական օծումն ընդունեց:

Ի հետեւանս Կարնոյ կուսակալի ամբաստանութեան՝ եպարքոսի հրամանով սուրհանդակներ եկան Կարին Ղազարին կալանաւորելու, բայց նրան այնտեղ չգտնելով՝ գնացին Բասեն Ահաբին Սահակ վարդապետին կալանաւորեցին, եւ բերելով Կարին՝ շղթայակալ բանտարկեցին, որից ազատուեց բաւական դրամներ ծախսելով:

Սահակ Ահաբին սկսեց վատաբանել Ղազար Զահկեցուն եւ մինչեւ անգամ համարձակուեց բանադրել, որով մեծամեծ խռովութեան տեղի տուեց, մինչեւ որ Աբրահամ Կաթողիկոսից Կ. Պոլսոյ նուիրակ կարգուած Այնթապցի Պետրոս վարդապետ Քիւթուր եւ Աղէքսանդր վարդապետ Բիւզանդացի վերադառնալիս՝ Ղազար հաշուում վճարեցին Սահակին նրա բանտարկութիւնից ազատուելու համար արած ծախսերը, եւ հաշտեցրին Ղազարին Սահակի հետ եւ Սահակին՝ ժողովրդեան հետ:

Շուտով Ղազարի եւ պարսիկ մեծամեծների մէջ գոտութիւն ընկաւ, եւ Ղազար մեծաքանակ տուգանք վճարելուց յետոյ 1740 թ. կոչուեց արքունիք, ուր չարաչար պատուհասակոծ եղաւ եւ բանտարկուեց, իսկ Կաթողիկոսութիւնը տեղակալութեան անուամբ յանձնուեց Ագուլեցի Յովհաննէս վարդապետին, սակայն Ղազար իւր եղբօր ձեռքով ազատուելով բանտից հնգամեայ աքսորումից յետոյ՝ դարձեալ սկսեց վարել Կաթողիկոսութիւնը:

Ղազար, երբ գնացել էր ներկայանալու Նատիր շահին, նրա գործակալները թէ միաբանների եւ թէ գիւղացւոց հետ խռովութեամբ վարուելու համար յանդիմանուած լինելով Պետրոս Քիւթուրից եւ Աղէքսանդր Բիւզանդացուց՝ ռիս ունէին նրանց դէմ: Ուս-

տի, երբ վերադարձաւ Ղազար՝ վրէժ լուծելու համար յայտնեցին նրա, թէ Պետրոս Քիւթուր եւ Աղէքսանդր Բիւզանդացի կաթողիկոսական իրաւունք էին բանացնում եւ նրան գահընկէց անելու համար հարախօսութիւն են գրել Նատիր շահին ու Կ. Պոլսոյ մեծամեծներին: Ղազար, որ զիպող առիթ էր փնտրում Պետրոս Քիւթուրին իւր համախոհ Աղէքսանդր Բիւզանդացու հետ պատժել նրա ապարդիւն նուիրակութեան համար, բարկացած՝ սաստիկ գանակոծելուց յետոյ, երեսուն օր բանտարկեց երկուսին եւս, նրանց ինչքը գրաւեց եւ մեծամեծ տանջանքներ տալուց յետոյ 1746 թ. Քիւթուրին Սեւան աքսորեց, որտեղից նա վեցամսեայ տաժանելի խստաբերութիւնից յետոյ մի գիշեր մակոյկ մի գտնելով կղզու մօտ ծածուկ փախաւ գնաց Կարս, այնտեղից Կարին, եւ վերջապէս Կ. Պոլիս՝ Ղազարի խուզարկութիւնից ազատուելու համար:

Ղազար Քիւթուրի հետ հարաշար վարուելուն համար՝ բաւական կորցրել էր իւր համարումը, եւ Երեւանի մէլիքները (աւագները), որ արդէն գժտուել էին նրանից՝ կասկածելով, թէ միգուցէ նա իրենցից եւս հարախօսէ դէպի շահը, իրենք շտապեցին եւ յայտնեցին, որ մի յանցաւորի յարքունիս գրուած ինչքից չորս հազար թուման Ղազարի մօտ է: Ղազար յարքունիս կոչուելով եւ առահի չկարողանալով բացասել՝ պարտաւորուեց վճարել յիշեալ 4.000 թումանը, եւ 1.500 թուման եւս աւելի տոյժել:

Ղազար Ս. Էջմիածնի ոսկեղէն եւ արծաթեղէն անօթները վաճառելով՝ գնից 2.000 թուման տուեց հարկապահանջին, մնացեալը ծածուկ ուրիշ տեղ տանել տուեց ու ինքն 1747 թ. փախաւ Կարին՝ այնտեղ Կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարելու մտքով, բայց լսելով, թէ Ս. Էջմիածնի միաբանք հարկահանի խոշտանգանքից ազատուելու համար ծանր տոկոսեօք դրամ փոխ առնելով ուրիշներից՝ լիովին վճարել են իւր պարտքը, հաճելով Երեւանայ իշխողի եւ այլ մեծամեծների կամքը՝ վերադարձաւ Ս. Էջմիածին: Միաբանք, որ արդէն բողոքել էին ազգին Ղազարի վարմանց մասին՝ յուսալով, թէ իրենց վրայ ծանրացած պարտքը կվճարի՝ ակամայ ընդունեցին նրան, բայց նա ոչ միայն պարտքը չվճարեց, այլ աւելի եւս պարտքի ենթարկեց նրանց: Եւ որպէսզի միաբանք միջոց չունենան միմեանց հետ խօսելու՝ ամեն մէկի վրայ պահապան դրեց եւ փակեց նաեւ վանքի դռները, որ նրանք միջոց չունենան իրենց կացութիւնը ուրիշին յայտնելու:

Այս ժամանակ պոլսեցիները յանձնարարականով Պետրոս Քիւթուր եւ Սահակ Ահագին բարեկարգութիւն անելու կամ ըստ հաւանութեան միաբանից նոր կաթողիկոս ընտրելու համար հասան Ս. Էջմիածին եւ դռները փակ գտնելով՝ գնացին Երեւան: Ղազար լսելով Պետրոս Քիւթուրի եւ Սահակ Ահագինի գալուստը՝ տեղեկացրեց Դավրէթի մեծ իշխանին, թէ նրանք տաճկաց լրտեսներ են, եւ եկել են կաթողիկոսութիւնը իրենից յափշտակելու: Դավրէթի խանը գործը հանգամանօրէն ստուգելով՝ գրեց Երեւանայ խանին, որ նա ժողովէ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան, եւ ում որ միաբանութիւնը կկամենայ՝ նրան հաստատէ կաթողիկոս: Միաբանք, երբ հրաւիրուեցին Երեւանայ խանի առաջ՝ նոր կաթողիկոս խնդրեցին, ուստի եւ խանը Ղազարին ուղարկեց Սեւան յարգելանս, իսկ միաբաններին թոյլ տուեց Քիւթուրին կամ Ահագինն ընտրել կաթողիկոս: Միաբանք կամեցան Սահակ Ահագինն կաթողիկոս ընտրել, բայց երբ նա հրաժարուեց՝ Պետրոս Քիւթուրին ընտրեցին 1748 թ. եւ շրջաբերական գրութեամբ ամենայն տեղ յայտնեցին Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը՝ միանգամայն թուելով Ղազարի ապօրէն գործերը եւ բանադրելով նրան: Ղազար իւր բարեկամների շնորհիւ շուտով ազատուեց Սեւանի արգելանքից եւ ստանձնելով կաթողիկոսութիւնը՝ Պետրոս Քիւթուրին նրա տասնամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ ուղարկեց Զահուկ, ուր եւ վախճանուեց նա:

Ղազար իւր խռովայոյզ իշխանութեան ժամանակ շինարար մարդու կատարեալ յատկութիւնն ունենալով՝ շինեց Ս. Էջմիածնում այժմեան Վեհարանը, Վեհարանի գաւթի հիւսիսային կողմը թանապի կոչեցեալ միայարկ շինութիւնը կաթողիկոսների ձմեռուայ բնակութեան համար, Վեհարանի բակի հարաւային կողմը՝ ներսի Ղազարապատ կոչեցեալ շինութիւնը պատուաւոր հիւրոց համար եւ Ղազարապատը՝ հասարակ հիւրոց համար, եւ 1751 թ. վախճանուելով՝ թաղուեց Ս. Գայիանէի վանքի գաւթում, աջ կողմը:

Ղազարի կաթողիկոսութեան առաջին տարիներում մինչ կենդանի էր Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք՝ լատինամիտների եւ հայադաւան հայերի մէջ խաղաղութիւն հաստատելու եւ լատինամիտների մայրենի եկեղեցուց չհեռացնելու համար շատ ջանքեր եղան: Գաղղիացւոց դեսպանը հայ ժողովրդեան վրայ ազդեցութիւն գործելու համար շարունակում էր բարեկամութիւնը Հայ

Պատրիարքարանի հետ: Այս լաւ յարաբերութիւնից կամելով օգուտ քաղել Երուսաղէմայ Պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիր, եւ հայ մեծամեծները Երուսաղէմայ ազգային սեփականութեանց հաստատուն իրաւունք ստանալու համար դիմեցին գաղղիացւոց դեսպանին, որ յաջողեցրեց հրովարտակ դուրս բերել, թէ հայերը, յոյները եւ լատինները ինչ սեփականութիւն որ ունեն Երուսաղէմում՝ առանց վէճի ամեն մէկինը ընդմիշտ իրեն մնայ: Այսպէս, Ս. Յակովբայ վանքը, որ կամենում էին յոյները յափշտակել՝ ընդմիշտ հայոց մնաց:

1741 թ. վախճանուեց Յովհաննէս Կոլոտ եւ յաջորդեց իւր աշակերտ Յակովբ վարդապետ Նալեան Ակնայ Զիմարա գիւղից: Միակ խնդիրը, որ յուզվում էր Կ. Պոլսում եւ գաւառներում՝ էր լատինամիտ հայերի խնդիրը: Լատինամիտ հայերը չնայելով պատրիարքարանի խաղաղասիրութեան՝ դրդուած լատին եպիսկոպոսից եւ պաշտպան ունենալով գաղղիացւոց դեսպանին, ամեն ջանք գործ էին դնում ոչ միայն հայ պատրիարքարանից անկախ դրութիւն ստանալ, որ հակառակ էր նաեւ կառավարութեանը, այլեւ մտածում էին հայ եկեղեցիներն եւս գրաւել, եւ մինչեւ այս յաջողելը հայ եկեղեցի չգնալու համար ժամերգութիւնը կատարում էին ուր պատահում էր՝ տանը, պանդոկներում, խաներում, եւլն.: Գաղատիոյ լատինամիտ հայերը մինչեւ անգամ յափշտակեցին Անկիւրիայի հայոց չորս եկեղեցիքը, որ Յակովբ Պատրիարք նորից հայոց վերադարձրեց:

1749 թ. ոմն Պրոխորոն վարդապետ գալով Կ. Պոլիս, հակառակ ժողովրդեան կամաց՝ եպարքոսի հրամանով յափշտակեց պատրիարքութիւնը, այս պատճառով մեծ խռովութիւն յուզուեց, մինչեւ լուրը հասաւ թագաւորին, իսկ թագաւորը բարկացաւ եպարքոսի վրայ՝ ժողովրդի կամքին հակառակ պատրիարք կարգելուն համար, ուստի եւ Պրոխորոն 7-օրեայ խռովայոյզ պատրիարքութիւնից յետոյ պաշտօնանկ եղաւ, եւ հայերը Յակովբի վերստին ընտրութիւնը գթապատեհ համարելով՝ 1749 թ. պատրիարք ընտրեցին Ս. Կարապետի վանահայր Ակնեցի Մինաս վարդապետին, եւ որովհետեւ այն օրերին վախճանուած էր Երուսաղէմայ Պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիր, (թէեւ տեղւոյն միաբանք նրա Թորոս աշակերտին էին ընտրել պատրիարք), պոլսեցիները Յակովբ Նալեանին ընտրեցին եւ ուղարկեցին Երուսաղէմ:

ԳԼ. Ը.

Միմաս Ակնեցի: Յակովբ Նալեան Կ. Պոլսոյ եւ Թէոդորոս Երուսաղէմայ Պատրիարք: Աղէքսանդր Բիզանդացոյ Կաթողիկոսութիւնը: Սահակ Ահագիմի ընտրութիւնն եւ անկումն: Յակովբ Շամախեցոյ Կաթողիկոսութիւնը: Կ. Պոլսում շփոթութիւններ կաթողիկոսեան պատճառով: Երեւանցի Սիմէոն Կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Տօնացոցի կարգաւորելը եւ ջանքը ընդդէմ կաթողիկոսեան: Ս. Էջմիածնի դպրոցի բարեկարգութիւնը եւ Կաթողիկոսարանում Յիշատակարան (Ջամբո) հաստատելը: Տէրումի եւ ճոխրական վիճակները կարգաւորելը: Ռուսահայոց վիճակը դարձեալ Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ առնելը: Ջանք Կ. Պոլսում փոխանորդութիւն հաստատել: Աղուացի կաթողիկոսութեան խնդիրը: Սիմէոն Երեւանցոյ մեծագործութիւնները: Վրաց Հեռակ թագաւորի ասպատակութիւնը: Սիմէոն Կաթողիկոսի տառապանքը եւ մահը:

Ղազար Զահկեցուն յաջորդ ընտրուեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Մինաս Ակնեցի, որ գալով Ս. Էջմիածին՝ 1751 թ. Սեպտեմբերին, Ս. Խաչի տօնին Ս. Օծումն ընդունեց եւ 1753 թ. Մայիսի 12-ին վախճանուեց ու թաղուեց Ս. Գայիանէի գաւթի ձախ կողմը՝ հազիւ մի տարի ութ ամիս վարելով հայրապետական իշխանութիւն:

Մինաս Ակնեցոյ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոս ընտրուելուց յետոյ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կարգուեց Գէորգ վարդապետ Աբադանցի, բայց կարճ ժամանակով, որովհետեւ Յակովբ Նալեան, որ Երուսաղէմումն էր, այնտեղ ուխտի գնացած մեծ ազդեցութեան տէր Ակնեցի Եաղուր ամիրային հաճոյանալով՝ նրա հետ Կ. Պոլիս վերադարձաւ եւ նրա հզօր ազդեցութեամբ 1752 թ. ինքն Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կարգուեց, իսկ Երուսաղէմայ միաբանութիւնից կանխաւ ընտրուած Գրիգոր Շղթայակրի աշակերտ Թէոդորոս կամ Թորոս վարդապետ՝ Երուսաղէմայ:

Մինաս Ակնեցոյ մահից յետո Ս. Էջմիածնի միաբանից ժողովը որոշեց Յակովբ Նալեանին կամ Կեղեցի Սահակ Ահագին ըստ հաւանութեան ազգի կաթողիկոս ընտրել: Կ. Պոլսում գումարուած ժողովում թէ Նալեան եւ թէ Սահակ Ահագին հրաժարուեցին ընտրելիութիւնից, ուստի հաճութեամբ ժողովոյն՝ Կաթողիկոս ընտրուեց Ս. Էջմիածնի բազմամեայ եւ ի մանկութենէ հետէ բազմաշխատ միաբան Ղարաղաչ մականունեալ Աղէքսանդր Բիւզանդացի, որ Պետրոս Քիւթուրի հետ շատ տառապանք էր կրել Ղազար Զահկեցոյ:

Աղէքսանդր Բ. Բիւզանդացի ժողովականաց թախանձանքին չկարողանալով դիմադրել՝ յանձն առաւ կաթողիկոսական կո-

չումն, եւ ընդ ցամաք ճանապարհորդելով ու ժողովրդեան այցելելով՝ հասաւ Ս. Էջմիածին, 1753 թ. Մարտի 6-ին օծումն ընդունեց, եւ մի եւ կէս ամեայ իշխանութիւնից յետոյ 1755 թ. Նոյեմբերի 11ին վախճանուեց ու թաղուեց Ս. Էջմիածնի արեւմտեան դռան հարաւային կողմը, զանգակատան տակ:

Ս. Էջմիածնի միաբանական ժողովը յայտնելով Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին Աղէքսանդր Բ.-ի մահը, իբրեւ կաթողիկոսական ընտրելի իւր կողմից ազգի հաւանութեան առաջարկեց դարձեալ Յակովբ Նալեանին եւ Կեղեցի Սահակ Ահագինին:

1755 թ. Սահակ Ահագին ընտրուեց Կաթողիկոս, բայց մի տարի Կ. Պոլսում, երեք տարի եւս Կարնոյ Մուտուրկան գիւղի Ս. Լուսաւորիչ եւ Հնձուց գիւղի Կարմիր վանքում մնաց: Ազգը տեսնելով, որ Սահակ իւր պաշտօնատեղին չէ շտապում գնալ, Զմիւռնիոյ առաջնորդ եւ Կ. Պոլսոյ նուիրակ Սիմէոն վարդապետ Երեւանցու եւ Զմիւռնիոյ նոր առաջնորդ նշանակուած Աբրահամ վարդապետ Աստապատցու ջանքով 1759 թ. կաթողիկոսական նոր ընտրութեան ժողով գումարեց Կ. Պոլսում, որ գահընկէց հրատարակելով Սահակ Ահագինին՝ կաթողիկոս ընտրեց Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական տեղակալ Յակովբ Շամախեցուն, որ այն ժամանակ Կարինում՝ Սահակ Ահագնի մօտն գտնուելուն համար ի կողմանէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի պատգամաւոր եկած նոյն Աբրահամ վարդապետ Աստապատցուց իմանալով իւր կաթողիկոս ընտրուելը՝ Սահակ Ահագինից հաշիւները ստացաւ, եկաւ Ս. Էջմիածին եւ նոյն 1759 թ. Նոյեմբերի 24-ին Ս. Օծումն ընդունեց:

Յակովբ Ե. Շամախեցի ի մանկութենէ Ս. Էջմիածնում դաստիարակուելով, իւր բնածիր ուշիմութեամբ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան մէջ առաջնակարգ եւ շատ կարեւոր դիրք էր ստացել: Նա մեծ ազդեցութիւն ունէր միաբանից վրայ իբրեւ նրանց մեծագոյն մասի ուսուցիչն ու դաստիարակը: Այս ազդեցութեան նպաստում էր եւ այն հանգամանքը, որ լինելով հմուտ արքունական եւ դատաւորական կարգերին՝ ամեն բանում խորհրդակից էր եղել նախքան ինքն կաթողիկոսներին եւ ինքն է պատրաստելիս եղել նրանց համար հարկաւոր թղթերի նախագաղափարը: Յակովբ Ե. Շամախեցի շինեց Երեւանայ Զորագեղի անապատում Հայրապետարան եւ բարձր պարիսպներով շրջապատեց:

Մինչ Յակովբ Ե. Շամախեցի Ս. Էջմիածնում շինութեամբ եւ բարեկարգութեամբ էր զբաղուած՝ Կ. Պոլսում, դրդմամբ ոմն Բա-

ղիշեցի Մանուէլ քահանայի, յուզուեց կաթողիկոսեան խնդիրը: Մանուէլ քահանայ իբրեւ ջատագով մայրենի եկեղեցու՝ հրովարտակ ստացաւ եւ ձերբակալելով շատ կաթողիկէներ՝ նաւարանի աքսորավայրը աքսորեց: Յակովբ Պատրիարք յուզումները դադարեցնելու համար՝ եպարքոսի ատեանում երաշխաւորելով, որ աքսորեալները անտեղի կասկածի համար միայն են աքսորուած, նրանց ազատեց եւ Մանուէլ քահանային իբրեւ խռովարար աքսորել տուեց:

Յակովբ Ե. Շամախեցի երեք տարի ութ ամիս Հայրապետական իշխանութիւն վարելով՝ վախճանուեց 1763 թ. եւ թաղուեց Ս. Գայիանէի վանքի գաւթում աջ կողմը:

Շամախեցի Յակովբ Ե.-ից յետոյ 1763 թ. Ս. Էջմիածնի միաբանական ժողովով եւ ազգի հաճութեամբ ընտրուեց Սիմէոն Երեւանցի եւ նոյն թուի Ապրիլի 20-ին Կաթողիկոսական Ս. Օծումն ընդունեց:

Սիմէոն դեռ Կաթողիկոս չեղած՝ նուիրականութեամբ շատ տեղեր շրջած եւ ականատես եղած, լաւ ծանօթ էր հայոց դրութեանը: Այս ծանօթութեամբ՝ իւր իշխանութիւնը փառաւորեց այնպիսի մեծագործութեանց ձեռք զարկելով, որ ամբողջ Կովկասումն առաջինն էին: Այսպէս, կաթողիկ քարոզիչների եւ մխիթարեանց կաթողիկամիտ գրքերի մուտքը հայոց մէջ կարճելու համար կարգաւորեց Տօնացոյցը^[32], որով սահմանեց հայ նշանաւոր տօները շաբաթ օրերը հանդիսաւոր կերպով տօնել եւ մեծի պահոց մէջ Ս. Յովհաննէս Երուսաղէմայ Հայրապետի եւ Ս. Յովհաննէս Օձնեցու հետ տօնել ունիթորների դէմ քաջ ախոյեան Յովհաննէս Որոտնեցու, Գրիգոր եւ Մովսէս Տաթեւացիների յիշատակը: Կարնոյ Կարմիր վանքի նուիրակ Գէորգ վարդապետին, որ կաթողիկոսեան սերմեր էր ցանում Ախալցխայի մէջ՝ տաճկաց արքունի հրովարտակով բերել տուեց Ս. Էջմիածին, եւ սաստիկ պատուհասելուց յետոյ մեղայական ստանալով՝ արձակեց: Տաճկաց արքունի հրովարտակով հալածեց կաթողիկ այլազգի քարոզիչներին, մոլորեալ ժողովրդեանը յուզողութիւն բերեց տեղական պաշտօնեաների միջոցաւ սաստելով, իսկ հոգեւորականներին Ս. Էջմիածին բերել տալով՝ յանդիմանեց, պատժեց եւ ի սրտէ գղջալ տալով՝ արձակեց:

Միաբանից սենեակների հիւսիսակողմը առանձին գաւթով դպրոց շինեց եւ բարեկարգեց: Մի քանի կրօնական գրքեր գրեց՝

սաստիկ յարձակուելով հռոմեականների վրայ եւ խրատելով ժողովրդին, որ հեռի կենան այդ մոլորեցուցիչներից՝ իրենց մարմնաւոր եւ հոգեւոր փրկութիւնը միայն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ տեսնելով: Կաթողիկոսարանում սահմանեց մի Յիշատակարան^[33], որ ամեն մի Կաթողիկոս իւր ժամանակի անցքերը, եւ իւր կատարած գործերը մէջը արձանագրի, եւ ինքն սկիզբն դրեց գործին մինչեւ ինքն Հայրապետների պատմութիւնը համառօտելով՝ Ս. Էջմիածնի բոլոր կալուածների անունները եւ նրանց արտօնագրերի ու հրովարտականքի պատճէնները արձանագրելով, մանրամասն նկարագրելով Հայրապետարանի կարգ ու կանոնները, Հայրապետների՝ քրիստոնեայ եւ մահմեդական թագաւորների, Երուսաղէմայ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքների, Աղուանից, Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսների հետ ունենալիք յարաբերութեանց ձեւերը¹:

Հայոց ազգը զանազան տէրութեանց մէջ ցրուած լինելով՝ պայմանական յարաբերութեան մէջ էր Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հետ: Այս իսկ պատճառով Հայրապետները միայն Պարսկաստանի հայոց վրայ լիակատար իրաւունք եւ անմիջական յարաբերութիւն ունէին, իսկ արտասահմանեան հայոց վիճակները երկու կարգ էին բաժանուած՝ նուիրակական եւ տէրունի:

Նուիրակական վիճակները երեք տարին մի անգամ նուիրակ ընդունելով՝ նրա հետ եւ Ս. Միւռոն եւ Հայրապետի օրհնութիւնը, նուիրակական հասոյթը միայն էին տալիս, իսկ տէրունի վիճակները ենթարկւում էին ուղղակի Ս. Էջմիածնի իրաւասութեանը, որ կարգում էր առաջնորդներ եւ ստանում էր առաջնորդական եւ նուիրակական հասոյթները: Շատ տեղեր այս կարգը խանգարուած էր եւ Սիմէոն Կաթողիկոս վերահաստատելով՝ կանոնաւորեց նախկին կարգը:

Ռուսաստանեայք Ղազար Զահկեցու կարգած Բարսեղ եպիսկոպոս Փառակեցուց զգուած դուրս գալով իրաւասութիւնից՝ Աղուանից կաթողիկոսներին էին ենթարկւում: Սիմէոն Կաթողիկոս այս պառակտումը բառնալու համար Թիֆլիսեցի Դաւիթ եպիսկոպոսի պատուիրակութեամբ մի արծաթեայ ոսկեզօծ տուփի մէջ ամփոփած սուրբ մասունքներ ընծայ ուղարկելով Ռուսաց Եկատարինէ Բ. կայսրուհուն՝ խնդրեց Ռուսաստանի հայոց դարձեալ Ս. Էջ-

¹ Սիմէոն Երեւանցի, Ձապոն, գլ. Թ.- ԺԲ., եր. 58-59:

միաձնի իրաւասութեան ենթարկել: Կայսրուհին 1768 թ. Յունիսի 30-ին տուած հրովարտակով¹ ոչ միայն Սիմէոնի խնդիրը կատարեց, այլեւ թանկագին ընծաներ եւս ուղարկեց: Իսկ Սիմէոն Կաթողիկոս ի ցոյց երախտագիտութեան՝ զրեց կայսերական տան համար գոհացողական մաղթանքը, որ գործ է դրվում Ռուսաստանի հայոց եկեղեցիներում կայսերական տօներին:

Բացի Ռուսաստանի հայերից, որոնց առաջնորդ եւ նուիրակ կարգեց Սիմէոն սկզբում՝ Մինաս Արքեպիսկոպոսին եւ յետոյ՝ Արդութեան Յովսէփ Արքեպիսկոպոսին, Ս. Էջմիածնի տէրունի վիճակ էին Տաճկաստանում՝ Զմիւռնիա իւր թեմերով եւ Բաղդատ ու Բասրա քաղաքները եւ Հնդկաստան: Նուիրակական վիճակներն էին իրենց թեմերով Տաճկաստանում՝ Ա. Կ. Պոլիս, Բ. Թրակիա (Թէքրիզաղ), Գ. Խրիմ եւ Բեսարաբիա, Դ. Ռումելիա, Ե. Անատոլիայի հիւսիսային մասը, Զ. Անատոլիայի հարաւային մասը, Է. Կարին, եւլն.:

Սիմէոն Կաթողիկոս միմիայն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը կենտրոն եւ Հայրապետը իսկապէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կացուցանելու համար աշխատում էր Ս. Էջմիածնի գերիշխանութեան տակ Սսի, Աղթամարայ եւ Աղուանից կաթողիկոսներին մի մի վիճակաւորներ համարել տալ, իսկ Երուսաղէմայ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներին՝ մի մի Արքեպիսկոպոս: Եւ Կ. Պոլսում՝ որպէս Տաճկաստանի գլխաւոր կենտրոնում, կամենում էր Զմիւռնիոյ առաջնորդ եւ Կ. Պոլսոյ նուիրակ Աստապատցի Աբրահամ եպիսկոպոսին կաթողիկոսական փոխանորդ կարգել, որ չյաջողեց, որովհետեւ թէ Յակովբ Նալեան, որ վախճանուեց 1764 թ. Յունիսի 18-ին եւ թէ նրանից յետոյ Բասմաճեան Գրիգոր Կ. Պոլսոյ երեւելիներէից ժողով գումարելով՝ նրանց խորհրդով եւ արքունի հրամանով՝ փոխանորդութեան թեկնածու Աբրահամ եպիսկոպոսին աքսորեց Կ. Պոլսից: Գրիգոր Պատրիարք 1773 թ. հրաժարուելով պատրիարքութիւնից՝ Կիպրոսի առաջնորդութեան պատրուակով գնաց Եւրոպա²: Գրիգոր Բասմաճեանին յաջորդեց 1774 թ. Ս. Էջմիածնի նուիրակ Կաղզուանցի Զաքարիա եպիսկոպոս, որ

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէոնէ մինչ ցՅովհաննէս յամի Տեառն 1763-1831: Մոսկվա, 1876, եր. 161-163:

² Ըստ Հ. Միքայէլ Չամչեանի «չորսու յերկիր քրիստոնէից, ուր եւ կայ մինչեւ ցայսօր՝ հոգացեալ միայն զփրկութիւն հոգոյ իւրոյ» (Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Գ., եր. 877): Հ. Միքայէլ Չամչեան «զփրկութիւն հոգոյ» ասելով կաթողիկոսին է հասկանում:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նախանձախնդրութեամբ սկսեց հալածել լատինամիտներին:

Սիմէոն Կաթողիկոսի ժամանակ Աղուանից կաթողիկոսութեան պատճառով խռովութիւնը շատ սաստկացած էր եւ այս խռովութիւնը սկսուած էր 1674 թ., ոմն Սիմէոն եպիսկոպոսի՝ առանց Աղուանից տան ընտրութեան եւ Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետի հաւանութեան կաթողիկոսանալով եւ առնելով Գանձասարի աթոռի գոյքն՝ իւր առանձնալովը: Յակովբ Կաթողիկոս Զուղայեցի տեսնելով այս ինքնակոչ Սիմէոնի ապօրէն վարմունքը՝ բանադրում է նրան եւ Աղուանից երկրից ոմն Երեմիա արեղայի եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս օծելով՝ ուղարկում է Գանձասար: Յակովբ Կաթողիկոս Զուղայեցի՝ ինքնակոչ Սիմէոնին սանձահարելու համար բերել է տալիս Ս. Էջմիածին եւ ստորագրութիւն է առնում, որ նա չհամարձակուի եպիսկոպոս ձեռնադրել, միւռոն օրհնել, եւ իւր ազգականներից կաթողիկոս օծել:

Յետ ժամանակաց Սիմէոն ու Երեմիա վախճանվում են, եւ ինքնագլուխ կաթողիկոսանում է ոմն Եսայի, բայց իւր սխալն զգալով, երբ դիմում է Ս. Էջմիածնի Նահապետ Կաթողիկոսին՝ իւր կաթողիկոսական իշխանութեան վաւերացումն ստանալու, բանադրուած Սիմէոնի ազգականներից ոմն Ներսէս ինքնագլուխ կաթողիկոս է օծվում: Աղէքսանդր Զուղայեցին Աղուանից այս երկու կաթողիկոսներին եւս բերել տալով իւր մօտ՝ Ս. Էջմիածնի տաճարում ժողով է կազմում, ուր պարտաւորվում է Ներսէս եւ բանադրվում, իսկ Եսայի վերահաստատվում է կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ՝ պայմանաւ, որ Աղուանից կաթողիկոսները իբրեւ յաջորդ Ս. Գրիգորիսի՝ Ս. Լուսաւորչի յաջորդից, այսինքն՝ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսից ստանան Աղուանից կաթողիկոսական օծումն:

Վախճանում է Եսայի կաթողիկոս, եւ բանադրեալ Ներսէսը օգուտ քաղելով պատերազմական յարձակումներից, ասպատակութիւններից, աւերմունքներից եւ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսների շուտ շուտ մէկը միւսին յաջորդելուց՝ սկսում է վարել կաթողիկոսական իրաւունք, մինչեւ որ Ղազար Զահկեցուց պարտաւորվում է խոստովանել իւր բանադրուած լինելը, եւ ապա Ս. Էջմիածնին հաւատարմութեան, իւր ցեղից ապօրինաբար կաթողիկոս չօծելու երդմնագիր տալով՝ արձակվում է, իրաւունք ստանալով վարել Աղուանից կաթողիկոսութիւնը: Սակայն, դեռ Ներսէս չվախճանուած՝ նրա ազգականներից մէկը, դեռ պատանի հասակով, Իս-

րայել արեղայ Գանձակի Շահ-Վերդի խանի ձեռնտուութեամբ օծվում է կաթողիկոս եւ նորից սկսվում է երկպառակութիւնը:

Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսանալով՝ ինքնընծայ Իսրայէլին հրաւիրում է Ս. Էջմիածին, որ եթէ Աղուանից երկիրը կկամենայ՝ վերահաստատէ նրան կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ, սակայն մինչ Իսրայէլը պատիր պատճառաբերութեամբ յետաձգում էր Ս. Էջմիածին գալը, Շուշույ Փանահ խանը հայ մելիքների մէջ երկպառակութիւնը աւելի եւս զօրացնելու համար մի կուսակցութեան պարագլուխ հանդիսանալով՝ յանձնարարական գրով յանուն Սիմէոն Կաթողիկոսի յիսուն անձանց հետ Յովհաննէս եպիսկոպոսին ուղարկում է Ս. Էջմիածին՝ Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրելու համար: Փանահ խանը գրում է մի թուղթ եւս Երեւանայ խանի վրայ, որ ստիպէ Սիմէոնին՝ Յովհաննէսին անպատճառ Աղուանից կաթողիկոս օծել:

Ոչ հայերի թախանձանքը, եւ ոչ Երեւանայ խանի սպառնալիքն ու խոշտանգանքը ներգործութիւն ունեցան Սիմէոնի վրայ: Սիմէոն Յովհաննէսին չօծեց, եւ համոզում էր աղուանցիներին, որ արդէն օծուած Իսրայէլի հետ հաշտուեն, եւ երկպառակութիւնը մէջտեղից բառնան: Սիմէոն կաթողիկոս այսպէս էր վարվում, որովհետեւ լաւ գիտէր, որ Երեւանայ եւ Շուշույ խաները միմեանց կամակատար հանդիսանալով՝ կամենում են հայոց դէմ մի դաշնակցութիւն կազմել, իսկ Շուշույ Փանահ խանի կաթողիկոսական գործին խառնուելը համարում էր նպատակաւոր մի բան, որով նա հայ մելիքների մէջ արդէն եղած ներքին երկպառակութիւնը զօրացնելով՝ կամենում էր նրանց թուլացնել եւ այսպէս բոլորին տիրել:

Յովհաննէս եպիսկոպոս իւրայինների հետ Ս. Էջմիածնից դուրս գալով գնաց Գանձասար եւ հակառակ Սիմէոնի համոզանց՝ կաթողիկոս օծուեց: Գործը աւելի եւս դժուարացաւ, որովհետեւ Իսրայէլի կուսակիցները Գանձակի Շահ-Վերդի խանի ձեռքով սպառնալիք էին գրում Սիմէոնին, որ Իսրայէլին հաստատի կաթողիկոս, ապա թէ ոչ՝ մեծ արիւնահեղութեան պատճառ կգառնայ: Նոյնը կրկնում էին Յովհաննէսի կուսակից մելիքները՝ Փանահ խանի ձեռքով եւ Երեւանայ Հիւսէին-Ալի խանի միջոցաւ: Սիմէոն խաներին պատասխանելով, որ նրանց գործը չէ հայ հոգեւորական գործերին խառնուելը՝ հայերին գրում է, որ Իսրայէլն էլ, Յովհաննէս էլ ապօրինաբար են կաթողիկոսացած եւ

պէտք է գան Ս. Էջմիածին, որին Աստուած կկամենայ՝ նա կհաստատուի կաթողիկոս:

Հայերը զգուած այս երկպառակեալ դրութիւնից՝ առաջարկեցին Սիմէոն Կաթողիկոսին ում կամենայ՝ հաստատէ կաթողիկոս, միայն թէ հաստատեալը Գանձասարի աթոռում նստի: Սիմէոն առաջարկեց Յովհաննէսին եւ Իսրայէլին գալ Ս. Էջմիածին, եւ նրանցից որը կերգուի ու կխոստանայ Գանձասարում կենալ՝ վերահաստատուելով կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ կվերադառնայ իւր աթոռը. Յովհաննէս անմիջապէս ընդունեց Հայրապետի առաջարկութիւնը, իսկ Իսրայէլը՝ ոչ, թէեւ Սիմէոն Կաթողիկոս Աղուանից կաթողիկոսութիւնը վերապահում էր նրան եւ Վրաց Հերակլ թագաւորի գրով Թիֆլիսի Զաքարիա եպիսկոպոսին եւս հրաւիրակ էր ուղարկել: Երբ Զաքարիան ձեռնունայն վերադարձաւ բերելով Իսրայէլի ըմբոստութեան թուղթը՝ Սիմէոն Ս. Էջմիածնի տաճարում ժողով գումարելով բանադրեց եւ լուծեալ հրատարակեց Իսրայէլին, իսկ Յովհաննէսին 1765 թ. Դեկտեմբերի 25-ին վերահաստատեց Աղուանից կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ եւ ուղարկեց Գանձասար Զաքարիա եպիսկոպոսի հետ¹:

Այս կնճռոտ խնդրին ելք տալուց յետոյ Սիմէոն ձեռք գարկեց Ս. Էջմիածնում այնպիսի շինութիւններ անելու, որոնք իսկապէս մեծագործութիւններ են: Վաղարշապատ գիւղը, որ վանքի արեւմտեան կողմն էր գտնվում եւ համարեա պատկից էր վանքին՝ բաւական հեռաւորութեամբ հիւսիսային կողմը փոխադրեց, եւ ելուզակների յարձակումներից պատսպարելու համար ընդարձակ եւ ամուր պարիսպներով ու բուրգերով շրջապատեց, նորոգեց արտաքին գաւթում եղած շուկան, եւ Թանապի կոչեցեալ սենեակները ետեւի կողմից մի կարգ սենեակներով եւս ընդարձակեց, մոմատուն շինեց յարմարաւոր աւազանով եւ պարագայիւր: Ներսի Ղազարապատը հայրապետանոցից բաժանելու համար երկյարկ մի ապարանք շինեց Հայրապետի ամուսն բնակութեան համար, շինեց ամառային սեղանատունը: Միաբանութեան սենեակները ու Տաճարը խոնաւութիւնից ազատելու համար ստորերկրեայ ջրանցքներ փորել տուեց վանքի եւ սենեակների տակ, որ միացնելով՝ պարսպից դուրս խառնեց Փիլիպպոս Կաթողիկոս Աղբակե-

¹ Սիմէոն Երեւանցի, Ձապոն, գլ. Ժ., եր. 80-91:

ցու շինած ջրանցքին (Սառն-Քանքան): Հարստացրեց Ս. Էջմիածինը նոր նոր կալուածներ ձեռք բերելով եւ հներն եւս պարսիկ շահերի հրովարտակներով վերահաստատելով:

Մայր Աթոռը արժանի իւր կոչմանը կրօնական դաստիարակութեան կենտրոն հանդիսացնելու համար 1776 թ. հիմնեց տպարան եւ տպարանի գործը դիւրացնելու համար՝ շինեց յատուկ թղթատուն Եւրոպայից վարպետներ բերելով: Իւր գործարանի արտադրած թղթովը տպեց իւր կարգաւորած «Տօնացոյց»-ը, եւ մի քանի իւր հեղինակած գրքեր ու Սաղմոսը:

Սիմէոն Կաթողիկոս այս մեծագործութիւնները անում էր այնպիսի ժամանակ, երբ ոչ մի ապահովութիւն չկար, եւ ինքն այդ ժամանակը նկարագրում է ըստ այսմ. «Արդ լաց զգլուխ Կաթողիկոսին, որ յայսպիսու ժամանակի պատահի, որպէս ես, որ գրեմս, ամբոխեալ մտօք եւ թշուառական կենօք»¹:

Այսպիսի աննախանձելի վիճակի մէջ Սիմէոն մեծ մարդ կոչուելու արժանի մեծագործութիւններ կատարեց: Վրաց Հերակլ թագաւորի կրկնակի յարձակմանց ժամանակ (1765 եւ 1769) Երեւանայ տիրող Հիւսէյին-Ալի խանի կողմից հաշտութեան միջնորդ կարգուելով՝ երկիրը ազատեց ասպատակութեան աւերմունքից: 1779թ., երբ Սիմէոն Կաթողիկոս տկարութեան պատճառով ամառնային տօթ եղանակին գնացել էր Նիգ գաւառը ապահովութեան՝ Վրաց Հերակլ թագաւորը նորից յարձակուեց Երեւանայ խանութեան վրայ: Ի յարգանս Սիմէոն Կաթողիկոսի միայն Ս. Էջմիածինն եւ Վաղարշապատ գիւղին խնայելով՝ մնացեալ գիւղօրայքը ասպատակեց, աւերեց եւ ժողովրդին Վրաստան տարագիր անելուց յետոյ՝ պաշարեց նաեւ Երեւան քաղաքը:

Երեւանայ երկամսեայ պաշարման ժամանակ ցաւագար Հայրապետը պարտաւորեալ եղաւ բացօթեազ վրաց բանակի մէջ մնալու՝ Երեւանայ խանի կողմից հաշտութիւն խօսելու համար, եւ թէեւ հաշտութիւն չկայացաւ վրաց առաջարկած պայմանների խստութեանց պատճառով, բայց վերահաս ձմռան համար Հերակլը վերցրեց պաշարումն եւ ժողովրդեան ու երկրի մնացորդներն եւս աւերելով՝ գնաց Վրաստան:

Որովհետեւ, միայն Ս. Էջմիածինն ու Վաղարշապատ գիւղն էին չէն մնացել, Սիմէոն մարդասիրաբար՝ որոնց հարկաւոր էր

¹ Սիմէոն Երեւանցի, Ջամբո, եր. 59:

սնունդ եւ սերմանիք տուեց, իսկ ինքն սաստիկ նեղուելով հիւանդութիւնից՝ 1779 թ. Նոյեմբեր ամսից մահիճ մտաւ եւ 1780 թ. Յուլիսի 26-ին, Վարդավառի կիւրակէ օրը կնքեց իւր երկրաւոր բազմարդիւն կեանքը եւ թաղուեց Ս. Գայիանէի վանքի գաւթում ձախ կողմը: Նախքան իւր մահը Ս. Էջմիածինը երկար ժամանակ այնպիսի արհաւիրից ժամանակին անտերունջ չմնալու համար յանձնարարելով կաթողիկոս ընտրել Ս. Էջմիածնի ի մանկութենէ հետէ բազմարդիւն միաբան Կարնեցի Ղուկաս Արքեպիսկոպոսին, որ Զմիւռնիոյ 12-ամեայ բազմարդիւն առաջնորդութիւնից վերադարձած լինելով՝ մեծ յարգի եւ պատուի մէջ էր Սիմէոնի մօտ¹:

¹ Յիշատակարան «Մեծ Մաշտոց»-ին Օծման Կաթողիկոսի, Չեռնադրութեան Եպիսկոպոսի եւ Օրինութեան Սուրբ Սիւռնի, գրեալ ձեռամբ Եփրեմ վարդապետի (յետոյ կաթողիկոս): Տե՛ս «Արարատ», 1875, եր. 333-340:

ԳԼ. Թ.

Ղուկաս Կարճեցու ընտրությունը: Կաթողիկոսության թեկնածու Յարութիւն Բասնեցի եւ Զաքարիա Պատրիարք: Զաքարիայի անկումն: Յովհաննէս Համադանցի: Զաքարիայի վերակոչումն ի պատրիարքութիւն եւ կաթողիկոսաց Մայր Եկեղեցոց անջատուելը: Ստյ Եփրեմ Կաթողիկոսի թումատրուիլը եւ Թէոդորոս Սսեցու կաթողիկոսանալը: Ղուկասի հաճութեամբ Կաթողիկոսարանում եպիսկոպոսաց ժողովի հաստատուելը: Ղուկասի վարչական կարգադրութիւնները եւ շինութիւնները: Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեան եւ Ղարաբաղի Հայոց հակամիտութիւնն առ ոռաս: Յովհաննէս Կաթողիկոսի մահը: Գանձասարի վանքի ասպատակուիլը եւ մելիքների գաղթելը Գանձակ: Յովհաննէսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսի Գանձակում կաթողիկոս օծուիլը, Թիֆլիս գնալը, Արքեպիսկոպոսի տիտղոսով միայն Հաղբատի վանահայր եւ Վրաստանի առաջնորդ կարգուիլը: Աղա Մահմատ խանի արշաւանքը: Ղուկաս Կաթողիկոսի մախահոգութիւնը ժողովրդեան եւ Ս. Էջմիածնի համար եւ յարաբերութիւնն ոռուսաց արքունեաց հետ: Երուսաղէմայ Պետրոս Պատրիարքի եւ Ղուկասի վախճանը:

Ս. Էջմիածնի միաբանական ժողովով եւ Երեւանայ մեծամեծների Հաճութեամբ Կաթողիկոս ընտրուեց Ղուկաս Կարճեցի, որ Ս. Օծումն ընդունեց Միմէոնի մահուան 7-րդ օրը¹:

¹ Բարեյիշատակ Ղուկաս Կաթողիկոսի վրայ զանազան տարապայման կարծիքներ կան: Մելքիսեդէկ Վարդապետ Մուրատեան իւր «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ գրում է. «Ղուկասի վրայ կասկած կծագի Էջմիածնի միաբանից մէջ, որպէս թէ, իւր աշակերտակից Թէքիրդաղցի Սարգիս վարդապետի հետամտութեամբ կամի Հայաստանեայց Եկեղեցին միացնել Հռոմայ եկեղեցոյն հետ: Այս կասկածը երթալով ստոյգ կերպարանք կառնու, ուստի եւ Ղուկաս սաստիկ կխոշտանգուի Էջմիածնի միաբաններէն եւ կաքտորուի, սակայն ձեռնադրութեամբ Վրաց Հերակլ կայսեր կազատի եւ գաղտագնաց կփախչի ի Տփլիս եւ անտի յԵրուսալ: Ղուկասի փախստենէն եւ մահէն զկնի» (Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցոյ, եր. 592):

Այս անհերքեթ սխալման մէջ ընկել է Մելքիսեդէկ Վարդապետ Մուրատեան Մխիթարեան ուխտի միաբան Հ. Իգնատիոս Փափագեանի «Պատմութիւն եկեղեցական» գրքի Ղուկասին վերաբերեալ պատմական հատուածից, միայն՝ յանգէտ Սարգիս Թէքիրդաղեցու վերաբերեալները Ղուկասին վերագրելով: Ահա, այդ հատուածը. «Էր սա (Ղուկաս) յաշակերտութենէ Յարութիւն Արքեպիսկոպոսի Բասնեցոյ, եւ զի հմուտ էր ուղղափառ ճշմարտութեան ուսեալ ի վարդապետէ իւրմէ, աշակերտակից նորին Սարգիս վարդապետ Թէքիրդաղեցի, զնաց առ նա ի գտանել հնարս միաբանութեան ազգին Հայոց ընդ եկեղեցոյն Հռոմայ, բայց ի հակառակասիրութենէ միաբանից ոմանց Էջմիածնի չկարաց ի լրումն ածել զիղծս սրտին, այլ մատնեցաւ ի ձեռս նրանց, եւ խոշտանգեալ պէս պէս չարչարանօք եւ աքտրանօք զամս հինգ, ապա ձեռնադրութեամբ Հերակլի արքային Վրաց գաղտագնաց փախստեամբ զերծաւ ի Տփլիս, եւ անտի յԵրուսալ: Առ նովին ժամանակաւ զնոյն անցս չարչարանաց եւ մահուան կրեաց եւ Տէր Սահակ երէց Ախալցխացի, որպէս գրէ նա ինքն Սարգիս վարդապետ Թէքիրդաղցի» (Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցոյ, եր. 936-937):

Մելքիսեդէկ Վարդապետ Մուրատեանի այս անհերքեթ սխալը հերքել են արդէն պ. Գալուստ Շիրմազանեան (Երջանկայիշատակ Ղուկաս Կաթողիկոսի վերայ: Եւս Դաւիթ եւ Դանիէլ Կաթողիկոսը, «Արարատ», 1875, եր. 60-63 եւ 93-96) եւ ծերունի Գաբրիէլ Պատկանեան (Դարձեալ Երջանկայիշատակ Ղուկաս Կաթողիկոսի վերայ, «Արարատ», 1875, եր. 173-175):

Միմեթի ժամանակով Կ. Պոլսոյ փոխանորդութեան թեկնածու Աբրահամ Արքեպիսկոպոս Աստապատցի Ագուլեաց Ս. Թոմայի Առաքելոյ վանքի մի ձեռագիր Աւետարանի մէջ 1798 թ. համառոտում է Աղա Մահմատ խանի արշաւանքը, Դուկաս Կաթողիկոսի համար նրա մահից երկու տարի յառաջ գրելով. «Ընդառաջ նրա (եղբոր Աւա-Մահմատ խանի՝ Ալի-Դուլի խանի) եկն աստուածապատիւ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տէր Դուկաս երջանիկ Կաթողիկոսն Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի իբրեւ քաջ հովիւ հոգւոց ղնելով զանձն իւր ի վրայ հօտին եւ հարսին հոգեւորի» (Տես Մխիթարեան Աբէլ, Արժանայիշատակ Դուկաս Կաթողիկոս, «Արարատ», 1876, եր. 12-16): Բացի բազմաթիւ եւ նշանաւոր շինութիւններից, որ Դուկաս Կաթողիկոս կառուցել է մինչեւ իւր մահուան օրը, որոնք ապացուցանում են, որ նա երբէք կասկածուած եւ արտաքսուած չէ եղել Ս. Էջմիածնի միաբաններից՝ յիշենք, որ նա թաղուած է Ս. Գալիանի վանքի գաւթում ձախ կողմը եւ մարմարոնեայ տապանաքարի վրայ գրուած է.

*«Յարկ դամբարանիս է վեհին մեծի,
Տեսուն Դուկասու Կաթողիկոսի,
Բնիկ գաւառաւ էր սա Կարնեցի,
Հանդարտակենցաղ եւ ջանիւր բարի,
Թէպէտ դիպեցաւ դառն ամանակի,
Պատեցեալ վշտօք ըստ փողոյն մեծի,
Այլ յօրէ կոչման ետ իսկ ի մտի:
Շքեղագարդէլ զգահն հրաշայի:
Որ եւ ետ ծաղկել կարի սիրայի
Զմէջ Տաճարին Միածնախիջի,
Նաեւ նորոգել ետ շուրջանակի
Շինեալ եւ զայլ շէնս, որք են իսկ յայտնի,
Ապա ընկալեալ զվախճան բարի,
Եւ յարքայութեան նորին հրճուեսցի»:*

Ամփոփեցաւ յամի Տեսուն 1799, ի Դեկտեմբերի 29-ի տօնի Որդոցն Որոտման»: (Տես եւ Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 279-280): Առ այս՝ այսքան:

Հանգուցեալ Մսեր Մագիստրոս Մսերեան իւր «Պատմութիւն Կաթողիկոսացն Էջմիածնի» երկասիրութեան մէջ դրուատելով Դուկասին ըստ այսմ. «Էր Դուկաս այր անձնեայ, փառացի, վայելչաղէմ, ծանրաբարոյ, քաղցր՝ ի կենակցութեան եւ վարժ ի գրաւել զսիրտ այլոց» (եր. 10), ունկն մատուցանելով բերանացի խոսք ու գրոյցներին՝ համարում է նրան ընչաքաղց, ուսումնատեաց եւ ապերախտ: Ընչաքաղց, որովհետեւ, որպէս թէ նա բանիբուն մոլորակներ ուղարկելով զանազան կողմեր՝ ոսկի, արծաթ եւ պատուական քարեր էր կուտում Ս. Էջմիածնի գանձարանի մէջ: Ուսումնատեաց, որովհետեւ որպէս թէ թղթաշինութեան եւ տպարանի վրայ հոգս չէ ունեցել, եւ բանիբուն մարդոց հեռացրել է Ս. Էջմիածնից՝ մոլորակութեան պատրուակով: Ապերախտ, որովհետեւ որպէս թէ իւր կաթողիկոսացման պատճառ Սահակ եպիսկոպոս Գեղամացուն մոլորակ է ուղարկել Կ. Պոլիս եւ Զմիւռնիա:

Պ. Ա. Երիցեան եւս հետեւելով հանգուցեալ Մագիստրոս Մսերեանին՝ Դուկասին անուս եւ ուսումնատեաց է անուանում (Նիւթեր Ներսէս Ե.-ի կենսագրութեան համար: Թիֆլիս, 1877, եր. 21): Սակայն, նոյն երեսում Ներսէսի «Յուցակ ծառայական»-ից հատուածը ընդհակառակն է ապացուցանում՝ նայելով ժամանակին: Ահա. «Եվ զամս 13՝ այն է մինչեւ ցմեռասան ամն պատրիարքութեան երանելի Հայրապետին մերոյ Տ. Դուկասու յարատեւեալ ի մէջ ուսումնական աշակերտութեան՝ հմտացեալ է եկեղեցական ուսմանց եւ Աստուածաշունչ գրոց եւս եւ արհեստից քերականութեան եւ ճարտասանութեան իբրեւ յառաջին աստիճանի ի մէջ ամենայն ազգիս հայոց, եւս եւ աստուածաբանական կամ տրամաբանական գիտութեանց ոչ նուազ, քան զգտանեցեալսն յազգի մերում»:

Ղուկասի ընտրութեամբ զԺգոհ մնացին կաթողիկոսութեան թեկնածու Բասենցի Յարութիւն Արքեպիսկոպոս, որ զնաց Եւրոպա եւ Տրիեստում վախճանուեց 1776 թ.¹, եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Կաղզուանցի Զաքարիա եպիսկոպոս, որ լսելով թէ Սիմէոն Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ է ընտրուել Ղուկաս՝ Սիմէոնի կարգաւորած «Տօնացոյց»-ը հաւաքելով եկեղեցիներէ՝ այրեց, հին «Տօնացոյց»-ը նորից տպագրեց ու ցրեց եկեղեցիներէ վրայ եւ պատուիրեց Ղուկասի անունը չյիշել եկեղեցիներում, բայց Ղուկաս սիրով եւ խաղաղութեամբ վախճան տալու համար Կաթողիկոսական օծումն ընդունելուց յետոյ բաւական ժամանակ եկեղեցու Կաթողիկոսական Աթոռի վրայ չնստեց՝ սպասելով պոլսեցիների եւ նրանց պատրիարքարանի հաւանութեանը եւ սուլթանից սպասելիք հրովարտակին: Զաքարիա Պատրիարք եւ պոլսեցիներ Ղուկասի այս զիջումը տեսնելով՝ շուտով հաւանութեան թուղթ ստորագրեցին եւ սուլթանի հրովարտակը ստացան եւ ուղարկեցին, իսկ Զաքարիա Պատրիարք կարգադրեց եկեղեցիներում յիշել Ղուկասի անունը եւ գործադրել Սիմէոնի «Տօնացոյց»-ը:

Զաքարիա Պատրիարք Կաղզուանցի՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կարգաց նախանձախնդրութեամբ սկսեց սաստիկ հալածանք ընդդէմ կաթողիկամիտ հայոց, որոնք ազատուելու համար զրպարտեցին՝ որպէս թէ նա գերմանացւոց դեսպանին յատկաց-

Ըստ իս, ընդհակառակն Ս. Էջմիածնի գանձարանը հարստանելը՝ ապացոյց է Ղուկասի տնտեսագիտութեանը, բանիբուն անձանց նուիրակ կարգելը՝ ապացոյց է Ղուկասի իմաստուն վարձութեանը, իսկ եթէ տպարանը եւ թղթաշինութեան գործարանը հարկաւոր արդիւնքը չեն արտադրել՝ այդ ոչ թէ Ղուկասի ուսումնասէնութիւնից է եղել, այլ ժամանակի բերմունքից եւ ահա ինչ է գրում այս մասին հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան. «Այս երկու գործարանը՝ պարծանք Աթոռոյն եւ ազգին, կային ի հաստատութեան եւ ի շարունակ գործադրութեան՝ ի ժամանակի անդ Կաթողիկոսութեան եւ փափագելի կենդանութեան եւ նորին Սիմէոնի Երեսնցոյ, այլ զկնի վախճանի նրա՝ ի պատճառս յարուցման պատերազմաց ի զանազան նահանգակալ իշխողաց, ի վրայ միմեանց ի դաշտի աստ Արարատեան՝ շուրջ զայսու պատրիարքական աթոռով, խանգարեցան մեծ մասամբ, եւ գլխովին իսկ գործարանն թղթաշինութեան, զի գոյով արտաքոյ պարսպին, երկաթեայ եւ պղնձեայ գործիք նրա յափշտակեալ ի գորաց ասպատակացն՝ ցիր եւ ցան եղն ի հեռաւոր տեղիս, մինչ զի եւ զծուլեալ տառնս տպարանին ի հեռաւոր քաղաքաց գնեալ ի գերչացն հայագի անձինք՝ վերադարձուցանէին յԱթոռ այսր զկնի պատերազմաց» (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 99-100): Բաւական է ինկատի ունենալ, որ Սիմէոն Կաթողիկոսի «Պարտավճար»-ի Բ. մասը Վրաց Հերակլ թագաւորի 1779 թ. ասպատակութեան պատճառով Ղուկասի Կաթողիկոսութեան երրորդ տարին տպուեց: (Պարտավճար, Ս. Էջմիածին, 1783, եր. 377-383): Ուրեմն, տպարանի եւ գլխատրապէս թղթաշինութեան գործարանի խանգարուելը Ղուկասի անուամնութիւնից չէ եղել, այլ ժամանակի ձախող բերմունքից:

¹ «Արարատ», 1875, եր. 173-175:

եալ մի թուղթը բաց է արել: Զաքարիան պաշտօնանկ եղաւ եւ գնաց Բրուսա, իսկ Յովհաննէս Համադանցի կարգուելով Պատրիարք՝ կաթողիկ հայոց դէմ հալածանքը աւելի եւս սաստկացրեց, յետ նրանց մահուանն անգամ նշաւակելու համար բոժոժաւոր սանդխաձեւ դադարով թաղել հրամայելով: Յովհաննէս Համադանցի այս խստութեան համար տասնամասեայ պատրիարքութիւնից յետոյ 1782 թ. Մարտ ամսին պաշտօնանկ եղաւ եւ նորից պատրիարքութեան հրաւիրուեց Զաքարիա Կաղզուանցին, որ դադարեցրեց հալածանքը ընդդէմ կաթողիկամիտների, ժողով գումարեց պատրիարքարանում եւ որոշեց, որ հայերը հռոմեական հայոց հետ խնամութիւն եւ ազգականութիւն չանեն, եւ այսպէս մերժելով նրանց հայոց հետ հաղորդակցութիւնից՝ յանգէտս թոյլ տուեց նրանց հեռանալ հայոց եկեղեցիներից եւ լատինների եկեղեցիները յաճախել¹:

Աղուանից եւ Սսոյ կաթողիկոսները, շատ անգամ յաջորդում էին մէկը միւսին ոչ թէ ընտրութեամբ, այլ ազգակցութեամբ: Այսպէս, Սսոյ կաթողիկոսութիւնը յարատեւում էր Աջապահեան ցեղի մէջ եւ 1784 թ. Սսոյ Եփրեմ կաթողիկոս Աջապահեան թունաւորուելով տեղւոյն այլազգի իշխանից՝ յաջորդեց Թէոդորոս Սսեցի, որ Կ. Պոլսոյ Ս. Աստուածածնի Մայր եկեղեցում կաթողիկոսական օծումն ընդունելուց յետոյ շուտով գնաց Սիս:

Ղուկաս Կաթողիկոս սիրով բոլորի սիրտը եւս շահելուց յետոյ իւր, Ս. Էջմիածնի միաբանից, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի եւ տեղւոյն բոլոր հոգեւորական եւ աշխարհական նշանաւոր անձանց ստորագրութեամբ 1783 թ. սահմանեց Կաթողիկոսին խորհրդակից մի ժողով, որի անդամները պէտք է լինէին Ս. Էջմիածնի Արքեպիսկոպոսներն ու Եպիսկոպոսները՝ վեց անձինքներից ոչ պակաս²:

Ղուկաս քաջ իսկ իմանալով, որ նուիրականների պարտքը ոչ միայն ժողովրդի նուէրները հաւաքելն ու Ս. Էջմիածին հասցնելն է, այլ ժողովրդին հոգեւորապէս մխիթարելն ու իրենց առաքինի վարքով՝ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հետ կապելն է, Ս. Էջմիածնի ամենանշանաւոր, եւ գիտութեամբ ու առաքինի վարքով հռչակեալ միաբաններին նուիրակ ուղարկեց զանազան կողմեր, եւ

¹ Պէրպլեքեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Կ. Պոլիս, 1871, գլ. Ա:

² Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 9-10:

այսպէս թէ ժողովրդին շահեց եւ թէ Մայր Աթոռը՝ Հարստացնելով զանձարանը, որով զանազան շինութիւններ արեց, որպիսիք են՝ եկեղեցու հարաւային կողմը գտնուած խարտեալ քարերով երկյարկ շինութիւնը համբարնոցին յատկացեալ՝ Վեհարանի անկիւնից սկսած մինչեւ փռնատան անկիւնը, եկեղեցու՝ ի ներքուստ ծաղկեցնելը, եւ արտաքուստ՝ որմերի հնացած չորս կարգ քարեր փոխելը:

Ղուկաս նշանաւոր անձանց, որպիսի են Սահակ Գեղամացի՝ Կ. Պոլսոյ, Պետրոս Բերթամեան՝ Եւգոկիայի, Եփրեմ Երեւանցի՝ Հնդկաստանի նուիրակ կարգելուց յետոյ, բարեկարգեց նաեւ Ս. Էջմիածնի տնտեսական կառաւարութիւնը, սակայն Աղուանից կաթողիկոսութեան եւ Խամսայի մելիքների վէճերը, որ ոչ միայն չէին դադարել, այլ աւելի եւս սուր բնաւորութիւն էին ստացել՝ նրա հոգացողութեան առարկան դարձան: Խամսայի մելիքները վստահացած Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի Ազովեան երկրների կառավարիչ իշխան Գրիգոր Պատեմկինի^[34] կողմից արած առատ խոստումներին՝ ժողովուրդին Գանձասար Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսի մօտ, խորհուրդ արին՝ ապստամբուել Շուշայ Իբրահիմ խանից, եւ Եկատերինէ Բ. կայսրուհուց պաշտպանութիւն խնդրելու համար մի գիր եւս գրեցին ու յանձնեցին Գրիգոր անուն մի ժիր մարդու, որ գաւազանի մէջ ամփոփած այդ գիրը ծախեալ աղքատի կերպարանքով հասցնելով Թիֆլիս՝ պէտք է կայսրուհուն ուղարկէր:

Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Ալլահ-Ղուլի բէկը այս խորհուրդը յայտնեց Իբրահիմ խանին, որ խոստանալով Իսրայէլին կաթողիկոսացնել Գանձասարում՝ առաջարկեց նրան կալանաւորել թղթատար Գրիգորին: Իսրայէլը կատարեց խանի առաջարկութիւնը եւ Գանձակում բռնելով թղթատարին՝ անձամբ տարաւ Իբրահիմ խանի մօտ: Մելիքները Իբրահիմ խանի վրէժխնդրութիւնից ազատուելու համար Գանձակ փախան, խանի վրէժխնդրութեան գոհ միայն Գանձասարի վանքը եւ Յովհաննէս կաթողիկոսը մնացին, որ 1768 թ. առանց հարցովորձի, մտրակի հարուածների տակ աւանդեց հոգին, իսկ վանքը իւր կալուածներով աւար եւ կողոպուտ դարձաւ:

Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս Արքեպիսկոպոսը Գանձասարի մնացեալ գոյքերը ամուր տեղեր պահելուց յետոյ՝ 1792 թ. իւր եղբայրների եւ Դանիէլ եղբօր Բաղդասար որդու հետ

փախաւ Գանձակ, եւ նոյն թուի Դեկտեմբերի 8-ին Գանձակում, տեղւոյն Ջաւատ խանի հրամանով առանց Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետի կանխագոյն հաճութեան ու հաւանութեան, ինքնակոչ եւ դաւաճան Իսրայէլին հակառակ՝ կաթողիկոս օծուեց: Սարգիս կաթողիկոսացեալը տեսնելով Ջաւատ խանի թուլութիւնը եւ խռովութեանց հետզհետէ սաստկանալը 1798 թ. Գանձասարից իւր հետ փախստական մելիքների եւ իւր եղբորորդի նորընծայ աբեղայ Բաղդասարի հետ գնաց Թիֆլիս: Վրաց Հերակլ թագաւորը սիրով ընդունեց Սարգսին եւ նրա հետ եղածներին, եւ խնամքը, որ ինքն պէտք է ցոյց տար՝ իւր մահուան պատճառով ցոյց տուեց իւր ժառանգն ու յաջորդ Գէորգ թագաւորը՝ Սարգսի ցանկութեան համեմատ խնդրելով Ղուկաս Կաթողիկոսից նրան Հաղպատի առաջնորդ կարգել:

Ղուկաս զայրացած լինելով, որ Սարգիս ինքնագլուխ է կաթողիկոսացել, սկզբում չկամեցաւ կատարել Գէորգ թագաւորի խնդիրը, բայց երբ նա սպառնացաւ Ս. Էջմիածնի վանականներին չթողնել Փամբակի ձորն անցնել՝ զիջաւ, Սարգսին կանչեց Ս. Էջմիածին, յանդիմանեց նրա ինքնագլուխ կաթողիկոսանալուն համար եւ միայն Արքեպիսկոպոսի տիտղոսով ուղարկեց Հաղբատ: Ղուկաս Կաթողիկոս պարտաւորուեց Գէորգ թագաւորի հրովարտակին համեմատ Հաղբատի վանահայրութեան հետ եւ Վրաստանի ու Կախեթի առաջնորդութեան իրաւունքն եւս յանձնել Սարգսին՝ այն պայմանաւ, որ Սարգիս վրաց արքունեաց միջոցաւ իւր թեմի եւ վանքի հաշիւը ներկայացնէ Ս. Էջմիածնին: Սարգիս եւ իւր հետ եղած մելիքները Գէորգ թագաւորի մարդասիրութիւնը վայելեցին՝ մինչեւ որ ռուսները տիրապետեցին Թիֆլիսին¹:

Ղուկաս իւր Հայրապետութեան բազմավրդով ժամանակին հայ աղջկունքը շահի եղբոր կանանոցի համար եղած աղջկաժողովից ազատել ցանկանալով՝ թոյլ տուեց Մեծի Պահոց մէջ ութ տարեկանից վեր բոլոր աղջիկների եւս պսակել² եւ 1795 թ. Աղա-Մահմատ խանի ասպատակութեան ժամանակ իբրեւ անձնագիր հովիւ գնաց նրա բանակը եւ արժանաւոր ու թանկագին ընծաներ, ու

¹ Տէր-Յովհաննիսեան Գրիգոր, Բաղտասար Մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւնը, «Փորձ», Թիֆլիս, 1880, ք. 5, եր. 131-164:

² Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 9:

չափազանց դրամ ներկայացնելով Աղա-Մահմատ խանին ու նրա դուռն մարդոցը՝ չահեց նրա սիրտը չվնասել Ս. Էջմիածնին¹:

Թէեւ Ս. Էջմիածինը եւ շրջակայքը Ղուկասի նախահոգութեան պատճառով ազատուեցին ասպատակութիւնից, սակայն առահի Աղա-Մահմատ խանի՝ կանխաւ Ս. Էջմիածնի կայքերից 20 բեռ Բայազէտ եւ 21 բեռ Թիֆլիս ուղարկուած լինելով՝ Թիֆլիս ուղարկուածը խանի ձեռքն ընկաւ, երբ նա 1795 թ. Սեպտեմբերի 11-ին Թիֆլիսին տիրեց ու ասպատակեց²:

Ղուկաս իբրեւ իւր հօտի համար հոգացող հայր շնորհաւորելով Ռուսաց Պողոս Ա. կայսրի գահակալութիւնը՝ խնդրեց նրա բարեհաճութիւնը դէպի հայոց ազգը, ճանաչելով Ս. Էջմիածնի իրաւասութիւնը նաեւ ռուսահայոց վրայ: Կայսրը յարգեց Հայրապետի զգացմունքը եւ խնդիրը 1798 թ. Փետրուարին տուած հրովարտակով³:

Ղուկասի Կաթողիկոսութեան վերջին տարին Դամասկոսի կուսակալը Նապոլէոն Ա.-նոյ Պաղեստինին հասցրած վնասների տուգանքը ուրիշ քրիստոնեաների հետ Երուսաղէմայ Պետրոս Պատրիարքից եւս խստիւ պահանջելուն համար՝ պատճառ եղաւ նրա վաղահաս մահուան, որ յառաջացել էր սրտնեղութիւնից: (Բայց ոմանք եւս պնդում են, որ երբ Պետրոս Ս. Յարութեան տաճարում մի շինութիւն անելու համար վէճ ունենալով յունաց հետ կուսակալին է դիմել՝ յոյները թունաւորել են նրան): Պետրոս վախճանուելով՝ թաղուեց Յոպպէի հայոց եկեղեցում:

Ղուկաս իւր բազմավրդով ժամանակին արժանավորությամբ՝ մօտ 20 տարի Հայրապետական իշխանութիւն վարելուց յետոյ 1799 թ. Դեկտեմբերի 27-ին երկարատեւ ծանր հիվանդութիւնից յետոյ վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Գայիանէի վանքի գավթում, Մայր Տաճարի եւ վանքի մէջ մեծամեծ շինութիւններ կատարելուց յետոյ՝ մի հարիւր հազար թուման (300.000 մանէթ) եւս պատրաստի դրամ թողնելով գանձարանում:

¹ «Արարատ», 1876, եր. 131-164:

² «Արարատ», 1875, եր. 93, 1876, եր. 14-16: Պ. Ա. Երիցեան Թիֆլիս տարուած Ս. Էջմիածնի գոյքի արժէքը 200.000 թուման (600.000 ռուբլի) է համարում (Նիպեր Ներսէս Ե.-ի կենսագրութեան համար, եր. 7):

³ Ստերեան Ստեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 163-165:

ԳԼ. Ժ.

Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեան եւ Նոր-Նախշեանի Ռիմնուելը: Իշխան Գրիգոր Պօտեմկին եւ հայոց յոյսը ազատուել մահմեդականաց բռնութիւնից: Պօտեմկինի մահը եւ հայոց լքանելը: Յովսէփ Արղութեանի ձգտումն կաթողիկոսանալ: Ղուկասի մահը եւ Յովսէփ, Դանիէլ ու Դաւիթ Կաթողիկոսացուք: Յովսէփի ընտրութիւնը եւ մահը:

Թիֆլիսի մեծազգի Արղութեան Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը 1773 թ. Սիմէոն Կաթողիկոսից նշանակուելով Ռուսաստանի վիճակաւոր, յընթացս երկարամեայ այս պաշտօնավարութեան՝ ռուսաց արքունեաց եւ հայ հասարակութեան միջեւ իբրեւ յարգելի եւ հաւատարմութեան արժանի անձն յարաբերութեանց միջնորդ դարձաւ:

Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի յորդորմամբ Խրիմու հայերը մօտ 20.000 անձինք 1777-1778 թթ. գաղթեցին Ազովեան դաշտերը եւ երկու տարի մեծամեծ նեղութիւններով վրանաբնակ լինելուց յետոյ՝ Դօն գետի հովտում բնակութիւն հաստատեցին, ուր շինեցին Նոր Նախիջեւան քաղաքը եւ մի քանի գիւղեր, եւ 1779 թ. Նոյեմբերի 14-ին հրովարտակով զանազան առանձնաշնորհութեանց հետ իրաւունք ստացան ազգային սովորութեամբ ու մայրենի լեզուով՝ մի ռուս պաշտօնէի ներկայութեամբ, վարել իրենց դատական եւ առտնին գործերը, առ այս ընտրուած անձանց ձեռքով՝ յատկացեալ իրաւարանում, որ Մագիստրատ է կոչվում:

Ռուսաց արքունիքը Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի թախանձանօք վաղուց երկնում էր Անդրկովկասը եւ յատկապէս Հայաստանը ազատել ինքնագլուխ տիրապետող մահմեդական խաների բռնութիւնից, ուստի Ազովեան երկրների եւ Աստրախանի կուսակալ իշխան Գրիգոր Պօտեմկին հետամուտ էր լինում ճիշտ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ ունենալ Հայաստանի վրայ: Այս մասին բերանացի լուրերով չբաւականացած՝ Կովկասին ծանօթ Բօխլա Ռէյներգսին ուղարկեց Անդրկովկաս երկիրը լաւ ուսումնասիրելու:

Բօխլա Ռէյներգսը Կովկաս գալով իրեն եղած յանձնարարութիւնը փոխանակ լռելեայն կատարելու, Կովկասի ազատութիւնը մահմեդական բռնութիւնից որպէս մի կատարուած գործ քարոզելով՝ սկսեց հրաւէր կարգաւ հայերին դէպի Այրարատեան դաշտը, իբրեւ կենտրոնատեղի հայոց: Բօխլը ոգեւորութիւն եւ եռանդն

բորբոքելով՝ կազմեց հայերի, մելիքների եւ առհասարակ երկրի հանգամանքի նկարագիրը եւ մանրամասնաբար տեղեկագրելով ներկայացրեց իշխան Պօտեմկինին: Բռնակալ խաները տեսնելով հայոց արտաքոյ կարգի եռանդը՝ աւելի եւս սաստկութեամբ սկսեցին նեղել եւ տանջել նրանց:

Հայերը այս նեղութեանց մէջ չյուսահատուեցին, որովհետեւ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը իշխան Գրիգոր Պօտեմկինի խոստումներով յուսադրուած՝ յուսադրում էր տառապող հայերին, թէ նրանք շուտով ազատուելով մահմեդականների բռնութիւնից՝ Վրաստանի հետ միասին Ռուսաստանի խնամակալութեան տակ ազատութիւն կվայելեն: Հնդկաստանի հայերը եւս ոգեւորուած Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի տուած յոյսերով՝ իւրաքանչիւրը իւր կարեաց չափ աշխատում էր նպաստամատոյց լինել, ուստի ոմն Յակովբ Շահամիրեան «Որոգայթ փառաց» վերնագրով մի գիրք խմբագրեց սահմանելով կանոնները, որով պէտք է հայերը եւ վրացիք միմեանց հետ յարաբերութիւն ունենային՝ խնդրելով Յովսէփ Արքեպիսկոպոսին այս գրքից մի օրինակ Եկատերինէ Բ. կայսրուհուն ներկայացնել եւ մի օրինակ՝ Վրաց Հերակլ Թագաւորին: Հնդկաբնակ Յովսէփեան էմիրն եւ Շամիր խան միլիոնատէր հայերը Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի միջոցաւ առաջարկում էին իրենց միլիոնները, առանց արիւնահեղութեան պարսից եւ տաճկաց տէրութիւններից գնել Հայաստանը եւ յանձնել ռուսաց խնամակալութեանը:

Իշխան Գրիգոր Պօտեմկին Ղարաբաղի մէլիքներից ստացած գոհացուցիչ տեղեկութիւնները ինկատի ունենալով՝ մի զօրապետ ուղարկեց Վրաց Հերակլ Թագաւորի մօտ, որ նրա հետ միասին պաշտօնանկ անեն Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին: Ամենայն Հայոց Ղուկաս եւ Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսները որոշեցին առանձին տեսակցութիւն ունենալ՝ հարկաւոր պաշար հայթայթելու ռուս զօրքերին, երբ նրանք Հայաստան գալու լինեն:

Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի պաշտօնանկութեան գործողութիւնը պէտք է կատարուէր 1784 թ., բայց յետաձգուեց, իսկ խանը իրազգած լինելով հայերի մտադրութեանցը՝ սկսեց Շուշին աւելի եւս ամրացնել եւ սաստիկ նեղել ու տանջել հայերին: Ահա՛, այս ժամանակից սկսեալ Իբրահիմ խանը կասկածի գնալով՝ իրեն գործիք շինեց Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբօրը, եւ նրա դաւաճանութեամբ իմանալով մէլիքների ու կաթողիկոսի ցան-

կուլթիւնը, յանձնարարեց Գանձակում եղող ինքնակոչ Խսրայէլ կաթողիկոսին կալանաւորել թղթատարին, որին հետեւեցին Գանձասարի աւերումը, Յովհաննէս կաթողիկոսի գանահար լինելով մահը եւ մելիքների՝ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի հետ Վրաց Հերակլ թագաւորին ապաւինելով՝ Հաղբատի վանում ապաստան գտնելը:

Թէեւ ռուսք զբաղուած էին տաճկաց եւ շուետացւոց պատերազմներով, բայց Յովսէփ Արքեպիսկոպոս քաջալերուած իշխան Գրիգոր Պօտեմկինի խոստումներով՝ 1790 թ. գրեց մի դաշնագիր 19 յօդուածներով, որով հայերը ռուսաց խնամակալութեան տակ՝ ռուսաց հետ պէտք է յարաբերութիւն ունենային: Այդ դաշնագրութեան Ա., Բ., եւ Գ. յօդուածները¹ վերաբերում են կրօնական յարաբերութեանց: Այդ յօդուածներով.

Ա. Ռուսք եւ հայերը իբրեւ քրիստոնեայ եղբարք միմեանց պէտք է սիրէին, եւ խտրութիւն չպէտք է դնէին ոչ ռուսք Հայոց եկեղեցւոյ օրինաց եւ ոչ հայք՝ ռուսաց եկեղեցական օրինաց:

Բ. Մի ազգից բաժանուածը իբրեւ սիրոյ եւ խաղաղութեան պղտորիչ՝ պէտք է չընդունուէր միւս ազգի մէջ:

Գ. Տաճիկներից եւ հեթանոսներից քրիստոնեայ լինել ցանկացողները պէտք է ազատ լինէին ընդունել որ եկեղեցին կամենային նրանք:

Հայերը նոյն եւ վրացիք անսահման հաւատում էին Յովսէփ Արքեպիսկոպոսին՝ տեսնելով այն շնորհները, որ վայելում էր նա ռուսաց արքունիքից՝ յատկապէս բարեկամութեամբ իշխան Գրիգոր Պօտեմկինի, որ ցանկութիւն ունէր կովկասեան երկրների կառավարիչ լինել, բայց իւր ցանկութեան կատարումն չտեսած 1791 թ. վախճանուեց ի մեծ ցաւ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի եւ ռուսաց օգնութեան սպասող Անդրկովկասեան քրիստոնեայ ժողովրդոց:

Թէեւ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արդութեանի նպատակը, որ էր Հայաստանը մահմեդական ինքնիշխան խաների բռնութիւնից ազատել՝ չյաջողուեց, սակայն իւր վրայ եղած մեծ համարմամբն սկսեց կաթողիկոսութեան ձգտել, եւ դեռ ի կենդանութեան Ղու-

¹ Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ, «Փորձ», 1877-78, ք. 1, եր. 382: Յովսէփ Արդութեանի մասին պատմութիւնը համառօտում է յատկապէս պ. Երիցեանի յիշեալ աշխատասիրութիւնից եւ հանգուցեալ Մսերեանի «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօն մինչ ցՅովհաննէս» մատենից:

կաս Կաթողիկոսի «Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսական Տեղակալ» տիտղոսը ստանձնեց: Ինքն Ղուկաս Կաթողիկոսը եւ նշանաւոր եպիսկոպոսները նկատելով Յովսէփի թշնամական յարաբերութիւնը պարսից եւ տաճկաց հետ, որոնց հպատակ էին հայերը, չէին կամենում նրա կաթողիկոսանալը, որովհետեւ այդպիսով հայ ժողովուրդը տիրող պետութեանց վրիժառութեան զոհ պէտք է լինէր: Յովսէփ Արղութեան անյողդողդ էր իւր նպատակի մէջ եւ Ղուկաս Կաթողիկոս տեսնելով այս՝ միշտ կրկնելիս է եղել. «Ինձ ինչ մնաց այս աշխարհից՝ որ քեզ ինչ մնայ Յովսէփ վարդապետ»¹:

Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը իւր հովանաւորութեան տակ առնելով Ս. Պետերբուրգում հիմնուած Խալդարեանի տպարանը՝ 1783–1796 թթ. մի քանի կրօնական գրքեր հրատարակեց: Այս տպարանը Նոր Նախիջեւան փոխադրուեց եւ վերջապէս Աստրախանում հաստատուեց: Յովսէփ Արքեպիսկոպոս ռուսաց կոնսիստորիաների կարգով Ռուսաստանում հայոց մի կոնսիստորիա բաց արեց եւ 1799 թ. Հոկտեմբեր 28-ին բարձրագոյն հրովարտակի համեմատ 1800 թ. բաց արեց Ս. Պետերբուրգում եւ Մոսկվայում մի մի Հայոց Հոգեւոր Կառավարութիւն:

Ղուկասի մահից յետոյ Կաթողիկոսական Աթոռին բացի Յովսէփից՝ Դանիէլ Բայազիտցի եւ Դաւիթ Էնէգէթցի եպիսկոպոսներն եւս թեկնածուներն էին, եւ սրանցից ամեն մէկը աշխատում էր զրաւել Հայրապետական Աթոռը՝ յոյս դնելով Յովսէփ իւր բարեկամների, վրաց թագաւորի եւ ռուսաց վրայ, Դաւիթ՝ միաբանութեան փոքրամասնութեան եւ Երեւանայ խանի վրայ, իսկ Դանիէլ՝ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան եւ ազգի վրայ:

Ղուկասի հենց մահուան օրը կաթողիկոսական ընտրութեան համար ժողով կայացաւ եւ երկրորդ օրը ժողովը բարեռք դատեց կաթողիկոսացու ընտրել Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Բայազիտցի Դանիէլ եւ Հնդկաստանի ու Աստրախանի նուիրակ Եփրեմ Արքեպիսկոպոսներին, եւ ընտրութեան թուղթը ստորագրելով՝ Ս. Էջմիածնի աթոռակալ (տնտեսական մասին կառավարիչ) Ղօրղանեան Դաւիթ եպիսկոպոս Էնէգէթցու ձեռքով ուղարկեց Կ. Պոլիս:

Ժողովը Դաւիթ Էնէգէթցուն դիտմամբ կարգեց հրաւիրակ, որ նա միջոց չունենայ Երեւանում բնակող իւր եղբօր ու նրա անէր

¹ Երիցեան Ա., Նիսիքեր Ներսէս Ե.-ի կենսագրութեան համար: Թիֆլիս, 1877:

Աղամալեան Մելիք Աբրահամի միջոցաւ՝ Երեւանայ խանի օգնութեամբ կաթողիկոսանալ:

Դեռ Դաւիթ եպիսկոպոս Կարին չէր հասել եւ ահա Յովսէփ Արղունթեանի ազգականները Վրաց Գէորգ ԺԲ. թագաւորի միջոցաւ սկսեցին ճնշում գործ դնել էջմիածնեցւոյ վրայ, որ Յովսէփին անպատճառ կաթողիկոս ընտրեն: Գէորգ թագաւորը սպառնացաւ, որ եթէ Յովսէփ չընտրուի կաթողիկոս, ժանտախտի պատճառով՝ Թիֆլիս տարուած Ս. Գեղարդը յետ չի դարձնի: Էջմիածնեցիք ճարահատեալ առանձին սուրհանգակով Յովսէփի ընտրութեան համար եւս հաւանութեան մի թուղթ ուղարկեցին, բայց առանձինն յայտնելով, թէ Յովսէփի մասին հաւանութիւնը առ հարկէ է: Այս իսկ ժամանակ Յովհաննէս եպիսկոպոս Ակնեցի՝ Ս. Գեղարդը ծածուկ վեր առնելով, Թիֆլիսից Ախալցխայի վրայով գաղտ եկաւ հասաւ Ս. Էջմիածին:

Կաթողիկոսացու Դանիէլը 1793 թ. Ղուկասից Զմիւռնիոյ առաջնորդ էր նշանակուած, բայց իւր եւ ժողովրդեան մէջ ծագած խռովութեան պատճառով 1797 թ. թողեց Զմիւռնիան եւ ըստ յանձնարարութեան Ղուկաս Կաթողիկոսի սկսեց Ռումելիայի նուիրակութիւնը, որ 1799 թ. աւարտած երբ Ս. Էջմիածին էր վերադառնում՝ Մարտի 11-ին Կ. Պոլսում Զաքարիա Պատրիարքի մահուան եւ յուղարկաւորութեանը հանգիպեց, ուստի եւ նոյն Մարտի 15-ին ընտրուեց Պատրիարք եւ առաջին գործը եղաւ Սիմէոնի «Տօնացոյց»-ի նոր տպագրութեամբ ընդհանրացնելը:

Ղորղանեան Դաւիթ եպիսկոպոսը 1800 թ. Մարտի 18-ին հասաւ Կ. Պոլիս, բայց կաթողիկոսական ընտրութիւնը այնտեղ երկարաձգուեց մինչեւ Ապրիլի 28-ը, որովհետեւ թէ ինքն Դանիէլ ախոյեան ունենալով Յովսէփ Արղունթեանին՝ դժուարանում էր ընդունել կաթողիկոսութիւնը, եւ թէ պոլսեցիներ չէին կամենում Դանիէլին կաթողիկոս ընտրելու հոգսի մէջ մնալ, ուստի եւ Նիկիմիդիոյ առաջնորդ Կապուտիկ կոչեցեալ Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսին ընտրեցին կաթողիկոս, եւ հրաւիրեցին Կ. Պոլիս, բայց նա եւս հրաժարուեց:

Կ. Պոլսոյ Պալատ արուարձանի քարոզիչ Յովհաննէս եպիսկոպոս Զամաչրճեան՝ պատրիարքութեան եւ Դաւիթ՝ կաթողիկոսութեան թեկնածուները, տեսնելով որ Դանիէլի ընտրութեամբ իրենք իրենց նպատակին չեն հասնում, Ս. Էջմիածնի նուիրակ ծերունի Գալուստ եպիսկոպոսին սկսեցին խտրբալել, գրգռելով,

որ նա իբրեւ Ս. Էջմիածնի բազմաժամանակեայ միաբան՝ եթէ ոչ կաթողիկոս, գոնէ պատրիարք պէտք է լինէր, բայց մինչեւ անգամ ընտրութեանց մասնակցելու չհրաւիրուեց:

Գալուստ սկսեց վրդովուել եւ վրդովեցուցիչ քարոզներով յուզել նաեւ ժողովրդեանը, թէ ինքն իբրեւ բազմաժամանակեայ միաբան Ս. Էջմիածնի եւ ծեր ու արդիւնաւոր եպիսկոպոս արհամարհուած է կաթողիկոսական ընտրելի չորոշուելովը, մինչդեռ Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս, որ աշխարհական կեանք է վարում՝ կաթողիկոս է ընտրուել:

Հուսկ ուրեմն, խռովութիւնը հանդարտեցնելու համար Դանիէլ՝ ըստ Ս. Էջմիածնի հանրագրութեան, ինքն յանձն առաւ կաթողիկոսութիւնը, եւ ըստ ժողովրդեան ցանկութեան՝ հրաւիրակ Դաւիթ եպիսկոպոսին Պատրիարք կարգեց, իսկ Չամաշըճեան Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ ինքն էր ցանկանում պատրիարք դառնալ, դարձեալ սկսեց խտրբալել Գալուստ եպիսկոպոսին, եւ նրա յարուցած խռովութիւնից օգտուելով Կ. Պոլսոյ մեծամեծների օգնութեամբ 1800 թ. Մայիսի 19-ին պատրիարքութեան իրաւունք ստացաւ եպարքոսից:

Չամաշըճեանը պատրիարքական իշխանութեան հասնելուց յետոյ իբրեւ խռովութեանց գլխաւոր պատճառների՝ Գալուստին Լիմնոս, իսկ Դանիէլին Տենեդոս կղզին աքսորել տուեց, եւ Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպան Թամարովի ձեռքով սուլթանից Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսութեան հրովարտակը ստանալով՝ Դաւթին յանձնեց Ս. Էջմիածին տանելու, որով պատրիարքութեան եւ կաթողիկոսութեան թեկնածուներին բոլորին եւս հեռացրեց Կ. Պոլսից, եւ Յովսէփին հաճոյանալու համար նախնական սովորութեան հակառակ առանց օծմանն սպասելու՝ Յուլիսի 16-ից հրամայեց եկեղեցիներում յիշել նրա անունը:

Յովսէփ Արքեպիսկոպոս իւր կաթողիկոս ընտրուելու լուրը առնելուց յետոյ Պետերբուրգից Մոսկովայի վրայով գնաց Աստրախան, այնտեղ Դաւիթ Էնէգէթեցուց ստացաւ սուլթանի հրովարտակը, եւ ուղարկեց Ռուսաց Պօղոս կայսրին, եւ նրանից եւս հաստատութեան հրովարտակ ընդունելուց յետոյ ուղեւորուեց դէպի Ս. Էջմիածին: 1801 թ. Փետրվարի 11-ին չքեղ հանդէսով Թիֆլիս մտնելիս՝ լսելով Վրաց Գէորգ Թագաւորի մահը, հանգուցեալ Թագաւորին յուղարկաւորելու համար ուղղակի գնաց

վրաց Սիօն մայր եկեղեցին, ուր եւ թագաւորի դագաղի վրայ կարգաց յանուն նրա ուղղեալ Պօղոս կայսրի հրովարտակը:

Յովսէփին ընդառաջելու համար Թիֆլիս շտապեցին չորս Արքեպիսկոպոսներ, որոնց հետ երբ Յովսէփ պատրաստվում էր Ս. Էջմիածին ուղեւորուել՝ յանկարծ հիւանդացաւ եւ բերանացի խնդրելով, որ իրեն Սիմէոն Կաթողիկոսի մօտ թաղեն՝ յանկարծամահ եղաւ Մարտի 9-ին, եւ մինչեւ քաղաքական իշխանութիւնից թոյլտուութիւն լինելը կտակին համեմատ Ս. Էջմիածին փոխադրելու հանգուցելոյ դիակը Սիմէոն Կաթողիկոսի գերեզմանի մօտ, Ս. Գայիանէի վանքի գաւթում թաղուելու՝ երեք ամիս անթաղ մնաց:

Իսկ Դանիէլ 1800 թ. Սեպտեմբերի 28-ին Տենեղոսի արգելանքից ազատուեց եւ Կ. Պոլիս չմտնելու համար Յովհաննէս Պատրիարքից Եւդոկիայի առաջնորդ նշանակուեց ու պարտաւորուեց անյապաղ իւր պաշտօնատեղին փութալ: 1801 թ. Յունուարի 23-ին Դանիէլ Եւդոկիա հասաւ եւ առանց պաշտօնը ստանձնելու սպասում էր Յովսէփի Ս. Էջմիածին ժամանելուն, որ ինքն եւս գալով իւր նուիրակութեան հաշիւը ներկայացնէր, իսկ Գալուստ Նոյեմբերի 4-ին ազատուած Լիմնոսի արգելանքից՝ շարունակում էր նիկոմիդիայի նուիրակութիւնը:

Յովսէփի ձեռնասուն աշակերտ Գրիգոր վարդապետ Ագքիրմանցի նկատելով, որ եթէ Դանիէլ կաթողիկոս դառնայ՝ ինքն եպիսկոպոս եւ Ռուսաստանի առաջնորդ չի նշանակուի, լուր տարածեց, թէ Յովսէփ վախճանելիս կտակել է կամ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Յովհաննէս Չամաչըճեանին, եւ կամ Դաւիթ Էնէգէթեցուն կաթողիկոսացնել: Այս մասին գրեց նաեւ Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպան Թամարովին, նրա թարգման Գրիգոր Աղայեկեանին եւ Յովհաննէս Պատրիարքին, եւ հաստատ գիտենալով, որ եթէ հրաւիրակները Ս. Էջմիածին հասնեն՝ անպատճառ Դանիէլին պէտք է ընտրեն կաթողիկոս, դրդեց վրաց արքայորդի Դաւթին ու այլ պաշտօնէից ի դիպահոջ պահել նրանց, սակայն հրաւիրակները իրենց դրութիւնը յայտնելով Ս. Էջմիածնի միաբանութեան՝ յանձնարարեցին Դանիէլին միայն ընտրել կաթողիկոս:

ԳԼ. ԺԱ.

Դանիելի ընտրությունը: Դալթի օծումն էլ իր կուսակից Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Չամաշքեանի միջոցաւ հրովարտակ ստանալը: Չամաշքեանի անկումն: Գրիգոր Խամսեցու պատրիարքությունը: Սուլթանից լանուն Դանիելի կաթողիկոսութեան հրովարտակը եւ օծումն Բագրեւանդու Ս. Յովհաննի վանքում: Յովհաննէս Չամաշքեանի կրկին պատրիարքանալովն Դալթի վստահությունը եւ Դանիելին նրան հետ Ս. Էջմիածին բերելով տանջելը: Յիցիանովի բանակցությունները Երեւանայ խանի հետ եւ արշաւանքը Երեւանայ վրայ: Դանիելի խոշտանգանքը, աքսորը, վերադարձն եւ Սիւննոդոսի հաստատելը: Դալթի խոշտանգանքը: Յիցիանովի արշաւանքը Երեւանայ վրայ եւ Դանիելի մահը: Տաճկահայոց թշուառ դրությունը: Երուսաղէմայ Ս. Յարութեան տաճարի այրուիլը, լուսաց ձգտումն վերանորոգելով իրացնել եւ Յովհաննէս Պատրիարքի ջանքը հայոց եւ հայ կաթողիկոս մասնակցութեամբ վերահաստատել հայոց իրաւունքը: Հայ կաթողիկոս միութեան խնդիրը եւ անյաջող հետեւանքը:

Էջմիածնեցիք հրաւիրականների գրերով Յովսէփի մահը եւ աշխտեղ պատահած անցքերը իմանալուց յետոյ՝ անմիջապէս 1801 թ. Մարտի 16-ին միաբանական ժողովով նորից ընտրեցին Դանիելին, եւ Դաւիթ Էնէզեթեցու առաջարկութեամբ Երեւանայ հայ մեծամեծների հաւանութիւնը եւ խանի հաճութիւնը առնելուց յետոյ Մարտի 20-ին Պառաւեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին եւ Դանիելի ջերմ կուսակից Աշտարակցի Ներսէս վարդապետին հրաւիրակ ուղարկեցին: Հրաւիրականները Եւդոկիա դեռ չէին հասել՝ Թիֆլիսի մեծամեծները Յովսէփի ձեռնասուն Գրիգոր վարդապետի դերմամբ խնդրեցին Երեւանայ խանին, որ Դաւիթին կաթողիկոսացնէ, իսկ ինքն Դաւիթ իւր եղբօր աներ Աբրահամ Աղամալեանի միջոցաւ արդէն գրաւել էր Երեւանայ մեծամեծներին:

Ս. Էջմիածնի վանականները տեսնելով Դաւիթի ձգտումն՝ իջման տաճարում ուխտեցին բացի Դանիելից ուրիշ ոչ ոքի չճանաչել կաթողիկոս, եւ այս որոշումը յայտնելով Երեւանայ խանին՝ նրա հաճութեամբ Դանիելի գալուստը շտապեցնելու համար նոր հրաւիրականներ եւս ուղարկեցին: Ինքն Դաւիթ եպիսկոպոս եւս հրաւիրականների ձեռքով մի թուղթ ուղարկեց Դանիելին՝ խնդրելով շտապել գալ Ս. Էջմիածին: Նոր հրաւիրականները հասնելով Կարին եւ տեսնելով, որ Դանիել Կարին դեռ չէ հասել, ճեպընթաց թղթատարի միջոցաւ յայտնեցին նրան Ս. Էջմիածնի գրութիւնը եւ խնդրեցին առանց յապաղելու շտապել դէպի Ս. Էջմիածին:

Դանիել Եւդոկիայում Ապրիլի 7-ին հանդիսաւոր կերպով հրաւէրքը ընդունելով՝ 11-ին դէպի Ս. Էջմիածին էր ուղեւորուել, բայց արապկերցուց հիւրասիրութիւնը վայելելիս, երբ Ապրիլի

28-ին երկրորդ հրաւիրականների գրութիւն էր ստանում՝ փութաջանն Դաւիթ հենց նոյն օրը Ս. Էջմիածնում Կաթողիկոսական օծումն էր ընդունում: Դանիէլ Մայիսի 14-ին հասնելով Բայազետ եւ լսելով Դաւթի օծման համբաւը, իւր ձեռնասուն Մանուէլ վարդապետին ուղարկեց Կ. Պոլիս՝ տեղւոյն ազգայնոցը գործի եղելութիւնը յայտնելու համար: Շուտով Կ. Պոլիս ուղարկեց նաեւ Աշտարակցի Ներսէս վարդապետին: Դանիէլի պատուիրականները ոչինչ չկարողացան անել, որովհետեւ Դաւիթ եւս մարդ ուղարկած լինելով Կ. Պոլիս՝ իւր համախոհ Չամաշրճեան Յովհաննէս Պատրիարքի միջոցաւ ստացաւ իւր Կաթողիկոսական հրովարտակը:

Մանուէլ եւ Ներսէս վարդապետները ամեն ջանք գործ դնելով՝ Յովհաննէս Պատրիարքին պաշտօնանկ արին, եւ նրա տեղ իրենց վարժապետ Խամսեցի Գրիգոր եպիսկոպոսին Պատրիարք հաստատել տալով՝ նրա ձեռքով էլ շուտով ստացան Դանիէլի Կաթողիկոսութեան հրովարտակը: Դանիէլ Ա., որ Դաւթի երկիւղից խոյս էր տուել Կարին՝ այդտեղ ստացաւ Ներսէս վարդապետի ձեռքով իւր հաստատութեան հրովարտակը, եւ վերադառնալով Բագրեւանդի Ս. Յովհանի (Ուշքիլիսէ կոչուած) վանքը՝ Էջմիածնեցւոց, տաճկաստանեայց եւ ռուսաստանեայց հաճութեամբ ու հաւանութեամբ 1802 թ. Մայիսի 25-ին Աղթամարայ Կաթողիկոսի, 15 եպիսկոպոսների, 18 վարդապետների եւ բազմաթիւ քահանաների ու ժողովրդեան ներկայութեամբ ժողով կազմելով՝ Դաւիթ ինքնակոչ Կաթողիկոսին եւ նրանց նզովելուց յետոյ Ս. Օծումն ընդունեց, Ս. Միւռոն օրհնեց եւ շրջաբերական կոնդակներով իւր օծումը յայտնելով՝ օրհնած միւռոնն էլ բաժանեց եկեղեցիներին, որոնք սկսեցին Դանիէլի անունը յիշատակել:

Դաւիթ նոյնպէս նզովեց Դանիէլին ու նրա կուսակիցներին եւ իւր մարդկանց ձեռքով 1802 թ. Հոկտեմբերի 11-ին Խամսեցի Գրիգոր Պատրիարքին Քաղկեդոն աքսորել տալով՝ վերստին իւր համախոհ Յովհաննէս եպիսկոպոսին պատրիարք հաստատել տուեց, որ անմիջապէս հրամայեց Դաւթի անունը յիշատակել եկեղեցիներում:

Դաւիթ այնուհետեւ բոլորովին վստահ՝ սկսեց տանջել Դանիէլի կուսակից Էջմիածնեցւոց, որոնցից Յովհաննէս Գեղարդակիրն ազատուելու առիթ գտնելով փախել էր Թիֆլիս եւ ռուսաստանեայց առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոսի հետ աշխատելով՝ Լազարեանց միջնորդութեամբ յաջողել էր 1802 թ. Մայիսի 19-ին

ստանալ ռուսաց արքունիքից Դանիելի կաթողիկոսութեան համար հրովարտակ: Ռուսաց արքունիքը յանուն իւր եւ Պետերբուրգի մետրապօլիտի ուղղեալ Դաւթի բռնութեանց նշաւակ էջմիածնեցւոց բողոքին անսալով՝ առաջարկեց Երեւանայ խանին պաշտպանել Ս. Էջմիածնի միաբանութեանը եւ Դանիել Կաթողիկոսին, սակայն մինչեւ Դանիել եւ Էջմիածնեցիք այս պաշտպանութիւնը կ'վայելէին, Դաւթ իւր կուսակից Կ. Պոլսոյ ռուսաց դեսպան Թամարովի, նրա թարգման Գրիգոր Աղայեկեանի եւ Յովհաննէս Պատրիարքի միջոցաւ Դանիելին եւ նրա կուսակիցներին սուլթանի հրովարտակով Ս. Էջմիածին բերելով՝ 32 օր չարաչար տանջանքով բանտարկեց:

Վրաստանի կուսակալ իշխան Պաւէլ Յիցիանով ռուսաց արքունեաց բարեհաճ կամքը եւ մտադիւր պաշտպանութիւնը դէպի Դանիել եւ Էջմիածնեցիք ի գլուխ հանելու համար դեսպաններ ուղարկեց Երեւանայ խանին, բայց դեսպանութիւնը ոչինչ արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ խանը ռուսաց ցանկութիւնը կատարելու համար առաջարկեց նրանց, որ նրանք եւս Ախալցխայի փախստական եւ իրեն ապաւինած Շէրիֆ փաշային նրա նախկին տեղը վերահաստատելու համար հոգան: Խանի ստիպմամբ Դանիել եւս պարտաւորուեց իբրեւ ռուսաց բարեկամ այս մասին միջնորդութեան թուղթ գրել Յիցիանովին: Դանիելի այս միջնորդութեան թուղթը Խամսեցի Գրիգոր Եպիսկոպոսը եւ Ներսէս վարդապետը Թիֆլիս հասցնելով՝ փոխանակ իրենց յանձն եղած գործի համար հոգալու՝ Թիֆլիսի առաջնորդ Յովհաննէս Գեղարդակրի ձեռքով մի խնդիր ներկայացրին Յիցիանովին՝ նկարագրելով հայերի թշուառութիւնները, Ս. Էջմիածնի եւ Էջմիածնեցւոց խեղճութիւնը եւ Դանիել Կաթողիկոսի ու նրանց կրած անտանելի տառապանքը:

Յիցիանով Դանիելին Հայրապետական Աթոռը բարձրացնելու համար երկրորդ անգամ դեսպաններ ուղարկեց, որ ոչինչ արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ Երեւանայ խանը տեսնելով, որ եկածները պաշտօնազուրկ փաշայի համար ոչինչ յոյս չեն տալիս՝ բացէ ի բաց մերժեց նրանց առաջարկութիւնը:

Յիցիանով իւր դէպի Արարատեան գաւառները արշաւանքին, Դանիելին զինու զօրութեամբ Հայրապետական Աթոռի վրայ բարձրացնելու կերպարանք տալով՝ արշաւեց Գանձակի վրայ այն մտադրութեամբ, որ Շամշադնից անցնի դէպի Երեւան: Զօրքի մէջն էին Գեղարդակիրն ու Ներսէս վարդապետը: Մինչ ռուս-

ները պատերազմի պատրաստութեամբ էին զբաղուած՝ Դաւիթը 1803 թ. Մայիսի 25-ին Հոգեգալստեան կիւրակէ օրը Դանիէլի մօրուքը ածելել տուեց ասելով. «Դէ ռուսներին կանչի, որ գան քեզ օգնեն»¹: Այս դէպքը այնպիսի ծանր տպաւորութիւն ունեցաւ թէ դաւթեանց եւ թէ դանիէլեանց վրայ, որ Դաւիթը յայտնի տեսնելով միաբանութեան ընդհանուր տհաճութիւնն ու անբաւականութիւնը՝ ստիպուեց փախաւ էլ տալու մտադրութիւնից յետ կենալ: Այս դէպքը, առհասարակ, շատ վատ տպաւորութիւն գործեց ամենի վրայ եւ Դաւիթ ունեցած համարումն էլ կորցրեց: Ներսէսը, Խամսեցին եւ Գեղարդակիրը աշխարհի ամենայն կողմերը նամակներ ուղարկելով՝ Ս. Էջմիածնում ամենահասարակ դէպքերն անգամ խոշորացնելով յայտնում էին, եւ ոչ մի առիթ չէին բաց թողնում Յիցիանովի ուշադրութիւնը հայերի եւ Ս. Էջմիածնի վրայ դարձնելու: Հայերի եւ Ս. Էջմիածնի անտանելի դրութիւնը ցոյց տալու համար Բայազէտից ստացած նամակի պատճէնը ներկայացրին Յիցիանովին, որով յայտնվում էր, թէ Բայազէտում եղած Էջմիածնական գոյքերին վտանգ է սպառնում, իսկ այս գոյքերը Աղա-Մահմատ խանի ժամանակ Ղուկաս Կաթողիկոսն էր ուղարկել Բայազէտ:

Յիցիանով 1803 թ. Դեկտեմբերի վերջին օրերում Գանձակն առնելուց եւ տեղւոյն թշուառ հայերին Գեղարդակիր Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ Աշտարակցի Ներսէս վարդապետի խնամարկութեանը յանձնելուց յետոյ վերադարձաւ Կովկասեան ցեղերի խլրտումները զսպելու եւ պատրաստուելու պարսից դէմ, իսկ պարսից Ֆաթալի շահը Երեւանը ռուսաց յարձակման դէմ պաշտպանելու համար իւր թագաժառանգ Աբաս-Միրզա որդու զօրավարութեամբ 20 հազար զօրք կենտրոնացրեց Ս. Էջմիածնում: Յիցիանով 1804 թ. Յունիսի 19-ին ժամանելով Ս. Էջմիածին եւ 20-ին ճակատելով պարսից այս բանակի դէմ՝ յաղթանակեց եւ դիմեց Երեւանայ վրայ Քանաքեռի մօտ բանակելով: Երբ պարսից զօրքն եւս թողեց Ս. Էջմիածինը եւ շտապեց կենտրոնանալ Երեւանայ մէջ՝ Էջմիածնեցիք իսկոյն իմաց տուին Յիցիանովին, եւ ռուսաց մի գունդ զօրք առանց վնասի մտաւ Ս. Էջմիածին:

1804 թ. Յունիսի 30-ին սկսուեց Երեւանայ պաշարումն: Խանը Դանիէլի միջոցաւ զինադադար էր խնդրում, իսկ Յիցիանով

¹ Երիցեան Ա., Նիւթեր Ներսէս Ե.-ի կենսագրութեան համար, եր. 31:

պահանջում էր կաթողիկոսական խռովութիւնները վերջացնելու համար Դանիէլին հաստատել Կաթողիկոսական Աթոռի վրայ, իսկ Դաւթին յանձնել իրեն, յանուն կայսրի խոստանալով Ռուսաստանում ապահով պահել նրան պատշաճաւոր ոռճկով: Բանակցութիւնը եւ պաշարումը տեւեց մինչեւ Սեպտեմբեր: Այդ ժամանակ արդէն սպառած լինելով ռուսաց բանակի պաշարը եւ Ս. Էջմիածնից ձրիաբար տարած մօտ 150 չետվերտի^[35] քանակութեամբ ցորենը՝ Յիցիանով պաշարումը վերցրեց եւ մեծամեծ կորուստներ կրելով՝ յետ դարձաւ Ս. Էջմիածին: Յիցիանով Ս. Էջմիածնի գոյքերը պարսիկների կամայականութեան զոհ չթողնելու համար 11 հակերի մէջ գետեղեց, եւ Գեղարդակրի ու իւր կնքով կնքելով՝ ուղարկեց Թիֆլիս: Յիցիանովին հետեւեցին Ս. Էջմիածնում մնացած Դանիէլի կուսակիցներից շատերը:

Յիցիանովից յետոյ 1805 թ. Մայիսի 5-ին գեներալ Նեսվիտայեվը մի գնդով Գեղարդակրի հետ Ս. Էջմիածին եկաւ եւ Էջմիածնական մնացեալ գոյքերն էլ առանց հաշուի՝ Դաւթի գոյքերի հետ տարաւ Թիֆլիս: Էջմիածնեցիք առհասարակ զոհ չէին, որ Ս. Էջմիածնի իրեղէնները դուրս տարուեցին եւ Դաւիթ մինչեւ անգամ չբողոքեց թագաւոր կայսրի: Էջմիածնեցիք իրաւունք ունէին զոհ չլինելու, որովհետեւ տարուած իրեղէններից շատ սակաւ մասը յետոյ Ս. Էջմիածին դարձաւ:

Ռուսաց այս արշաւանքներից յետոյ, երբ Ֆաթալի շահը եկաւ Ս. Էջմիածին, Դաւիթը Դանիէլին ռուսաց լրտես ներկայացնելով՝ հաւատացրեց շահին, որ ռուսների արշաւանքը հենց Դանիէլի խեղճ կերպարանքը եւ ամբողջութեամբ յետոյ հազիւ մատնաչափ երկարած մօրուքը՝ զարմացաւ, որ ռուսները այնպիսի գծով մարդուն նշանակութիւն են տալիս: Նա Դանիէլին յանձնելով Մարաղայի խանին, ասաց. «Քեզ է յանձնվում այդ կապեալը, քեզանից էլ կպահանջուի», եւ շատ հաւանելով Դաւթի վայելուչ եւ փառացի դէմքին ու կերպարանքին՝ նրան հաստատեց կաթողիկոս:

Մարաղայի խանը սկզբում խստութեամբ էր վարվում Դանիէլի հետ, բայց երբ որ համոզուեց, թէ կապեալը մի աղօթասէր, ճգնազգեաց եւ երկիւղած մարդ է, բանտից հանեց եւ իւր տանը արձակ պահում էր, իսկ երբ մի անգամ Դանիէլ խանի հիւանդ որդու վրայ աղօթելուց յետոյ հիւանդը առողջացաւ՝ սկսեց խանը աւելի եւս քաղցրութեամբ վարուել նրա հետ:

Դանիէլ՝ մի անգամ Մարաղայից 1805 թ. Սեպտեմբերի 13-ին

Թուղթ գրեց Ս. Էջմիածնից տարագիր իւր կուսակից միաբաններին, որով յորդորում էր բարեկարգութեան համար եպիսկոպոսներին մի ժողով կազմել այնպիսի իրաւունքով, որ ոչ կաթողիկոսը առանց եպիսկոպոսների խորհրդի եւ ոչ եպիսկոպոսների խորհուրդը առանց կաթողիկոսի հաճութեան եղական կամքով կարողանան տնօրինել եկեղեցական, Ս. Աթոռին եւ հասարակութեան վերաբերեալ գործերը: Ժողովը կազմակերպելու գործը իւր կողմից բարւոք էր համարում յանձնել Ռուսաստանի Եփրեմ, երբեմն Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Խամսեցի Գրիգոր եւ Բարսեղ ու Գեղարդակիր Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսներին՝ խորհուրդ տալով, որ դրանք միասին հաւաքուեն, եւ արժանաւոր անձինքներից Սիւնհոդոս կազմելով՝ տնօրինեն ամեն բան եւ մինչեւ անգամ կաթողիկոսի դէմ վճիռ կայացնեն ի հարկաւոր դէպս¹, եւ այս մասին առանձնապէս գրում է թէ Եփրեմ եպիսկոպոսին եւ թէ Պետերբուրգում կաթողիկոսական հաւատարմատար (վէքիլ) Լազարեան Մինաս Աղային:

Մարաղայի խանը, երբ պաշտօնով Երեւան եկաւ, խռովութիւնը դադարեցնելու համար հրատարակեց, թէ Դանիէլը մեռել է, եւ արդարեւ այս լուրը բաւական հանգստացրեց յուզեալ մտքերը: Սակայն, ինքն խանը Երեւանի օդը չտանելու համար դարձեալ Մարաղայ փոխադրուելիս ճանապարհին հանդիպելով իրեն յաջորդ նշանակուած Հիւսէին խան Սարդար (գլխաւոր մարզպան) եւ Հասան խան Ղաջար եղբարց՝ խորհուրդ տուեց նրանց, որ Դանիէլին հաստատել տան կաթողիկոս, եւ այսպէս էլ եղաւ: Հիւսէին խան Սարդարի միջնորդութեանը անսալով՝ շահը Դանիէլի ազատութեան եւ կաթողիկոսութեան հրովարտակը ուղարկեց Մարաղայու խանին, որ մեծ պատուով ճանապարհ դրեց Դանիէլին դէպի Երեւան եւ Ս. Էջմիածին: Դանիէլ 1807 թ. Մայիսի 14-ին 500 զինուորականների ուղեկցութեամբ շքեղ հանդէսով մտաւ Երեւան եւ ուղղակի բերդը՝ խանի ապարանքը գնաց:

Դաւիթ, որ Երեւանայ Անապատի կաթողիկոսական ապարանքումն էր, հրաւիրուեց խանից եւ կաթողիկոսական հանդերձանքով գնաց նրա մօտ, բայց երբ կաթողիկոսին յատկացեալ բարձի վրայ Դանիէլին տեսաւ՝ վշտացած վերադարձաւ ասելով. «Այստեղ ինձ տեղ չկայ, որովհետեւ բարձը (տեղը) որ իմն էր՝ ուրիշն է բռնել»: Խանը հիանալով հանդերձ Դաւիթի այս վեհանձն վար-

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 63-64:

մանց վրայ՝ կաթողիկոսական հանդերձանքը խլեց նրանից, եւ յանձնեց Դանիէլին՝ իբրեւ կաթողիկոսի: Խանի մօտից, երբ Անապատի ապարանքը վերադարձան՝ Դաւիթը Դանիէլին ներկայացրեց կաթողիկոսարանի բանալին՝ ասելով. «Առ, կաթողիկոս եղբայր, եթէ ես սրանից մի բան չահուեցի, դու կչահուես»¹: Նոյն Մայիսի 20-ին Դանիէլն էլ, Դաւիթն էլ վերադարձան Ս. Էջմիածին: Էջմիածնեցիք մինչեւ Ս. Հռիփսիմէի վանքը ընդառաջ դուրս եկան եւ անսահման ուրախութեամբ շնորհաւորեցին Դանիէլի գալուստը, եւ երբ Դանիէլի աջը համբուրելուց յետոյ ականածութեամբ մօտեցան Դաւիթի աջն եւս համբուրելու՝ մերժեց նա ասելով. «Այսուհետեւ գնացէք, գնացէք, ձեր սրտովը եղաւ»:

Դանիէլ Կաթողիկոսական Աթոռի վրայ հաստատուելուց յետոյ շուտով Վրաստանում գտնուած Ս. Էջմիածնի վանականներին գրեց, որ վերադառնան Ս. Էջմիածին: Միեւնոյն ժամանակ յայտնեց, որ որոնք չեն վերադառնալ՝ զրկուած պէտք է համարուեն վանականութեան իրաւունքից: Թիֆլիսի առաջնորդ Գեղարդակիր Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին, որ Կաթողիկոսի Տեղակալի տիտղոս էր կրում եւ բաւական յանդգնութիւն էր ստացել, Լազարեան Մինաս Աղայի խորհրդով կանչեց Ս. Էջմիածին եւ Տեղակալի տիտղոսը յատկացրեց Ռուսաստանի Եփրեմ Արքեպիսկոպոսին, իսկ Թիֆլիսի առաջնորդութիւնը յանձնեց Խամսեցի Գրիգոր Եպիսկոպոսին: Դանիէլի կուսակիցները շուտով հաւաքուեցին Ս. Էջմիածին: 1808 թ. Մարտի 8-ին հասաւ նաեւ Ներսէս վարդապետը, եւ շուտով Եպիսկոպոսացաւ:

Ներսէսի դրդմամբ Դանիէլ շուտով իրազօրծեց այն խորհուրդը, որ Մարաղայից առաջարկել էր Սիւնհոգոս կամ Եպիսկոպոսների խորհուրդը կազմելու աղաքաւ: Ուստի, հաստատեց այդ ժողովը «Ս. Ժողովի խորհրդարան» կոչմամբ: Դանիէլ Ս. Ժողովի խորհրդարանը կամ Սիւնհոգոսը հանդիսաւոր կերպով բացեց 1808 թ. Յունիսի 23-ին՝ նախապէս եւ ինքն երգուելով հպատակել: Սիւնհոգոսի անդամների թիւը ինն էր, որոնցից եօթն Եպիսկոպոս էին, իսկ երկուսը՝ վարդապետ: Սիւնհոգոսի հաստատութեան եւ Ռուսաստանի Հայոց Կոնսիստորի այդ խորհրդարանին ենթարկուելու համար Դանիէլը 1808 թ. Օգոստոս 11-ին դիմելով ռուսաց արքունիքին՝ ստացաւ բարձրագոյն հաճութիւն: Տաճկաստանցիք բոլորովին չընդունեցին Սիւնհոգոսի իրաւասութիւնը:

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 71:

նր, որ գոյութիւն ունէր ըստ ձեւին, որովհետեւ Ներսէսը օգուտ քաղելով Դանիէլի յողգողդ բնաւորութիւնից, թուութիւնից եւ դէպի ինքն ունեցած անսահման հաւատարմութիւնից՝ սկսել էր յանուն Սիւնհոգոսին ճնշում գործել բոլորի վրայ եւս, եւ այս իսկ պատճառով համարեայ մեծագոյն մասը՝ թէ միաբանութեան եւ թէ խորհրդարանի անդամների, դժգոհ էին:

Դանիէլը երկար ժամանակ չվարեց կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ շուտով հիւանդացաւ, եւ այս պատճառով էլ մի ցաւալի դէպք պատահեց Ս. Էջմիածնում: Հիւանդ Կաթողիկոսին դարմանելու համար շատ կոպիտ կերպով գահընկէց Դաւթից պահանջեցին բժշկարանը: Նա զայրանալով պահանջողի անտաշ վարմունքի համար՝ մի քանի անտեղի խօսքերով զլացաւ կատարել պահանջը: Ներսէս եպիսկոպոսը, որ առիթ էր փնտրում Դաւթից վրէժխնդիր լինելու՝ գրգռեց միւս միաբաններին էլ, եւ գանակոծել տալով Դաւթին՝ Վեհարանի գաւթում մօրուքը ածիլեց ու բաւական տանջելուց յետոյ բանտարկեց: Երեւանայ խանը, երբ լսեց այս՝ կամեցաւ յանցաւորներին պատժել, բայց Ներսէսի եւ այլոց խնդրանքով Դանիէլ պատասխանեց, թէ ինքն է այսպէս հրամայել: Դաւթ խանի հրամանաւ բանտից ազատուեց եւ Ս. Էջմիածնից սահմանեալ քանակութեամբ ապրուստի նիւթեր ու դրամ ստանալու պայմանաւ հեռացաւ Ս. Էջմիածնից եւ Երեւանում՝ իւր եղբօր տանն էր բնակվում:

1807 թ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Երեւանայ խանը Դաւթին եւ Դանիէլին պահեց Երեւանայ բերդում, ուր եւ Դանիէլը վախճանուեց նոյն թուի Հոկտեմբերի 9-ին եւ Ս. Էջմիածին բերուելով՝ թաղուեց զանգակատան հարաւային կողմը¹:

Երբ Ս. Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը Դանիէլի եւ Դաւթի փառասիրական ջանքերին նշաւակ՝ ներքին խռովութեամբ յուզվում էր եւ յուզում ազգին, տաճկահայերը եւս նոյն թշուառ դրութեան էին ենթարկուած, որովհետեւ Զաքարիա Պատրիարքի օրով Կ. Պոլսում օծուած Սսի կաթողիկոս Թորոսին 1801 թ. Խօզան օղլի կոչուած Կիլիկիայի այլազգի իշխանը սրախողխող սպանեց եւ անդամ անդամ յօշոտելով Սսի պարսպից դուրս՝ գետի կամրջի վրայ նետեց: Թորոսին յաջորդեց նրա եղբօր որդի Կիրակոս առաքինի եւ սրբակրօն, քսան եւ չորս ամեայ Արքեպիսկոպոսը, որ կա-

¹ Մելքիսեդեկ վարդապետ Մուրատեան Դանիէլի մահը սխալմամբ 1810թ. է դնում: Տե՛ս Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եր. 594:

Թողիկոսանալուց յետոյ 1802 թ. Երուսաղէմայ Հայոց Պատրիարք Թէոդորոս Գ.-ի օրով գնաց Երուսաղէմ ուխտ՝ կաթողիկոսավայել ընդունելութիւն գտաւ, եւ վերադառնալով իւր աթոռը՝ սկսեց կառավարել իւր կաթողիկոսական թեմը՝ մխիթարելով իւր խնամոց յանձնուած ժողովրդին անդորրութեան եւ եւ հանգստութեան համար: Ժողովուրդը ամենայն տեղ ցաւալի վիճակի մէջ էր: Բացի ենիչէի կոչուած անկանոն զօրքերի ասպատակութիւնից եւ բռնի յափշտակութիւնից՝ տաճկաց արքունիքը 1807 թ. (իբրեւ դաշնակից Նապոլէոն Ա.-ի՝ հակառակորդ տէրութեանց դէմ) Կ. Պոլիսը ամրացնում էր իւր հպատակներին՝ ընդորս եւ հայերին, Յովհաննէս Պատրիարքի հետ ձրի՝ իբրեւ մշակ աշխատեցնելով:

1808 թ. այրուեցին Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարը եւ եկեղեցական սուրբ սպասներն ու զգեստները: Յոյները Ս. Յարութեան տաճարը 1810 թ. մենակ վերանորոգելով՝ կամենում էին իւրացնել, բայց Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս Պատրիարքը Հայոց եւ կաթողիկ հայոց հետ աշխատելով՝ առաջքը առաւ յունաց այդ դիտման, եւ Երուսաղէմում գտնուած սրբութեանց վրայ Հայոց ունեցած իրաւունքները 1812 թ. նոր հրովարտակներով հաստատեց Ատլի կոչուած սուլթան Մահմուտի ձեռով:

Հռոմէական հայերի մասնակցութիւնը Երուսաղէմի խնդրին 1810 թ. պատճառ դարձաւ նրանց՝ ազգի ամբողջութեան հետ միանալու ցանկութեանը, որի համար առաջարկեցին սոյն հինգ պայմանները.

Ա. Որ հայերը Յիսուս Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն եւ երկու ներգործութիւն ընդունեն:

Բ. Որ հայերը խոստովանեն, թէ Ս. Հոգին Հօրից եւ Որդուց է:

Գ. Որ հայերը ընդունեն, թէ սուրբերի հոգիները այժմ փառաւորուած են, իսկ մեղաւորներին՝ դատապարտուած:

Դ. Որ հայերն ընդունեն Պետրոսին՝ գլուխ Առաքելոց, իսկ նրա յաջորդներին՝ գլուխ այլ եկեղեցեաց հովուապետներ:

Ե. Որ հայերը ընդունեն վերջին օծումը Ս. Եկեղեցու խորհուրդ՝ հաստատուած Յակովբ Առաքեալից:

Առաջարկութեան այս հինգ կէտերը քննելու համար Յովհաննէս Պատրիարքի նախագահութեամբ հինգ անգամ ժողով կայացաւ Կ. Պոլսոյ Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցում: Ժողովներին ներկայ էին լինում հոգեւորականներից՝ Ս. Էջմիածնի նուիրակ Քեօլեան Աբրահամ, Զմիւռնիայի Մարտիրոս, Բրուսայի Պողոս եւ

Եւդոկիայի Երեմիա Արքեպիսկոպոսները, Երուսաղէմայ վէքիլ Պօղոս վարդապետը եւ Մշո Ս. Կարապետի վէքիլ Վարդան եպիսկոպոսը, աշխարհականներից՝ արքունի վառօդապետ Մահտեսի Առաքելը, Չարադեան եւ Սախայեան Գրիգորները, համբաւաւոր վարժապետներից՝ Տէր Մեսրոպ քահանան, Գրիգոր Փեշտմալճեան եւ այլք՝ աւելի քան քսան անձինք:

Ժողովը յիշեալ հինգ կէտերի վերաբերութեամբ պատասխանեց.

Ա. Խոստովանել Քրիստոսի մէջ մի բնութիւն՝ ընդդէմ Նեստորի, որ Քրիստոսին երկու է բաժանում, եւ խոստովանել Քրիստոսի մէջ աստուածային եւ մարդկային բնութեանց անբաժանելի միաւորութիւն՝ ընդդէմ Եւտիքէսի:

Բ. Հայր՝ ինքնին, Որդին՝ Հօրից եւ Ս. Հոգին՝ նրանց հութիւնից:

Գ. Սուրբերը փառքի մէջ են՝ յոյսով, իսկ անդեղջ մեղաւորները՝ դատապարտութեան պատժի մէջ են յուսահատութեամբ:

Դ. Բոլոր Առաքեալները ունեն բացարձակ իշխանութիւն նոյնպէս եւ նրանց յաջորդները իրենց յատուկ ազգի վրայ, հետեւաբար Պետրոսը՝ Առաքեալների, եւ Հռոմայ պապը՝ միւս Հայրապետների մէջ հունէր եւ հունի ոչինչ գերիշխանութիւն:

Ե. Հայոց Եկեղեցին վերջին օծումը ընդունում է եկեղեցու խորհուրդ, եւ այս խորհուրդը փոխանակ իւրոյ օծմամբ կատարելով՝ քահանայի ազօթքով է կատարում¹: Մինչ Հայոց Պատրիարքարանը այս բացատրութիւններն էր խմբագրում՝ կաթողիկ հայերը ժողով կազմելով որոշեցին առաջարկել պատրիարքարանին, որ եկեղեցում չյիշատակուեն Յովհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր ու Մովսէս Տաթեւացիների անունները, չնշուակուեն Լեւոն եւ Քաղկեդոնի ժողովը, եւ եկեղեցական մատեաններից եղծուեն այս մասին եղած նշումները:

Յովհաննէս Պատրիարք այս խնդիրներն եւս քննելու համար ժողով կազմեց, բայց տեսնելով, որ հետեւանքը շատ ծանր եւ աղմկալից ընդգրկութիւն լինելու է՝ ձեռք վեր առաւ միութեան խնդրից:

¹ Պէրպլերեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԺԴ.:

ԳԼ. ԺԲ.

Եփրեմի ընտրությունը եւ օծումն: Դպրի մահը: Եփրեմի առաջարկությունը պատ-
րիարքարանին Սինհոդոսի համար: Նուիրակների համար հրահանգները: Աղուանից
կաթողիկոսութեան վերջանալը: Եփրեմի գործերը: Ներսէս եպիսկոպոսի թիֆլիսի ա-
ռաջնորդ կարգուելը: Եփրեմի տարագրությունը: Կ. Պոլսում նորից կաթողիկոսների միու-
թեան խնդիրը եւ աղէտալի հետեւանքը: Ռուս-պարսկական պատերազմը: Ներսէսի
Բեսարաբիա գնալը, իսկ Եփրեմի Ս. Էջմիածին գալն ու հրաժարուելը: Յովհաննէս
Կարբեցու ընտրությունը: Եփրեմի մահը: Կաթողիկոսի հայոց բոլորովին անջատուելը:

Ռանիէլ նախքան իւր վախճանը խնդրել էր ռուսաց ար-
քուներաց՝ ռուսաստանեայց առաջնորդ եւ Կաթողիկո-
սական Տեղակալ Եփրեմ Արքեպիսկոպոսին Ս. Էջմիածին բերելու
համար, որպէսզի Դաւիթը նորից կաթողիկոսութեան չձգտի, բայց
դեռ պատասխան չստացած՝ վախճանուեց, եւ Եփրեմը Ս. Էջ-
միածնի միաբանական ժողովով ընտրուեց Կաթողիկոս: Եփրեմի
կաթողիկոսական արտօնագիրը ստանալու համար Աշտարակցի
Ներսէս եպիսկոպոսը գնաց Աբաս-Միրզայի մօտ, որ խոր Վիրա-
պայ դաշտումն էր բանակած:

Աբաս-Միրզան գիտենալով, որ Եփրեմ ռուսասէր է, գործը
յետաձգել կամենալով՝ առաջարկեց հետեւել իրեն եւ Դավրէժում
ստանալ արտօնագիրը: Դավրէժում Աբաս-Միրզան կամեցաւ Ս.
Թադէոս Առաքելոյ վանահօրը կաթողիկոսացնել, բայց երբ նա
հրաժարուեց՝ կամայ ակամայ ստորագրեց Եփրեմի կաթողիկոսու-
թեան արտօնագիրը: Եփրեմ Աթլէրխանում այս արտօնագիրը
ստանալուց յետոյ գնաց Պետերբուրգ եւ կայսրի բարեհաճութեան
հետ վեղարի խաչ եւս ստանալով՝ վերադարձաւ Ս. Էջմիածին եւ
1809 թ. Նոյեմբեր 8-ին օծուեց:

Մինչեւ որ Եփրեմ կընտրուէր եւ Ս. Էջմիածին կհասնէր՝ Դա-
ւիթը Երեւանայ խաների եւ պարսիկ մեծամեծների ձեռքով բա-
ւական նեղութիւն տուեց Էջմիածնեցւոց, մանաւանդ Ներսէսին,
ներկայացնելով նրան Աբաս-Միրզայի մօտ որպէս ռուսաց լրտես,
բայց Ներսէսը արդարացաւ նոյնինքն Դաւթին լրտես ցոյս տալով
եւ ներկայացնելով այն թուղթը, որ Դաւիթ 1804 թ. գրել էր
Յիցիհանովին՝ խնդրելով նրա պաշտպանութիւնը պարսից դէմ:

Եփրեմ հասնելով Ս. Էջմիածին դադարեցրեց դաւթեանց եւ
դանիելեանց վէճերը՝ իւր քաղցր բնութրութեամբ շահելով բոլորին

եւ նոյնինքն Դաւթին, որ զգուած այնքան աղմուկներէ՝ առանձնութեան մեջ 1817 թ. Նոյեմբերի 1-ին վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Գայիանէի գաւթում:

Տաճկաստանեայք նկատելով, որ Եփրեմ առանց իրենց գրաւոր հաւանութեան է կաթողիկոսացել, թէեւ փոյթ չունեցան հաստատութեան յատկացեալ հրովարտակը ստանալու, բայց նոր խռովութեանց եւս տեղի չտալու համար յիշատակեցին նրա անունը եկեղեցիներում: Եփրեմը 1813 թ. Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին վեց յօդուածով մի առաջարկութիւն գրեց, որով առաջարկում էր.

Ա. Որ Կ. Պոլսոյ ամիրայից ժողովի կողմից մի հոգեւորական կամ աշխարհական անձն գտնուի Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսի մէջ:

Բ. Որ տաճկահայք՝ աշխարհականք եւ հոգեւորականք, Սիւնհոգոսի հաստատութեան համար գրաւոր համաձայնութիւն տան եւ այս համաձայնութիւնը տպագրուի՝ անյեղլի մնալու համար:

Գ. Որ Կաթողիկոսի հաստատութեան պարսից տուած հրովարտակին համեմատ սուլթանի հրովարտակի մէջ եւս Սիւնհոգոսը Կաթողիկոսին գործակից շարակարգուի:

Դ. Որ իւրաքանչիւր վանքի կրօնավորների թիւը սահմանափակուի եւ վանականաց հագուստ եւ ուտեստ սահմանուելով՝ արգելուի մասնաւոր ժողովարարութիւնը: Կաթողիկոսի, Սիւնհոգոսի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի հաճութեամբ Հայրապետական կոնդակով նուիրակները չըջեն ուր հարկն է, իսկ նուէրը բաշխուի վանորէից՝ Կ. Պոլսում կայացած ժողովի միջոցաւ:

Ե. Որ ազգի մէջ եպիսկոպոսարաններ սահմանուեն՝ որքան հարկաւորն է:

Չ. Շրջաբերականով ազդուի՝ առանց Հայրապետական կոնդակի, շատաչըլիկ եպիսկոպոսները, վարդապետները եւ քահանայքը չընդունուեն:

Այս առաջարկը չընդունուեց, եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Դաւթի կուսակից Աբրահամ եպիսկոպոս Քեօլեան, որ 1813 թ. Մայիսի 15-ին յաջորդել էր Յովհաննէս Չամաչըճեանին, 1814 թ. Մայիսի 3-ի գրութեամբ յայտնեց Եփրեմ Կաթողիկոսին, որ Սիւնհոգոսը Կաթողիկոսին գործակից պետք է ճանաչել, եւ սրանով սահմանափակել Ազգընտիր Ընդհանրական Հայրապետի իրաւունքը:¹

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 182- 184:

Եփրեմ Կաթողիկոս նուիրականների հրահանգութեան եւ նրանց պարտքն եւ իրաւունքը որոշելու համար եւս մի կանոնադրութիւն հրատարակեց, որով նուիրականներին արգելում էր ինքնագլուխ, առանց տեղական առաջնորդների հաճութեան վարչական գործերին խառնուել եւ պատուիրում էր թէ Երուսաղէմոյ նուիրականների եւ թէ ժողովրդեան հետ սիրով վարուել, բռնի ոչ ոքից ոչինչ չպահանջել, գտանել գրչագիր գրքեր եւ ուղարկել Ս. Էջմիածին¹:

Որովհետեւ, Աղուանից երկիրը ոռոսաց իշխանութեան տակ ընկնելուց յետոյ Հաղբատի վանահայր Սարգիս Արքեպիսկոպոսը ծանր համարելով Թիֆլիսի առաջնորդին հպատակել՝ գնացել էր Գանձասար, եւ Աղուանից տան կաթողիկոսութիւնն կամենում էր վարել՝ արդեն Իսրայէլին հակառակ Գանձակում օծուած լինելով: Եփրեմ Կաթողիկոս այս պառակտման առաջը առնելու համար՝ կառավարութեան միջոցով արգելեց նրան կաթողիկոսական տիտղոս կրելը, եւ յատկացրեց նրան Ղարաբաղի մետրապօլիտ տիտղոսը, որով 1815 թ. ընդմիշտ վերջացաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը²:

Եփրեմ բանիբուն հոգեւորականներ պատրաստելու համար անբաւական համարելով Սիմէոն Կաթողիկոսի մոմատան գաւթում շինած դպրոցը՝ վանքի արեւելեան կողմը գտնուած սենեակների վրայ 1813 թ. շինեց մի ընդարձակ շինութիւն դպրոցի համար: Նոյն եռանդով Լազարեան Յովհաննէս եւ Յովակիմ եղբայրք 1815 թ. շինեցին Լազարեան կոչուած ճեմարանը, ուր հայերէնը եւ արեւելեան լեզուք առաջին տեղ էին բռնում:

Քէօլեան Աբրահամի յաջորդ Պօղոս Պատրիարքի հետ Եփրեմը կարգաւորեց վերահաս Ծռազատիկը եւ առաջը առաւ այն խռովութեանց, որ ծագելու էին յունաց հետ՝ մանաւանդ Երուսաղէմայ Ս. Յարութեան տաճարում:

Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսի ամենագործունեայ անդամ Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցուն, որ իւր յանդուգն բնաւորութեամբ անտանելի էր դարձել, Ս. Էջմիածնից հեռացնելու համար Եփրեմ 1814 թ. Թիֆլիսի առաջնորդ նշանակեց: Ներսէս եպիսկոպոս ստանձնելով իւր նոր պաշտօնը՝ հետամուտ եղաւ բարեկարգել իւր թեմը եկեղեցիներում երեսփոխաններ կարգելով եւ եկեղե-

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 81- 82:

² Տէր-Յովհաննիսեան Գրիգոր, Բաղտասար Մետրապօլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւնը, «Փորձ», Թիֆլիս, 1880, ք. 5, եր. 131-164:

ցեաց մուտքն ու ծախքը, ծնեալները, պսակեալները եւ ննջեցեալները արձանագրելու համար ժապաւինեալ տոմարներ բաժանելով: Ներսէս 1822 թ. վիճակային եւ եկեղեցական արդիւնքներով շինեց իւր անուամբ Ներսիսեան կոչուած դպրոցը:

Եփրեմ գրատունը ընդարձակեց, եւ նորոգեց Տաճարի տանիքը, որ 1804 թ. պատերազմի ժամանակ պարսից ձեռքը որպէս մարտկոց գործածուելով՝ տեղ տեղ փչացած էր: Եփրեմ կարող էր աւելի հանգիստ վարել իւր Կաթողիկոսական իշխանութիւնը, որովհետեւ մինչեւ 1826 թ. այնպէս նշանաւոր պատերազմեր չեղան, բայց իւր առատաձեռնութեամբ եւ անհաշիւ տնտեսավարութեամբ Դաւթի եւ Դանիէլի խռովութեանց ժամանակ վանքի դատարկուած դանձարանը պարտքի ենթարկեց եւ պարտատէրներին ժողովարարութեամբ բաւականացնելու պատրուակով 1821 թ. հեռացաւ Ս. Էջմիածնից, այցելեց Հին Նախիջեւան եւ Շուշի քաղաքներ եւ Հաղբատի վանքում բնակութիւն հաստատեց:

Եփրեմ, որ դեռ իւր Կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին 1812 թ. հրաժարական էր տուել¹, Շուշի քաղաքումն եղած ժամանակ 1822 թ. Յուլիս 20-ին իւր հետ եղած Սիւնհոգոսական ժողովոյ եւ Հայոց բոլոր դասակարգերի անուամբ եւս հրաժարական տուեց, նոյն հրաժարականը կրկնեց Գիւլիստանում նոյն թուի Յուլիս 30-ին յանուն կայսրի:

Մինչեւ Եփրեմ պարտքերից նեղված կամենում էր խոյս տալ Ս. Էջմիածնից, ահա 1819 եւ 1820 թուերին դարձեալ սկսեց յուզուել Կ. Պոլսում հայ կաթողիկոսների միութեան խնդիրը, եւ Պօղոս Պատրիարքը միութիւնը գլուխ բերելու համար՝ առանց Ընդհանրական Կաթողիկոսի եւ ազգի հաւանութեան յանձն առաւ բառնալ եկեղեցուց Ս. Յովհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր ու Մովսէս Տաթեւացիների յիշատակութիւնը, չնգովել Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնին ընդունել հիւանդաց օծման իւղի գործածութիւնը, որի համար եւ 1820 թ. Յուլիսի 12-ին հիւանդաց օծման իւղ օրհնելով բաշխեց եկեղեցիներին՝ ցանկացողներին օծելու համար:

Ազգը տհաճ էր Պօղոսի այս ինքնիշխան կարգադրութեանց համար, որ լինելով զուտ եկեղեցական գործ՝ ազգային ժողովով Ամենայն Հայոց Հայրապետի նախագահութեամբ պէտք է տնօրին-

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 74 (ծան. 29) եւ եր. 221:

նուէր: Եփրեմ Կաթողիկոս եւս թղթով ազդեց պատրիարքին՝ նրա իւր իրաւասութիւնից վեր խնդիրներին վճիռ տալու համար:

Դեռ Կաթողիկոսի թուղթը չէր ստացել Պօղոս Պատրիարք՝ միութիւնը խռովութեան փոխուեց, որովհետեւ Գոլէջեան կաթողիկէ կղերի դրդմամբ մի ջերմ կաթողիկէ հայ՝ նախանձախնդիր հայ ձեւանալով, միութեան ժողովի արձանագրութեան «Հրաւէր Սիրոյ» տպեալ տետրակը ձեռքին՝ Ս. Լուսաւորչի պատկերի տեղը պապի պատկերը կպցրած, փողոցէ փողոց եւ խանութէ խանութ շրջելով՝ ցոյց էր տալիս պապի պատկերը եւ գրգռում ժողովուրդին՝ ասելով. «Պատրիարքը Ֆռանգ է դարձել, ազգը Ս. Լուսաւորչի տեղ պապին պէտք է պաշտի, այսուհետեւ Ս. Միւսնով օծուելու տեղ՝ պատրիարքի օրհնած եւ եկեղեցիներին բաշխած ձէթով աղցանի պէս պէտք է տապակուենք»: Յուզուեց ժողովուրդը եւ Օգոստոսի 8-ին գրոհ տուեց դէպի Պատրիարքարան, իսկ Պատրիարքը կատաղի բազմութեան ձեռքից ազատուելու համար՝ փախաւ եւ թաք կացաւ մի թուրքի տան մէջ:

Տաճկաց արքունիքը հետամուտ եղաւ կալանաւորել խռովութեան պարագլուխներին, եւ Սախայեան Գրիգոր ամիրային, որ միւսներին ազատելու համար բոլոր յանցանքը իւր վրայ էր առել՝ Վերացման Խաչի եօթներորդ օրը, Սեպտեմբերի 18-ին կիւրակէմտի երեկոյեան ժամերգութեան «Լոյս գուարթ»-ի ժամանակ Մայր Եկեղեցու դռան առաջ գլխատեց: Կախաղանի դատապարտուեցին եւ չորս անձինք, որոնք բանտում խոստովանել էին, թէ խռովայոյզներից էին: Սրանք եւս զանազան տեղերում կախուեցին, իսկ միութեան գործին մասնակից եւ ջատագով նշանաւոր ամիրայք՝ ընդ որս եւ փողերանոցի տեսուչ Յարութիւն Պէզճեան, աքսորուեցին իւրաքանչիւրը մի մի կղզի:

Պատրիարքարանը որոշեց միութեամբն Հայ Եկեղեցին մտած վարդապետներից, որոնք բոլորն էլ Աբբայեան ուխտից էին՝ մի քանիսը Ս. Էջմիածին, մի քանիսը Երուսաղէմ եւ մի քանիսը Մշու Ս. Կարապետի վանքը ուղարկել, բայց նրանք բոլորն էլ դիմելով լատին եպիսկոպոսին՝ ապաշխարութեամբ նրա ներմանն արժանացան եւ նորից կաթողիկէ եկեղեցուն միացան: Նրանց հետեւեցին եւ միացած աշխարհական անձինքը եւ միութեան խնդիրը այսքան արիւնահեղ եւ խռովայոյզ դեպքերից յետոյ վերջացաւ Պօղոս Պատրիարքի անկմամբ 1823 թ. Հոկտեմբերի 27-ին, որին յաջորդեց Կարապետ եպիսկոպոս: Միութեան համար

եղած ժողովներին մասնակցում էր եւ Սսոյ Կիրակոս կաթողիկոսը, որին Մարաշի (Գերմանիկ) փաշան ամբաստանել էր որպէս ապստամբ եւ տէրութեան դէմ մաքառելու համար ամրոցներ շինող: Կիրակոս արդարանալուց յետոյ վերադարձած լինելով Կիլիկիա՝ տեղւոյն այլազգի իշխանից թունաւորուելով վախճանուեց 1822 թ. 20-ամսեայ իշխանութիւնից յետոյ, որին յաջորդեց իւր եղբորորդի Եփրեմ Արքեպիսկոպոս 18 տարեկան հասակում:

Տաճկահայերը միութեան խնդրի անյաջող ելքից յետոյ աքսորեալների վերադարձովն էին զբաղուած, իսկ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը իւր Գահակալի բացակայութեամբ անորոշ դրութեան մէջ պարտքի տակ էր ընկճուած, երբ 1826 թ. Յուլիս ամսին Երեւանայ Հիւսէին խան Սարգարի եղբայր Հասան խանը վրդովեց խաղաղութիւնը՝ ասպատակ սփռելով ռուսաց իշխանութեան տակ եղած Շիրակայ, Արցախի եւ Շամախույ գաւառներում:

Ասպատակութիւնը տեղի տուեց պատերազմի եւ պատերազմն սկսուեց Գանձակայ շրջակայքում: Ռուսները՝ թէեւ սակաւաթիւ, բայց հմուտ կառավարութեամբ հայկազն իշխան Մատաթեանի^[36] միշտ յաղթող հանդիսացան ընդդէմ պարսից, որոնց առաջնորդում էին Աբաս-Միրզայի անդրանիկ Մահմէտ-Միրզայ եւ ապա ինքն Աբաս-Միրզա: Այս ճակատամարտներից յետոյ Պասկելիչի զօրապետը, որ ուղարկուած էր Մատաթեանին օգնութեան՝ նուաճեց Նախիջեւանի գաւառը եւ գրաւեց Աստապատ ու Նախիջեւան ամրոցները:

Զմեռային զինադուլից յետոյ 1827 թ. գարնանը նորից սկսուեց պատերազմը Արարատեան դաշտում: Ներսէս ներկայ գտնուելով Սարգարապատի, Էջմիածնի եւ Երեւանայ առմանը՝ տեղեկագրում էր Եփրեմ Կաթողիկոսին, որ յընթացս երկամեայ պատերազմին Հաղպատից Թիֆլիս է փոխադրուել անվտանգ մնալու համար: 1827 թ. Հոկտեմբերի 2-ին Երեւանի առմամբ Արարատեան նահանգը եւ Ս. Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը ընդմիշտ մնաց ռուսաց իշխանութեան տակ: Զանազան ժամանակներում գաղթականութեանց եւ գերեվարութեանց պատճառով համարեայ անապատացած Արարատեան աշխարհը նորից չէնացնելու համար Ներսէս քարոզիչներ ուղարկեց պարսից այն նորանուաճ գաւառները, որոնք ըստ դաշնադրութեան դարձեալ պարսից պէտք է մնային՝ յորդորելով, որ գաղթեն դէպի Արարատ: Եւ այսպէս, Հեր եւ Զարեւանդ (Խոյ եւ Սալմաստ) գաւառ-

ների հայերը գաղթելով՝ բնակուեցին Նախիջևանի գաւառում, Շարուրի դաշտում, Դարալագեազի ջրաւէտ լեռնադաշտակում, Գառնի եւ Զանգի Բասարում եւ էջմիածնի մօտերքը՝ ջրաշատ տեղերում:

1827 թ. Մայիս 27-ին Կովկասեան զինուորական նահանգապետ Սեպեազին յայտնել էր թագաւոր կայսրի հաճութիւնը նորանուաճ երկիրը ասպատակաւորներից պաշտպանելու համար հայկական մի վաշտ կազմել¹, եւ Ներսէս այս վաշտի կազմելովն ու նրա կրթութեամբն էր զբաղուած, երբ ռուսաց կառավարութեան որոշմամբ Բեսարաբիա փողադրուեց առաջնորդութեան պատճառով:

Դեռ ռուս-պարսկական պատերազմը շարունակվում էր Արատեան դաշտում, երբ Յարութիւն Պէգճեան միամեայ աքսորից յետոյ վերադարձած իւր ազգեցիկ դիրքով խռովութիւնը հայ եւ հայ կաթոլիկ հասարակութեան միջից, բոլորովին դադարացնելու համար Կարապետ Պատրիարքի հաճութեամբ 1827 թ. կաթոլիկ նշանաւոր անձանց հետ խորհուրդ անելով՝ առաջարկեց նրանց, որ համաձայնեն կաթոլիկ վարդապետներից մէկին կարգել պատրիարքի փոխանորդ, եւ այդ փոխանորդը կաթոլիկ հասարակութեան եւ պատրիարքարանի մէջ միջնորդ լինի: Կաթոլիկ մեծատունք սիրով ընդունեցին Պէգճեանի առաջարկութիւնը, եւ պնդեցին, որ նա ցոյց տայ, թէ ով կլինի յարմար այդ կոչման: Պէգճեանը Նուրիճան Անտօն վարդապետի անունը առաջարկեց, որ եւ սիրով ընդունեցին, բայց Գաղատիայի մոլեռանդները Նուրիճան Անտօն վարդապետին հայութեան հակեալ համարելով պնդում էին Մարուշ Պօղոս վարդապետին փոխանորդ կարգել, եւ բացի սրանից՝ գոլեճեանց դրդմամբ սկսեցին բոլորովին անկախ պատրիարքութեան ձգտել: Այս նպատակը յառաջ տանելու համար դիմեցին Բ. Դռան եւ պատճառելով ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ հայոց յայտնի ռուսասիրութիւնը՝ յայտնեցին, որ հայերը ինչպէս իրենց անսահման ռուսասիրութեամբ պատճառ եղան պարսից տէրութեան մի քանի նահանգների ռուսաց իշխանութեան տակ ընկնելուն՝ նոյն ցանկութիւնն ունեն եւ օսմանեան պետութեան վերաբերմամբ, եւ որպէսզի դաւադրութեան յայտնելու ժամանակ իրենք եւս որպէս հայ չդատապար-

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 192-197:

տուեն՝ խնդրեցին ճանաչուել առանձին համայնք, առանձին ազգապետով:

Պօղոս հրաժարեալ եւ Կարապետ Պատրիարքը Բ. Դռան առաջ երաշխաւորեցին հայադաւան հայոց հաւատարմութեան համար՝ կասկած յայտնելով կաթողիկոսների մասին, որոնք եւս եւրոպացւոց հետ հաւատակցութեամբն կարող էին նրանց շահերին ծառայել: Կառավարութիւնը, որ այդ ժամանակ Յունաստանի անկախութեան պատերազմների պատճառով վատ յարաբերութեանց մէջ էր եւրոպացւոց հետ՝ կաթողիկ հայերին Հայոց Պատրիարքարանի միջոցաւ Կ. Պոլսից աքսորեց Փոքր Ասիա:

Աքսորեալները գաղղիացւոց եւ անգլիացւոց դեսպանների միջնորդութեամբ նորից վերադարձան Կ. Պոլիս, եւ այդ դեսպանների միջնորդութեամբ ու ջանքով առանձին համայնք ճանաչուելու, եւ առանձին պատրիարք ունենալու արտոնութիւն ստացան: Կաթողիկ հայերը պատրիարքի ընտրութեան պատճառով երկու կուսակցութեանց բաժանուեցին: Բանագէտները կամենում էին պատրիարք ընտրել Նուրիճան Անտօն վարդապետին, որի վրայ մատնանիչ էր եղած նաեւ Պէգճեան, իսկ ամբոխը՝ մանաւանդ գաղատացիք, գոլեճեանց դրդմամբ Անտօնին հայոց հակամէտ համարելով՝ կամենում էին Մարուշ կոչուած Պօղոս վարդապետին պատրիարք կարգել: Պապը որոշեց Անտօնին պատրիարք կարգել, ուստի եւ հրաւիրելով Հռոմ՝ եպիսկոպոս ձեռնադրեց:

Տաճկաց կառավարութիւնը նկատելով, որ Անտօն տաճկահպատակ չէ՝ Մանուէլեան Յակովբ վարդապետին նշանակեց ազգապետ կամ պատրիարք, որ սկսեց իւր իշխանութիւնը վարել 1831 թ. Մայիսից, իսկ Անտօն իբրեւ եպիսկոպոս ստանձնեց կրօնական մասին վարչութիւնը: Այսպէս, Յակովբ վարդապետը քաղաքական, իսկ Անտօն եպիսկոպոսը կրօնական մասին պատրիարք դարձան: Անտօն եպիսկոպոս կարգադրեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ արարողութեամբ եւ ծէսով կատարել եկեղեցական պաշտամունքը, եւ որպէսզի գոլեճեանք եւ գաղատացիք ընդգրկուեցին եւ հակառակութիւն չանեն՝ Անտօն իւր այս կարգադրութիւնը հաստատել տուեց պապի կոնդակով, իսկ պապը օրինադրում էր եկեղեցւոյ ժամկարգութիւնը ըստ ամենայնի Հայկական Եկեղեցւոյ ծէսերով եւ արարողութեամբ կատարել, միայն Ծնունդը եւ Աւետումն լատինների հետ տօնել, ջրախառն գինով պատարագել եւ «Սուրբ Աստուած»-ը առանց «խաչեցար»-ի ասել:

Տաճկաց կառավարութիւնը Պօղոս եւ Կարապետ Պատրիարքների երաշխաւորութեան հակառակ 1828 թ. ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ եւ յետոյ տեսաւ, որ հայք՝ մանաւանդ հոգեւորականները, համակիր են դէպի ռուսները, եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ 1831 թ. էրզրումի եւ շրջակայից հայերը Կարապետ Արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ գաղթելով ռուսաց սահմանը՝ բնակութիւն հաստատեցին Ախալցխայի եւ Զաւախէթի գաւառում՝ ընտրելով իրենց համար հին Հայաստանի Տայոց նահանգի լեռնագաւառները եւ սիգաւէտ ու կանաչուտ դաշտերը՝ արգաւանդ սեւ վարելահողերով, Կարսի եւ շրջակայից հայերը Զախալեան (Խաթակնեան) Ստեփան եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ գաղթեցին Արեւելեան Շիրակ (Ալէքսանդրապոլ եւ գաւառն), իսկ Բայազէտի եւ շրջակայից հայերը գաղթեցին Ապարանի լեռնադաշտը, Դարաչիչազի (Ծաղկաձոր) հովիտը եւ Գեօզչայի լեռնագաւառը (Գեղարքունիք Սիւնեաց):

Տաճկաց կառավարութիւնը տեսնելով, որ այս գաղթականութեանց գլխաւոր պատճառը հայ հոգեւորականք եւ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսն են՝ արգելեց Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը եկեղեցիներում, եւ Ս. Էջմիածնի նուիրակների տաճկաց սահման մտնելը, որով տաճկահայոց յարաբերութիւնը ըստ մասին Ս. Էջմիածնից խզուեց: Այս դրութեան մեծապէս նպաստեցին իրենք՝ Կ. Պոլսոյ հայերը, պատճառելով Եփրեմի եւ նրանից յետոյ Յովհաննէս Ը. Կարբեցու առանց իրենց հաւանութեան ընտրութիւնը, եւ Սիւնհոգոսը, որ տաճկահայոց համար գայթակղութեան քար էր դարձել՝ իբրեւ Հայաստանեյց Եկեղեցւոյ Հովուապետի իրաւունքները սահմանափակող մի հաստատութիւն:

Եփրեմ Կաթողիկոս իւր ծերութեան օրերը անդորրութեամբ անցնելու համար 1828 թ. Յուլիսի 15-ին Թիֆլիսից Ս. Էջմիածին վերադարձաւ եւ նոյն թուի Հոկտեմբեր 18-ին Արարատեան աշխարհի եւ Ս. Էջմիածնի ազատութեան համար սրտագին գոհութիւն մատուցանելով Նիկողայոս կայսրի՝ խնդրեց ծերութեան պատճառով իրեն հրաժարեալ համարել եւ թոյլ տալ, որ Ներսէսին իւր տեղը Ամենայն Հայոց Հայրապետ օծէ: Նիկողայոս կայսրը 1829 թ. Մարտ 12-ին հրովարտակով յայտնում է իւր գոհունակութիւնը դէպի Եփրեմ եւ առաջադրում է շարունակել իւր Հայրապետական իշխանութիւնը, դեռ նոր ազատուած երկիրը

նոր Հայրապետի ընտրութեան պատճառով իրարանցումի մէջ չձգելու համար¹:

Եփրեմ Կաթողիկոս 1830 թ. Հոկտեմբերի 8-ին Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսի անուամբ տուեց իւր հրաժարականը՝ պատճառելով իւր անկարողութիւնը կատարել Հայրապետական իշխանութիւնը եւ այդ կոչմանն յատկացեալ եկեղեցական պաշտամունքը առ զառամելութեան: Սիւնհոգոսը Հայրապետի հրաժարականը մատոյց ի գիտութիւն Նիկողայոս կայսրի, որ Կովկասեան կողմանցս կառավարիչ կոմս Պասկեւիչի միջոցաւ ստուգելով, որ արդարեւ Եփրեմ անկարող է զառամելութեան պատճառով իւր կոչման յատկացեալ եկեղեցական պաշտամունքը կատարել՝ միայն Սիւնհոգոսով կատարուած ընտրութիւնը անբաւական համարելով, առաջադրեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հնագոյն եւ նախնի կանոնների համեմատ հոգեւորականներից եւ աշխարհականներից ժողով կազմել եւ երկու Հայրապետացու ընտրել: Այս առաջադրութեան համեմատ 1831 թ. Մարտի 6-ին Եփրեմ Կաթողիկոսի նախագահութեամբ Ս. Էջմիածնում գումարուած ժողովը կաթողիկոսացու ընտրեց Կաթողիկոսական Տեղակալ Մարտիրոս եւ Թիֆլիսի առաջնորդ նշանակուած Ս. Էջմիածնի աւագ լուսարար Կարբեցի Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսներին: Այս ընտրութեան համեմատ ըստ առաւելութեան ձայնից՝ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս 1831 թ. Յուլիս 30-ին հրովարտակով հաստատուեց Կաթողիկոս՝ պայմանաւ, որ կարեւոր դեպքում Եփրեմի խորհրդին դիմէ:

Յովհաննէս Սեպտեմբերի 6-ին Թիֆլիսից դուրս եկաւ եւ Ս. Էջմիածին ժամանելով՝ Նոյեմբերի 8-ին Հրեշտակապետաց տօնի օրը Կաթողիկոսական օծումն ընդունեց: Իսկ Եփրեմ այնուհետեւ չորս տարի եւս ապրելով՝ 1835 թ. Յուլիսի 16-ին վախճանուեց ու թաղուեց իւր ցանկութեան համեմատ միաբանութեան գերեզմանոցում²:

¹ Մսերեան Մսեր, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 204-211:

² Մելիքսեդեկ Վարդապետ Մուրատեան Եփրեմի մահը ախալմամբ 1831-ին է դնում:

ԳԼ. ԺԳ.

Յովհաննէս Ը.-ի ջանքը օտարերկրեայ հայոց յարաբերութիւնը Ս. Էջմիածնի հետ զօրացնելու: Բարեկարգութիւնը եւ շինութիւնը Ս. Էջմիածնում: «Պօլօթենիա»-ի հաստատուելը եւ ոռոսահայոց եկեղեցական վարչութեան կազմակերպութիւնը: Նիկողայոս կայսրի այցելութիւնը: Յովհաննէս Ը.-ի մահը: Պօղոս Պատրիարքի պատրիարքական փոխանորդութիւնը Երուսաղէմում: Եգիպտոսի Երուսաղէմայ իրաւասութիւնից դուրս գալը: Զաքարիա Պատրիարք Երուսաղէմայ: Ստեփան Աղաւնի, Յակովբոս Պալատցի, նորից Ստեփան Աղաւնի եւ Մատթէոս Պատրիարքունք Կ. Պոլսոյ:

Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսանալուց յետոյ տաճկահայոց ու պարսկահայոց հաւանութիւնը եւ սուլթանի ու շահի հաստատութեան հրովարտակն եւս ստանալու համար կամեցաւ մի մի եպիսկոպոս եւ մի մի վարդապետ ուղարկել Կ. Պոլիս ու Պարսկաստան, բայց չկարողացաւ ի կատար ածել, որովհետեւ ռուսաց կառավարութիւնը 1831 թ. Դեկտեմբերի 28-ի գրութեամբ¹ յայտնեց, որ կաթողիկոսների հաստատութիւնը պատկանում է միայն ռուսաց տէրութեանը: Ռուսաց գործակատարների ձեռքով կատարուի հրաման, որ տաճկաց եւ պարսից հայերը Ս. Էջմիածնի հետ յարաբերութիւն ունենան, իսկ Հայրապետական կոնֆակները եւ այլ թղթերը օտարերկրեայ հայերին կհասնեն ռուսական գործակատարների ձեռքով:

Յովհաննէս Ը. շատ աշխատեց վերահաստատել Տաճկաստանում նախկին յարաբերութիւնը, բայց հուսկ ուրեմն պարտաւորուեց բաւականա՛յլ հետեւեալ պայմաններով.

Ա. Տաճկահայերը պէտք է ընդունեն Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետի գերիշխանութիւնը ըստ հոգեւորին,

Բ. Ս. Միւռոնը պէտք է ընդունեն տաճկահայերը Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Կաթողիկոսից,

Գ. Բացի Սոյ եւ Աղթամարայ թեմերից՝ Տաճկաստանի վարդապետք Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Կաթողիկոսութիւնից պէտք է ստանան եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն:

Յովհաննէս Ը. Կաթողիկոս յարաբերութեանց խնդիրը այսպէս կարգաւորելուց յետոյ սկսեց Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեամբ

¹ Ստեփան Մսեր, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի, եր. 148, ծան. 66:

զբաղուել՝ վերանորոգեց տպարանը եւ համարեայ բոլոր եկեղեցական մատեանները տպեց, բարեկարգեց Մայր Աթոռոյ ժառանգաւորաց Դպրոցը, վճարեց Ս. Էջմիածնի պարտքը եւ բաւական նշանաւոր գումար եւս յետ ձգեց: 1830 թ. համարեայ իւր նախաձեռնութեամբ Փոքր Ղազարապատի տեղը շինուեց Սինօղի այժմեան սիւնազարդ գաւթով շինութիւնը, եւ Ղազարապատի արեւմտեան կողմի սենեակները 1839 թ. ի հիմանէ նորոգեց: Այս շինութեանց հետ Յովհաննէս Ը. զբաղուեց 1783 թ. Ղուկասի օրով սկզբնաւորուած, 1808 թ. Դանիէլի հաստատած Սիւնհոգոսի գրաւոր սահմանադրութիւնը խմբագրելով, որ հաստատեց Նիկողայոս կայսրը 1836 թ. Մարտ 11-ին: Հաստատեալ Սահմանադրութիւնը («Պօլօժենիա») 1837 թ. Փետրուարի 22-ին Սինօղի բացմամբ սկսեց գործադրուել ամբողջ Ռուսաստանի վիճակներում:

Կայսերահաստատ այս Սահմանադրութեամբ ռուսահայոց Հոգեւոր Վարչութիւնը սոյն կազմութիւնն ստացաւ: Ընդհանրական Հայրապետը ընտրվում է Ռուսիոյ եւ օտարերկրեայ հայ թեմերի մի մի հոգեւորական եւ աշխարհական պատգամաւորների, Ս. Էջմիածնի միաբանութեան եօթն աւագագոյն անդամների եւ Սինօղի բոլոր անդամների մասնակցութեամբ Ս. Էջմիածնում գումարուած Համագգային ժողովով, որին նախագահում է Սինօղի աւագագոյն անդամը՝ իբր տեղակալ նախագահի Սինօղի: Ժողովը Սինօղի միջոցաւ երկու ընտրեալներ է առաջարկում կայսրին ի հաստատութիւն: Ընդհանրական Հայրապետը Սինօղի անդամութեան եւ առաջնորդութեան համար մէկի տեղ երկու անձի անուն է առաջարկում Կովկասեան գլխաւոր կառավարութեան միջոցաւ յընտրութիւն եւ ի հաստատութիւն թագաւոր կայսրի¹:

Ընդհանրական Կաթողիկոսը տէր է գումար եկեղեցական եւ կրօնական գործերը տնօրինելու անկախ Սինօղից (յօդ. 10) եւ առաջադրել Սինօղին Հայրապետական տնօրէնութիւնները գործադրել՝ իբրեւ գործադիր հաստատութիւն, իսկ Սինօղը բարձրագոյն վերադիտող ատենատեղի է եւ միջնորդ ամենայն ներքին եւ արտաքին յարաբերութեանց: Սինօղը բաղկանում է ութ անդամներից, որոնք եպիսկոպոս կամ վարդապետ պէտք է լինեն: Նա-

¹ Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյն ի Ռուսաստան: Պոլսէնիւ: Էջմիածին, 1836, գլ. 2:

խազահն է Ընդհանրական Կաթողիկոսը: Սինոդի գրադրական գործերը վարում են աստիճանաւորները, որոնց ինքն Սինոդն է ընդունում եւ արձակում, իսկ Սինոդի գործառնութեանց վրայ հսկում է պրօկուրօրը (դատախազ)¹:

Վիճակաւորը² իւր վիճակի մէջ լիակատար առաջնորդ է, եւ իւր գործոց համար պատասխանատու բարձրագոյն կառավարութեան եւ հոգեւոր իշխանութեան առաջ, իսկ Կոնսիստորիան³ (վիճակային ատեան) վիճակային գործերի վերահսկող եւ գործադիր հաստատութիւն: Կոնսիստորիան բաղկանում է վիճակաւոր առաջնորդի նախագահութեամբ չորս անդամներից, որոնց մէկը պէտք է լինի վարդապետ, իսկ մնացեալքը՝ աւագ քահանայք կամ քահանայք: Առաջնորդը նշանակում է անդամներին եւ տեղեկութիւն է տալիս Սինոդին (յօդ. 72, 73): Առաջնորդը (կոնսիստորիան) իւր բոլոր գործերը առաջարկում է Սինոդի նկատողութեանը եւ վերջնական որոշմանը:

Հոգեւոր Կառաւարութիւնը⁴ գաւառական մի ատենատեղի է ու միջնորդ, իւր շրջանի բոլոր գործերը Կոնսիստորիային ի տնօրէնութիւն հասցնելու Հոգեւոր Կառաւարութիւնը ինքնին՝ առանց Կոնսիստորիայի թոյլտուութեան, ոչինչ չի կարող տնօրինել, եւ բաղկանում է մի վարդապետի կամ աւագ քահանայի նախագահութեամբ՝ երկու քահանայ անդամներից:

Բարձրագոյն հաստատեալ Սահմանադրութեամբ Ռուսաստանի վիճակները իրենց Կոնսիստորիաներով եւ Հոգեւոր Կառաւարութեամբ էին:

Ա. Երեւանայ վիճակ: Թեմակալը նախնական սովորութեան համեմատ է Ընդհանրական Կաթողիկոսը իբրեւ Արքեպիսկոպոս Արարատայ (յօդ. 56), եւ իւր փոխանորդներն ունի Երեւանում, Ալէքսանդրապոլում, Հին Նախիջեւանում եւ Տաթեւի վանքում: Երեւանի փոխանորդն է եւ Կոնսիստորիայի նախագահը, որ փոխանորդ թեմակալի է կոչվում:

Բ. Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիոյ վիճակ: Արքեպիսկոպոսի բնակութիւնը եւ Կոնսիստորիան Քիչնեւումն են: Այս թեմի մէջ

¹ Բարձրագոյն կարգադրութիւն, գլ. 3:

² Նոյն, գլ. 4:

³ Նոյն, գլ. 5. ա.:

⁴ Նոյն, գլ. 5. բ.:

Հոգեւոր Կառավարութիւններն են Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Նոր Նախիջեւանում եւ Խրիմինը՝ Գրիգորիոսոսում:

Գ. Աստրախանի վիճակ: Արքեպիսկոպոսի բնակութիւնը եւ Կոնստանդնուպոլսի Աստրախանումն են: Այս վիճակի մէջ են արեւելեան Ռուսիայի հայ եկեղեցիքը՝ բացի Անգրկովկասից: Մի հատ Հոգեւոր Կառավարութիւն կայ՝ այն եւս Ղզլարում:

Դ. Վրաստանի եւ Իմերեթի վիճակ: Արքեպիսկոպոսի բնակութիւնը եւ Կոնստանդնուպոլսի Թիֆլիսումն են: Այս վիճակի մէջ են Վրաստան եւ Իմերեթ եւ Հայոց Տայք (Ախալցխա եւ Ախալքալաք) եւ Գուգարք աշխարհները (Ղաղախ-Բորչալու, եւլն.): Հոգեւոր Կառավարութիւններն են Գանձակում, Գորիում եւ Ախալցխայում:

Ե. Ծիրուանի վիճակ: Արքեպիսկոպոսի բնակութիւնը եւ Կոնստանդնուպոլսի Շամախումն են: Այս վիճակի մէջն են Հայոց Փայտակարան նահանգը եւ Ուտեաց ու Աղուանից նահանգներից մի մի մասը: Հոգեւոր կառավարութիւն չկայ:

Զ. Ղարաբաղի վիճակ: Արքեպիսկոպոսի բնակութիւնը եւ Կոնստանդնուպոլսի Շուշիումն են: Այս վիճակի մէջն են Հայոց Արցախու, Ուտեաց եւ Աղուանից աշխարհները: Մի հատ Հոգեւոր Կառավարութիւն կայ եւ այն եւս Նուխիում:

Վիճակները այսպէս վերակազմուելուց յետոյ՝ Ղարաբաղի թեմի մէջ ընկաւ Աղուանից աշխարհը: Բաղդասար Մետրապօլիտը, որ 1820 թ. Եփրեմ Կաթողիկոսից եպիսկոպոսացած լինելով՝ 1828 թ. յաջորդել էր իւր հորեղբայր Սարգիս Մետրապօլիտին, եւ 1830 թ. ժողովրդի խնդրանք Եփրեմի թոյլտուութեամբ մետրապօլիտի տիտղոս էր կրում՝ կոնստանդնուպոլսի բացմամբ Գանձասարից փոխադրուեց Շուշի: Բաղդասար Մետրապօլիտ Գանձասարում եղած ժամանակ իւր իշխանութեան տակ եղած վանքերը շէնացրել էր՝ ահագին կալուածներ ձեռք բերելով, Գանձասարում մի դպրոց էր բաց արել, որի մէջ դասախօսելու համար Նուխույ կողմերից յատկապէս հրաւիրել էր գիտնական Յովսէփ վարդապետին, նոյն եռանդով Շուշիում եւս սկսեց անձանձիր աշխատել եւ յաջորդեց ձեռք բերել Դուդիսու-Քեալբաջար կոչուած 140.000 դեսեատին^[37] չափ ընդարձակ տարածութիւնը, 1840-43 թթ. շինեց Շուշուայ եռաշարկ առաջնորդարանը, եւ իւր բազմադրելն կեանքը կնքեց 1854 թ. Յուլիս 27-ին ու թաղուեց Գանձասարի վանքում: Նրա մահուամբ վերջացաւ Զալալեանների տանից Աղուանից կա-

թողիկոսութիւնն ու մետրապօլիտութիւնը եւ Աղուանից երկիրը միացաւ Ղարաբաղի արքեպիսկոպոսութեան հետ:

Սինօդի բացման տարին 1837 թ. Հոկտեմբերի 5-ին Նիկողայոս կայսրը այցելեց Ս. Էջմիածին: Կայսրը նշանաւոր հնութիւնները տեսնելուց յետոյ բոլորովին գոհ Յովհաննէս Ը.-ի ընդունելութիւնից՝ խոստանալով իւր արքայական գթութիւնը անպակաս անել հայ ազգից եւ Ս. Էջմիածնից, 1000 հոլանդական ոսկի նուիրեց եւ հրաժեշտ տուեց դէպի Երեւան:

Յովհաննէս Ը. իւր Հայրապետական իշխանութիւնը հայրաբար վարեց 10 տարի, 1841 թ. Նոյեմբեր ամսին մահիճ մտաւ եւ օրինաւոր կտակ անելուց յետոյ՝ 1842 Մարտի 26-ին վախճանուեց ու թաղուեց Ս. Էջմիածնի զանգակատան հիւսիսային կողմը:

Դեռ Եփրեմ Կաթողիկոսի օրով Երուսաղէմայ Թէոդորոս Պատրիարքի մահուամբ եւ Նիկոմիդիացի Գաբրիէլ եպիսկոպոսի 1819 թ. յաջորդելովը Երուսաղէմայ գործերն սկսել էին խանգարուել: Գաբրիէլ Պատրիարք իւր անհաշիւ տնտեսավարութեան պատճառով Ս. Յակովբեանց վանքը մեծագումար պարտքի ենթարկեց եւ բացատրութիւն տալու համար 1824 թ. Կ. Պոլիս կանչուելով՝ Իւսկիւտարում եւ Զմիւռնիայում 10 տարի տարագիր մնաց, իսկ կաթողիկաց միութեան աղետալի հետեւանքի պատճառով պաշտօնանկ եղած Աղբիանուպոլցի Պօղոս Պատրիարք 1824 թ. ուղարկուեց Երուսաղէմ իրաց վիճակը քննելու համար: Պօղոս 40 օր մնաց Երուսաղէմում եւ տեղւոյն ամեն հանգամանքը ուսումնասիրելուց յետոյ դարձաւ Կ. Պոլիս, ուր Երուսաղէմի պարտքը վեց տարում մաս մաս վճարելու հրովարտակը ստանալով սուլթանից՝ 1827 թ. նորից Երուսաղէմ վերադարձաւ Երուսաղէմայ պատրիարքական տեղակալ կոչմամբ:

Պօղոս Պատրիարքը Երուսաղէմայ պարտքը վճարեց խնայող տնտեսավարութեամբ, եւ արծաթեայ անօթները վաճառելով, իսկ վանքի տնտեսական պիտոյքը հոգաց միաբաններից երկու անգամ կամաւոր նուէրներ հանգանակելով:¹ Նա 1829 թ. վերանորո-

¹ Ոմանք՝ ոչ բարեմտութեամբ, ասում են, իբր թէ Պօղոս Պատրիարքը միաբաններին վանքից դուրս հացակերութեամբ զբաղեցնելով՝ ծածուկ նրանց սեմեակները բաց է անում, եւ մեծ քանակութեամբ դրամներ գտնելով՝ վեր է առնում, որով ոչ միայն պարտքն է վճարում, այլեւ բաւական գումար է գանձում վանքի զանձարանում: Ականատես եւ ականջալուր միաբանից վկայութեամբ հերքվում է այս կարծիքը եւ հաստատվում այն, թէ Պօղոս Պատրիարք ցորեան գտնելու համար միայն երկու անգամ նուէրներ է հանգանակել միաբաններից:

գեց Ս. Գերեզմանի վրայ յոյներինց յետոյ եւ լատիններինց առաջ հայոց պատարագելու արտօնութեան հրովարտակը: Պօղոս Պատրիարքի օրով Եգիպտոսը դուրս եկաւ Երուսաղէմայ իրաւասութեան տակինց հետեալ պատճառով.

Երբ Մէհէմէտ Ալի փաշայի ջանքով Եգիպտոսը ինքնավարութիւն ստացաւ՝ տեղւոյն հայերը փաշայի քարտուղար Եոսուֆեան Պօղոս պէյի միջոցաւ Երուսաղէմայ Պատրիարքարանինց թոյլատուութիւն խնդրեցին Երուսաղէմայ գործակալ եւ Եգիպտահայոց հոգեւոր գործոց կառավարիչ գերմանիկցի Գաբրիէլ վարդապետին եպիսկոպոսացնել՝ Պօղոս միաբանութեան խորհրդով բացասեց: Եգիպտահայերը վիրաւորուած՝ Պօղոս պէյի ձեռքով Մէհէմէտ Ալի փաշայից հրաման ստացան եւ Երուսաղէմից անկախ Գաբրիէլին Սիս ուղարկելով՝ եպիսկոպոսացրին: Երուսաղէմացւոց դժգոհութիւնը այս ապօրինի գործողութեան համար աւելի եւս զայրացրեց Եգիպտահայոց, եւ նրանք 1832 թ. ոչ միայն ընդմիշտ Երուսաղէմայ իրաւասութիւնինց դուրս եկան, այլեւ իւրացրին Երուսաղէմական կալուածները, որ նորինց ձեռք բերելու համար Երուսաղէմ մեծամեծ ծախսեր արեց: Գաբրիէլ Պատրիարքը 1834 թ. Երուսաղէմ վերադառնալուց եւ 1840 թ. մահից յետոյ յաջորդեց Զաքարիա Բ., որ Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդն էր Կ. Պոլսում, ուր շատ բարեյաջող չէին տեղի գործերն:

Աղաւնի մականուանեալ Ստեփան Պատրիարքը 1831 թ. Սեպտեմբերի 4-ին յաջորդելով Կարապետ Պատրիարքին՝ իւր թոյլ կառավարութեամբ չկարողացաւ գոհացնել ժողովրդին եւ առաջքը առնել բողոքական քարոզիչների, որոնք հռոմէականների նման սկսել էին յանուն Ս. Աւետարանի խռովութեան որոմներ սերմանել հայ ժողովրդի մէջ, ուստի եւ 1839 թ. Փետրուարի 11-ին Մարսուանի (Ամասիայի) առաջնորդ Պալատցի (Կ. Պոլսոյ արուարձան) Յակովբոս Արքեպիսկոպոսը ընտրուեց Պատրիարք:

Յակովբոս Պատրիարքը հայ մանուկների մուտքը բողոքական դպրոցներում խափանելու համար ջանք արեց դպրոցներ բանալ եւ կարգաւորել եղածները: Այսպէս, Մայր Եկեղեցու եւ Խաս-Գիւղի դպրոցները, եւ Իւսկիւտարի Երուսաղէմայ նպաստով կառավարուող գիշերօթիկ ձեմարանը կարճ ժամանակ վայելելով մի մի ամիրայի հովանաւորութիւնը՝ մեծ փայլ ստացան, բայց եւ ամիրաների եռանդի շիջանելով՝ դպրոցներն էլ կորցրին իրենց

փայլը, իսկ Յակովբոս Պատրիարք գոնէ Իսկիւտարու Երուսաղէմայ ճեմարանը բարեկարգ դրութեան մէջ պահելու համար նոյն ամիրաների ցանկութեամբ արհեստաւորներէց 24 անձինք հոգաբարձու ընտրեց, որպէսզի հանգանակութեամբ եւ այլ միջոցներով դպրոցի նիւթականը կարողանայ ապահովել:

Ժողովուրդը վաղուց արդէն դժգոհ ամիրայական կառավարութիւնից՝ կամենում էր իւր գործերին տէր դառնալ եւ ամիրաների ազդեցութիւնը կոտրել: Ժողովրդեան ձայնին անսալով՝ Յակովբոս Պատրիարքը պատրիարքարանում եւ թաղերում ժողովներ հաստատեց, միմեանց հետ սերտ յարաբերութեամբ: Նա իւր ժողովրդականութեան համար ատելի դարձաւ ամիրաներին եւ տեսնելով, որ ամիրաների դժկամութեան պատճառով չի կարողանում գործ շինել՝ 1840 թ. Օգոստոսի 18-ին հրաժարուեց, եւ մինչեւ հրաժարականը կընդունուէր՝ տեսնելով, որ շատ գործեր երեսի վրայ են մնում՝ փակեց Պատրիարքարանի դուռը եւ կամովին գնաց Փրկչի Հիւանդանոցը ասելով. «Անտէրունչ անօգնականներին հիւանդանոց վայել է, էլ ի՞նչու եմ տատամսում»¹:

Թէեւ ամիրաների ցանկութեամբ նորից Աղաւնի Ստեփան եպիսկոպոսը Պատրիարք ընտրուեց, բայց ժողովրդեան ցանկութիւնն եւս կատարուեց, որովհետեւ Բ. Դուռը հրաման տուեց, որ ազգից ընտրուած 24 անձինքը հսկեն ազգային ելեմուտքին եւ Պատրիարքարանի արկղին: 24-ների ժողովը, որովհետեւ արքունի հրովարտակով կազմուած չէր, այլ մի հրամանատոմսով, ուստի եւ ամիրայք իրենց կողմն ունենալով Բ. Դուռը՝ արգելք էին ունենում նրա գործավարութեանը եւ ծաղրում: Ժողովուրդը ահագին բազմութեամբ սուլթանին բողոք մատուցանելով՝ խնդրեց ազգային գործերը ազատել լուծալափող ամիրաներից եւ պաշտօնանկ անել Ստեփան Պատրիարքին: Թէեւ կատարուեց ժողովրդի ցանկութիւնը եւ 1841 թ. Սեպտեմբերի 11-ին Պատրիարք ընտրուեց Կոստանդնուպոլսեցի Աստուածատուր Արքեպիսկոպոսը, սակայն 24-ներից մեծ մասը իբրեւ գլխաւոր խռովիչներ ամիրաների դրդմամբ աքսորուեցին: 1844 թ. Յունիսի 26-ին Զմիւռնիոյ Արքեպիսկոպոս Մատթէոսը ընտրուեց Պատրիարք: Սա ամիրաներին եւ ժողովրդին միմեանց հետ հաշտեցրեց եւ ազ-

¹ Պէրպլերեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԾԳ.:

գային գործերը ղեկավարելու համար մի ժողով կազմեց, որի անդամներից 16-ը ամիրաններից եւ 14-ը ամիրաններին հաճելի արհեստաւորներից էին: Այսպիսի ընտրութեամբ կազմուած վարչական ժողովը սկիզբն դարձաւ տաճկահայոց ապագայ սահմանադրութեանը:

ԳԼ. ԺԴ.

Յովհաննէս Ը.-ի մահը եւ Ներսէս Ե.-ի ընտրութիւնը: Տաճկահայոց յարաբերութեան պայմանները: Ներսէս Ե.-ի գործերն ու մահը: Պապական խնդիր: Յակովբոս Պատրիարք: Մատթէոսի ընտրութիւնը: Բրուսայի Գէորգ եւ Ադրիանուպոլսոյ Սարգիս Պատրիարքունք: Սահմանադրութեան հաստատութիւնը: Երուսաղէմայ խնդիր: Ստյ եւ Աղթամարայ խնդիր: Մատթէոս Կաթողիկոսի մահը:

Յովհաննէս Ը.-ի մահից յետոյ առաջին անգամ «Պօլօժե-նիա»-ի համեմատ 1843 թ. Ապրիլի 13-ին տաճկահայոց, պարսկահայոց եւ ռուսահայոց հոգեւոր եւ աշխարհական պատգամաւորների մասնակցութեամբ կաթողիկոսական ընտրութիւն եղաւ եւ ընտրեալներն էին Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիոյ Արքեպիսկոպոս Ներսէս Աշտարակեցիին միաձայնութեամբ (26 ձայն) եւ Զաքարիա Պատրիարք Երուսաղէմի՝ ձայնից համեմատական առաւելութեամբ (17 ձայն): Նիկողայոս Ա. կայսրն 1843 թ. Օգոստոսի 10-ին հրովարտակով Ներսէսին հաստատեց Կաթողիկոս: Ներսէս իբրեւ Դանիէլի ջերմ կուսակից եւ իբրեւ գործունեայ հոգեւորական՝ շատ յարգուած էր ամենքից, ուստի եւ նրա անունը Մատթէոս Պատրիարք իւր կազմած ազգային ժողովի միջոցաւ առանց ընդդիմութեան հանդիպելու Տաճկաստանի եկեղեցիներում յիշատակել տուեց:

Ներսէս Ե. Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները այցելելով 1847 թ. Ս. Էջմիածին ժամանեց եւ նոյն Յունիսի 9-ին Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ՝ աշխատեց վերականգնեցնել տաճկահայոց Մայր Աթոռի հետ նախկին յարաբերութիւնը: Ներսէս Ե. կամենում էր վերահաստատել նուիրակութիւնն եւ հաստատել Կ. Պոլսում կաթողիկոսական մի փոխանորդութիւն: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը Մատթէոս Պատրիարքի միջոցաւ մերժելով նուիրակութիւնն ու փոխանորդութիւնը, համաձայնեց.

Ա. Որ Պատրիարքը համարուի նաեւ Կաթողիկոսի փոխանորդ:

Բ. Որ Ս. Միւռոնը ուղղակի Պատրիարքի անուամբ ստացուի եւ Պատրիարքարանից բաժանուի, որոնց հարկաւոր է:

Գ. Որ յանուն Ս. Էջմիածնի գանձանակ հաստատուի տաճկահայոց եկեղեցիներում եւ գոյացած արդիւնքը Ս. Էջմիածին ուղարկուի Պատրիարքարանի միջոցաւ:

Դ. Որ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսը համարուի Ս. Լուսաւորչի օրինաւոր յաջորդ եւ Ընդհանրական Հայրապետ:

Ներսէս Ե. գոհ Մատթէոս Պատրիարքի եւ Յակովբոս երբեմն Պատրիարքի դէպի Ս. Էջմիածինը ջերմեռանդն զգացման համար՝ նրանց հովուապետական կոնքեռ պարգեւեց, եւ տաճկահայոց յարաբերութիւնը ամրապնդելու համար ի պահանջել հարկին՝ միշտ դրամական նպաստ էր հասցնում նրանց:

Ներսէս Ե. Կաթողիկոս տաճկահայոց հետ յիշատակեալ յարաբերութեանց գործը կարգադրելուց յետոյ սկսեց Ս. Էջմիածնի զանազան շինութեամբ զբաղուել: Նա վանքի արեւելեան արտաքին գաւթից անասնանոցը փոխադրեց վանքի պարսպից դուրս՝ իւր 1849 թ. շինած նոր գոմանոցը, որ կանոնաւոր շինութեանց համար պլան է կոչվում: Ս. Գայիանէի վանքից դէպի հարաւ առապարում անտառ ձգեց, եւ այս անտառը ոռոգելու համար Ղազարապատի հարաւային դռան հանդեպ շինեց եւ վերաշինեց մի ընդարձակ լճակ խարտեալ քարով՝ մօտ հինգ գրկահափ խորութեամբ եւ կէս վերստ շրջապատով:

Ներսէս Ե. շերամապահութեան եւ շաքարի գործարան եւս շինեց, որոնք յաջողութիւն հունեցան: Նա իւր բոլոր ուշադրութիւնը ընծայելով Աթոռոյ տնտեսական մասին՝ անխնամ թողեց դպրոցը եւ տպարանը, որոնք կորցրին իրենց առկայծեալ փայլը: Նա շատ էր համարում ունենալ այնպիսի վանականներ, որոնք տնտեսական մասը կառավարելով՝ թեթեւացնում էին վանքի ծախքը, եւ վանքի տնտեսական մասը կառավարելու համար առանձին կանոնադրութեամբ վանական կառավարութիւն հաստատեց մի նախագահից եւ երկու անդամները բաղկացած:

Ներսէս Ե., որպէսզի կարողանայ իւր սկսած շինութիւնները ի գլուխ բերել, թեմակալների տեղ կառավարիչներ նշանակեց, իսկ յաջորդութիւններում եւ գործակալների տեղ՝ աշխարհական անձինք, որոնցից ուղղակի ստանում էր վիճակային արդիւնքները եւ գործադրում:

Ներսէս Ե. Ս. Էջմիածնում Տեղակալ նշանակելով Սինօղի աւագ անդամ Արագածունի Ղուկաս Արքեպիսկոպոսին՝ ինքն մեծ մասամբ Թիֆլիսում էր կենում, եւ Թիֆլիսումն էլ 1857 թ. Փետրվարի 13-ին խորին ծերութեան մէջ կաթուածով վախճանուեց, եւ մարմինը հանդիսաւոր յուղարկաւորութեամբ բերուելով Ս. Էջ-

միածին՝ թաղուեց զանգակատան հարաւակողմը, Դանիէլ Կաթողիկոսի գերեզմանի մօտ:

Մինչ Ներսէս իւր Հայրապետական գործերով էր զբաղուած՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը նորից կաթողիկական խնդրով զբաղուելու հարկի մէջ ընկաւ: Թէեւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը եկեղեցական խնդրոց մէջ մի արքեպիսկոպոսից աւելի ձայն չունի, բայց ինչպէս Պօղոս՝ նոյնպէս եւ Մատթէոս Պատրիարքները, իրենց իրաւասութիւնից բարձր կրօնական խնդիրների մէջ մտնելով՝ խոշոր սխալ գործեցին: 1848 թ. Կ. Պոլիս եկաւ Հռոմայ պապի արտակարգ նուիրակ Ֆէրիէրի կարգինալը եւ նորից սկսուեց միութեան խնդրի վրայ խօսուել: Ֆէրիէրին Հայոց Եկեղեցին մոլորեալ համարող մի տպեալ կոնդակ ուղարկելով Մատթէոս Պատրիարքին՝ առաջարկում էր թողուլ մոլորութիւնը եւ միանալ պապական եկեղեցու հետ:

Մատթէոս Պատրիարք կամեցաւ կարգինալի այս անտեղի վարմանց համար բողոքել Բ. Դռանը, բայց Տատեան վառօդապետ Յովհաննէս եւ Պալեան արքունի ճարտարապետ Կարապետ ամիրանները խորհուրդ տուին չբողոքել՝ խոստանալով այցելութեան աղագաւ տեսութեան գնալ կարգինալին, եւ յայտնել պատրիարքի վիշտը Հայոց Եկեղեցին մոլորեալ համարելու համար՝ խնդրելով ցոյց տալ Հայոց Եկեղեցու մոլորութիւնները:

Տատեանի եւ Պալեանի այցելութիւնից յետոյ եկեղեցական խնդրոց մասին խորհելու համար Մարտի 25-ին Մատթէոս Պատրիարքը եւ կարգինալ Ֆէրիէրին հրաւիրուեցին Բէշիքտաշ Տատեանի տունը, ուր կարգինալը իւր թարգմանի հետ եւ Մատթէոս Պատրիարքը Տէրոյեանց Բրուսացի Յովհաննէս վարժապետի հետ առանձնացան կրօնական խնդրոց մասին խօսելու: Վիճաբանութիւնը այն հետեւանքն ունեցաւ, որ կարգինալը խոստովանեց Հայոց Եկեղեցու ուղղափառութիւնը: Հռոմէական Հայոց պատրիարք Անտօն Հասուն լսելով այս՝ հրաւիրեց կաթողիկ աշխարհական եւ հոգեւորական անձանց եւ նոյնինքն կարգինալին, հարցրեց կարգինալից պատրիարքի հետ տեսակցութեան հետեւանքը: Կարգինալը պատասխանեց, որ ինքն ուղղափառ է գտնում Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ այդպէս էլ վկայելու է Հռոմում: Հասուն եւ ժողովականք համոզեցին կարգինալին, որ նա խաբուած է, որովհետեւ հայերը այնպէս չեն դաւանում՝ ինչպէս խոստանում են: Մատթէոս Պատրիարքը չորս օրից յետոյ

երկրորդ տեսակցութիւն ունեցաւ կարգինալի հետ Այս Ստեֆանոյում: Այս տեսակցութիւնը այն հետեւանքն ունեցաւ, որ Մատթէոս զայրացած լատին եւ հռոմէական կղերի հաւատաքննութեան եւ յայտնի խոստովանութեանը չհաւատալով սրտի գաղտնեացն եւս թափանցելու յաւակնութեան վրայ՝ թողեց խորհրդի սենեակը եւ դուրս եկաւ: Հեռացան եւ միւսները: Հետեւեալ օրը շատ վաղ Մատթէոս Պատրիարքը վերադարձաւ Կ. Պոլիս եւ ուղղակի յունաց պատրիարքարանը գնալով՝ յայտնեց գործի եղելութիւնը: Յունաց պատրիարքն ծիծաղելով եւս յայտնեց, որ ինքն եւս է ստացել յունարէն գրով մի պապական կոնդակ եւ արժանապէս յանդիմանութեամբ պատասխանելով՝ վերջացրել է բոլոր գործը:

Մատթէոս Պատրիարքի տեսակցութեան ազդեցութեան տակ յունաց պատրիարքարանը հայտնեց Բ. Դռանը կարգինալի մասին, թէ նա ժողովրդի մէջ խռովութիւն է ձգում կրօնական խնդիրներ արծարծելով եւ քրիստոնէական եկեղեցիքը մոլորեալ համարելով, իսկ Բ. Դռուը գաղղիացւոց դեսպանի միջոցաւ ստիպեց կարգինալին հեռանալ Կ. Պոլսից, եւ նա վերադարձաւ Հռոմ:

Մատթէոս Պատրիարք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ չափազանց նախանձախնդրութեամբ սկսեց հալածել բողոքականացած հայերին, մինչեւ անգամ եկեղեցում նզովելով եւ բանադրելով նրանց: Պատրիարքի այս նախանձայուզութիւնը աւելի եւս սաստկացրեց բողոքականութեան ճարակը, որոնք վայելելով Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց, Պրուսիոյ եւ Անգղիոյ բողոքական պետութեանց դեսպանների պաշտպանութիւնը՝ 1850 թ. առանձին կրօնական համայնք ճանաչուեցին, եւ 1853 թ. բոլորովին աջատուեցին Հայ Պատրիարքարանի իրաւասութիւնից՝ առանձին կրօնապետ ունենալով:

Ամիրաները սկզբում ժողովրդի ճնշման տակ չհամարձակելով միանգամից պաշտօնանկ անել Մատթէոսին, նրա իրաւունքը սահմանափակելու համար 1847 թ. սուլթանի հրովարտակով Պատրիարքի նախագահութեան տակ երկու ժողով հաստատեցին, առաջինը քսան աշխարհական անձինքներից բաղկացած, որ կոչուեց Գերագոյն ժողով (յետոյ Քաղաքական), իսկ երկրորդը՝ տասն եւ չորս հոգեւորականներից բաղկացած, որ կոչուեց եւ կոչվում է Կրօնական ժողով:

Մատթէոս ամիրայական դասու ստիպմամբ 1848 թ. Հոկտեմբերի 1-ին հրաժարուեց պատրիարքութիւնից եւ դարձեալ ընտրուեց Յակովբոս:

Մատթէոս հրաժարուելուց յետոյ մինչեւ 1853 թ. Մայիսի 11-ը մնաց Կ. Պոլսոյ Օրթոդոքսիւն՝ իւր հայրենի տանը: Այնուհետեւ, մի եւ կէս տարի եւս վարելով Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնն ու Արմաշու վանքի վանահայրութիւնը՝ դարձեալ վերադարձաւ Օրթոքսիւն, մինչեւ որ 1857 թ. Փետրուարի 13-ին վախճանուեց Ներսէս Ե.:

Ս. Էջմիածնի Համազգային Ընտրողական ժողովում տաճկահայոց յարաբերութիւնը Մայր Աթոռի հետ ամրապնդելու համար Կաթողիկոսական Տեղակալ Ղուկաս Արքեպիսկոպոս Արագածունի ինքնին հրաժարուելով ընտրելիութիւնից՝ առաջարկեց միայն Տաճկաստանի եպիսկոպոսներից ընտրել Կաթողիկոս, եւ Մատթէոս, որ իւր համարձակ եւ վստահ բնաւորութեամբ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ չափից աւելի նախանձախնդրութեամբ, իւր հեղինակած բազմահատոր կրօնական գրքերով եւ ժողովրդականութեամբ հաւանական ընտրելիներից առաջինն էր թէ պատրիարքութեան եւ թէ կաթողիկոսութեան, 1858 թ. Մայիսի 17-ին ընտրողական ժողովի քուէարկութեամբ համարէայ միաձայն, իսկ Պրուսայու Գէորգ եպիսկոպոսը համեմատական առաւելութեամբ ձայնից իբրեւ առաջին ընտրեալներ առաջարկուեցին ի հաստատութիւն թագաւոր կայսրի: Մատթէոս արքունի հրովարտակով հաստատուեց Կաթողիկոս եւ կառավարութեան ու Ս. Էջմիածնի հրաւիրակների ուղեկցութեամբ 1859 թ. Ապրիլի վերջերին դուրս գալով Կ. Պոլսից՝ Յունիսի 7-ին Ս. Էջմիածին հասաւ եւ Օգոստոսի 15-ին Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ սկսեց վարել իւր Հայրապետական իշխանութիւնը:

Մատթէոս Կոստանդնուպոլսեցի դեռ Կ. Պոլսից դուրս չէր եկել՝ Յակովբոս Պատրիարքը 1858 թ. Հոկտեմբերի 7-ին ծերութեան պատճառով հրաժարուեց պատրիարքութիւնից եւ հաջորդեց Բրուսայի Գէորգ եպիսկոպոսը, այն ժամանակ, երբ խմբագրվում էր տաճկահայոց Սահմանադրութիւնը: Գէորգ Պատրիարքի օրով Գերագոյն եւ Կրօնական ժողովները բոլորովին կորցրին իրենց նշանակութիւնը եւ ամիսներով չէին գումարվում: Գէորգ, որ կամենում էր տիրաբար վարել իւր իշխանութիւնը՝ ընդ ակամբ էր նայում Գերագոյն եւ Կրօնական ժողովների եւ մանա-

ւանդ խմբագրող Սահմանադրութեան վրայ: Մանաւանդ, վերջինս հաճելի չէր իրեն որպէս պատրիարքական իշխանութիւնը սահմանափակող մի կանոնադրութիւն:

Մինչ Գէորգ Պատրիարք հնարք էր որոնում կողմնակի կերպով խափանել Սահմանադրութիւնը, ժողովրդի ստիպմամբ պարտաւորուեց 1860 թ. Ապրիլի 21-ին հրաժարուել: Յաջորդեց Ագրիանուպոլսեցի Սարգիս Արքեպիսկոպոսը: Գէորգ պատրիարքութիւնից հրաժարուելուց յետոյ մի առժամանակ (մինչեւ Սահմանադրութեան ընդունելը) մնաց Կ. Պոլսում, եւ տքնում էր հաւատացնել, որ ինքն սահմանադրասէր լինելուն համար է պատրիարքութիւնից արձակուել: Ժողովուրդը հաւատալով յուզուեց եւ պահանջում էր օր առաջ Սահմանադրութեան վաւերացումն ու առաջարկութիւնն ի հաստատութիւն: Կային, որ հակառակ էին Սահմանադրութեան, ուստի եւ ժողովուրդը բաժանուեց սահմանադրական եւ հակասահմանադրական կուսակցութեան: Սահմանադրականք, որ լուսաւորեալ էին կոչվում, ամենայն եռանդով աշխատում էին Սահմանադրութիւնը հաստատել տալ, իսկ հակասահմանադրականք (պահպանողանները), որ խաւարեալներ էին կոչվում, Սահմանադրութիւնը նկատելով որպէս ճնշումն եկեղեցական իրաւանց՝ հակառակն էին պնդում, որովհետեւ Սահմանադրութեամբ եկեղեցական իշխանութիւնը բոլորովին աշխարհականացած պէտք է լինէր:

Սաստկացած յուզմունքը հանդարտացնելու եւ ժողովրդին խաղաղեցնելու համար ծերունի Յակովբոս հրաժարեալ Պատրիարքը, որ մեծ համարումն ունէր, Սարգիս Պատրիարքի հետ մեծ ժողով կազմեց, որից բացակայ էր միայն նոր հրաժարուած Գէորգ Պատրիարքը: Ժողովի մէջ կարգացուեց Սահմանադրութիւնը եւ նկատուելով, որ եկեղեցու եւ կրօնի հակառակ բան չկայ՝ ժողովականների ստորագրութեամբ վաւերացուեց:

Սահմանադրութեան տեսրակը հաստատուելով կառավարութիւնից՝ գործադրութեան մէջ մտաւ, որով թէեւ սահմանադրական եւ հակասահմանադրական կուսակցութեան վէճերը առժամանակ դադարեցին, բայց նորից, եւ աւելի եւս սաստկութեամբ՝ սկսուեցին Երուսաղէմայ պատրիարքութեան պատճառով:

Երուսաղէմայ Յովհաննէս Պատրիարքը 1860 թ. Դեկտեմբերի 23-ին վախճանուեց՝ բաւական գումար թողնելով գանձարանում: Կ. Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական ժողովը որոշեց մի եպիսկո-

պոս նշանակել Երուսաղէմայ առժամանակեայ կառավարիչ, ելեւ-մտից հաշիւը զննել եւ ապա ըստ Սահմանադրութեան¹ նոր Պատրիարք ընտրել: Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան հաւանական ընտրելիներն էին՝ Զմիւռնիայի Պօղոս, Ազրիանուպոլսոյ Արիստակէս եւ մանաւանդ՝ Բրուսայի Գէորգ Արքեպիսկոպոսները: Երուսաղէմացիք (խիթալով Գէորգից) եւ հակասամանադրականք պնդում էին, որ Երուսաղէմայ Պատրիարք ընտրուի տեղւոյն միաբաններից: Ահա՛, ծագեց «ներսէն»-ի եւ «զրսէն»-ի ծանուցեալ խնդիրը: Այս տարաձայնութեանց պատճառով պատրիարքական ընտրութիւնը ուշացաւ: Երուսաղէմայ միաբանք եւ առհասարակ «ներսէն»-ի կուսակցութիւնը խնդիրը զուտ կրօնականի դարձրին՝ հիմնուելով Ուլնեցի Կարապետ Գ. Կաթողիկոսի 1726 թ. Կ. Պոլսում կազմուած ժողովի վրայ, որով նզովիւքը արգելվում էր դուրսեցի պատրիարք, վէճիլ եւ փոխանորդ կարգելը: Բաւական չհամարելով, որ ժամանակակից Հաննէ Երուսաղէմացին իւր պատմութեան մէջ մէջ է բերում այս ժողովը իւր որոշումներով, Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ փոխանորդ Սահակ վարդապետը յատուկ մարդ ուղարկելով Ս. Էջմիածին՝ այս ժողովոյ որոշումը հաստատող մի կոնդակ ստացաւ²

¹ Ընդհանուր ժողով կզումարուի, 3. Երուսաղէմայ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքների ընտրութեան համար - Հին Սահմանադրութիւն, գլ. Ա., 12:

² Հանգուցեալ Մատթէոս Կաթողիկոս ի սէր եւ խաղաղութիւն յորդորելուց յետոյ գրում է.

«Արդ, քանի ամսօք յառաջ եհաս ի լուր մեր մահն Գերապատիւ Պատրիարքին Երուսաղէմի Սրբազան Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսի ի 25 Դեկտեմբերի անցեալ ամի եւ աւագ լուսարարի նրա Գէորգ Եպիսկոպոսի, սակայն յոյժ յոյժ ցաւիմք ի հոգիս, զի ցայսօր ժամանակի չէ որ յաջորդեալ յԱթոռ նրա ի միաբանից տեղւոյն եւ յայսօրիկ աւուրս յակընկալս լսելի եղեւ մեզ, որպէս թէ բազում հակառակութիւնք, կաղք, կռիւք եւ ատելութիւնք հակառակ աւետարանական սիրւոյն Քրիստոսի՝ ծագեալ են ի Ձեզ, զի ոմանք ի Ձեց առանց իրիք հեռատեսութեան՝ ոչ քաջ կշռելով զանցեալսն ընդ ապագայ վերահաս վտանգաց՝ յարտաքին Եպիսկոպոսաց կամին զօք Պատրիարք կացուցանել Սրբոյն Երուսաղէմի, իսկ այլք բարեպաշտօնք զնոյն անցեալ վտանգն առաջի իւրեանց հոգեկան աչացն հեռատեսութեամբ պատկերագրելով՝ կամին գոմն արժանաւոր ի միաբանիցն ընտրել յայն պաշտօն իբր զհմուտս ներքին եւ արտաքին կառավարութեանց տեղւոյն: Իսկ մեք՝ յետ լսելոյ զայսօրիկ ցաւալի լուրս, ընդ երկրորդին ցուցանելով զմեր համաձայնութիւն եւ բարեհաճութիւն, այսու մերով Հայրապետական կոնդակաւ յայտ առնեմք ամենասիրելի ազգիս հայոց՝ բնակելոց ի Տաճկաստան, ուշի ուշով ընթեռնելով զՀաննէ պատմագիր, յորմէ կարէք քաջ տեղեկանալ, թէ նա որպէս ականատես վկայ եւ փոխանորդ կամ տեղակալ Պատրիարքին Երուսաղէմի ո՞րպէս գույժէ զօրէն Երեմիայի գկործանումն Երուսաղէմի ընդ ձեռն եկամուտ պատրիարքաց նորին, կամ աշխարհական փոխանորդացն Կ. Պոլսի, եւ ի՞նչ իւրիք յառաջս կարասցեն առնուլ այնպիսի աւերման վեհավայր տնօրինական տեղաց, որ մեծ պարծանք է հայազգեաց մերոց, քան զայն ամեն-

Մատթէոս Կաթողիկոսից: Հոգեւորականները առհասարակ երուսաղէմայ միաբանութեան կողմն էին եւ Սարգիս Պատրիարք Կաթողիկոսի այս կոնդակը բազմաթիւ օրինակներով տպել տալով՝ բաժանեց եկեղեցաց ի լուր ժողովրդեան կարգալու համար:

Դեռ «ներսէն»-ի եւ «դրսէն»-ի խնդիրը սաստկութեամբ յուզվում էր, երբ Երեսփոխանական ժողովը Սահմանադրութեան մէջ ինչ ինչ կէտեր բարեփոխելով՝ առաջարկեց ի բարձրագոյն հաստատութիւն, որ փոքր ինչ ուշ տեղի ունեցաւ:

Ժողովուրդը կարծելով, թէ Պատրիարքարանի թուլութեան պատճառով է ուշանալը, գրոհ տուեց դէպի Պատրիարքարան, պահանջեց Սահմանադրութեան շուտափոյթ հաստատութիւնը եւ Սարգիս Պատրիարքի հրաժարականը: Սարգիս 1861 թ. փոխանակեց Նիկոմիդիոյ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը իբրեւ պատրիարքական տեղակալ մինչեւ նոր պատրիարքի ընտրութիւնը:

նայն պարծանս, եւ իբրեւ օրէնք յախտեմական հաստատեմք վերստին զայնոսիկ երիս յօղուածս հաստատեալս հարիրաւոր ամօք յառաջ ի Սրբազան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսէ Ամենայն Հայոց Տեառն Կարապետ Ունեցոյ ի նախորդ՝ մերմէ ի Կ. Պոլիս, համաձայն խորհրդակցութեամբ Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսի եւ Նորին Ս. Երուսաղէմայ Պատրիարքի Գրիգոր ճգնագեաց Հայրապետի եւ վարդապետաց եւ քահանայից բարեպաշտօն իշխանաց եւ հասարակութեան Հայոց Տաճկաստանի, որք են.

Ա. Եթէ որ՝ յայսմիւնտէ եկամուտ որ, որ ի տունն այն չիցէ սնեալ եւ զելեմուտ նրա չիցէ իմացեալ, եւ յայնդիզմիցի առաջնորդ լինել նմա, կամ վէթիլ՝ նգովեալ եղիցի:

Բ. Եթէ որ՝ յայսմիւնտէ զաշխարհական որ «պապա» անուամբ կամ այլ ինչ կոչմամբ առնէ վերակացու սրբոյ տանն այնորիկ՝ նգովեալ եղիցի:

Գ. Եթէ որ՝ յայսմ հետէ պատճառ լիցի զՊատրիարքութիւն Սրբոյն Երուսաղէմի կցել ընդ առաջնորդութեան Կ. Պոլսոյ կամ այլ ինչ տեղոյ, որ մեծ պատճառ այն էր սրբոյ տանն աւերման՝ նգովեալ եղիցի:

Ուստի, նգովեմք զայնոսիկ, որք պատճառ լինիլ յանդգնին զՀայրապետադիր զայնոսիկ կանոնս հաստատեալս վասն պայծառ պահպանութեան սրբոց տնօրինական տեղեացն եւ Սրբոց Յակովբեացն վանուց քակտել, լուծանել եւ յարտաքին եպիսկոպոսաց, զոր նստուցանել այսուհետեւ յԱթոռ Պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի, եւ օրինեմք այսու մերով Հայրապետական կոնդակաւ զայնոսիկ, որք ջատագով եւ պաշտպան են եւ լիցին վերողրեալ կանոնացն պահպանութեան ի մշտնջենաւոր Սրբոյն Երուսաղէմի, եւ զորս բառնան գտարածեալ զայթակղութիւն յազգիս մերում:

Յաւարտս բանիցս մաղթեմք ի Տեառնէ զհոր սիրոյ պատուիրանապահութեան իւրոյ բորբոքել ի սիրտս ձեր, որով լինել ձեզ ճշմարիտ աւանդապահք Սրբոց Հարցն կանոնադրութեանց եւ զամենայն Աստուածահաճոյ գործս ձեր յաջողել ձեզ բարութեամբ բազմաւ՝ իւրով անսահման բարերարութեամբն: Ամէն:

Չայս մեր կոնդակ պատուիրեմք ընթեռնուլ յամենայն եկեղեցիս Կ. Պոլսոյ եւ տարածել յամենայն վիճակս Ամատօլիոյ եւ Ռումելիի ի տեղեկութիւն եւ յապագայ զգուշութիւն ամենից հայկազաց հարազատ որդոց Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Մեծին Պաթեւի:

Համար 455, ի 1 Սեպտեմբերի 1861 ամի, ի Ս. Էջմիածին: Գործ Սինօղի, ք. 119, սկսեալ 1885 ամի:

Հենց այս ժամանակ 1862 թ. լսուեց Զէյթունի ապստամբութեան լուրը: Ապստամբութիւնը սկսուել էր Ալաբաշ հայ եւ Ֆէթմայ տաճիկ գիւղերի գիւղական վէճով: Մարաշի փաշան տաճիկներին պաշտպանելու համար անխոյեմաբար կրօնական պատերազմ է հրատարակում հայոց դէմ: Հայերը դիմադրում են նոյնպէս կրօնական պատերազմով՝ առաջնորդուած եկեղեցական դասից խաչ խաչվառով: Յաղթանակը հայերը են տանում: Պատրիարքարանը Զէյթունի մասին ճիշտ եւ մանրամասն տեղեկութիւն ստանալու համար Վարժապետեան Ներսէս վարդապետին ուղարկում է Զէյթուն, սակայն նա առանց Զէյթունի գործերին վերահասութիւն գործելու՝ գնում է Սիս, եպիսկոպոս է ձեռնադրվում եւ վերադառնում Կ. Պոլիս:

Խռովութեան պատճառները քննելու համար Մարաշում մի մասնաժողով է կազմվում, որ սկսում է կողմնապահութեամբ տաճիկներին պաշտպանել: Զէյթունցիք տեսնելով, որ գործը վտանգաւոր կերպարանք է ստանում, պաշտպանութիւն խնդրելու համար մի մի վարդապետի առաջնորդութեամբ պատգամաւորութիւններ են ուղարկում Փարիզ՝ Նապոլէոն Գ.-ին եւ Կ. Պոլիս՝ Բ. Դուանը:

Բ. Դուանը սաստիկ զայրացած Փարիզ պատգամաւոր ուղարկելուն հեւամար՝ եպարքոսի միջոցաւ խստիւ յանդիմանում է պատրիարքական տեղակալ Ստեփան եպիսկոպոսին եւ Զէյթունի Կ. Պոլսոյ պատգամաւորութեանը, իսկ հայ ժողովրդի յուզումները դադարեցնելու համար 1863 թ. Մարտի 17-ին վերադարձնում է հաստատուած Սահմանադրութիւնը՝ պատուիրելով ըստ այնմ վարել ազգային եկեղեցական գործերը:

Վերահաստատեալ սահմանադրութեան համեմատ ամբողջ տաճկահայոց ներկայացուցիչը լինելու էր Կ. Պոլսոյ Երեսփոխանական ժողովը, որի անդամների թիւը 140 է: Սրանցից 20-ն Կ. Պոլսոյ հոգեւորականներից են, աշխարհական երեսփոխաններից 40-ը գաւառների, իսկ 80-ը Կ. Պոլսոյ համար են, որոնցից գոնէ 7-ը հայ ազգաւ տաճիկ աստիճանաւորներ պէտք է լինեն:

Իւրաքանչիւր գումարելի ժողովի նպատակը յայտնի պէտք է լինի եւ թոյլատուութիւն ստացուած:

Սահմանադրական վարչութեան գլուխն է Պատրիարքը, իսկ կենտրոնը՝ Պատրիարքարանը: Սահմանադրութեան տրամադրութեամբ թէ կենտրոնում եւ թէ գաւառներում չորս ժողով պէտք է

լինեն. Ա. Ընդհանուր Երեսփոխական ժողով (Կ. Պոլսում) եւ Գաւառական Ընդհանուր ժողով (առաջնորդական քաղաքներում), Բ. Կրօնական ժողով, Գ. Քաղաքական ժողով, եւ Դ. Խառն (Կրօնական եւ Քաղաքական) ժողով: Բոլոր ժողովները՝ բացի Կրօնականից, ունեն մի մի ընտրուած աշխարհական ատենապետ, որոնք առանձին խորհուրդ եւ կազմում, որ Ատենապետաց ժողով է կոչվում: Ժողովների նախագահը կենտրոնում պատրիարքն է, իսկ գաւառներում՝ առաջնորդը:

Վերահաստատեալ Սահմանադրութեան տրամադրութեամբ Կ. Պոլսոյ Երեսփոխական ժողովը պէտք է ի կողմանէ տաճկահայոց մասնակցէ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրութեանը եւ ընտրէ Երուսաղէմայ Պատրիարք՝ Երուսաղէմայ միաբանութեան ներկայացրած անանջատ միաբանների ցանկից: Թէ Կ. Պոլսոյ եւ թէ Երուսաղէմայ Պատրիարքը պէտք է լինեն ի հօրէ տաճկահայատակ եւ պատրիարքութեան յատկացեալ (Ս. Էջմիածնայ) եպիսկոպոսներից:

Պատրիարքական տեղակալ Ստեփան եպիսկոպոսը Սահմանադրութեան համեմատ ժողովները կազմելուց յետոյ 1863 թ. Հոկտեմբերի 15-ին նոր Պատրիարքի ընտրութեան համար երեսփոխական ժողով գումարեց, եւ Պատրիարք ընտրուեց Զմիւռնիոյ Արքեպիսկոպոս Պօղոս Թաքթագեան, որի նախագահութեամբ Երեսփոխական ժողովը 1864 թ. Օգոստոսի 14-ին ըստ Սահմանադրութեան՝ Երուսաղէմայ միաբանութեան ներկայացրած ցանկից ընտրեց Երուսաղէմայ Պատրիարք Եսայի վարդապետին, որ նոյն թուին Կ. Պոլսոյ վրայով ուղեւորուեց Էջմիածին եւ եպիսկոպոսանալով՝ Դեկտեմբերի 3-ին հասաւ Կ. Պոլիս:

Եսայի Պատրիարքի առաջին գործն եղաւ Եգիպտոսում եղած երուսաղէմական կալուածների համար հոգալ: Եգիպտոսի փոխարքայի արտաքին գործոց պաշտօնեայ հայազգի Նուբար փաշան խոստացաւ գործը կարգի դնել, եթէ Եսայի Երուսաղէմ վերադառնալիս՝ նախապէս հանդիպի Եգիպտոս, բայց Եսայի շտապելով 1865 թ. Զատիկի տօնին Երուսաղէմում լինելով՝ չկարողացաւ Եգիպտոս գնալ, որով եւ կալուածական գործը սկսեց ձգձգուել եւ եգիպտահայերը որոշեցին այդ կալուածոց հասոյթը իրենց կարեաց գործ ածել՝ առաարկելով, թէ կալուածներն ազգային սեփականութիւն են եւ իրենք եւս ազգ: Յետոյ Եսայի Պատրիարք անձամբ գնաց Եգիպտոս, քանի անգամ վարդապետներ

ուղարկեց, բայց ոչինչ չկարողացաւ յաջողացնել: Միայն վերջ ի վերջոյ եգիպտահայերը յանձն առան վանքին թողնել այն կալուածները միայն, որոնք վանքի անունովն են գնուած, եւ այն՝ ոչ բոլորը:

Երուսաղէմայ պատրիարքական խնդիրը նոր էր վերջացել եւ ահա ծագեց Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդիրը: 1864 թ. մի գիշեր գնդակահար սպանուեց Աղթամարայ Պետրոս կաթողիկոսը, եւ նոյն գիշերը ոմն Խաչատուր եպիսկոպոս կաթողիկոս օծուեց: Վախճանուեց եւ Սսի կաթողիկոսը եւ ոմն Նիկողայոս եպիսկոպոս ինքնագլուխ կաթողիկոս օծուեց: Երբ տաճկահայերը այս խնդիրներովն էին զբաղուած՝ Մատթէոս Կաթողիկոսն եւս, որ իւր ժողովրդասէր բնաւորութեամբ վանքերի հասոյթները հոգեւոր դպրոցներին յատկացնելով հոգաբարձուներ էր հաստատում եւ Մայր Աթոռումս նոր դպրոցի հիմունքներ լրել տալով պատրաստվում էր շինութեան ձեռք զարկել՝ 1865 թ. Օգոստոսի 22-ին վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Գայիանէի վանքի գաւթում:

Այսպիսով, բոլոր ազգին զբաղեցնող խնդիրն եղաւ Ընդհանրական նոր Հայրապետի ընտրութիւնը, իսկ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի գործը՝ թէ Ընդհանրական Հայրապետի ընտրութեանը մասնակցել եւ թէ Սսոյ ու Աղթամարայ ինքնակոչ կաթողիկոսների դատը տեսնելուց յետոյ՝ այդ աթոռների համար կարգադրութիւն անել:

Կ. Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական ժողովը թէեւ որոշել էր Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսարանի վիճակը, եւ կաթողիկոսական ընտրութեան եղանակը քննելուց յետոյ սահմանել, թէ տաճկահայերը ինչպէս պէտք է մասնակցեն կաթողիկոսական ընտրութեանը, սակայն առանց կատարելու իւր որոշումը՝ ի կողմանէ տաճկահայոց մի հոգեւորական եւ մի աշխարհական անձն ուղարկելով Ս. Էջմիածին՝ մասնակցեց 1866 թ. Սեպտեմբերի 17-ի կաթողիկոսական ընտրութեանը: Ընտրուեցին երեքմն Պատրիարք Բրուսայի Գէորգ Արքեպիսկոպոսը իբրեւ առաջին ընտրեալ եւ Աստրախանի Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը իբրեւ երկրորդ ընտրեալ, եւ առաջարկուեցին ի նկատողութիւն եւ ի հաստատութիւն թագաւոր կայսրի: Առաջին ընտրեալ Գէորգ Արքեպիսկոպոսը հաստատուեց Կաթողիկոս:

ԳԼ. ԺԵ.

Գէորգ Դ.-ի օծումն եւ այցելութիւնք ի հայաբնակ քաղաքս: Գէորգ Դ.-ի գործերը: Հոռմայ տիեզերական ժողովը եւ Գէորգ Դ.-ի զգուշացուցիչ պատուէրը առ հայ եպիսկոպոսունս չմասնակցել այդ ժողովին: Ժողովի ղեկավարը եւ հասունեանք եւ հակահասունեանք: Կիլիկիոյ եւ Ադթամարայ խնդիր: Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը եւ Պօղոս Պատրիարքի հրաժարուելը: Իգնատիոս եպիսկոպոսի Պատրիարք ընտրուելը եւ մահը: Խրիմեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի պատրիարքութիւնը: Մարաշի Մկրտիչ եպիսկոպոսի Սսի կաթողիկոս ընտրուելը: Խրիմեանի անկումը եւ Վարժապետեան Ներսէս եպիսկոպոսի պատրիարքութիւնը: 1877-1878 ռուս-տաճկական պատերազմը: Սան Ստեֆանոյի եւ Բեռլինի դաշնագրերը: Բարենորոգմանց խնդիրը Տաճկաց Հայաստանում: Ներսէս Պատրիարքի հրաժարուելը եւ նորից պատրիարքութիւն ստանձնելը: Ալաշկերտցոց գաղթականութիւնը, սովը եւ Գէորգ Կաթողիկոսի յանձանձանքը: Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի մահը եւ թաղումը:

Գէորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի 1867 թ. դարնանը Կ. Պոլսից ուղեւորուեց Ս. Էջմիածին եւ Մայիսի 21-ին Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ՝ ռուսահայոց քաղաքները այցելելու եւ թագաւոր կայսրին ներկայանալու շտապեց: 1868 թ. Գէորգ Դ. վերադառնալով Ս. Էջմիածին «Արարատ» ամսագրի հրատարակութիւնը կարգադրեց եւ յանուն շինութեան Մայր Աթոռոյ հանգանակութիւն սկսելով՝ ձեռք զարկեց զանազան շինութեանց եւ շինեց տաճարի արեւելեան որմին կից երեք բաժանմամբ Թանգարանը: Կամեցաւ Կ. Պոլսում Ս. Էջմիածնի փոխանորդութիւն հաստատել, բայց չյաջողեց:

Ամուսնութեան խնդիրը զգուշաւոր քննութեամբ կատարելու եւ ապագային ծագելիք խռովութեանց առաջը առնելու համար նշանադրութեան կանոններ հրատարակեց: Առաջադրեց, որ թեմական եւ վանական դպրոցներում աւարտողները միայն քահանայ ձեռնադրուեն: Յետոյ քահանայացուներին պարտաւորական գիտելի դարձրեց նաեւ ձայնագրութիւնը, բայց քահանայից վերաբերութեամբ կարգադրութիւնքը չկատարուեցին եւ վերջին ժամանակները տգէտ եւ ձայնագրութիւն չգիտեցող քահանաների թիւը չափից դուրս աւելացաւ: Ըստ բաւականի կանոնաւորեց վիճակային եւ աթոռային ելեւմտից հաշուապահութիւնը եւ վանականների գոյքը վանքերին մնալու համար 1868 թ. փոխել տուեց «Պլօթենիա»-ի այն յօդուածները, որոնցով վանականների գոյքը նրանց ազգականներին էր մնում:

1873 թ. թեմական տեսչութիւններ հաստատելով՝ հայ դպրոցական գործը բաւական կանոնաւորեց եւ դպրոցաց համար կանոններ հրատարակեց, իսկ թեմական տեսուչների համար՝ հրահանգներ:

Գէորգ Գ. հայաբնակ քաղաքներից 1873 թ. մի մի քահանայացու բերել տալով Ս. Էջմիածին՝ հրաւիրեց Կ. Պոլսից հայկական ճայնագրութեան հմուտ Նիկողայոս Թաշճեանին^[38] ճայնագրութիւն սորվեցնելու: Նիկողայոս Թաշճեան ժառանգաւորաց դպրոցում մի տարուայ ընթացքում ճայնագրութիւնը քահանայացուներին եւ Մայր Աթոռոյս ժառանգաւորներին ուսուցանելուց յետոյ՝ ճայնագրեց նաեւ եկեղեցական պաշտամանց բոլոր երգեցողութիւնը եւ վերադարձաւ Կ. Պոլիս:

Գէորգ Դ. վիճակներից հրաւիրուած եւ ճայնագրութիւն ուսած քահանայացուներից ոմանց դպրութեան աստիճան տալով եւ ոմանց եւս քահանայ ձեռնադրելով՝ ուղարկեց իրենց տեղերը, որ դպրոցներում ուսուցանեն եւ ընդհանրացնեն ճայնագրութիւնը, ի գիտութիւն՝ հրատարակեց բոլոր ճայնագրեալ երգեցողութեան մատեանները, եւ պարտաւորեցրեց քահանայացուներին գնել՝ մատենից գինը ձեմարանի արդեանց յատկացնելով: Ընդարձակեց Մայր Աթոռոյս տպարանը, եւ ձուլարան եւս հաստատելով՝ հրատարակեց ինչպէս եկեղեցական, նոյնպէս եւ՝ նախնեաց ձեռագիր գրուածներից մի մասը: Գրադարանի առաջ մի ընդարձակ դահլիճ պատրաստեց ընթերցանութեան համար:

Աստրախանի հայ ժողովրդեան օժանդակութեամբ վանքի արեւելեան կողմը պարսպից դուրս 1869 թ. հիմնարկած ձեմարանը 1874 թ. բաց արեց:

1874 թ. չինեց նաեւ Բիւրականի Հայրապետական ամառանոցը, իսկ 1879 թ. ձեմարանի ընդարձակ ննջարանը, արեւմտեան կողմից ընդարձակեց Ներսէսի անտառը եւ շուրջանակի պարսպեց, լճի շուրջը եւ վանքի պարսպից դուրս՝ գիւղի հիւսիսային կողմը պարտեզներ ձգել տուեց: Իւր նախաձեռնութեամբ վերաշինուեց Օշականայ եկեղեցին, ուր է Ս. Մեսրոպ թարգմանչի գերեզմանը, իսկ եկեղեցու նաւակատեաց հանդէսը հրամայեց կատարել Սրբոց Թարգմանչաց տօնի օրը, 1879 թ., տօն եւ ուխտ հաստատելով:

Գէորգ Դ. Կաթողիկոս որչափ ներքին-ազգային եկեղեցական գործերում տոկուն եռանդեամբ աշխատում էր, նոյնքան եւ զգոյշ ու պահպանողական դրութիւն էր պահպանում արտաքին յարաբերութեանց ժամանակ:

Հռոմայ քահանայապետ Պիոս Թ. եկեղեցւոյ բարեկարգութեան պատրուակով 1869 թ. Դեկտեմբերի 8-ին որոշել էր տիեզերական ժողով գումարել Վատիկանում^[39], ուստի եւ ժողովին մասնակցելու համար իւր նուիրակաների ձեռքով հրաւիրել էր արեւելեան եպիսկոպոսներին, ընդ որս՝ եւ տաճկահայոց եպիսկոպոսներին:

Պօղոս Պատրիարք եւ տաճկահայոց եպիսկոպոսները պապի հրաւերին պատասխանեցին, որ ժողովին մասնակցելու խնդիրը իրենց իրաւասութիւնից բարձր, եւ Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետի տնօրէնութիւնից է կախուած, եւ միեւնոյն ժամանակ խնդրեցին Կաթողիկոսի տնօրէնութիւնը: Գէորգ Դ. կոնդակով պատուիրեց Պօղոս Պատրիարքին եւ Պատրիարքարանի միջոցաւ՝ բոլոր հայ եպիսկոպոսներին, զգուշանալ եւ չընդունել պապական ժողովին մասնակցելու հրաւերքը՝ յայտնելով, թէ ժողովը լինելու չէ եկեղեցու օգտին, այլ նկրտելու է պապական փառասիրութեանը յագուրդ տալու: Եւ արդարեւ, ժողովի վճիռը շատ տարածայնութիւնից եւ բռնաւորական ստիպմունքից յետոյ՝ եղաւ ընդունել անսխալականութիւնը եւ գերիշխանութիւնը իբրեւ հաւատոյ վարդապետութիւն: Պապական եկեղեցին սկսեց խռովութեամբ ալէկոծուել, որովհետեւ շատ շատերը պապին վերադրեալ այդ յատկութիւնները միայն Աստուծոյ ստորոգելիք համարելով՝ ամենայն եռանդեամբ հակառակ գինուեցին:

Հայ կաթողիկ եկեղեցին եւս սկսեց խռովութեամբ ալէկոծուել եւ ժողովուրդը հասունեան եւ հակահասունեան կուսակցութեան բաժանուեց: Հասունեանք ընդունեցին պապի անսխալականութեան վարդապետութիւնը, եւ նրա իրաւասութիւնը՝ հայ կաթողիկ եկեղեցու վարչային ներքին կառավարութեան մէջ:

Հասունեանց պարագլուխ Անտօն Հասուն Կ. Պոլսոյ հայ կաթողիկ պատրիարքութեան հետ 1868 թ. իւր անձին մէջ միացնելով Լիբանանի կաթողիկոսութիւնը, եւ թէ պատրիարքութիւնը զօրացրեց եւ այդ զօրութեամբ զօրացած՝ սկսեց ծառայել միայն Հռոմայ շահերին, որով եւ ատելի դարձաւ հայ կաթողիկ հասարակութեան այն մասին, որ ձգտում էր Մայր Եկեղեցւոյ ծէսերն ու ժամերգութեան ձեւը եւ հայ կաթողիկ եկեղեցւոյ առանձնութիւնը անաղարտ եւ գերծ պահել լատինականից:

Հասունեանք պապի անսխալականութիւնը չընդունող եւ նրանցից բանադրուած հակահասունեաններին մերժուած էին համարում պապական եկեղեցուց, եւ ձգտում էին բոլորովին տիրա-

պետել հայ կաթոլիկ եկեղեցաց, իսկ հակահասունեանք հասունեաններին էին մերժված համարում հայ կաթոլիկ եկեղեցուց՝ պնդելով, թէ հայ կաթոլիկ եկեղեցին երբ որ կազմակերպուեց՝ պապի անսխալականութիւնը իբրեւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւն ընդունուած չէր եւ հայ կաթոլիկ եկեղեցին կազմակերպուեց Մայր Եկեղեցու արարողութիւնները անաղարտ պահելու պայմանով: Այս առարկութեամբ հակահասունեանք չընդունելով պապի անսխալականութիւնը եւ նրա միջամտութիւնը հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյ ներքին վարչական գործերին՝ մերժում էին նաեւ անսխալականութեան սկզբունքին հետեւողներին՝ համարելով նրանց հայ կաթոլիկ եկեղեցու մէջ նոր հերձուած:

Այս վէճերի ժամանակ Բ. Դուռը տեսնելով, որ պապի իշխանութիւնը թուլացած է եւ բոլոր Եւրոպան նրան հակառակ է, իւր իշխանութեան ոյժը յօգուտ հակահասունեանց գործ դրեց: Խնդիրը հասունեան եւ հակահասունեան կուսակցութեան մէջ թէեւ աւելի եւս խճճուեց, բայց Հասուն իւր անխոնջ աշխատանաց համար Հռոմ կոչուելով՝ կարգինալական կոչումն եւ ծիրանի ստացաւ եւ նրան յաջորդեց Ագարեան:

Մինչ Կ. Պոլսոյ կաթոլիկ հայերը զբաղուած էին հասունեան եւ հակահասունեան խնդիրներով՝ հայադաւան հայերը եւս զբաղուած էին Սսի Նիկողայոս եւ Աղթամարայ Խաչատուր ապօրինի կաթողիկոսների խնդրով: Սրանք երկուքն էլ իրենց նախորդների եղբրական մահից յետոյ բռնաբար՝ առանց ընտրութեան էին օծուել: Սսի Նիկողայոսը գահընկէց լինելով՝ ուղարկուեց Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը, իսկ Աղթամարայ կաթողիկոսը արդարանալով վերադարձաւ իւր պաշտօնատեղին պայմանաւ, որ ինքնագլուխ եպիսկոպոս չձեռնադրէ: Բացի սրանից պոլսեցիներին զբաղեցնում էր Սսի, Աղթամարայ եւ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսների միմեանց հետ յարաբերութեան խնդիրը:

Գէորգ Դ. հաստատուելուց յետոյ՝ դեռ Կ. Պոլսումն, զանազան խորհրդածութիւններից յետոյ որոշեց¹.

1. Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսների ընտրութիւնը կատարել նրանց վիճակայինների ձեռքով եւ Կ. Պոլսոյ Ընդհանուր Ժողովի միջոցաւ առաջարկել Ընդհանրական Հայրապետին ի հաստատութիւն,

¹ Սուրբ Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը եւ Տաճկաստանի Հայք, «Փորձ», 1881, ք. 1, եր. 20-40:

2. Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսները օծումն ստանան Ս. Էջմիածնում,

3. Սսի եւ Աղթամարայ կաթողիկոսները Ընդհանրական Հայրապետի հաճութեամբ միայն իրենց թեմերի համար եպիսկոպոս ձեռնադրեն,

4. Սսի եւ Աղթամարայ կաթողիկոսները պատարագելիս՝ յիշեն Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի անունը, իսկ նրանց թեմերում պատարագի ժամանակ առաջ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի անունը յիշուի,

5. Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին միայն վերապահեալ լինի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ստորագրելը,

6. Սսի ու Աղթամարայ կաթողիկոսները կրօնական խնդիրներում դիմեն Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին:

Ընդհանուր ժողովը իւր 1867 թ. Փետրուարի 24-ի նիստում չընդունելով այս որոշումները՝ չորս հոգեւորական եւ չորս աշխարհական անձինքներից մի մասնաժողով կարգեց, որ ուսումնասիրէ Սսի եւ Աղթամարայ կաթողիկոսների ընտրութեան կարգը եւ նրանց Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի ու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի հետ ունենալիք յարաբերութիւնը: Մասնաժողովը, որի անդամն էր Սիւ ձեռնադրուած Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան, ներկայացրեց իւր տեղեկագիրը, առաջարկելով օրինաւոր համարել Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսներին եւ նրանց իրաւունքը հաւասարել Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի հետ:

Գէորգ Դ., որ այս ժամանակ Ս. Էջմիածնում էր, լսելով մասնաժողովի եզրակացութիւնը, 1868 թ. Ապրիլ ամսին մի կոնգակով յայտնեց իւր զարմացքը մասնաժողովի եզրակացութեան վրայ, որով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միութիւնը երեքի էր բաժանուած եւ յաւելացրեց, որ եթէ Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսները՝ ինչպէս առաջուց որոշուած է, Ս. Էջմիածնին եւ նրա Գահակալներին հպատակութիւն չեն ցոյց տալ՝ ստիպուած կլինի հակառոտ եւ ապօրիւնաւոր համարել նրանց: Այս կոնգակը կարգացուեց Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներում, եւ հետեւանքն այն եղաւ, որ մասնաժողովի տեղեկագիրը չընդունուեց:

Տաճկաց կառավարութիւնը կամենում էր Սսի կաթողիկոսութիւնը զօրացնել, եւ երբ Պօղոս Պատրիարք վերաքննեալ Սահմանադրութեան հաստատութեան յապաղման պատճառով իբրեւ հակասահմանադրական ոք 1869 թ. Յունուարի 23-ին պարտաւո-

րուեց հրաժարուել՝ կառավարութեան ցանկութեանը հակամէտ երեսփոխանները պատրիարքական ընտրելեաց ցանկում գրեցին նաեւ Սսոյ եպիսկոպոս Ներսէս Վարժապետեանի անունը: Այս բանը տեսնելով Ընդհանուր ժողովի երեսփոխան ութն եպիսկոպոսները անմիջապէս դուրս եկան ժողովից եւ հեռագրեցին Գէորգ Կաթողիկոսին, իսկ նա Հայոց Եկեղեցւոյ կանոնների ու աւանդութեանց այս օրինակ զեղծմանց համար իսկոյն բողոքեց¹:

Վերջապէս, Արիստակէս եպիսկոպոս կարճ ժամանակեայ տեղապահ կարգուեց եւ Ս. Էջմիածնին ուխտեալ եպիսկոպոսների վրայ քուէարկութիւն կատարուելով՝ Իգնատիոս եպիսկոպոս Պատրիարք ընտրուեց, որ դեռ չհաստատուած՝ վախճանուեց 1869 թ. Սեպտեմբերի 4-ին, եւ Պատրիարք ընտրուեց Գլակայ Ս. Կարապետի վանահայր եւ Տարօնոյ եպիսկոպոս Մկրտիչ Խրիմեան: 1870 թ. Յունուարի 2-ին կոնդակով Գէորգ Դ. շնորհաւորելով նորընտիր Պատրիարքին՝ շնորհեց նրան Արքեպիսկոպոսի կոչումն՝ յորդորելով Մայր Աթոռի իրաւանց եւ շահերին նախանձախնդիր լինել, չթոյլ տալով Սիս ձեռնադրուածներին առանց Ս. Էջմիածնին հաւատարմութեան երդումն տալու՝ Սսոյ թեմից դուրս պաշտօն վարել:

Կաթողիկոսի այս կոնդակը, որ ոչ եկեղեցիներում եւ ոչ անգամ Պատրիարքարանի ժողովներում կարգացուեց՝ զանազան թիւր մեկնութեանց պատճառ դարձաւ, որպէս թէ Սսոյ կաթողիկոսութեան համար մէջը գրուած լինէր «թոյլ տուք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց» խօսքերը: Պատրիարքը չհերքեց թիւր ենթադրութիւնները, որովհետեւ կամենում էր ժողովրդեան ատելութիւնը դէպի Ս. Էջմիածին սաստկացնել տալով՝ զօրացնել Սսոյ կաթողիկոսութիւնը:

Երեսփոխանական ժողովի անդամներից ոմանք Պատրիարքի հետ կամենում էին Կ. Պոլսոյ Ընդհանուր ժողովով ընտրել Սսոյ կաթողիկոս, իսկ ոմանք ընդհակառակն պնդում էին, որ Սսի կաթողիկոսութեանը ընդհանուր նշանակութիւն չտրուի: Երկար վիճաբանութիւնից յետոյ՝ հոսկ ուրեմն Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ փոխանորդ Սէֆէրեան Սիմէոն եպիսկոպոսը գնաց Կիլիկիա, Ադանայում 1871 թ. Հոկտեմբերի 22-ին գաւառական ժողովով Երուսաղէմայ անջա-

¹ Սուրբ Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը եւ Տաճկաստանի Հայք, «Փորձ», 1881, ք. 1, եր. 32:

տեալ միաբան, Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոս եւ Գերմանիկի (Մարաշ) առաջնորդ Մկրտիչ եպիսկոպոսին ընտրեց կաթողիկոս, եւ ընտրութեան լուրը Պատրիարքարանին հաղորդելով՝ Պատրիարքարանի հաճութեամբ կաթողիկոս օծեց:

Պատրիարքարանը ոչ միայն այս մասին չհարցրեց Ընդհանրական Կաթողիկոսի հաճութիւնը, որ մի Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոս՝ հակառակ իւր Ս. Էջմիածնին հաւատարմութեան ուխտին, Սսոյ կաթողիկոս է ընտրուել, այլեւ ոչ տեղեկութիւն տուեց: Ուստի, Գէորգ Դ. Կաթողիկոս Դեկտեմբերի 11-ին հեռագրով յանուն Պատրիարքի յայտնեց, որ Պատրիարքարանը եւ Ազգային ժողովը Սսի գործերով այնպիսի խնդիրների է լուծումն տալիս, որ նրանց իրաւասութիւնից վեր է, եւ եզրակացնում էր. «Ոչ մեր եկեղեցւոյ կանոնները եւ ոչ մենք չենք կարող օրինաւոր ճանաչել այդպիսի մի որոշում, եւ սրա վնասակար հետեւանքների առաջը առնելու համար զգուշացնում ենք ձեզ չչեղուել Ս. Հայրերի շաւղից»¹:

Գէորգ Դ. Կաթողիկոս տեսնելով, որ Պատրիարքարանը գրեթէ անհետեւանք թողեց իւր ազդարարական հեռագիրը եւ գրութիւնները Սսոյ խնդրի առիթով, եպիսկոպոսների երդման թղթի մէջ աւելացրեց հակաթող եւ հետեւալ համարել Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնները, եւ ձեռնադրութեան ժամանակ՝ մանաւանդ տաճկաստանցի եպիսկոպոսներին շեշտելով յիշեցնում էր, որ հաւատարիմ մնան իրենց երդմանը եւ իրիմէանի պէս հակառակ հաւատարմութեան երդմանը չվարուեն:

Խրիմեան Ս. Էջմիածնին հակառակ վարմունքով, իւր անհաշիւ գործաւարութեամբ եւ Բերայի գերեզմանատունը կառավարութեանը յանձնելու տրամադրութեամբ կորցրել էր իւր համարումը, եւ պէտք է պաշտօնանկ լինէր, սակայն հաւանական ընտրելին, որ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանն էր, Սսոյ եպիսկոպոսներից լինելով՝ պատրիարքացու եպիսկոպոսաց շարքից (Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոս) չէր: Այս իսկ ժամանակ պատահեց Սամաթիայի եկեղեցւոյ հրկիզութիւնը եւ Ներսէս ռուսահայերից նպաստ հանգանակելու համար գալով Ս. Էջմիածին՝ 1872 թ. Մայիս ամսում Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին հաւատարմութեան երդում արեց Ս. Իջման Տեղի առաջ, եւ վերադառնալով Կ. Պոլիս՝

¹ Սուրբ Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը եւ Տաճկաստանի Հայք, «Փորձ», 1881, ք. 1, եր. 37:

ընտրուեց Պատրիարք, երբ Խրիմեան 1873 թ. Հոկտեմբերի 2-ին պարտաւորեալ եղաւ հրաժարուել:

Ներսէսի պատրիարքութիւնը նշանաւոր եղաւ 1877-1878 թթ. ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ հայոց բարենորոգմանց ձգտելով: Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի մէջ ռուսաց կառավարութիւնը զիջանելով Ներսէս Պատրիարքի եւ առհասարակ նշանաւոր հայերի թախանձանց՝ յաւելացրեց 16-րդ յօդուածը, որով Բ. Դուռը բարենորոգումներ պէտք է մտցնէր Տաճկաց Հայաստանում, եւ ժողովրդի կենաց եւ գոյից ապահովութիւնը երաշխաւորեալ պէտք է լինէր: Այնուհետեւ, Ներսէսը Խրիմեան Մկրտիչ եւ Նար Բէյ Խորէն Արքեպիսկոպոսներին Եւրոպա ուղարկեց՝ եւրոպական տէրութեանց գթութիւնը հայցելու, եւ Բեռլինի վեհաժողովի դաշնագրի մէջ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածի համեմատ 61-րդ յօդուածը յաւելացաւ, որով տաճկաց կառավարութիւնը հայաբնակ գաւառներում բարենորոգումներ պէտք է մտցնէր եւ այս բարենորոգմանց համար եւրոպական մեծ տէրութեանց տեղեկութիւն պէտք է տար:

Բեռլինեան դաշնագրի համեմատ թէեւ թէ Բ. Դուռը եւ թէ Պատրիարքարանը առանձին առանձին պատուիրակներ ուղարկեցին Հայաստան՝ տեղական հանգամանաց համեմատ բարենորոգմանց ծրագիր կազմելու, բայց ոչինչ բարեկարգութիւնք տեղի չունեցան, եւ Բ. Դուռը Պատրիարքարանի առաջարկութիւնները գրեթէ միշտ անկատար էր թողնում: Հարստահարութիւնք աւելի եւս յաճախութեամբ սկսեցին տեղի ունենալ Հայաստանում, եւ վիճակաց առաջնորդները իբրեւ տէրութեան առաջ կասկածելի անձինք՝ կառավարութեան հրամանով Կ. Պոլիս տարուեցին ի դիպահոյ մնալու համար:

Սսի կաթողիկոսին, որին իւր գործոց մասին պատասխան տալու համար Պատրիարքարանը Կ. Պոլիս էր բերել տուել՝ Բ. Դուռը Պատրիարքարանից անկախ հրաման տալով յետ դարձրեց Կիլիկիա: Ներսէս պատրիարք Բ. Դուռն այս տեսակ ցուրտ յարաբերութիւնը, հայ ժողովրդեան հարստահարութիւնը, վիճակաց անառաջնորդ մնալը եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսի գրեթէ ինքնիշխան դառնալը տեսնելով՝ 1881 թ. Նոյեմբերի 13-ին իւր հրաժարականը ներկայացրեց Ազգային ժողովին եւ Բ. Դուռնը, եւ, իբրեւ մասնաւոր մարդ ապրում էր իւր տանը: Մինչ Ազգային ժողովը ընդունելով Պատրիարքի հրաժարականը կամենում էր նոր Պատրիարք

ընտրել, Ներսէս Պատրիարք Սիմօն Մաքսուտ պէյի միջոցաւ մեծ եպարքոսի հետ տեսակցութիւն ունենալով՝ Բ. Դռան հաճութեամբ նորից ստանձնեց պատրիարքական իշխանութիւնը:

Հրաժարականը ընդունուելուց յետոյ միայն Բ. Դռան հաճութեամբ Ներսէսի պատրիարքութիւն ստանձնելը թեեւ հակառակ էր ազգային իրաւանց, սակայն ազգը իրաւանց այս ոտնահարութիւնը զոհեց դէպի Ներսէսը ունեցած սիրոյն, եւ Ներսէսի նորից պատրիարքութեամբ ուրախացած՝ ի նշան երախտագիտութեան մաղթանքներ կատարեց սուլթանի բարօրութեան համար: Ներսէս նորից ստանձնելով պատրիարքութիւնը՝ խոստանում էր աւելի եւս եռանդեամբ աշխատել, բայց իւր բոլոր ջանքը նուիրելով միայն ներքին գործերին:

Երբ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը միայն դեսպանների հետ յարաբերութեամբ եւ պատերազմի պատճառով՝ բարենորոգմաց խնդիրներով էր զբաղուած, Գէորգ Դ. արտաքին յարաբերութիւններից իբրեւ խոյս տուող մարդ՝ իւր ներքին Հայրապետական գործերով էր զբաղվում միայն:

Նա 1877 թ. համարեայ երկու ամսից աւելի հայրական սիրով պատասպարեց Ալաշկերտի բոլոր գաղթականներին՝ մինչեւ որ նրանք միջոց ունեցան իրենց համար տեղ գտնելու: Ի նպաստ ալաշկերտցւոց հանգանակուած դրամները արքունի դրամատանը շահեցնելով՝ որոշեց տոկոսը Միացեալ Ընկերութեան միջոցաւ գործադրել Ալաշկերտում եղած դպրոցների համար: 1879-80 թթ. սովի ժամանակ կերակրեց Մայր Աթոռս դիմող պանդուխտ սովեալներին, ցորեան մասնատրեց Աթոռոյս սեփական գիւղօրէից՝ ուտելու եւ սերմանելու համար, թէեւ մեծ գին էր առաջարկվում, բայց չկամեցաւ վաճառել աւելորդ ցորեանը, յապազային զգուշութեան համար, որով շատ դժգոհութեան տեղի տուեց:

1882 թ. Դեկտեմբերի 6-ին վեցամսեայ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեց Գէորգ Դ. Կաթողիկոս, եւ զանազան քաղաքաց պատգամաւորների ներկայութեամբ նոյն ամսի 12-ին թաղուեց Ս. Էջմիածնի զանգակատան հիւսիսային կողմը:

ՎԵՐՋ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբրահամ Կրետացի, Պատմագրություն անցիցն իւրոց եւ Նատր շահին պարսից: Վաղարշապատ, 1870:
2. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պոլիս, 1822:
3. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն: Վաղարշապատ, 1884:
4. Բաղնաբաս Յովսէփեան Գանձակեցի, Յաջորդություն Պատրիարքացն Երուսաղէմի ի Յակովբայ Առաքելոյ Տեառնեղբորէ մինչեւ ցմերս ժամանակ: Կ. Պոլիս, 1872:
5. Բարձրագոյն կարգադրություն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյն ի Ռուսաստան: Ս. Էջմիածին, 1836:
6. Բռնի միություն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ: Ս. Պետերբուրգ, 1884:
7. Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ: «Փորձ», 1877-78, թ. 1, էջ 367-394:
8. Երիցեան Ա., Նիւթեր Ներսէս Ե.-ի կենսագրութեան համար: Թիֆլիս, 1877:
9. Զաքարեայ Սարկաւազ, Պատմագրություն: Հտ. Բ.: Վաղարշապատ, 1870:
10. Թովմա Արծրունի, Պատմություն Տանն Արծրունեաց: Կ. Պոլիս, 1852:
11. Կենսագրություն Աւետիք Պատրիարքի Հայոց: Փարիզի արտաքին գործոց դիւաններէն հանուած: Յառաջաբան՝ Էտ. Տիւփորիէի: «Արարատ», 1874, էջեր 71-75, 112-116, 150-156, 192-195:
12. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց: Մոսկվա, 1858:
13. Կոստանեանց Կարապետ, Հիւսումնաբ. Գիրք Ա.-Գ.: Վիեննա, 1877:
14. Կորիւն, Պատմություն վարուց Սրբոյն Մեսրոպբայ: Վենետիկ, 1854:
15. Ղազար Զահկեցի, Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի: Կ. Պոլիս, 1735:
16. Մանդինեան Ստեփաննոս, Համաոտ եկեղեցական պատմություն մոր ուխտի: Մաս Ա.: Պատմություն Հայոց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1870:
17. Մխիթարեան Աբէլ, Արժանաւիշատակ Ղուկաս Կաթողիկոս: «Արարատ», 1876, էջ 12-16:
18. Մխիթարեան Աբէլ, Պատմություն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1874:
19. Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց: Թիֆլիս, 1881:
20. Մսերեան Մսեր, Պատմություն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօնէ մինչ ցՅովհաննէս յամի Տեառն 1763-1831: Մոսկվա, 1876:
21. Մուրատեան Մելքիսեդէկ, Պատմություն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Երուսաղէմ, 1872:
22. Յիշատակարան «Մեծ Մաշտոց»-ին Օծման Կաթողիկոսի, Ձեռնադրութեան Եպիսկոպոսի եւ Օրհնութեան Սուրբ Միտոնի, գրեալ ձեռամբ Եփրեմ վարդապետի: «Արարատ», 1875, էջ 333-340:
23. Յովհաննէս Դրախտանակերտցի, Պատմություն Հայոց: Մոսկվա, 1853:
24. Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական: Ս. Էջմիածին, 1865:

25. Ծախսաթուղթում Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ ճինգ գաւառացն Արարատայ: Հտ. Ա.: Ս. Էջմիածին, 1842:
26. Ծիրնազանեան Գալուստ, Երջանկայիշատակ Ղուկաս Կաթողիկոսի վերայ: Եւս Դաւիթ եւ Դանիէլ Կաթողիկոսք: «Արարատ», 1875, էջեր 60-63, 93-96:
27. Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց: Հտ. Ա.-Գ.: Վենետիկ, 1784-1786:
28. Պատկանեան Գաբրիէլ, Դարձեալ Երջանկայիշատակ Ղուկաս Կաթողիկոսի վերայ: «Արարատ», 1875, էջ 173-175:
29. Պէրպէրեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Սկսեալ ի 1772 ամէ Փրկչին մինչեւ ցամն 1860: Կ. Պօլիս, 1871:
30. Սեբէոս, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլն եւ ի սկիզբն ճորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անցւոյն: Ս. Պետերբուրգ, 1879:
31. Սիմէօն Երեւանցի, Պարտավճար: Ս. Էջմիածին, 1783:
32. Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբո: Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանացոցիչ, հալելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւր շրջակայից վաճօրէիցն: Վաղարշապատ, 1873:
33. Սիմէօն Երեւանցի, Տօնացոյց, Հտ. Ա.-Բ.: Ս. Էջմիածին, 1774-1775:
34. Սրուանձտեան Գարեգին, Մանանայ: Կ. Պօլիս, 1876:
35. Սուրբ Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը եւ Տանկաստանի Հայք, «Փորձ», 1881, թ. 1, էջ 20-40:
36. Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն Պատմութեան: Վենետիկ, 1862:
37. Վարդան Մեծ, Տիեզերական պատմութիւն: Մոսկվա, 1861:
38. Տէր-Յովհաննիսեան Գրիգոր, Բաղտասար Մետրոպօլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւնը: «Փորձ», Թիֆլիս, 1880, թ. 5, էջ 131-164:
39. Տէօլլիմկէր, Յանոսի յաղագս պապին եւ ժողովոյ ճորա: Վաղարշապատ, 1871:
40. Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորացն Հայոց, եւ բաժանման Վրաց: Վաղարշապատ, 1871:
41. Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1832:
42. Փափագեան Հ. Իգնատիոս, Պատմութիւն Եկեղեցական: Վենետիկ, 1848:
43. Օրբելի Յովսէփ, Դասատետր եկեղեցական պատմութեան: Թիֆլիս, 1871:
44. Օրպէլեան Ստեփաննոս, Պատմութիւն ճահանգին Սիսական: Հտ. Ա.: Փարիզ, 1859:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նկատի ունի հետևյալ գրքերը՝ Մանդինեան Ստեփաննոս, Համառօտ եկեղեցական պատմութիւն նոր ուխտի: Մաս Ա.: Պատմութիւն Հայոց եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1870: Օրբելի Յովսէփ, Դասատետր եկեղեցական պատմութեան: Թիֆլիս, 1871: Սուրատեան Մելքիսեդէկ, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ: Երուսաղէմ, 1872:
2. Տես՝ «Արարատ», 1884, էջեր 285-300, 333-339, 374-389, 423-431, 472-481, 531-539, 1885, էջեր 4-16, 59-69, 98-113, 146-162, 197-212, 243-255, 281-302, 344-354, 389-404, 1886, էջեր 10-25, 57-77, 106-129, 154-178, 201-222, 252-278:
3. Օթյաց Խաչ բլուրը գտնվում է ներկա Արարատի մարզում, նախկին Արտաշատի շրջանում, Արտաշատ մայրաքաղաքում:
4. Տրայանոսը Հռոմեական կայսրության կայսր է եղել 98-117թթ.:
5. Ներսէս Ա. Մեծը վախճանվել է 373թ.:
6. Շահակ Ա. Մանազկերտցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 373-377 թթ.:
7. Զավեն Ա. Մանազկերտցին Ամենայն հայոց Կաթողիկոս է եղել 377-381թթ.:
8. Ասպուրակես Ա. Մանազկերտցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 381-386թթ.:
9. Վռամշապուհը թագավորել է 387-417թթ.:
10. Սահակ Ա. Պարթևը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 387-436թթ.:
11. Բաբկեն Ա. Ռժմսեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 490-516թթ.:
12. Նշյալ տարիներին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս են եղել հետևյալ կարգով՝ Սամվել Ա. Արծկեցի (516-526), Մուշե Ա. Այլաբերեցի (526-534), Սահակ Բ. Ուղկեցի (534-539), Քրիստափոր Ա. Տիրառիջցի (539-545), Ղևոնդ Ա. Եռաստեցի (545-548), Ներսէս Բ. Բագրևանդցի (548-557):
13. Կոմիտաս Ա. Աղցեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 615-628թթ., իսկ Քրիստափոր Բ. Ապահունին 628-630թթ.:
14. Թեոդորոս Ա. Ռշտունին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 930-941թթ., Եղիշե Ա. Ռշտունին՝ 941-946թթ., Անանիա Ա. Մոկացին՝ 946-968թթ.:
15. Արևելյան եպիսկոպոսներն ու վարդապետներն են եղել Գրիգոր Տուտեորդին, Դավիթ Քոբայրեցին, Հովհաննէս Սարկավազը, Պողոս Տարոնեցին և Մխիթար Գոշը: Լինելով Հայ եկեղեցու ծիսադավանական կարգի ընդգծված ավանդապահներ՝ նրանք հանդես են եկել դրան սպառնացող ցանկացած նորամուծության դէմ, պաշտպանել Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը հունական և հռոմեական եկեղեցիների ոտնձգություններից, պայքարել ունիթորության դէմ: Հենց նրանց ջանքերի շնորհիվ չեն իրագործվել Սսի և Ադանայի ժողովների որոշումները:
16. Ունիթորությունը Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ քրիստոնեական տարբեր եկեղեցիների միության (ունիայի) գաղափարի վրա հիմնված եկեղեցական ուղղություն է, որն ընդունում է Հռոմի պապի գերագահությունը, կաթոլիկական դավանանքը, ծեսը՝ պահպանելով ժամերգության ազգային լեզուն: Ունիթորները հետևողականորեն պայքարել են Հայ Առաքելական եկեղեցու դէմ:

17. Նկատի ունի Հովհաննես 22-րդ (1316-1334) կամ Բենեդիկտոս 12-րդ (1334-1342) պապերին:
18. Կոստանդին Ե. Սսեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1372-1374թթ., Պողոս Ա. Սսեցին 1374-1382թթ., Թեոդորոս Բ. Կիլիկեցին 1382-1392թթ.:
19. Այս թվերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս են եղել՝ Կարապետ Ա. Կեղեցի (1392-1404) և Հակոբ Գ. Սսեցի (1404-1411):
20. Ֆերարա-Ֆլորենցիայի ժողովի նիստերը տևել են 1438-1445թթ.: Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու կողմից նախաձեռնվել է ուղղափառ եկեղեցու հետ ունիա կնքելու համար: Այն թեպետ կնքվել է, բայց հետագայում Բյուզանդիան և Ռուսիան մերժել են:
21. Կարապետ Ա. Եվդոկացին Կիլիկիո կաթողիկոս է եղել 1446-1477թթ., իսկ Ստեփաննոս Ա. Սարաճորցին՝ 1477-1488թթ.:
22. Գրիգոր Ժ. Ջալալբեկյանցը վախճանվել է 1465թ., Արիստակես Բ. Աթոռակալը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1465-1469թթ., Սարգիս Բ. Աջատարը՝ 1469-1474թթ.:
23. Սարգիս Բ. Աջատարին հաջորդել են՝ Հովհաննես Է. Աջակիր՝ 1474-1484թթ., Սարգիս Գ. Մյուսայլ՝ 1484-1515թթ., Ջաքարիա Բ. Վաղարշապատեցի՝ 1515-1520թթ., Սարգիս Դ. Վրաստանցի՝ 1520-1536թթ., Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացի՝ 1536-1545թթ., Ստեփաննոս Ե. Սալմաստեցի՝ 1545-1567թթ., Միքայել Ա. Սեբաստացի՝ 1567-1576թթ.:
24. Միքայել Ա. Սեբաստացուն հաջորդել է Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցին (1576-1590):
25. Տիրատուր Սսեցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1561-1563 և 1596-1599թթ., Մելքիսեդեկ Գառնեցին՝ 1599-1600թթ.:
26. Ազարիա Ջուղայեցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1591-1592թթ., Գրիգոր Բ. Կեսարացին՝ 1601-1608, 1611-1621, 1623-1626թթ.:
27. Նկատի ունի ներկա Լվով քաղաքը Ուկրաինայում:
28. Վերստը ռուսական չափի միավոր է և հավասար է 1, 06680 կմ:
29. Կանգունը համապատասխանում է արմունկից մինչև բացված ձեռքի միջամատի ծայր չափին: Հայերի մոտ 1 կանգունը հավասար է կես քայլի:
30. Անտոն Հասունյանը (1809-1884) ուսանել է Հռոմի Պրոպագանդայի դպրոցում, եղել կաթոլիկ հայերի պատրիարք և կաթողիկոս: Ողջ գործունեության ընթացքում Հռոմի պապերի աջակցությամբ նպատակադրված պայքարել է Հայ Առաքելական եկեղեցու դեմ, միաժամանակ ձգտելով բոլորովին ուժացնել կաթոլիկ հայերին:
31. 1705-1707 թթ. Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք են եղել՝ Ավետիք Եվդոկիացի (1704-1706), Մարտիրոս Գ. Երզնկացի (1706), Միքայել Խարբերդցի (1706-1707), Սահակ Ապուլեխցի (1707, 1708-1714), Հովհաննես Է. Իզմիրցի (1707-1708): Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանը 1704-1715 թթ. միացված է եղել Կ. Պոլսի Պատրիարքությանը:
32. Նկատի ունի հետևյալ գիրքը՝ Սիմեոն Երեւանցի, Տօնացոյց: Հտ. Ա.-Բ.: Ս. Էջմիածին, 1774-1775:
33. Նկատի ունի հետևյալ գիրքը՝ Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւր շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ, Տպ. «Ս. Էջմիածին», 1873, 304 էջ:

34. Պոստյոմկին Գրիգորի Ալեքսանդրի (1739-1791): Ռուս պետական և ռազմական անվանի գործիչ, գեներալ-ֆելդմարշալ: Փայփայում էր Հայաստանի թագավոր դառնալու միտքը:
35. Չետվերտը ծավալի չափի ռուսական միավոր և հավասար է $\frac{1}{4}$ դույլի:
36. Մադաթով Վալերիան (1782-1829): Գեներալ-լեյտենանտ: Մասնակցել է 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական, 1812 թ. Հայրենական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներին, 1817թ.-ից եղել է Ղարաբաղի, Շիրվանի և Շաքիի խանությունների օկրուգի պետ:
37. Դեսյատինը ռուսական չափի միավոր է և հավասար է 1,09254 հա:
38. Թաշճյան Նիկողայոս (1841-1885): Անվանի երաժշտագետ: 1861 թ. հրատարակել է «Նվագ օսմանյան» կիսամսյան, ապա՝ «Քնար հայկական» հանդեսը, 1863 թ. «Օսմանյան երաժշտություն» հանդեսը: 1871 թ.-ից Գևորգ Դ.-ի հրավերով Գևորգյան ճեմարանում աշխատել է երաժշտության դասատու, ուր նրան աշակերտել է Մակար Եկմալյանը: Հեղինակ է հետևյալ դասագրքերի՝ 1. Դասագիրք եկեղեցական ծայնագրութեան Հայոց: Վաղարշապատ, 1874, 2. Չայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի: Վաղարշապատ, 1874, 3. Չայնագրեալ քաղուածք օրհնութեանց հետեւակք օրհնութեանց տէրունական տօնից այլ եւ այլ կարգ հանգստեան եւ անդաստանի շարականաց ի լրումն ծայնքաղի: Վաղարշապատ, 1882:
39. Կաթուիկ եկեղեցու Վատիկանի առաջին ժողովը գումարվել է 1869-1870թթ.: Ընդունվել են որոշումներ ողջ քրիստոնեական եկեղեցու նկատմամբ Հռոմի պապի ծիսական և կառավարման հարցերում գերագահության ու պապի անսխալականության վերաբերյալ, որոնք քրիստոնեական մյուս եկեղեցիների կողմից չեն ընդունվում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԱԹՈՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐ

Ա. Ս. Թադևոս Առաքյալ	43-66
Բ. Ս. Բարթողիմեոս Առաքյալ	60-68
Գ. Ս. Ջաքարիա Հայրապետ	68-72
Դ. Ս. Ջենենտոս Հայրապետ	72-76
Ե. Ս. Ատրներսեհի Հայրապետ	77-92
Ձ. Ս. Մուշե Հայրապետ	93-123
Է. Ս. Շահեն Հայրապետ	124-150
Ը. Ս. Շավարշ Հայրապետ	151-171
Թ. Ս. Ղեվոնդիոս Հայրապետ	172-190
Ժ. Սեիրուժան Հայրապետ	240-270

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

1. Ս. Ս. Գրիգոր Ա. Լուսավորիչ Պարթև	302-325
2. Ս. Ս. Արիստակես Ա. Պարթև	325-333
3. Ս. Ս. Վրթանես Ա. Պարթև	333-341
4. Ս. Ս. Հուսիկ Ա. Պարթև	341-347
5. Ս. Փառեն Ա. Աշտիշատցի	348-352
6. Ս. Ս. Ներսես Ա. Մեծ Պարթև	353-373
7. Ս. Շահակ Ա. Մանազկերտացի	373-377
8. Ս. Ջավեն Ա. Մանազկերտացի	377-381
9. Ս. Ասպուրակես Ա. Մանազկերտացի	381-386
10. Ս. Ս. Սահակ Ա. Պարթև	387-436
11. Ս. Ս. Հովսեփ Ա. Հողոցմեցի (Վայոցձորցի)	437-452
12. Ս. Մելիտե Ա. Մանազկերտացի	452-456
13. Ս. Մովսես Ա. Մանազկերտացի	456-461
14. Ս. Ս. Գյուտ Ա. Արահեզացի (Ոթմսեցի)	461-478
15. Ս. Ս. Հովհաննես (Հովհան) Ա. Մանդակունի	478-490
16. Ս. Բաբկեն Ա. Ոթմսեցի	490-516
17. Ս. Սամվել Ա. Արծկեցի	516-526
18. Ս. Մուշե Ա. Այլաբերեցի	526-534
19. Ս. Սահակ Բ. Ուղկեցի	534-539
20. Ս. Քրիստափոր Ա. Տիրառիջցի	539-545
21. Ս. Ղևոնդ Ա. Եռաստեցի	545-548
22. Ս. Ներսես Բ. Բագրևանդցի	548-557
23. Ս. Հովհաննես Բ. Գաբելյան	557-574
24. Ս. Մովսես Բ. Եղիվարդեցի	574-604
25. Ս. Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցի	607-615
26. Ս. Կոմիտաս Ա. Աղցեցի	615-628
27. Ս. Քրիստափոր Բ. Ապահունի	628-630
28. Ս. Եզր Ա. Փառաժնակերտցի	630-641
29. Ս. Ներսես Գ. Տայեցի (Իշխանցի, Շինող)	641-661

30.	S. Անաստաս Ա. Ակոռեցի	661-667
31.	S. Իսրայել Ա. Ոթմսեցի	667-677
32.	S. Սահակ Գ. Ձորափորեցի	677-703
33.	S. Եղիա Ա. Արճիշեցի	703-717
34.	S. Ս. Հովհաննես (Հովհան) Գ. Օձնեցի	717-728
35.	S. Դավիթ Ա. Արամոնեցի	728-741
36.	S. Տրդատ Ա. Ոթմսեցի	741-764
37.	S. Տրդատ Բ. Դասնավորեցի	764-767
38.	S. Սիոն Ա. Բավոնեցի	767-775
39.	S. Եսայի Ա. Եղիպատրուշեցի	775-788
40.	S. Ստեփաննոս Ա. Դվնեցի	788-790
41.	S. Հովսեփ Ա. Դվնեցի	790-791
42.	S. Սողոմոն Ա. Գառնեցի	791-792
43.	S. Գևորգ Ա. Բյուրականցի	792-795
44.	S. Հովսեփ Բ. Փարպեցի	795-806
45.	S. Դավիթ Բ. Կակաղեցի	806-833
46.	S. Հովհաննես Դ. Ովայեցի	833-855
47.	S. Ջաքարիա Ա. Ջազեցի	855-876
48.	S. Գևորգ Բ. Գառնեցի	877-897
49.	S. Մաշտոց Ա. Եղիվարդեցի	897-898
50.	S. Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցի	898-929
51.	S. Ստեփաննոս Բ. Ռշտունի	929-930
52.	S. Թեոդորոս Ա. Ռշտունի	930-941
53.	S. Եղիշե Ա. Ռշտունի	941-946
54.	S. Անանիա Ա. Մոկացի	946-968
55.	S. Վահան Ա. Սյունեցի (Սյունի)	968-969
56.	S. Ստեփաննոս Գ. Սևանցի	969-972
57.	S. Խաչիկ Ա. Արշարունի	973-992
58.	S. Սարգիս Ա. Սևանցի	992-1019
59.	S. Պետրոս Ա. Գետադարձ	1019-1058
60.	S. Խաչիկ Բ. Անեցի	1058-1065
61.	S. Գրիգոր Բ. Վկայասեր	1066-1105
	Աթոռակից - Տ. Գևորգ Գ. Լոռեցի	1069-1074
62.	S. Բարսեղ Ա. Անեցի	1105-1113
63.	S. Գրիգոր Գ. Պահլավունի	1113-1166
64.	S. Ս. Ներսես Դ. Կլայեցի (Շնորհալի)	1166-1173
65.	S. Գրիգոր Դ. Տղա	1173-1193
66.	S. Գրիգոր Ե. Քարավեժ	1193-1194
67.	S. Գրիգոր Ջ. Ապիրատ	1194-1203
68.	S. Հովհաննես Ջ. Սսեցի	1203-1221
69.	S. Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի	1221-1267
70.	S. Հակոբ Ա. Կլայեցի	1268-1286
71.	S. Կոստանդին Բ. Կատուկեցի	1286-1289
72.	S. Ստեփաննոս Դ. Հռոմկլայեցի	1290-1293
73.	S. Գրիգոր Է. Անավարդեցի	1293-1307
74.	S. Կոստանդին Գ. Կեսարացի	1307-1322
75.	S. Կոստանդին Դ. Լամբրոնացի	1323-1326
76.	S. Հակոբ Բ. Անավարդեցի	1327-1341, 1355-1359
77.	S. Մխիթար Ա. Գռնեցի	1341-1355
78.	S. Մեսրոպ Ա. Արտազեցի	1359-1372

79.	S. Կոստանդին Ե. Ստեցի	1372-1374
80.	S. Պողոս Ա. Ստեցի	1374-1382
81.	S. Թեոդորոս Բ. Կիլիկեցի	1382-1392
82.	S. Կարապետ Ա. Կեղեցի	1392-1404
83.	S. Հակոբ Գ. Ստեցի	1404-1411
84.	S. Գրիգոր Ը. Խանձողատ	1411-1418
85.	S. Պողոս Բ. Գառնեցի	1418-1430
86.	S. Կոստանդին Զ. Վահկացի	1430-1439
87.	S. Գրիգոր Թ. Մուսաբեկյանց	1439-1441
88.	S. Կիրակոս Ա. Վիրապեցի	1441-1443
89.	S. Գրիգոր Ժ. Ջալալբեկյանց	1443-1465
90.	S. Արիստակես Բ. Աթոռակալ	1465-1469
91.	S. Սարգիս Բ. Աջատար	1469-1474
92.	S. Հովհաննես Է. Աջակիր	1474-1484
93.	S. Սարգիս Գ. Մյուսայլ	1484-1515
94.	S. Ջաքարիա Բ. Վաղարշապատեցի	1515-1520
95.	S. Սարգիս Դ. Վրաստանցի	1520-1536
96.	S. Գրիգոր ԺԱ. Բյուզանդացի	1536-1545
97.	S. Ստեփաննոս Ե. Սալմաստեցի	1545-1567
98.	S. Միքայել Ա. Սեբաստացի	1567-1576
99.	S. Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի	1576-1590
100.	S. Դավիթ Դ. Վաղարշապատեցի	1590-1629
101.	S. Մովսես Գ. Տաթևացի	1629-1632
102.	S. Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի	1632-1655
103.	S. Հակոբ Դ. Ջուղայեցի	1655-1680
104.	S. Եղիազար Ա. Այնթափցի	1681-1691
105.	S. Նահապետ Ա. Եղեսացի	1691-1705
106.	S. Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի	1706-1714
107.	S. Աստվածատուր Ա. Համադանցի	1715-1725
108.	S. Կարապետ Բ. Ուլնեցի	1726-1729
109.	S. Աբրահամ Բ. Խոշաբեցի	1730-1734
110.	S. Աբրահամ Գ. Կրետացի	1734-1737
111.	S. Ղազար Ա. Ջահկեցի	1737-1751
112.	S. Մինաս Ա. Ակնեցի	1751-1753
113.	S. Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացի	1753-1755
114.	S. Հակոբ Ե. Շամախեցի	1759-1763
115.	S. Սիմեոն Ա. Երևանցի	1763-1780
116.	S. Ղուկաս Ա. Կարնեցի	1780-1799
117.	S. Դավիթ Ե. Էնեզեթցի Ղորղանյան	1801-1807
118.	S. Դանիել Ա. Սուրմառեցի	1807-1808
119.	S. Եփրեմ Ա. Չորագեղցի	1809-1830
120.	S. Հովհաննես Ը. Կարբեցի	1831-1842
121.	S. Ներսես Ե. Աշտարակեցի Շահազիզյան	1843-1857
122.	S. Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի Չուխաճյան	1858-1865
123.	S. Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճյան	1866-1882

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

1.	S. Գրիգոր Ա. Մուսաբեկյանց	1441-1450/51?
2.	S. Կարապետ Ա. Եվդոկացի	1446-1477

3.	Տ. Ստեփաննոս Ա. Սարածորցի	1477-1488
4.	Տ. Հովհաննես Ա. Անտիոքցի	1488-1489
5.	Տ. Հովհաննես Բ. Թլկուրանցի	1489-1525
6.	Տ. Հովհաննես Գ. Քիլիսցի (Կայծակն, Կայծառ)	1525-1539
7.	Տ. Սիմեոն Ա. Ջեթունցի	1539-1545
8.	Տ. Ղազար Ա. Ջեթունցի	1545-1547
9.	Տ. Թորոս Ա. Սսեցի (Մայսենց)	1548-1550
10.	Տ. Խաչատուր Ա. Չորիկ	1551-1560
11.	Տ. Խաչատուր Բ. Ջեթունցի (Խաչիկ Ուլնեցի, Երաժիշտ)	1560-1584
12.	Տ. Ազարիա Ա. Ջուղայեցի	1584-1601
13.	Տ. Հովհաննես Դ. Այնթափցի	1601-1621
14.	Տ. Մինաս Ա. Սսեցի (Կարնեցի, Քացախ)	1621-1632
15.	Տ. Սիմեոն Բ. Սեբաստացի	1633-1648
16.	Տ. Ներսես Ա. Սեբաստացի	1648-1654
17.	Տ. Թորոս Բ. Սեբաստացի	1655-1657
18.	Տ. Խաչատուր Գ. Սեբաստացի (Մինտերճի)	1657-1674
19.	Տ. Սահակ Ա. Քիլիսցի (Մեյխանեճի)	1674-1686
20.	Տ. Գրիգոր Ա. Աղանացի (Պիծակն, Բ. Կյուլեսերյանի մոտ՝ Գրիգոր Բ. Աղանացի)	1686-1693
21.	Տ. Աստվածատուր Ա. Սասունցի (Նարին)	1693-1694
22.	Տ. Մատթեոս Ա. Կեսարացի (Սարի)	1694-1705
23.	Տ. Հովհաննես Ե. Հաճընցի	1705-1721
24.	Տ. Գրիգոր Բ. Կեսարացի (Ուղուրլու, Բ. Կյուլեսերյանի մոտ՝ Գրիգոր Գ. Կեսարացի)	1721-1729
25.	Տ. Հովհաննես Ջ. Հաճընցի (Տեր Աղամ)	1729-1733
26.	Տ. Ղուկաս Ա. Աջապահյան (Աջապահ, Աջպան, Սսեցի)	1733-1737
27.	Տ. Միքայել Ա. Աջապահյան (Սսեցի)	1737-1758
28.	Տ. Գաբրիել Ա. Աջապահյան (Սսեցի)	1758-1770
29.	Տ. Եփրեմ Ա. Աջապահյան (Սսեցի)	1771-1784
30.	Տ. Թեոդորոս Ա. Աջապահյան (Սսեցի, այլ ցանկերում՝ Թորոս Գ.)	1784-1796
31.	Տ. Կիրակոս Ա. Աջապահյան (Սսեցի, Մեծն, Մեծագործ)	1797-1822
32.	Տ. Եփրեմ Բ. Աջապահյան (Սսեցի, Տեր-Մանվելյան)	1823-1831
33.	Տ. Միքայել Բ. Աջապահյան (Սսեցի, Ղուկասյան)	1832-1855
34.	Տ. Կիրակոս Բ. Աջապահյան (Սսեցի)	1855-1865
35.	Տ. Մկրտիչ Ա. Քեֆսիգյան (Մարաշցի)	1871-1894

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՆԵՐ

Ավանդական ցուցակ

1.	Աբրահամ	638-669
2.	Գրիգոր Եղեսացի	669-696
3.	Գևորգ	696-708
4.	Մկրտիչ	708-730
5.	Հովհաննես	730-758
6.	Ստեփաննոս	758-774
7.	Եղիա	774-797
8.	Անհայտ աթոռակալներ	797-885
9.	Աբրահամ	885-909

10. Անհայտ աթոռակալներ	909-981
11. Գրիգոր	981-1006
12. Արսեն	1006-1038
13. Մեսրոպ	1038
14. անհայտ են	1038-1090
15. Սիմեոն	1090-1109
16. Մովսես	1109-1133
17. Եսայի	1133-1152
18. Սահակ	1152-1180
19. Աբրահամ Երուսաղեմացի	1180-1191
20. Մինաս	1191-1205
21. Աբրահամ	1205-1218
22. Առաքել	1218-1230
23. Հովհաննես Կարնեցի	1230-1238
24. Կարապետ Երուսաղեմացի	1238-1254
25. Հակոբոս	1254-1281

Պատմական ցուցակ

26. Սարգիս	1281-1313
27. Աստվածատուր	1313-1316
28. Դավիթ	1316-1321
29. Պողոս	1321-1323
30. Վարդան Արևելցի	1323-1332
31. Հովհաննես ճուլին	1332-1341
32. Բարսեղ	1341-1356
33. Գրիգոր	1356-1363
34. Մկրտիչ	1363-1378
35. Հովհաննես Լեհացի	1378-1386
36. Գրիգոր Եգիպտացի	1386-1391
37. Եսայի	1391-1394
38. Սարգիս	1394-1415
39. Մարտիրոս, աթոռակից	1399
40. Մեսրոպ, աթոռակից	1402
41. Պողոս Գառնեցի	1415-1419
42. Մարտիրոս Եգիպտացի	1419-1430
43. Մինաս, աթոռակից	1426
44. Եսայի	1430-1431
45. Հովհաննես	1431-1441
46. Մյուռնոն - աթոռակից	1436-1437
47. Աբրահամ Սարցի	1441-1454
48. Մեսրոպ	1454-1461
49. Պետրոս	1461-1476
50. Մկրտիչ Իլովցի	1476-1479
51. Աբրահամ Բերիացի	1479-1485
52. Հովհաննես Սարցի Թավիլ	1485-1491
53. Մարտիրոս Պրուսացի	1491-1501
54. Պետրոս	1501-1507
55. Սարգիս	1507-1517
56. Հովհաննես Թլկուրացի	1517-1522
57. Աստվածատուր Մերդինցի	1532-1542, 1550-1551

58.	Փիլիպպոս	1542-1550
59.	Անդրեաս Մերդինցի	1551-1583
60.	Դավիթ Մերդինցի	1583-1613
61.	Գրիգոր Գանձակեցի Պարոն-Տեր	1613-1645
62.	Աստվածատուր Տարոնեցի	1645-1664, 1665-1666, 1668-1670
63.	Եղիազար Հռոմկլայեցի, աթոռակալ	1664-1665
64.	Եղիազար Այնթապցի	1666-1668, 1670-1677
65.	Մարտիրոս Ղրիմեցի	1677-1680, 1681-1683
66.	Հովհաննես Ամասիացի Թովալ, հակաթոռ	1680
67.	Աշխարհիկ տեղակալներ (Պապաներ)	1683-1684
68.	Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի	1684-1697
69.	Սիմեոն, հակաթոռ	1688-1691
70.	Սիմաս Համդեցի	1697-1704
71.	Կ. Պոլսի Պատրիարքությանը միացված շրջան	1704-1715
72.	Գրիգոր Շիրվանցի Շղթայակիր	1715-1749
73.	Հակոբ Նալյան Ջմառացի	1749-1752
74.	Թեոդորոս Խորենացի	1752-1761
75.	Կարապետ Գանձակեցի	1761-1768
76.	Պողոս Վանեցի	1768-1775
77.	Հովակիմ Քանաքեռցի	1775-1793
78.	Պետրոս Եվդոկիացի	1793-1800
79.	Թեոդորոս Վանեցի	1800-1818
80.	Գաբրիել Նիկոմիդիացի	1818-1840
81.	Պողոս Ադրիանուպոլսեցի	1824-1847
82.	Ջաքարիա Կոփեցի	1840-1846
83.	Կիրակոս Երուսաղեմացի	1846-1850
84.	Հովհաննես Ջմյուռնիացի	1850-1860
85.	Վրթանես, տեղապահ	1860-1864
86.	Եսայի Թալասցի	1864-1885

Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԷՆԵՐ

1.	Հովակիմ Պրուսացի	1461-1478
2.	Նիկողայոս	1478-1489
3.	Կարապետ	1489-1509
4.	Մարտիրոս	1509-1526
5.	Գրիգոր	1526-1537
6.	Աստվածատուր	1537-1550
7.	Ստեփաննոս	1550-1561
8.	Տիրատուր Սսեցի	1561-1563, 1596-1599
9.	Հակոբ	1563-1573
10.	Հովհաննես Տիարաքերիցի	1573-1581
11.	Թովմաս Գաղատիացի	1581-1587
12.	Սարգիս Ուլնեցի	1587-1590
13.	Հովհաննես Բ.	1590-1591
14.	Ազարիա Ջուղայեցի	1591-1592
15.	Սարգիս Բ. Պարոն-Տեր Ջեյթունցի	1592-1596
16.	Մելքիսեդեկ Գառնեցի	1599-1600
17.	Հովհաննես Խուլ Կոստանդնուպոլսեցի	1600-1601, 1609-1611, 1621-1623, 1631-1636

18. Գրիգոր Բ. Կեսարացի	1601-1608, 1611-1621, 1623-1626
19. Ջաքարիա Վանեցի	1626-1631, 1636-1639
20. Դավիթ Արևելցի	1639-1641, 1643-1644, 1644-1649, 1650-1651
21. Կիրակոս Արևելցի	1641-1642
22. Խաչատուր Սեբաստացի Մինտերճի	1642-1643
23. Թովմաս Բ. Բերիացի	1644, 1657-1659
24. Եղիազար Այնթափցի	1651-1652
25. Հովհաննես Դ. Մուղնեցի	1652-1655
26. Մարտիրոս Բ. Կաֆացի	1659-1660
27. Ղազար Սեբաստացի	1660-1663
28. Հովհաննես Ե. Թուրունճի	1663-1664, 1665-1667
29. Սարգիս Գ. Թեքիրտաղցի	1664-1665, 1667-1670
30. Ստեփաննոս Բ. Մեղրեցի	1670-1674
31. Հովհաննես Ջ. Ամասիացի	1674-1675
32. Անդրեաս Ստամպուլցի	1675-1676
33. Կարապետ Բ. Կեսարացի	1676-1679, 1680-1681, 1681-1684, 1686-1687, 1688-1689
34. Սարգիս Դ. Էքմեքճի	1679-1680
35. Թորոս Ստամպուլցի	1681, 1687-1688
36. Եփրեմ Ղափանցի	1684-1686, 1694-1698, 1701-1702
37. Խաչատուր Բ. Ճլեցի	1688
38. Մատթևոս Կեսարացի (Սարը)	1692-1694
39. Մելքիսեդեկ Բ. Սուպիի	1698-1699, 1700-1701
40. Մխիթար Քյուրտիստանցի	1699-1700
41. Ավետիք Եվդոկիացի	1702-1703, 1704-1706
42. Գալուստ Ամասիացի (Կայծակն)	1703-1704
43. Ներսես Պալաթցի	1704
44. Մարտիրոս Գ. Երզնկացի Քյուլիանճի	1706
45. Միքայել Խարբերդցի	1706-1707
46. Սահակ Ապուլչեխցի	1707, 1708-1714
47. Հովհաննես Է. Իզմիրցի	1707-1708
48. Հովհաննես Ը. Գանձակեցի	1714-1715
49. Հովհաննես Թ. Կոլոտ Բաղիշեցի	1715-1741
50. Հակոբ Բ. Ջմնարացի Նալյան	1741-1748, 1752-1764
51. Պրոխորոն Սիլիստրեցի	1749
52. Մինաս Ակնեցի	1749-1751
53. Գևորգ Ղափանցի	1751-1752
54. Գրիգոր Գ. Կոստանդնուպոլսեցի Պասմաճյան	1764-1773
55. Ջաքարիա Բ. Կաղզվանցի Փոքուզյան	1773-1781, 1782-1799
56. Հովհաննես Ժ. Համադանցի	1781-1782
57. Դանիել Սուրմառեցի	1799-1800
58. Հովհաննես Բաբերդցի Չամաշրճյան	1800-1801, 1802-1813
59. Գրիգոր Խամսեցի	1801-1802
60. Աբրահամ Տաթևացի Գոլյան	1813-1815
61. Պողոս Ադրանուպոլսեցի Գրիգորյան	1815-1823
62. Կարապետ Գ. Պալաթցի	1823-1831
63. Ստեփաննոս Բ. Աղավնի Ջաքարյան	1831-1839, 1840-1841
64. Հակոբոս Գ. Սերոբյան	1839-1840, 1848-1856
65. Աստվածատուր Բ. Կոստանդնուպոլսեցի	1841-1844
66. Մատթևոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի Չուխաճյան	1844-1848

67. Գևորգ Բ. Կոստանդնուպոլսեցի Քերեսթեճյան	1856-1860
68. Սարգիս Ե. Ադրիանուպոլսեցի Գույումճյան	1860-1861
69. Ստեփան Աղաբազարցի Մաղաքյան, տեղապահ	1861-1863
70. Պողոս Բ. Պրուսացի Թագթազյան	1863-1869
71. Իզնատիոս Կոստանդնուպոլսեցի Գագմաճյան	1869
72. Մկրտիչ Վանեցի Խրիմյան	1869-1873
73. Ներսես Բ. Կոստանդնուպոլսեցի Վարժապետյան	1874-1884

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

1. Դավիթ Ա.	1113-1165?
2. Ստեփաննոս Ա. Ալուզ	1165?-1185/90?
Անհայտ աթոռակալներ	1185-1272
3. Ստեփաննոս Բ. Նկարեն	1272
4. Ստեփաննոս Գ. Տղա Սեֆեդիյան	1272-1296?
5. Ջաքարիա Ա. Սեֆեդիյան	1296-1336
6. Ստեփաննոս Գ. 1337-1346	
7. Դավիթ Բ.	1346-1368?,
զուգահեռ հիշվում է Ներսես Բուլատ	1316, 1324
8. Ջաքարիա Բ. Նահատակ	1369-1393
9. Դավիթ Գ.	1393-1433
10. Ջաքարիա Գ.	1434-1464
11. Ստեփաննոս Դ. Տղա	1464-1489
12. Ջաքարիա Դ.	1489-1496
13. Ատոմ	1496-1510
14. Հովհաննես	1510-1512
15. Գրիգորիս Ա. Աղթամարցի Մեծ	1512-1544?
16. Գրիգորիս Բ. Սեֆեդիյան Աղթամարցի Փոքր	1544?-1586?
17. Գրիգորիս Գ. Փոքր	1595-1605
18. Մարտիրոս Գուրջի Փշրուկ	1660-1662
19. Պետրոս	մահ 1670
20. Ստեփաննոս	1671?
21. Փիլիպպոս	1671?
22. Կարապետ	1677
23. Հովհաննես Թուրունջի	1679
24. Թովմա Ա.	1681-1698
25. Սահակ Արծկեցի	1698
26. Հովհաննես Կեծուկ	1699-1704
27. Հայրապետ Ա. Փայխեցի	1705-1707
28. Գրիգոր Գավաշեցի	1707-1711
29. Հովհաննես Հայրցձորեցի	1720
30. Գրիգոր Հիզանցի	1725
31. Բաղդասար Բաղիշեցի	1735?-1736
32. Նիկողայոս Սպարկերտցի	1736-1751
33. Գրիգոր	1751-1761
34. Թովմա Բ. Աղթամարցի	1761-1783
35. Կարապետ Ղոմֆասմենց	1783-1787
36. Մարկոս Շատախեցի	1788-1791
37. Թեոդորոս	1792-1794

38.	Միքայել	1796-1810
39.	Կարապետ	մահ 1813
40.	Խաչատուր Ա. Վանեցի	1813-1814
41.	Կարապետ	մահ 1816
42.	Հարություն	մահ 1823
43.	Հովհաննես Շատախեցի	1823-1843
44.	Խաչատուր Մոկացի	1844-1851
45.	Գաբրիել Շիրոյան	1851-1857
46.	Պետրոս Պյուլպյուլ	1858-1864
47.	Խաչատուր Բ. Շիրոյան	1864-1895

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

1.	Աբաս	551-595
2.	Վիրո	595-629
3.	Զաքարիա Բ.	629-644
4.	Հովհաննես Բ.	644-671
5.	Ուխտանես	671-683
6.	Եղիազար	683-689
7.	Ներսես Ա.	689-706
8.	Սիմեոն Ա.	706-707
9.	Միքայել	707-744
10.	Անաստաս	744-748
11.	Հովսեփ Ա.	748-765
12.	Դավիթ Բ.	765-769
13.	Դավիթ Գ.	769-778
14.	Մատթեոս Բ.	778-779
15.	Մովսես Բ.	779-781
16.	Ահարոն	781-784
17.	Սողոմոն Ա.	784
18.	Թեոդորոս	784-788
19.	Սողոմոն Բ.	788-799
20.	Հովհաննես Գ.	799-824
21.	Մովսես Գ.	824
22.	Դավիթ Դ.	824-852
23.	Հովսեփ Բ.	852-877
24.	Սամուել	877-894
25.	Հունան (Հովնան)	894-902
26.	Սիմեոն Բ.	902-923
27.	Դավիթ Ե.	923-929
28.	Սահակ Բ.	929-947
29.	Գագիկ Ա.	947-958
30.	Դավիթ Զ.	958-965
31.	Դավիթ Է.	965-971
32.	Պետրոս Ա.	971-987
33.	Մովսես Դ.	987-993
34.	Մարկոս Ա., Հովսեփ Գ., Մարկոս Բ., Ստեփաննոս Ա.	993-1079
35.	Հովհաննես Դ.	1079-1129
36.	Ստեփաննոս Բ.	1129-1131

37.	Գագիկ Բ. (Գրիգորիս)	1139
38.	Բեժգեն	1140
39.	Ներսես Բ.	1149-1155
40.	Ստեփաննոս Գ.	1155-1195
41.	Հովհաննես Ե.	1195-1235
42.	Ներսես Գ.	1235-1262
43.	Ստեփաննոս Դ.	1262-1323
44.	Սուքիաս, Պետրոս Բ.	1323-1331
45.	Զաքարիա Գ.	1331
46.	Դավիթ Ը.	?
47.	Կարապետ	1402-1420
48.	Հովհաննես Զ.	1426-1428
49.	Մատթեոս Գ.	1434
50.	Աթանաս	?
51.	Գրիգոր Բ.	?
52.	Հովհաննես Է.	1441-1470
53.	Ազարիա	?
54.	Մատթեոս Դ.	1488
55.	Արիստակես Ա.	?
56.	Թումա Սոկյուքվեցի	1471
57.	Ստեփաննոս Ե.	1476
58.	Ներսես Դ.	1478
59.	Շմավոն Ա.	1481
60.	Առաքել Սոկյուքվեցի	1481-1497
61.	Արիստակես Բ.	1515-1516
62.	Սարգիս Ա. Ղշաղեցի	1554
63.	Գրիգոր Գ.	1559-1574
64.	Պետրոս Գ.	1571
65.	Դավիթ Թ.	1573
66.	Փիլիպպոս Տումեցի	?
67.	Հովհաննես Ը.	1574-1586
68.	Դավիթ Ժ.	1584
69.	Աթանաս	1585
70.	Շմավոն Բ.	1586-1611
71.	Արիստակես Գ. Քոլատակցի	1588
72.	Մելքիսեթ Արաշեցի	1593
73.	Սիմեոն Գ.	1616
74.	Պետրոս Դ. Խանձկեցի	1653-1675
75.	Սիմեոն Դ. Խոտորաշենցի	1675-1701
76.	Երեմիա Բ. Հասան-Ջալալյանց	1676-1700
77.	Եսայի Հասան-Ջալալյանց	1702-1728
78.	Ներսես Ե. Խակաթոռ	1706-1736
79.	Իսրայել	1728-1763
80.	Ներսես Զ.	1763
81.	Հովհաննես Թ. Գանձասարեցի	1763-1786
82.	Սիմեոն Ե. Խոտորաշենցի	1794-1810
83.	Սարգիս Բ. 1810-1815, միտրոպոլիտ	1815-1828

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԵՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյանը եվ նրա «Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցվո պատմություն» աշխատությունը.....5

Ներածություն.....13

Շրջան առաջին

ԳԼ. Ա.

Հիմնադիր Քրիստոնեական Եկեղեցուց Յիսուսի երկրաւոր կեանքը: Ա. Հոգույ գալուստը: Աբգար թագաւոր Հայոց: Ա. Թադէոս Առաքելի Հայաստան գալը: Աբգարի մահը: Անանէ եւ Սանատրուկ: Ա. Ոսկեանց դարձն ի քրիստոնէութիւն: Ա. Թադէոս Առաքելի եւ Ա. Սանդուխտ Կոյսի մահատակութիւնը: Ա. Թադէոս Առաքելի Սահմանադրութիւնը.....17

ԳԼ. Բ.

Անանէի մահը: Սանատրուկ: Հայաստանում քարոզող Առաքելներ: Ա. Բարդուղիմէոս: Ա. Եւստաթէոս կամ Ստաթէ: Մեծ Հայոց Եպիսկոպոսներ: Ստորին Հայոց Եպիսկոպոսներ: Փոքր Հայոց Եպիսկոպոսներ: Ա. Ոսկեանց եւ Ա. Սուքիասեանց մահատակութիւնը.....23

Շրջան երկրորդ

ԳԼ. Ա.

Հռոմայեցւոց կայսրութիւնն ու Արշակունի ցեղապետութիւնը: Հռոմէական կայսրութեան բաժանումն եւ նրա մայրաքաղաքների նշանակութիւնը քրիստոնէական եկեղեցու վերաբերութեամբ: Հայաստանեայց Եկեղեցու յարաբերութիւնը դրանց հետ: Արշակունեաց ցեղի անկումն Պարսկաստանում: Արտաշիր Սասանեան: Անակի Հայաստան գալը եւ Խոսրովի մահը: Անակի տան կոտորածը եւ երկու մանուկների ազատումը: Ա. Գրիգորի դաստիարակութիւնն ու ամուսնանալը: Ա. Գրիգոր Տրդատի մօտ: Ա. Գրիգորի քրիստոնէայ եւ Անակի որդի լինելու յայտնուիլը: Ա. Գրիգոր Արտաշատի Խոր Վիրապում.....31

ԳԼ. Բ.

Ա. Հռիփսիմեանց Հայաստան գալը եւ մահատակուիլը: Ա. Գրիգորի Խոր Վիրապից դուրս գալը, քարոզութիւնը, Հայաստանեայց Հովուապետ ընտրուելը եւ Կեսարիայի Ղեւոնդիոս Եպիսկոպոսից ձեռնադրուելը: Ա. Գրիգոր Տաթևում եւ պատերազմը քրմապետների հետ: Տրդատի եւ ժողովրդեան մկրտուելը: Ա. Էջմիածնի շինուելը.....35

ԳԼ. Գ.

Վրաց դարձն ի քրիստոնէութեան: Վրաց մեծամեծների խնդրանքով Ա. Գրիգոր նրանց վրայ հովիւներ է կարգում, որով Վրաց եկեղեցին մտնում է ընդ իրաւաւորութեամբ Հայաստանեայց Հովուապետի: Կոստիանդինոսի քրիստոնէութիւն ընդունելը եւ գիւտ Ա. Խաչին Քրիստոսի: Արիոսի աղանդը եւ Նիկիոյ Տիեզերական Ա. Ժողովը: Ա. Արիստակէսի մասնակցութիւնը Նիկիոյ Ա. Ժողովին, եւ Հաւատոյ Հանգանակն ու ժողովոյ կանոնները Հայաստան քերելը: Ա. Գրիգորի առանձնանալը եւ մահը: Հայաստանեայց երախտագիտութիւնն առ Ա. Գրիգոր: Նիկիոյ Տիեզերական Ա. Ժողովի կանոնները: Վաղարշապատի Ա. Ժողովը եւ նրա կանոնները.....39

ԳԼ. Դ.

Ս. Արիստակեսի Հայրապետությունն ու մահը: Ս. Վրթանեսի Հայրապետությունը: Ս. Վրթանես Երուսաղեմյա Մակարիոս եպիսկոպոսից ստանում է եկեղեցու բարեկարգության կանոններ, իսկ Ս. Յակովբ Մծբնայ Հայրապետից՝ Զգօն կոչում գիրքը: Տրդատի մահը: Ս. Վրթանեսի ազատուիլը սպանումից: Ս. Վրթանեսի ջանքը խոսրովին թագաորեցնելու եւ եկեղեցին վտանգներից ազատ պահելու: Ս. Վրթանես Տիրանին տանում է Կ. Պոլիս՝ Հայաստանի վրայ թագաորեցնելու: Ս. Վրթանեսի մահը: Ս. Գրիգորիսի Աղուանից եւ Վրաց Հովուապետ ձեռնադրուելն ու մահը: Ս. Յակովբ Մծբնայ Հայրապետի ութն սարկաւագների ծովահեղձ լինելը Մանաճիհր Ռշտունու ձեռքով: Կանոն Մակարիոսի եպիսկոպոսին Երուսաղեմի45

ԳԼ. Ե.

Ս. Յուսիկի Հայրապետությունը: Ամբարիշտն Յուլիանոսի պատկերի պատճառով Ս. Յուսիկի մահը: Դանիելի ընտրությունն ու մահը: Փառնեբւէն: Ս. Ներսէս Մեծի ընտրությունը: Արտաշատի Ա. ժողովը: Ս. Ներսէսի մեծագործությունները: Վաղարշապատի Բ. ժողով եւ Հայրապետների՝ հայ եպիսկոպոսներից Կաթողիկոսական օծումն ընդունելը: Արշակի անկարգությունները: Ս. Ներսէսի երթն ի Կ. Պոլիս51

ԳԼ. Զ.

Մակեդոնի աղանդի յուզումն Կ. Պոլսում: Ներսէսի աքսորն ու ազատությունը: Կ. Պոլսոյ Տիեզերական ժողով: Արշակի աքսորն յԱմուշ բերդ: Մեհրութան Արծրունու եւ Վահան Մամիկոնեանի խժոժությունները Հայաստանում: Ս. Ներսէսի վերադարձն ի Հայաստան Պապի հետ: Վաղարշապատի մասնաւոր ժողովի ուխտը: Մեծն Ներսէսի մահը: Աշտիշատի Ա. ժողով: Վաղարշապատի Բ. ժողով: Կ. Պոլսոյ Տիեզերական ժողով57

ԳԼ. Է.

Ծառակ Մանազկերտցի: Զաւէն: Ասպուրակէս: Ս. Սահակ Պարթեւ: Ս. Սահակի Պարսկաստան գնալը եւ Մամիկոնեան, Կամսարական եւ Ամատունի մախարարութեանց համար միջնորդությունը: Ս. Հռիփսիմէի վանքի նորոգությունը: Ս. Սահակի ջանքը հայերի մտաւոր զարգացման համար: Ս. Մեսրոպ եւ նրա ջանքը հայոց լեզուի տառեր գտնելու: Վոսմշապուհի աջակցությունը Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին: Հաբէլ երէց: Դանիելեան նշանագրեր: Ս. Մեսրոպի գնալը Միջագետք եւ Սամոս: Հայկական տառերի գիտը: Ս. Գրոց թարգմանությունը: Ս. Մեսրոպի վերադարձն ի Հայաստան: Հայ դպրոցների հաստատուելը պարսից բաժնում: Վրաց եւ աղուանից տառերի գիտը63

ԳԼ. Ը.

Վոսմշապուհի մահը: Պարսից աներածությունները Հայաստանում: Հայկական դպրությունը յունաց բաժնում: Եփեսոսի ժողովը: Թարգմանչաց վերադարձն: Աշտիշատի Բ. ժողով: Ս. Սահակի գահընկեց լինելը: Սուրմակ, Բրքիշոյ եւ Ծմուէլ: Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահը: Յովսէփ Վայոցձորեցու տեղակալությունը: Եփեսոսի եւ Աշտիշատի ժողովի կանոններ71

ԳԼ. Թ.

Յովսէփ Վայոցձորեցոյ Կաթողիկոս ընտրուիլը: Կրտսեր թարգմանիչների վերադարձը: Հայաստանի տխուր վիճակն ու Մովսէս Խորենացոյ «Ողբը»: Ծառապիվանի Ա. ժողովը: Թարգմանիչներից նշանաւորները: Ծառապիվանի ժողովի կանոնները83

ԳԼ. Ժ.

Միհրներսէս հազարապետի եւ Վարազվաղանի ջանքը հպատակ ազգերին դարձնել ի կրօն մազդեզանց: Յազկերտի հրամանաւ հաւատացեալ մախարար-

ների և զօրականների երթն Ապար աշխարհ և փակուիլը Պահ դուան մէջ: Ատո-
մեանց փախուստն ի Հայաստան և մահատակութիւնը: Դեմշապուհի Հայաս-
տան գալը և հարկաց թեթեւութեան պատրուակով աշխարհագիր անելը, ա-
զատ եկեղեցին հարկի տակ դնելն ու բանասրկութեամբ երկպառակութիւն ձգե-
լը: Միհրմէրսէի թուղթն և մրա պատասխանը: Միաբանութեան ուխտն Հայոց,
Վրաց և Աղուանից: Երեք ազգաց մայրաքաղաքների Պարսկաստան գնալը, առ ե-
րեսս ուրացութիւն և վերադարձը մոգական խմբի հետ: Առաջին ընդդիմութիւն.....93

ԳԼ. ԺԱ.

Վասակի ջանքը մոգութիւն հաստատելու և հայոց ընդդիմութիւնը: Եկեղեցու
պաշտօնէից միջոցաւ հայոց միաբան ուխտը եկեղեցին պաշտպանելու համար:
Յունաց մերժողական դրութիւնը: Հայ գնդի երեք մասն բաժանուիլն ու Վարդա-
նի յաղթանակը Աղուանից երկրում: Ուխտապահների և Վասակի դեսպանները
պարսից արքունիքում: Պատրաստութիւն մեծ պատերազմի համար և պատե-
րազմն Աւարայրի դաշտում: Վարդանի մահը103

ԳԼ. ԺԲ.

Վասակի կրկնակի ջանքը մոգութիւն հաստատելու և կոտորածները: Հայ հոգե-
տրականութեան բողոքը յանուն արքունեաց: Յովսէփ Կաթողիկոսի բանտար-
կութիւնը: Հայոց նեղութեան արհաւիրքները: Մուշկան Նիսալաւորտի ամբաս-
տանութիւնն Վասակի մասին և մշանաւոր հոգեւորականների տարագրութիւնը:
Մելիտէ Մանազկերտցու Կաթողիկոս ընտրուիլը և Հայրապետական Աթոռին
Դուին փոխադրուելը: Վասակ արքունիքում: Հրապարակական ատեան և Վա-
սակի դատապարտութիւնն ու մահը: Մոգայետի քրիստոնէայ դառնալը և մահա-
տակութիւնը: Նահատակութիւն բանտարկեալ հոգեւորականաց: Աքրահամ և
Խորէն Խոստովանողք: Հայ արանց և կանանց դիցազնական առաքիմութիւնը:
Կապեալ մայրաքաղաքների ազատութիւնն ու վերադարձն ի Հայաստան.....111

Շրջան երրորդ

ԳԼ. Ա.

Փոխադրութիւն Հայրապետական Աթոռոյ ի Դուին և Մելիտէ ու Մովսէս Մա-
նազկերտցի Կաթողիկոսունք: Գիւտ Կաթողիկոս: Մի քանի մայրաքաղաքների Յու-
նաստան գնալը և Վասակ Աթոռունի: Երկրի անբնութեան և հաւատարացների
անօրէնութիւնները: Գաղիշոյ Մաղխազի ամբաստանութիւնը Գիւտի մասին:
Գիւտի արքունիք գնալն և գահընկէց լինելը: Քրիստափոր Ա. և Բարծուսա
պարսիկ: Գիւտի վերադարձն ու մահը և Յովհան Մանդակունի.....119

ԳԼ. Բ.

Յովհան Մանդակունու ջանքը Եկեղեցու պաշտպանութեան համար: Վահան
Մամիկոնեանի ուրացութիւնն ու զղջումն: Վահանայ առաջին յարձակումն
Ատրվշնասայ Յոգմանդեան մարզպանի վրայ և Գաղիշոյ մաղխազի կալանա-
տրուիլը: Վահան Մամիկոնեան՝ Սպարապետ և Սահակ ասպետ՝ Մարզպան են
ընտրվում: Ակոռու և Ներսէհապատի պատերազմներն ու հայոց յաղթութիւնը:
Վահանի վրաց յօգնութիւն փութալը, Սահակ ասպետի մահը և Վահանի՝ Տայոց
ամրոցներում ամրանալը: Խաղաղութեան բանակցութիւնները ընդ մէջ Վահանի
և պարսից զօրավարի: Զառմիհր Հազարաւոյի Հայաստան գալը և Դվնայ
վրայ յարձակուիլը: Մերձ ի մահ վիրաւորուիլը Ս. Յովհան Մանդակունու: Նի-
խոր պարսիկ իշխանի Հայաստան գալը և Վահանի հետ հաշտութիւն կապելը:
Վահան արքունիքում և Եկեղեցու ազատութեան հրովարտակը: Վահանի վերա-
դարձն ի Հայաստան և մարզպան կարգուիլ: Ս. Յովհան Մանդակունու մահը.....125

ԳԼ. Գ.

Եկեղեցու առժամանակ մի ազատութիւնը և Աղուանից ու Հայոց եկեղեցեաց
մէջ ինչ ինչ բարեկարգութիւնները: Քաղկեդօնի ժողովի յուզումները և Վաղար-

շապատի Ե. ժողովը: Սամուել Կաթողիկոս: Պարսից հալածանքը եւ Վահանանց ընդդիմադրությունը: Մուշէ ու Սահակ Բ. Կաթողիկոսունք: Դվնայ Բ. ժողով: Յովհաննէս Բ. Կաթողիկոս: Յիսուսի դաստառակի գիտը: Պարսից ու լուսնաց պատերազմները եւ պարսից հալածանքը ընդդէմ եկեղեցու: Մովսէս Կաթողիկոս Եղիվարդեցի: Հալածանաց դադարումն, Դվնայ Գ. ժողովն ու Հայոց տօմարի հաստատությունը: Պարսից արշաւանքը եւ վրէժխնդրությունը: Սմբատ Բագրատունի եւ վրկանք: Վրթանէս Վարդապետի տեղապահությունն եւ Աքրահամ Հայոց եւ Կիրիոն Վրաց Կաթողիկոս: Դվնայ Դ. ժողովի կանոնք.....133

Գլ. Դ.
Աղուանից եւ վրաց եկեղեցեաց յարաբերությունը Հայոց Եկեղեցու հետ: Վրաց բաժանումն Կիրիոնի ձեռքով եւ Տրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի նախանձախնդրությունը: Դվնայ Դ. ժողով: Կիրիոնի բողոքն առ կայսրն եւ մասնաւոր ժողով ի Կ. Պոլիս, եւ Յովհանն հակաթոռ կաթողիկոս Կոտայից Աւան գիւղաքաղաքում: Երուսաղէմի առումն եւ Ս. Խաչի գերուիլը: Կոմիտաս Կաթողիկոս եւ Ս. Հռիփսիմէի վանքի ու Ս. Էջմիածնի գմբէթի նորոգուիլը: Քրիստափոր Գ. եւ Եգր: Կարնոյ գաւառական ժողովը: Ի ստիպմանէ կայսրի Եգր ընդունում է Քաղկեդոնի ժողովը եւ ստանում է Կողբայ աղը: Յովհանն Մայրավանեցի: Արհամարհանք հայոց առ Եգր: Մահմեդականութեան սկզբնաւորությունը, աշխարհակալությունն ու արշաւանքն ի Հայաստան: Տարօնոյ կոտորածը եւ հայ նախարարների վատությունը: Արեւագալի երգերը: Արաքաց աներածություններն եւ Եգրի մահը: Ներսէս Տայեցի եւ իւր բարեկարգություններն ու շինությունները: Խոր Վիրապի եւ Վաղարշապատի Առապարի վանորայքը: Դվնայ Ե. ժողով եւ ժողովների շարականք: Արաքաց եւ լուսնաց արշաւանքն ի Հայաստան: Կոստանդին կայսրն Դվնայ Հայրապետանոցում եւ ստիպմունքը Քաղկեդոնի ժողովը ընդունել տալու համար: Մասնաւոր ժողով ի Դուին եւ պատասխան առ կայսրն ու պատրիարքն լուսնաց: Ներսէսի վեցամեայ տարագրությունն: Յովհանն Մանազկերտոցու տեղապահությունը եւ Մանազկերտի ժողովը: Ներսէսի վերադարձը: Վարագայ խաչի տօնն ու մանիքէցոց աղանդի հալածանքը: Ներսէսի մահն եւ Ամասուսաւ Արկունեցու ընտրությունը: Վաղարշապատի Ե. ժողով:141

Գլ. Ե.
Ամասուսաւ Կաթողիկոս եւ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխան: Ամանիա Ծիրակացի եւ Հայոց տօմարի վերազննությունը: Իսրայէլ Կաթողիկոս: Պօղիկեան աղանդաւորներ: Թէոդորոս վարդապետ Քոթեմաւոր եւ իւր աշակերտները: Սահակ Գ. Կաթողիկոս Ձորափորեցի: Յունաց եւ արաքացոց աներածությունները: Սահակ Կաթողիկոսի գերեւարությունն ի Դամասկոս, վերադարձն ու ճանապարհին Խառանում վախճանելը: Ոգբայի կարեկցությունը: Սահակ Կաթողիկոսի երկասիրությունները: Եղիա Կաթողիկոս: Կաշմ ոստիկանի խժոժությունները եւ Վահան Գողթնացի: Հայոց վտարանջությունը յոյներից եւ նրանց նգովքը: Աղուանից Սիմէոն Կաթողիկոսի ընտրությունը եւ Պարտաւի Ա. ժողովը: Քաղկեդոնի ժողովի յուզմունքը եւ Եղիայի մահը: Յովհաննէս Դ. Իմաստասէր: Պօղիկեան աղանդաւորք եւ Դվնայ Է. ժողով: Բարշապուրն եւ Գաբրիէլ ասորիք, նրանց բանարկությունը ընդդէմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ մասնաւոր ժողով հայ եւ ասորի եպիսկոպոսներից: Յովհաննէս Իմաստասէրի Դամասկոս գնալը, վերադարձը եւ մահը: Դվնայ Է. ժողովի սահմանք151

Գլ. Զ.
Դաւիթ Ա. Կաթողիկոս եւ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս: Կ. Պոլսոյ Գերմանոս պատրիարքի առաջարկությունը եւ մերժուիլը հայերից: Տրդատ Ա. Կաթողիկոս եւ արաքացոց հալածանքը: Տրդատ Բ.: Սիօն Կաթողիկոս եւ Պարտաւի Բ. ժողով: Եսայի Կաթողիկոս եւ հալածանքը ընդդէմ քրիստոնէութեան: Ստեփանոս Ա. Յովաք կամ Յոր Դվնեցի: Սողոմոն Գառնեցի եւ Գէորգ Հոյլորբունկ եւ Յովսէփ Բ. Կաթողիկոսունք: Դավիթ Բ. Կակաղեցի եւ Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոսունք161

ԳԼ. Է.

Զաքարեա Կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Բուղայի արշաւանքը: Հայոց գերեվարութիւնն ի Բաղդատ եւ Սմբատի մահը: Յունաց Փոտ պատրիարքի կրօնական հալածանքը եւ Զաքարիայի գրութիւնն առ Փոտ: Ծիրակաւանի Բ. ժողով: Վահան եպիսկոպոս յունաց եւ ժողովի հետեւանքը: Հայրապետների խաչանշան դրօշի արտօնութեան վերահաստատումն: Նշանաւոր մատենագիրք եւ նրանց գործերը: Գէորգ Բ. Գառնեցի եւ Բագրատունի հարստութեան սկզբնաւորութիւնը: Գէորգ Կաթողիկոսի տառապանքը, գերի տարուիլը, ազատութիւնը եւ մահը: Մաշտոց Բ. Սեանի վանահայրութիւնից: Յովհաննէս Զ. Պատմաբան Կաթողիկոս եւ նրա տառապանքը նախարարների երկպառակութեամբ եւ երկրի անըմամբ: Արծրունի հակաթոռ թագաւորներ Վասպուրականում: Թղթակցութիւն յունաց պատրիարքի եւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի մէջ: Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսի մահը:169

ԳԼ. Ը.

Ստեփաննոս Բ. եւ Թէոդորոս Ա. Աղթամարում: Վերաշինութիւնը աշխարհին եւ վանօրէից: Եղիշէ Ա. եւ Անանիա Մոկացի: Թոմարակեցոց աղանդի ճարակումն: Յակովբ եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ հակամետ այդ աղանդին: Վահան եպիսկոպոս Սիւնեաց: Կարս քաղաքի Առաքելոց եկեղեցու շինութիւնը: Յունաց եւ հայոց մէջ եղած ատելութիւնը: Բրիստոսի Դաստառակի փոխադրութիւնն ի Կ. Պոլիս: Աշոտ Ողորմած եւ վերաշինութիւն աշխարհին: Նշանաւոր մատենագիրներ: Անանիայի մահը եւ Սիւնեաց Վահան եպիսկոպոսի ընտրութիւնը: Ստեփաննոս Գ. եւ նրա գործերը: Յունական ատելութիւնը: Գրիգոր Նարեկացի եւ նրա գործերը: Սարգիս Ա. Կաթողիկոս: Թոմարակեցոց աղանդը եւ Հարքայ կրկին ժողովները: Սարգսի մահը եւ Պետրոս Ա. ընտրութիւնը:177

ԳԼ. Թ.

Պետրոս Ա.: Գագիկ Ծաֆնշահի մահը եւ ներքին խռովութիւնները: Սկիւթացոց արշաւանքն ի Հայաստան եւ Սեմեքերիմ Արծրունու հետ Պետրոսի եւս Սեբաստիա տեղափոխուիլը: Պետրոս Կաթողիկոսի միջնորդութիւնն առ կայսր Հայաստանին հովանաւորելու համար Յովհաննէս-Սմբատի մահից յետոյ Անի յունաց մնալու պայմանաւ: Պետրոս Կաթողիկոսի վրայ եղած յոճանդութեան կասկածը եւ նրա խոյս տալն ի Վասպուրական առ յոյն: Վերադարձ յԱնի եւ ի դիպակոշ լինելն: Դիոսկորոսի ընտրութիւնը, նրա անկարգութիւնները եւ Անույ Գ. ժողովը: Պետրոսի նորից վերահաստատումն: Դավնայ Ապուսլար ոստիկանի հալածանքը ընդդէմ քրիստոնէութեան եւ ընդդիմամարտ առաջնորդութեամբ Դաւիթ Անճողիին: Յովհաննէս Սմբատի մահը եւ յունաց պահանջը Անույ մասին: Վեստ Սարգսի եւ Պետրոս Կաթողիկոսի ջանադրութիւնը յօգուտ յունաց եւ Վահրամ Պահլաւունու դիմադրութիւնը: Բագրատունի հարստութեան կործանումն: Պետրոս Կաթողիկոսի մահը եւ մատենագիրքը:185

ԳԼ. Ժ.

Խաչիկ Բ. Կաթողիկոս: Կալսեր պահանջը Պետրոս Կաթողիկոսի կայից մասին: Խաչիկի դիմադրութիւնն ու ի դիպակոշ լինելը: Կաթողիկոսարանի հարկի տակ ընկնելը եւ յոյն կաթողիկոս ու իշխան կարգելու ջանքը: Կրօնի միութեան խնդիրը եւ Գագիկ թագաւորի նախանձախնդրութիւնը: Կրօնական հալածանք: Խաչիկի դարձն Թաւրուր եւ մահը: Յունաց ջանքը կործանել նաեւ Կաթողիկոսութիւնը: Ծամնդաւի Ա. ժողով եւ Գրիգոր Բ.-ի ընտրութիւնը: Գրիգորի աստանդական շրջելը: Գէորգ Լոռեցու Կաթողիկոսութիւնը: Սեաւ Լեւոն Ա. ժողովը եւ Գէորգի զահրանկէց լինելը: Փիլարտոս հայ-հոռոմ բռնաւոր եւ Գետադարձի քեռորդի Սարգիս վարդապետի կաթողիկոսացումն Հոնիում: Գրիգոր Բ. Անիում եւ Բարսեղի Տեղակալութիւնը: Գրիգոր Բ.-ի Սեաւ Լեւոն, Կ. Պոլիս, Հոռոմ, Երուսաղէմ եւ Եգիպտոս գնալը եւ Եգիպտոսահայոց առաջնորդ կարգելը: Բարսեղ, Թէոդորոս եւ Պօղոս Կաթողիկոսներ: Բարսեղի գործերը: Գրիգոր Բ.-ի մահը եւ Բարսեղի

ու Գող Վասիլ կոչեցեալ իշխանի խնամակալութիւնը Գրիգոր Բ.-ի Գրիգոր եւ Ներսէս քեռորդեաց վրայ: Բարսէղի մահը եւ Գրիգոր Գ.-ի ընտրութիւնը: Գրիգոր Բ.-ի երկասիրութիւնները:193

ԳԼ. ԺԱ.

Բագրատունեաց անկումն եւ Հայրապետների ջանքը: Գրիգոր Գ. Պահլաւունի եւ ճերքիճ երկպառակութիւն: Սեաւ Լեւոն Բ. ժողով եւ Դաւիթ Աղթամարացու հակաթոռ եւ հետեւեալ հրատարակուելը: Հայրապետական Աթոռը Ծով Դղեակում եւ Ներսէս Ծնորհալի: Խաչակրաց արշաւանքը եւ պապերի նպատակը: Ասորեստանեաց մոլորամտութիւնը եւ Գրիգոր Պահլաւունու ջանքը յուղղութիւն բերել նրանց: Հայրապետական Աթոռը Հռոմկլայում: Գրիգոր Պահլաւունու յարաբերութիւնը յունաց հետ եւ միութեան խնդրի յուզուիլը: Գրիգոր Պահլաւունու մահը: Հռոմկլայի Ա. Ժողովը եւ Ներսէս Ծնորհալու ընտրութիւնը: Եկեղեցական մատենագիրներ: Ա. Համառոտութիւն թղթոյն առ ասորեստանեաց:199

ԳԼ. ԺԲ.

Ներսէս Ծնորհալի եւ նրա Ընդհանրական թղթերը: Եկեղեցական բարեկարգութիւնը: Արեւորդեաց դարձը: Միութեան խնդրի յուզումն: Կայսեր կողմից Թէոփիանոսի եւ Յովհանն Ութմանի Հռոմկլայ գալը: Կայսեր առաջարկութիւնը եւ յունաց պատրիարքի թուղթը: Ներսէս Ծնորհալու ցանկութիւնը ժողով գումարել միութեան խնդիրը քննելու համար եւ մահը: Ներսէս Ծնորհալու երկասիրութիւնները:209

ԳԼ. ԺԳ.

Գրիգոր Դ. Տղայի ընտրութիւնը: Ծարունակութիւն միութեան խնդրի: Հռոմկլայի Բ. ժողովի վճիռը եւ արեւելեան հայոց դժգոհութիւնը: Միութեան նպատակ լատիների, յոնների եւ հայերի կարծիքով: Յունաց ատելութիւնը, Գրիգոր Տղայի խնդիրը պապի միջոցաւ երոպական պետութիւններից, որ նրանք հայերին պաշտպանեին: Պապի ընծայք եւ առաջարկութիւնները: Գրիգոր Տղայի մահը եւ նրա երկասիրութիւնները: Ներսէս Լամբրոնացի: Հռոմկլայի Բ. ժողովի սահմանք:214

ԳԼ. ԺԴ.

Ա. Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը եւ հայ հոգեւորականութեան դիրքը մահմեդական իշխողների առաջ: Ասորոց կաթողիկոսի ընդ իրաւասութեամբ հայոց մտնելը: Յունաց եւ Հռոմայ ջանքը իւրացնել Հայ Եկեղեցին: Գրիգոր Ե. Գահապէժ: Ծոռազատիկի խոովութիւնները: Ներսէս Լամբրոնացու պատգամաւորութիւնն ի Կ. Պոլիս: Պապի առաջարկութիւնները եւ Լեւոն Բ.-ի թագադրութիւնը: Արեւելեաց վրդովմունքը Պապի առաջարկութեանց հաւանութեան համար: Ներսէս Լամբրոնացոյ հակազգային վարմունքը: Գրիգոր Զ.-ի մահը: Հակաթոռ կաթողիկոսներ: Զաքարէ Սպասալարի ցանկութիւնը վրանով պատարագել եւ Աստուածածնի ու Խաչվերացի տօնը վրաց հետ տօնել: Լոռոյ եւ Անույ ժողովները:223

ԳԼ. ԺԵ.

Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդի: Փիլիպպոս Բ. թագաւորի հակազգային վարմունքն ու մահը: Հէթումի թագաւորիլը: Պապի առաջարկութիւն, Ստյ Բ. ժողով եւ Ա. Հոգու բոխման վարդապետութիւնը: Պապերի հետ ունեցած յարաբերութեանց հետեւանքը եւ Կոստանդին Բարձրաբերդցու մահը: Յակովբ Ա. Կլայեցի եւ նրա մահը: Կոստանդին Բ. Պրօնագործ: Գժտութիւն ընդ մէջ Պրօնագործի եւ Հէթում Բ. թագաւորի: Պրօնագործի գահընկէց լինելը եւ Ստեփաննոս Դ.-ի կաթողիկոսութիւնը: Ծոռազատիկ: Եգիպտացոց արշաւանքը եւ Ստեփաննոս Գ.-ի գերութիւնն ու մահը: Գրիգոր Է. Անաւարզեցու կաթողիկոսութիւնն ու հակազգային գործերը: Արեւելեաց հակառակութիւնը: Փոքր Սիմեոն ժողովը: Գրիգոր Անաւարզեցու առաջարկութիւններն ու մահը: Ստյ Ե. ժողով: Պրօնագործի վե-

ընտրուիլը եւ մահը: Կոստանդին Գ.: Ստյ Բ. ժողովի եւ Սիմեայ ժողովի կա-
նոնք:235

ԳԼ. ԺԶ.

Ունիթոտութեան սկզբնատրութիւնը: Կոստանդին Գ.-ի մահը: Յակովբ Բ. Սսեցի:
Քոննեցո խոովութիւնքն: Ներսէս Պալիենց եւ Սիմէոն քէկ չեպիսկոպոսներ: Լե-
ւոն Ե.-ի ուխտազանցութիւնքն: Եգիպտացոց արշաւանքը: Յակովբ Բ.-ի գահըն-
կեցութիւնքն եւ Մխիթար Քոննեցի: Կոստանդին Բ. Գոնիտոն եւ Կոստանդին Գ.
լատինամիտ թագաւորներ: Ներսէս Պալիենցի 117 յօդուած գրաւարտութեամբ լի
գրքոյկը ընդդէմ Հայ Եկեղեցւոյ: Մխիթարի մահը: Յակովբ Բ. Սսեցի, Մեսրոպ
Արտագեցի եւ Ստյ Զ. ժողով: Եգիպտացոց արշաւանքը: Լեւոն Զ.-ի գերութիւնը:
Կոստանդին Դ., Պօղոս Ա., Թէոդորոս Բ. եւ Ռուբինեան հարստութեան ան-
կումն: Յովհանն Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ Մաղաքիա վարդապետ: Կա-
րապետ Ա., Դաւիթ Դ., Կարապետ Բ. եւ Յակովբ Գ. Կաթողիկոսութեան: Աղթամա-
րայ թեմականաց շփոթութիւնը: Կոստանդին Ե. Վահկացի եւ Ֆերարայի ժողո-
ւով: Յովսէփ Գ. Սսեցի, Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանց եւ Վաղարշապատի Զ. ժո-
ղով: Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածին փոխադրուելը եւ Կիրակոս Վիրա-
պետոյ ընտրութիւնը:245

Շրջան չորրորդ

ԳԼ. Ա.

Ստյ վերջին կաթողիկոսները եւ Հայրապետական Աթոռի փոխադրութիւնքն ի Ս.
Էջմիածին: Կիրակոս Վիրապետոյ ընտրութիւնը, կաթողիկոսութիւնքն ու հրաժա-
րուիլը: Գրիգոր Զալալբէկեանի կաթողիկոսանալը եւ սսեցոց ջանքը ճորից
Ստյ կաթողիկոսութիւնը ընդհանրական դարձնել: Գրիգոր Զալալբէկեանի
ջանքը Ս. Էջմիածնի հարստութեան եւ ճորագութեան համար: Կ. Պոլսոյ Հայոց
Պատրիարքութեան սկզբնատրութիւնը: Արիստակէսի աթոռակալ դառնալը եւ
Գրիգոր Զալալբէկեանի վրայ բռնանալը: Ոմն Սարգսի կաթողիկոսութեան թեկ-
նածութիւնը եւ Ս. Լուսաւորչի Աջը Դավրէժ տանելը: Աղթամարայ Զաքարիա
կաթողիկոսի Ս. Լուսաւորչի Աջը առած Ս. Էջմիածին գալը: Ղարա-Ղօյունլու եւ
Աղ-Ղօյունլու ցեղապետութիւնները: Զաքարիա Կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնից
Աղթամար գնալը Ս. Լուսաւորչի Աջը հետն ունենալով: Արիստակէսի կաթողի-
կոսանալը եւ մահը: Սարգիս Բ. եւ Ս. Լուսաւորչի Աջի փոխադրութիւնքն ի Ս. Էջ-
միածին: Արիստակէս Գ., Թադէոս Ա., Եղիշէ Բ., Զաքարիա Գ., Սարգիս Գ.,
Գրիգոր ԺԱ., Ստեփաննոս Ե. եւ ճրա Երոպա գնալը: Միքայէլ Սեբաստացի եւ
հայկական տպագրութեան գիտը: Միքայէլի գործերը եւ մահը: Գրիգոր ԺԲ.,
Ստեփաննոս Զ., Թադէոս Բ., Առաքել Վաղարշապատցի եւ Դաւիթ Ե.:253

ԳԼ. Բ.

Դաւիթ Դ., Մելքիսէթ Գառնեցի եւ Ս. Էջմիածնի թշուառութիւնները: Մելքիսէ-
թի Կ. Պոլիս գնալը եւ ձեռնունայն վերադարձը: Գրիգոր Կեսարացի եւ Ստյ ան-
նախանձելի դրութիւնքն: Տիգրանակերտի Սրապիոն վարդապետի գալը հրաւի-
րանօք Դաւիթ եւ Մելքիսէթ Կաթողիկոսի եւ Ս. Էջմիածնում Կաթողիկոս օծուի-
լը: Մելքիսէթի Սպահան գնալը: Ծառ Աբասի արշաւանքը: Կաթողիկոսների մե-
ղութիւնքն եւ հայոց մեծ գաղթականութիւնքն: Մելքիսէթի անփոյթ կեանքը: Ունի-
թոռների անարգել գործունէութիւնքն: Էջմիածնեցոց ու հայ ազգի գայթակղու-
թիւնքն եւ Մելքիսէթի պատուհասակոծ լինելով՝ Ս. Էջմիածնի մոլորական արբո-
ւթեանքն հետ Ասպահան տարուիլը: Ծառ Աբասի կրկին արշաւանքը: Մելքիսէթի
անհեռատեսութեամբ տարեկան երեք հարիւր թումանի հարկը: Մելքիսէթի ա-
նարժան գործերը: Սահակի կաթողիկոսանալը եւ Մելքիսէթի Լեհաստան գնալը
ու այնտեղ վախճանուիլը: Սահակի ընդունելութիւն չգտնելը պարսկահայոց մէջ,
Տաճկաստան գնալը: Մովսէս Գ.-ի Կաթողիկոս ընտրուիլը եւ Սահակի ձգտիլը
տանկահայոց կաթողիկոս լինել: Սահակի զոյջումն եւ մահը Ս. Էջմիածնում:261

ԳԼ. Գ.

Մովսէս Գ.-ի այցելութիւնն յԵրուսաղէմ եւ այլ տեղերը վաճական կարգերը ուսումնասիրելու համար, վերադարձն՝ ի Կ. Պոլիս, մեծ վարդապետութեան աստիճան ստանալը, քարոզութիւնն ի Կ. Պոլիս եւ ի գաւառս եւ Մեծ Անապատին միաբանակցութիւնը: Մովսէսի քարոզութիւնը եւ մոլի հոգեւորականաց ու աշխարհականաց թշնամութիւնը նրա դէմ եւ Մելքիսէժ Կաթողիկոսից հալածուիլը: Մովսէսի Երեւանում բնակիլը, մեղրամոմը սպիտակացնելու արհեստովն շահ Աբասին հաճոյանալը: Ս. Էջմիածնի լուսաւորութիւն ստանալը եւ շինութեանց ձեռնարկելը: Մովսէսի պարսից արքունիք գնալը, տարեկան 300 թումանի հարկը բառնալը, Կաթողիկոս ընտրուիլը եւ մահը: Փիլիպպոս Կաթողիկոս եւ նրա գործերը: Ս. Լուսաւորչի Աջի Ս. Էջմիածին փոխադրուիլը: Ս. Հոփսիսմեանց եւ Ս. Գալիանեանց վանքերի նորոգութիւնը եւ Քասախ գետի ու Զանգուի ջուրը աւելցնելն ի շահ Ս. Էջմիածնի: Փիլիպպոսի Երուսաղէմ եւ Կ. Պոլիս գնալը: Լեհաստանի Նիկոլ եպիսկոպոսի զոյջումն եւ Փիլիպպոսի վերադարձն ու մահը: Երուսաղէմայ Ա. ժողով:.....271

Գ Լ. Գ.

Յակովբ Գ. Զուղայեցի եւ նրա ջանքը հայ տպագրութեան ծաղկեցնելու մասին: Յակովբ Կաթողիկոսի հոգացողութիւնը ջրի համար: Եղիազար Այնթապցոյ արկածները: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի շփոթութիւնները: Թըլթըլեանք: Յակովբ Գ.-ի Երուսաղէմ եւ Կ. Պոլիս գնալը: Եղիազար Այնթապցոյ Կաթողիկոսանալը եւ խոռվութիւնները: Յակովբ Կաթողիկոսի երթն ի Կ. Պոլիս եւ յԵրուսաղէմ: Եղիազարի Կաթողիկոսութիւնը յԵրուսաղէմ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքական խոռվութիւնները եւ Յակովբ Կաթողիկոսի նորից Կ. Պոլիս գնալն եւ այնտեղ վախճանուիլը: Նիկոլ եպիսկոպոս եւ Լեհաստանի հայոց կորուստը:.....281

ԳԼ. Ե.

Եղիազարի ընտրութիւնը, Ս. Էջմիածին ժամանելը եւ շինարարութիւնը: Մարտիրոս Կաֆայեցոյ Երուսաղէմայ պատրիարքութիւնն եւ մահը: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեկնածուներ եւ խոռվութիւնները: Նահապետ Եդեսիացի եւ նրա շինարարութիւնն: Նահապետի անկումն: Ստեփաննոս Զուղայեցի: Նահապետի վերստին Կաթողիկոսութիւնն: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեկնածուները եւ Կաթողիկոսութեան խոռվութիւնները: Աւետիք Պատրիարք, հալածանք ընդդէմ Կաթողիկոսութեան: Միաթար Սեբաստացի եւ Միաթարեան ու իբրանանեան հայ Կաթողիկ միաբանութեանց հաստատուիլը: Աւետիք Պատրիարքի կրկին անկումները, աքսորանքը, գաղղիացոց դեսպանի ձեռքով գողացուիլն ու հաւատաքնութեան տանջանքներին երկար տոկալով թուլանալն եւ վախճանուիլը: Նահապետ Կաթողիկոսի վախճանը:.....291

ԳԼ. Զ.

Աղէքսանդր Զուղայեցի եւ նրա մահը: Յովհաննէս Զմիւռնացի եւ Սահակ Ապուշեյցի Պատրիարք Կ. Պոլսոյ: Յովհաննէս Գանձակեցի եւ հալածանք ընդդէմ Կաթողիկոսութեան: Աստուածատուր Կաթողիկոս Համադանցի: Լեկզեաց եւ տաճկաց ասպատակութիւնները: Աստուածատուր Կաթողիկոսի մահը: Կարապետ Ուլնեցի եւ ժողով Կ. Պոլսում: Աբրահամ Բ. Մշեցի:.....301

ԳԼ. Է.

Աբրահամ Գ. Կրեւտացի: Թահմազ-Ղուլի խան եւ Աբրահամի մահը: Հալածանք ընդդէմ լատինամիտների, լուսնաց ջանքը իրացնել Երուսաղէմայ Ս. Յակովբեանց վանքը: Ղազար Զահկեցոյ Կաթողիկոս ընտրուելը եւ առժամանակ Կարինում մնալուց յետոյ Ս. Էջմիածին գալը: Ղազարի կրկնակի անկումը: Պետրոս Քիւթուրի Կաթողիկոսութիւնն, անկումն եւ մահը: Յովհաննէս Կոլոտի ջանքը ազգի խաղաղութեան համար եւ մահը: Յակովբ Նալեան, Պրոխորոն եւ Մինաս Ակնեցի՝ Պատրիարքունք Կ. Պոլսոյ Հայոց:.....309

ԳԼ. Ը.

Մինաս Ակնեցի: Յակովբ Նալեան Կ. Պոլսոյ եւ Թէոդորոս Երուսաղէմայ Պատրիարք: Աղէքսանդր Բիզանդացոյ Կաթողիկոսութիւնը: Սահակ Ահագինի ընտրութիւնն եւ անկումն: Յակովբ Շամախեցոյ Կաթողիկոսութիւնը: Կ. Պոլսոյ շփոթութիւններ կաթողիկոսեան պատճառով: Երեւանցի Սիմէոն Կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Տօնացոցի կարգաւորելը եւ ջանքը ընդդէմ կաթողիկոսեան: Ս. Էջմիածնի դպրոցի բարեկարգութիւնը եւ Կաթողիկոսարանոյ Յիշատակարան (Ջամբո) հաստատելը: Տէրունի եւ նուիրական վիճակները կարգաւորելը: Ռուսահայոց վիճակը դարձեալ Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ առնելը: Ջանք Կ. Պոլսոյ փոխանորդութիւն հաստատել: Աղուանից կաթողիկոսութեան խնդիրը: Սիմէոն Երեւանցոյ մեծագործութիւնները: Վրաց Հերակլ թագաւորի ասպատակութիւնը: Սիմէոն Կաթողիկոսի տառապանքը եւ մահը:315

ԳԼ. Թ.

Ղուկաս Կարնեցոյ ընտրութիւնը: Կաթողիկոսութեան թեկնածոյ Յարութիւն Բանեցի եւ Ջաքարիա Պատրիարք: Ջաքարիայի անկումն: Յովհաննէս Համահայնցի: Ջաքարիայի վերակոչումն ի պատրիարքութիւն եւ կաթողիկ հայոց Մայր Եկեղեցոց անջատուելը: Սոյ Եփրեմ կաթողիկոսի թունաւորուիլը եւ Թէոդորոս Սանցոյ կաթողիկոսանալը: Ղուկասի հաճութեամբ Կաթողիկոսարանոյ եպիսկոպոսաց ժողովի հաստատուելը: Ղուկասի վարչական կարգադրութիւնները եւ շինութիւնները: Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեան եւ Ղարաբաղի Հայոց հակամիտութիւնն առ ռուս: Յովհաննէս Կաթողիկոսի մահը: Գանձասարի վանքի ասպատակուիլը եւ մելիքների գաղթելը Գանձակ: Յովհաննէսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսի Գանձակոյ կաթողիկոս օծուիլը, Թիֆլիս գնալը, Արքեպիսկոպոսի տիտղոսով միայն Հաղբատի վանահայր եւ Վրաստանի առաջնորդ կարգուիլը: Աղա Մահմատ խանի արշաւանքը: Ղուկաս Կաթողիկոսի նախահոգութիւնը ժողովրդեան եւ Ս. Էջմիածնի համար եւ յարաբերութիւնն ռուսաց արքունեաց հետ: Երուսաղէմայ Պետրոս Պատրիարքի եւ Ղուկասի վախճանը:325

ԳԼ. Ժ.

Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեան եւ Նոր-Նախչեանի հիմնուելը: Իշխան Գրիգոր Պօտեմկինի եւ հայոց յոյսը ազատուել մահմեդականաց բռնութիւնից: Պօտեմկինի մահը եւ հայոց լքանելը: Յովսէփ Արղութեանի ձգտումն կաթողիկոսանալ: Ղուկասի մահը եւ Յովսէփ, Դանիէլ ու Դաիթ Կաթողիկոսացոյ: Յովսէփի ընտրութիւնը եւ մահը:333

ԳԼ. ԺԱ.

Դանիէլի ընտրութիւնը: Դաւթի օծումն եւ իւր կուսակից Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Չամաշքնեանի միջոցաւ հրովարտակ ստանալը: Չամաշքնեանի անկումն: Գրիգոր Խամսեցոյ պատրիարքութիւնը: Սուլթանից յանուն Դանիէլի կաթողիկոսութեան հրովարտակը եւ օծումն Բագրեւանդոյ Ս. Յովհաննի վանքոյ: Յովհաննէս Չամաշքնեանի կրկին պատրիարքանալովն Դաւթի վստահութիւնը եւ Դանիէլին նրան հետ Ս. Էջմիածին բերելով տանջելը: Յիցիանովի բանակցութիւնները Երեւանայ խանի հետ եւ արշաւանքը Երեւանայ վրայ: Դանիէլի խոշտանգանքը, աքսորը, վերադարձն եւ Սիւնիկոյի հաստատելը: Դաւթի խոշտանգանքը: Յիցիանովի արշաւանքը Երեւանայ վրայ եւ Դանիէլի մահը: Տանկահայոց թշուառ դրութիւնը: Երուսաղէմայ Ս. Յարութեան տաճարի այրուիլը, լուսաց ձգտումն վերանորոգելով իւրացնել եւ Յովհաննէս Պատրիարքի ջանքը հայոց եւ հայ կաթողիկաց մասնակցութեամբ վերահաստատել հայոց իրաւունքը: Հայ կաթողիկաց միութեան խնդիրը եւ անյաջող հետեւանքը:341

ԳԼ. ԺԲ.

Եփրեմի ընտրութիւնը եւ օծումն: Դաւթի մահը: Եփրեմի առաջարկութիւնը պատրիարքարանին Սիւնիկոյի համար: Նուիրակների համար հրահանգները: Աղուանից կաթողիկոսութեան վերջանալը: Եփրեմի գործերը: Ներսէս եպիսկո-

պոսի Թիֆլիսի առաջնորդ կարգուելը: Եփրեմի տարագրությունը: Կ. Պոլսում նորից կաթողիկոսների միությունն խնդիրը եւ աղետալի հետեւանքը: Ռուս-պարսկական պատերազմը: Ներսէսի Բեսարաբիա գնալը, իսկ Եփրեմի Ս. Էջմիածին գալն ու հրաժարուելը: Յովհաննէս Կարբեցու ընտրությունը: Եփրեմի մահը: Կաթողիկոսի հայոց բոլորովին անջատուելը:351

ԳԼ. ԺԳ.
Յովհաննէս Ը.-ի ջանքը օտարերկրեայ հայոց յարաբերությունը Ս. Էջմիածնի հետ զօրացնելու: Բարեկարգությունը եւ շինությունը Ս. Էջմիածնում: «Պօլօժեմիա»-ի հաստատուելը եւ ռուսահայոց եկեղեցական վարչության կազմակերպությունը: Նիկողայոս կայսրի այցելությունը: Յովհաննէս Ը.-ի մահը: Պօղոս Պատրիարքի պատրիարքական փոխանորդությունը Երուսաղէմում: Եգիպտոսի Երուսաղէմայ իրաւասութիւնից դուրս գալը: Զաքարիա Պատրիարք Երուսաղէմայ: Ստեփան Աղաւնի, Յակովբոս Պալատցի, նորից Ստեփան Աղաւնի եւ Մատթէոս Պատրիարքունք Կ. Պոլսոյ:361

ԳԼ. ԺԴ.
Յովհաննէս Ը.-ի մահը եւ Ներսէս Ե.-ի ընտրությունը: Տաճկահայոց յարաբերության պայմանները: Ներսէս Ե.-ի գործերն ու մահը: Պապական խնդիր: Յակովբոս Պատրիարք: Մատթէոսի ընտրությունը: Բրուսայի Գէորգ եւ Ադրիանուպոլսոյ Սարգիս Պատրիարքունք: Սահմանադրութեան հաստատությունը: Երուսաղէմայ խնդիր: Սոյ եւ Աղթամարայ խնդիր: Մատթէոս Կաթողիկոսի մահը:369

ԳԼ. ԺԵ.
Գէորգ Դ.-ի օծումն եւ այցելությունը ի հալաքնակ քաղաքս: Գէորգ Դ.-ի գործերը: Հոռոմայ տիեզերական ժողովը եւ Գէորգ Դ.-ի զգուշացուցիչ պատուէրը առ հայ եպիսկոպոսունս չմասնակցել այդ ժողովին: Ժողովի հետեւանքը եւ հասունեանք եւ հակահասունեանք: Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ խնդիր: Սահմանադրութեան վերաքննությունը եւ Պօղոս Պատրիարքի հրաժարուելը: Իգնատիոս եպիսկոպոսի Պատրիարք ընտրուելը եւ մահը: Խրիմեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի պատրիարքությունը: Մարաշի Մկրտիչ եպիսկոպոսի Սսի կաթողիկոս ընտրուելը: Խրիմեանի անկումը եւ Վարժապետեան Ներսէս եպիսկոպոսի պատրիարքությունը: 1877-1878 ռուս-տաճկական պատերազմը: Սան Ստեֆանոյի եւ Բեռլինի դաշնագրերը: Բարեճորդման խնդիրը Տաճկաց Հայաստանում: Ներսէս Պատրիարքի հրաժարուելը եւ նորից պատրիարքություն ստանձնելը: Ալաշկերտոց գաղթականությունը, սովը եւ Գէորգ Կաթողիկոսի յանձնաձեւանքը: Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի մահը եւ թաղումը:381

Օգտագործված գրականության ցանկ391

Ծանոթագրություններ.....393

Հավելված
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ397

Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսներ.....399

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքներ.....400

Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքներ.....402

Աղթամարի Կաթողիկոսներ404

Աղվանից Կաթողիկոսներ.....405

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ - Բ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
Ս. ԵԿԵՂԵՑՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ**

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՅ ԶՈՒՍԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ
ՄԻԱԲԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Բ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Հարությունյանի

Հրատարակչության տնօրեն՝ Եզնիկ Արք. Պետրոսյան
Համակարգչային աշխատանքները՝
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատարակչական բաժնի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԲ. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2008

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ